

SINTEZE

ISTORIA EUROPEI

• • •

Serge Bernstein
Pierre Milza

INSTITUTUL EUROPEAN

Colecția

SINTEZE

29

Această carte a fost editată cu sprijinul
MINISTERULUI FRANCEZ AL AFACERILOR EXTERNE
ȘI AL AMBASADEI FRANȚEI ÎN ROMÂNIA

© *Éditions Hatier*, 1994, Serge Berstein, Pierre Milza: *Histoire de l'Europe*

© *Institutul European Iași* pentru prezenta ediție în limba română

ISBN: 973-586-120-8

PRINTED IN ROMANIA

Serge Berstein, Pierre Milza

ISTORIA EUROPEI

Volumul 3

**State și identități europene
(secolul XIV - 1815)**

Traducere de Monica Timu

Ediție îngrijită, note și comentarii
de Doina Barcan-Sterpu

INSTITUTUL EUROPEAN
1998

Cuvînt înainte

La sfîrșitul secolului al XIII-lea, din punct de vedere teritorial, Europa apare, în esență, constituită. Secolele marilor migrații, care au dus la stabilirea popoarelor pe continent, au luat sfîrșit. De aici înainte, fixarea populațiilor este deja înfăptuită și nu se va mai modifica defel. La marginile continentului continuă totuși o înfruntare care face să fie încă instabile frontierele orientale ale popoarelor de aici. Între germanism și lumea slavă continuă lupta pentru dominarea Europei orientale. În sud-estul Europei ultima „mare invazie“, aceea a turcilor, este, la începutul secolului al XIV-lea, în plină expansiune.

Această Europă, ale cărei trăsături sînt deja conturate, a început, sub influența marilor civilizații mediteraneene, să capete o identitate proprie, cu contribuția populațiilor celor mai evolute. Născută în Grecia orașelor cetăți, dar răspîndită de cucerirea romană pe teritoriile pe care le-a anexat Imperiul, civilizația greco-romană constituie fondul comun pe care Europa și-a construit destinul. Ea își regăsește în această civilizație originea concepțiilor sale politice, bazele unei tehnici încă rudimentare, canoanele estetice, o gîndire filosofică și, fără îndoială, prima tentativă de a realiza un imperiu universal avînd tendința să se întindă pînă la capătul lumii cunoscute. Dăravărata bază a acestei identități europene se regăsește fără îndoială mai puțin în această civilizație greco-romană, care nu s-a răspîndit pe întreg continentul, și mai mult în creștinism, veritabil principiu unificator după prăbușirea entității politice

romane. Principiu unificator relativ totuși, dacă ținem cont că această credință comună provine din două izvoare diferite.

Europa occidentală și Scandinavia aparțin credinței romane, care a pătruns, vehiculată de germanism, și în Ungaria și Polonia. Din contră, Europa orientală și lumea slavă din Balcani și-a luat religia și civilizația din Bizanț¹. În felul acesta au luat naștere două „Europe“, ale căror destine vor fi permanent diferite.

Dar aceasta nu are importanță. Dincolo de numeroasele diferențe, principiul unității sălășluiește în spiritul europenilor. Născută din exemplul roman, ideea de Imperiu este prezentă în fărîmițarea medievală. Întărită de conștiința forței unificatoare a credinței creștine, aceasta dă naștere unor tentative în care intenția a biruit realitățile. Imperiul lui Carol cel Mare sau Sfîntul-Imperiu de naționalitate germanică, vestigiu al unității pierdute, dăinuie și inspiră politica statelor. În secolul al XVI-lea, Carol de Habsburg – Carol Quintul, – tutelar al demnității imperiale, va împinge visul nebunesc al unității Europei creștine pînă la epuizarea forțelor propriului imperiu, într-o întreprindere utopică! Succesorii săi, de la Madrid și de la Viena, vor încerca, în termeni mai noi, să-i reia proiectele.

Fără ca visul pierdut al unității să dispară cu totul, o altă realitate tinde să se impună începînd cu secolului al XIV-lea, cea a entităților naționale. Fărîmițarea în mici unități fizice face să se impună treptat statul-națiune² ca o realitate trăită înainte de a fi gîndită. Acesta este format sau dominat de un popor avînd conștiința, prin limba sa, identificarea cu un suveran, prin obiceiuri sau tradiții, că aparține unei comunități specifice, diferită de comunitățile vecine. Rezolvînd problema păcii interne pe care Imperiul roman, la apogeul său, a știut să o mențină, lupta pentru hegemonie a devenit legea raporturilor între națiunile vecine, cele mai puternice încercînd să-și întindă dominația asupra întregului continent.

Se poate spune că, de acum înainte, a început să dăinuiască principiul unității continentului din punct de vedere po-

litic. Filip al II-lea sau Napoleon nu-și vor concepe politica pe baza unei unități pierdute, ci în termenii supunerii națiunilor Spaniei sau Franței. În schimb, la nivelul culturilor³, înțelese în sensul antropologic al termenului, se regăsește principiul unității, care nu ține cont de frontiere, pentru a nu reține decât trăsăturile unei civilizații comune. Europa umaniștilor, Europa negustorilor, Europa artiștilor, Europa filosofilor, Europa savanților, o întreagă unitate transnațională se construiește în liniște, cu pași mărunți, invizibili, ai generațiilor și secolelor, punând bazele unei identități pe care o ascund cavalcadele cuceritorilor sau zgomotul bătăliilor. Dar, în zorii secolului al XIX-lea, tocmai această Europa își afirmă existența și deschide căile spre viitor.

Partea I

Secolele XIV-XV **Criza Europei**

Capitolul 1

CALAMITĂȚILE DE LA SFÎRȘITUL EVULUI MEDIU

■ *În secolele XIV și XV, Europa cunoaște un șir de calamități: foametea și ciuma neagră⁴ucid între o treime și un sfert din populația sa, în timp ce războaiele nesfârșite și jafurile soldaților fac să domnească o nesiguranță profundă.*

Această situație duce la o abandonare a satelor în care sistemul seniorial rural cunoaște o criză serioasă. Înrautățirea situației țăranilor provoacă o serie de revolte care sînt înăbușite în sînge, ca acelea din Anglia, cînd bandele de țărani conduse de Wat Tyler năvălesc în Londra, sau în Franța, Jacqueria⁵ din regiunea Beauvaisis.

■ *Mai bine protejate cu ziduri de apărare, orașele își văd populația înmulțindu-se datorită exodului țăranilor, dar trec și ele printr-o serie de crize datorate creșterii foarte mari a impozitelor, mai ales din cauza necesităților de apărare. În plus, tensiuni sociale duc la conflicte între meșteri și muncitori, sau între corporațiile cele mai bogate („meșteșugurile majore“) și corporațiile mai puțin puternice („meșteșugurile minore“), ceea ce face mai dificilă guvernarea cetăților. Și aici, tulburările și revoltele sînt permanente.*

■ *Cu toate acestea, lumea urbană reușește să se adapteze mai bine decît cea din sate noilor condiții economice. Deplasarea marilor itinerare comerciale și a zonelor active din punct de vedere economic favorizează orașele din valea Rinului, a Rhonului și*

pe cele din Germania de sud. Veneția și Genova pe malul Mediteranei, orașele Hansei germanice pe malul mării Nordului și mării Baltice și mai ales Bruges, răscruce a schimburilor comerciale între popoarele din Nord și cele de pe malurile Mediteranei, mențin o activitate care le asigură prosperitatea. În toate aceste orașe, soluția crizei constă în perfecționarea tehnicilor financiare moderne și a noilor procedee de producție care anunță o nouă epocă.

Începutul secolului al XIV-lea constituie pentru Europa debutul unei epoci de calamități pe care le rezumă celebra rugăciune adresată lui Dumnezeu de umanitatea în suferință: „Apără-ne, Doamne, de foamete, de ciumă și de război!“. Dincolo de suferințele oamenilor, însăși structura Europei medievale pare să se prăbușească – sistemul seniorial, Biserica, marile edificii politice – Sfântul Imperiu și Bizanțul – moștenite din trecutul roman, în timp ce conflicte insolubile și inepuizabile pun față în față, în atacuri furioase, statele formate pe ruinele visului de unitate pe care în van Evul Mediu încearcă să-l realizeze.

Ciuma și foametea

Ciuma și foametea sînt două flagele strîns legate între ele. Subalimentația constituie un teren favorabil pentru epidemie, căreia îi stimulează propagarea; oamenii atinși de ciumă părăsesc muncile cîmpului, producînd astfel o reducere a recoltelor, iar acest lucru compromite subzistența populației. Cronologic vorbind, foametea se manifestă prima, poate din cauza modificărilor de climă și a unei umidități excesive, care duce în țările de la miazănoapte la o reducere a suprafețelor cultivate cu cereale. La începutul secolului al XIV-lea, foametea se manifestă în Germania și cuprinde progresiv restul Europei.

Ea își face apariția mai întîi în Europa de nord (1315), unde face ravagii înainte de a atinge apogeul (1330) în zona occidentală a Mediteranei. Grîul ajunge la prețuri așa de mari încît cei mai săraci, neputînd să și-l procure, devin primele

victime ale crizei alimentare; 10 % din populația din regiunea Ypres a fost răpusă în primele șase luni ale anului 1316. Zonele portuare unde ajunge grâul din regiunile neafectate sau care deja s-au redresat, regiunile traversate de fluviile pe care circulă mărfurile, sînt mai puțin afectate de flagel decît zonele închise.

„Ciuma neagră“, care se abate asupra Europei începînd din 1347, face ravagii. Vasele genoveze ancorînd în Sicilia, venind din Marea Neagră⁶, aduc cu ele îngrozitoarea boală. Aceasta se răspîndește în lunile următoare. Italia, apoi regiunea Provence sînt afectate. În 1348, boala ajunge la Paris, în regiunea Mînecii și în Țările de Jos. În 1349 aceasta se abate asupra Germaniei, Austriei, Marii Britanii, țărilor scandinave, țărmurilor Atlanticului și Spaniei. Noi accese se produc începînd din 1360. După scurte perioade de dispariție, ciuma revine complicîndu-se cu epidemii de gripă, de tifos sau de tuse convulsivă. Pînă la mijlocul secolului al XV-lea, Europa trăiește într-o amenințare permanentă.

Răspîndirea bolii se explică și prin lipsa de igienă (locuințe neaerisite, orașe în care gunoaiile se adună pe străzi, atrăgînd șobolanii, agenți de propagare a epidemiei), ca și prin subalimentarea unei însemnate părți a populației. Medicina epocii este luată pe nepregătite; inhalațiile sau operațiile chirurgicale superficiale sînt neputincioase în fața bolii. În lipsa remediilor sînt făcuți responsabili țapii ispășitori – mai ales evreii⁷ – care ar infesta aerul. La Paris sînt condamnați la moarte măcelarii, considerați răspunzători de murdăria de pe străzi, în care se descoperă una din cauzele epidemiei.

În lipsa unei evaluări precise, este greu să se avanseze o cifră exactă a pierderilor datorate foametei și epidemiilor. Se știe totuși că aceste pierderi sînt considerabile: Europa pierde, în decursul unei secol, între o treime și un sfert din populația sa, cu diferențe destul de clare de la o regiune la alta. Fără îndoială, Franța și Anglia au plătit tributul cel mai greu, în timp ce Spania, unde epidemia a izbucnit mai tîrziu și a dispărut către 1390, pare oarecum cruțată. Timp de aproape un secol, cu scurte perioa-

de de liniște, Europa a fost devastată! Părăsind orașele și satele atinse de ciumă, locuitorii acestora răspîndesc epidemia. Casele se ruinează nemaifiind întreținute, cîmpurile sînt lăsate în paragină din lipsa brațelor de muncă care să le cultive. Adăugîndu-se ravagiilor provocate de foamete și ciumă, războiul umple noi cimitire.

Războiul

Secolele XIV și XV⁸ rămîn în memoria europenilor drept perioada războiului de „o sută de ani” Această expresie figurativă și sugestivă ascunde o lungă serie de lupte confuze și intermitente. Fără îndoială, războiul nu este o noutate în Evul Mediu european. Dar conflictele frecvente între seniorii vecini rămîn limitate în timp, ca și prin efectivele angajate. În schimb, începînd cu secolul al XIV-lea, conflictele pun față în față state organizate, dispunînd de mijloace incomparabil mai importante. Chiar dacă operațiunile militare nu sînt decît lovituri date într-un singur punct, chiar dacă marile bătălii sînt rare, chiar dacă nu există nimic care să semene cu un front permanent, europeanul din secolul XIV sau XV, în satul sau în orașul lui (în care este mai bine protejat, la adăpostul zidurilor), trăiește în nesiguranță. El cercetează îngrijorat cîmpia înconjurătoare de unde poate apărea brusc trupa de oameni înarmați care va goli casele, va jefui rezervele, va incendia recoltele sau finul, va ataca locuitorii care nu au putut să se pună la adăpost.

Războiul de „o sută de ani” dintre Franța și Anglia este cel mai celebru dintre marile conflicte care au făcut să se înfrunte suverani mîndri de noua lor putere. Acesta nu este totuși singura manifestare a acestui flagel permanent de la sfîrșitul Evului Mediu. Germania, unde se prăbușește puterea imperială, cade pradă ambițiilor prinților care se luptă între ei pentru a pune mîna pe rămășițele puterii regale. Italia este devastată de războaiele municipale care pun față în față orașele și pe seniorii acestora. Certuri dinastice sfîșie Scandinavia și peninsula ibe-

rică. La est, cavalerii teutoni⁹ se bat cu slavii, în nord-est englezii luptă contra scoțienilor; în sud, Castilia luptă cu maurii instalați în Spania; în sfârșit, în sud-est ungurii încearcă să oprească pătrunderea turcilor în regiunile dunărene.

Războiul nu se mai practică în cadrul aceluia „service d'ost” (serviciu militar pe care vasalii îl datorau în Evul Mediu suzeranului lor): contingentele pe care aceștia le furnizau au devenit insuficiente. Prin înființarea unei fiscalități regulate și prin dări excepționale, regii pot de acum să întrețină trupe care devin permanente: nobili săraci, bastarzi ai marilor familii și aventurieri de tot felul, recrutează contingente de nenorociți și se fac mercenari în slujba suveranilor. Acești soldați de meserie dispun de un armament mai eficace decât cel din trecut. Primele piese de artilerie, care fac mai mult zgomot decât daune, apar pe câmpurile de bătălie începând din secolul al XIV-lea. Mult mai periculoase sînt arme ca arcul galez – de trei ori mai rapid decât arcul genovez –, sulița sau „coutille”. Folosind aceste arme, căpitani englezi sau italieni reintroduc manevra care, în bătălii, înlocuiește confuza luptă corp la corp de tip feudal.

Dar aceste armate numeroase, bine echipate, alcătuite din profesioniști, trăiesc pe spinarea statului, jefuiesc teritoriul inamic nu numai pentru a lua prada care va mări profitul de pe urma războiului ci și, în mod deliberat, pentru a slăbi adversarul: turme, recolte, sate sînt astfel victimele acestei noi forme de război în care nimic nu este cruțat.¹⁰ Cu toate acestea, dușmanul nu este singura țintă a războinicilor. Între perioadele de luptă, care le aduc partea de profit, suveranul încetează adesea să-și retribuiască mercenarii. Aceștia caută atunci compensații jefuind țara suveranului pentru care sînt angajați să lupte. Din soldați se transformă în hoți de drumul mare, constituind așa zisele „Mari companii”, devenind o ceară de soldați¹¹ care jefuiesc regiunile Île-de-France sau Lombardia, Alsacia sau Provence. În 1362, aproape de Avignon, bunurile papei sînt jefuite de aceste bande, ale căror hoții nu-i impresionează defel pe suveranii care le folosesc. Unii din acești bandiți sînt pedepsiți pentru crimele

lor: Aimerigot Marchès este decapitat; Bertrand du Guesclin devine conetabil al Franței iar Francesco Sforza, care folosește mica sa armată în interese personale, duce de Milano.

Cum să se înlăture urmările acestor jafuri care se adaugă celor din timpul războaielor? Efortul țăranilor de a se înarma și a opune rezistență pare zadarnic și, pentru ei, singura șansă de salvare este fuga. Când sînt preocupați să restabilească o așa zisă ordine în statele lor, suveranii nu găsesc altă soluție decît să dirijeze jafurile și hoțiile către țările vecine. În 1366, du Guesclin este însărcinat de Carol al V-lea să-i trimită în Spania pe soldații prădători care devastau regatul.

Războiul contribuie deci la agravarea crizei din Europa secolelor XIV și XV. Aceasta mărește încă mai mult mortalitatea exagerată care lipsește Europa de mîna de lucru, perturbă viața economică și distruge structurile sociale.

Lumea satelor zdruncinată

Mai afectate de foamete și epidemii decît orașele, supuse, fără o reală posibilitate de apărare, jafurilor mercenarilor, comunitățile rurale au fost nevoite să fugă către locuri mai propice. Mărturiile timpului și cercetările arheologice sînt de acord asupra importanței părăsirii pămînturilor și abandonării așezărilor. La începutul secolului XIV, acele *lost villages* din Anglia reprezintă o cincime din aglomerările rurale, iar așa numitele *Wustungen* („pămînturi pustii“) reprezintă 30 % din pămînturile Germaniei orientale și meridionale. Suprafețele pustiite sau în ruine din regiunea Bordelais vor fi disputate cu îndîrjire de francezi și de englezi în timpul războiului de o sută de ani. Când pacea revine, condițiile economice rămîn prea dificile pentru a-i determina pe țărani să se întoarcă: mîna de lucru este insuficientă, vitele lipsesc și uneltele agricole au fost distruse. Astfel, exodul continuă spre orașe sau spre satele mari, care oferă mai multă siguranță și mai multe activități.

Această abandonare a satelor duce la micșorarea suprafețelor cultivate, a căror cifră este greu de stabilit cu precizie,

dar este fără îndoială destul de mare. Scăderea recoltelor va atinge aproximativ 35 % în Île-de-France, 50 % în Normandia, pînă la 70 % în Anglia și în unele regiuni din Germania de nord. Dacă prețul boabelor cunoaște creșteri bruște în timpul marilor perioade de foamete, în timpul războaielor sau asediilor, tendința generală a prețului cerealelor pe termen lung (între 1350 și 1450) este totuși în scădere. Această tendință se explică mai întîi prin politica de importare la prețuri scăzute a boabelor din Europa orientală, politică practică de puterile din Occident. Apoi prin scăderea cererii, fără îndoială ca rezultat al pierderilor demografice și în mai mică măsură prin schimbarea obiceiurilor alimentare care duc la scăderea cantității de pîine.

Acest tablou sumbru al crizei din Europa la sfîrșitul Evului Mediu trebuie totuși să fie nuanțat. Dacă epidemiile, războiul și foametea fac ravagii îngrozitoare, acestea contribuie la stabilirea noilor structuri care modifică înfățișarea continentului. Este adevărat că țărani părăsesc satele amenințate, dar vin să îngroașe numărul populației orașelor, a marilor tîrguri și a satelor din luminișuri (pădurea constituind un refugiu mai sigur decît văile) care cunosc o dezvoltare remarcabilă datorită unei mai mari securități și dinamismului lor economic. Pămînturile abandonate sînt adesea acelea care au fost defrișate datorită presiunii demografice anterioare și care nu sînt nici cele mai productive, nici cele mai bine așezate.

Concentrarea ocupațiilor pe pămînturile cele mai bogate, utilizarea încă intensă a plugului și generalizarea creșterii vitelor, sursă de îngrășămînt, au ameliorat, de altfel, randamentul. Scăderea cererii și tendința de scădere a cursurilor monetare determină pe țărani să folosească o parte a pămînturilor eliberate pentru culturi de rentabilitate mai mare. Culturi de arbori fructiferi și de zarzavaturi încep să apară la marginea marilor orașe, viile din Bourgogne, Saintonge și Bordelais, distruse de război, sînt refăcute și vița de vie cîștigă iarăși teren în valea Rhinului și a Elbei. În sfîrșit, creșterea animalelor este stimulată de transformarea în pășuni a cîmpurilor părăsite și de creșterea

consumului de carne în orașe (măcelarii formează aici una din cele mai importante corporații).

Aceste schimbări economice de mare amploare se repercutează asupra structurii sociale a satelor, bazată încă de la sfîrșitul imperiului roman pe feudalitatea rurală. Proprietar al unui domeniu, seniorul păstra pentru sine pămînturile de rezervă (pe care țărani le lucrau pentru el) și acordă fiecărui țaran o bucată de pămînt numită *tenure*¹² (al cărei stăpîn excepțional rămînea). Or, numeroase castele feudale au fost devastate, țărani au fugit, iar pămînturile au căzut în paragină. După vijelie trebuie începută refacerea domeniului, înainte ca o nouă tragedie să nu pună piedici efortului de reconstrucție și să amenințe supraviețuirea ansamblului. Dar această reconstituire a domeniului are loc în împrejurări nefavorabile pentru seniori. Lipsa mîinii de lucru determină pe proprietari să accepte condiții deosebit de avantajoase pentru a-i atrage și a-i reține pe țărani; șerbii se pot elibera sau obțin o reducere a obligațiilor lor, micii arendași își văd arenzile reduse, salariile încep să crească. Cheltuielile seniorilor cresc chiar în momentul cînd scăderea prețului cerealelor le amenință veniturile.

Micii fermieri, țărani proprietari ai pămîntului lor, care nu au drept țel decît propria lor supraviețuire și nu au de plătit salarii, sînt mai puțin afectați. Marii proprietari au și mai puțin de suferit: posesori ai unor vaste domenii, Granzii de Spania, *Junkerii* din Germania orientală, marii seniori englezi sau ordinele militare (cavalerii teutoni, de exemplu), obțin surplusuri enorme de recoltă, a căror comercializare aduce beneficii considerabile, mai ales în timpul anilor de foamete. Dar numărul mare de mici nobili de țară din Franța, acei „yeomen” englezi, „hidalgos” spanioli, ale căror domenii nu cuprind decît cîteva hectare, a fost lovit din plin. Majoritatea trebuie să renunțe la profitul direct și să-și închirieze pămînturile, fie în sistem dearendă, fie în sistem dearendă în parte. În acest caz, seniorul încetează să mai fie cel ce exploatează pămîntul pentru a deveni un „rentier” al acestuia. Dar renta, și așa mediocră, este dimi-

nuată încă de devalorizările monetare succesive. În schimb, din rîndul fermierilor se ridică o clasă de burghezi rurali, care, profitînd de scăderea arenzilor și folosindu-se de țărani cei mai săraci, realizează exploatări de teren rentabile.

Revoltele țărănești

Dacă criza secolelor XIV și XV duce la o anumită diferențiere socială, ea provoacă mai ales o agravare a sorții ansamblului lumii rurale și, plecînd de aici, suscită apariția revoltelor țărănești.

Eforturile seniorilor, adesea sprijiniți de monarhie, de a reduce creșterea salariilor, dorința proprietarilor de a lega țărani de glie sau neputința celor mai săraci de a lua în arendă o bucată de pămînt, duc la existența unor zone de sărăcie considerabile. Recurgerea la cămătari este adesea singurul mod de supraviețuire a celor nevoiași. Pentru acești oameni deosebit de săraci, soluția este trecerea în rîndul marginalizaților: unii devin tîlhari de drumul mare, formează bande (sărăntocii din Bourgogne, caimanii din Île-de-France etc.) și răspîndesc terroarea prin satele pe care le storc de bani și le jefuiesc. Alții, aparent se resemnează pînă cînd exploatarea la care sînt supuși îi împinge la revoltă. Mijloc de a scăpa de exploatare, strigăt al mizeriei sociale, aceste vîlvătaii de violență fără un program precis sînt sortite eșecului.

Situația este cu totul alta pentru clasa mijlocie din mediul rural, care a reușit să ia în arendă pămînt și a obținut de la senior o reducere a arendeii și a obligațiilor. Foarte legată de drepturile obținute, ea intenționează să le apere contra modificărilor al căror obiect acestea îl constituie: noi taxe, rechiziționări și mai ales încercarea orașelor, a puterii regale, chiar a nobilimii serios discreditate, de a stabili un control asupra acestei clase. Tocmai această clasă mijlocie formează trupele marilor revolte țărănești din secolele XIV și XV. Într-adevăr, revoltele izbucnesc în toată Europa: în Flandra în 1323-1328, în țările scandinave

sau în regatul Aragonului în cursul primei jumătăți a secolului al XV-lea. Dar cele mai cunoscute sînt Jacqueria din regiunea Beauvaisis și revolta țăranilor englezi din 1381¹³.

Aceasta din urmă își are originea în ordonanța dată de regele Eduard al III-lea al Angliei, în 1351, prin care se dorește să se interzică sau să se limiteze creșterea foarte mare a salariilor, consecință indirectă a primei epidemii de ciumă neagră. Această măsură, care lipsește de mînă de lucru mediile exploatarelor, este cu atît mai puțin respectată cu cît aceștia au mijloacele necesare pentru a suporta creșterea salariilor. Astfel se produc dezordini în timp ce regele încearcă să impună respectarea ordonanței prin intervenția reprezentanților săi. Aceste revolte durează mai mulți ani și întretin o agitație intensă în unele regiuni ale Angliei. Situația se agravează în regiunile cele mai populate, ca centrul și estul bazinului londonez, din cauza fiscalității care, sub formă de impozit personal, produce o scurgere a veniturilor. Hotărîrea luată de rege în 1380 de a percepe o *poll tax*, impozit de un șiling pe cap de om, toarnă gaz peste foc. În mai, regiunea Essex se răscoală. În iunie, sub conducerea lui Wat Tyler, bande de țărani, constituiți într-o armată improvizată, intră în Londra, ajung pînă la tînărul rege Richard al II-lea, îi trag de bărbii pe consilierii regali și o insultă pe regină. Regele este obligat să cedeze. El abolește iobăgia și transformă pe toți exploatareii de pămînturi în fermieri liberi. Între timp, revolta se întinde în Surrey, Midlands și Suffolk, unde un predicator rătăcitor, John Ball, predică o reformă agrară și egalitatea socială între moșieri și gentilomi. Dar mișcarea, reprimată cu severitate – Tyler este ucis după ce l-a spînzurat pe arhiepiscopul de Canterbury și pe trezorierul Angliei, în timp ce John Ball este arestat și executat – și, lipsită de sprijinul satelor și al celorlalte clase sociale, se stinge repede.

„Jacqueria” din Beauvaisis are aceeași cauză și același sfîrșit. Fiscalitatea joacă și aici un rol esențial: regele Ioan cel Bun cere plățirea impozitului pe sare, fumăritul, și ia de la supușii săi cele trei milioane de ecu necesari pentru plata răscum-

părării care trebuie să-l scape din captivitate după înfrîngerea sa de la Poitiers (1336). Numeroase comunități sătești care s-au înarmat pentru a lupta contra mercenarilor și tâlharilor se ridică, în mai 1358, împotriva nobililor și puterii regale. Revolta izbucnește în Beauvaisis, Valois și Amiénois și se întinde pînă în Berry și în Bourgogne. Conduse de Guillaume Charle, un fost soldat, bandele de țărani jefuiesc și incendiază castelele. Mișcarea durează aproximativ cincisprezece zile, dar țăranii rămîn izolați iar orașele își închid porțile. Carol cel Rău, regele Navarrei, care are pămînturi în Normandia, organizează o armată și-i face bucăți pe răsculați: cei care nu sînt executați pe loc sau spînzurați în ciorchini de copacii din jur, sînt amendați. Se fac totuși și unele concesii țăranilor: confirmarea cutumelor și garantarea menținerii avantajelor recent obținute, pe care monarhia și nobilimea încercau să le reducă.

Orașul în criză

E incontestabil că populația orașelor crește în cursul secolelor XIV și XV. Zidurile de întărire care le protejează de tulburările din sate și activitatea economică ce contrastează cu domeniul feudal devastat și cîmpurile părăsite, atrag populațiile rurale. Orașul este lovit totuși de calamitățile timpului.

Zidurile de întărire nu constituie întotdeauna mijlocul ideal de protecție. Mai multe orașe (Fécamp în 1410, Caen în 1417) sînt jefuite și locuitorii lor masacrați. De frica soldaților mercenari și a tâlharilor, negustorii părăsesc itinerariile cele mai periculoase, producînd ruinarea unui mare număr de centre comerciale. Glorie a comerțului medieval, tîrgurile din Champagne decad, părăsite de negustori. Atacurile piraților perturbază în același mod transportul mărfurilor pe mare și stingheresc economia orașelor portuare. În sfîrșit, statele puternice nu ezită să folosească arma economică în războaiele lor nemiloase. Pentru a-i obliga pe flamanzi să treacă în tabăra engleză la începutul războiului de o sută de ani,

Eduard al III-lea, regele Angliei, oprește exportul de lână engleză pentru orașele din Flandra, care produceau postav. În felul acesta, el provoacă revolta orașelor, condusă de Jacques van Artevelde, împotriva contelui de Flandra și reușește să plaseze regiunea sub stindardul regilor Angliei.

Centru de reședință al negustorilor, bancherilor și corporațiilor de meșteșugari, orașul finanțează războaiele prin taxe de toate felurile, percepute de suverani. Prinții cer frecvent împrumuturi pe care rareori sînt în stare să le returneze, sau iau de la locuitori „împrumuturi“ plasate în rente viagere. În sfîrșit, nesiguranța generală cere ca zidurile de întărire să fie întreținute, să fie reconstruite în caz de distrugere, să se dea bani cetelor de soldați prădători („routiers“) pentru ca aceștia să cruțe cetatea și să părăsească împrejurimile, luînd cu ei pe alte meleaguri „teroarea și jalea“. Din toate acestea rezultă o îndatorare serioasă a orașelor și o fragilitate financiară care se manifestă prin cîteva falimente spectaculoase. Cele ale Bardilor și ale Peruzzilor (1345) sînt provocate de împrumuturile pe care cele două companii italiene au trebuit să le acorde regelui Angliei. Falimentul se răsfrînge asupra întregii Florențe. Aceste dificultăți provoacă și întrețin gravele tulburări sociale pe care le trăiesc orașele.

Începută în secolul al XIII-lea în Italia, mișcarea de extindere a guvernării orașelor este accelerată de criză. Aceasta accentuează conflictele de interese și pune în evidență diferențele sociale în interiorul cetăților. Meseriile (numite „arte“¹⁴), ale căror interese sînt legate de cadrul restrîns al cetății, caută să-și mențină dominația asupra mediului servitorilor și ucenicilor și se opun patriciatului urban. Acesta din urmă, format din marii negustori, comercianți care se ocupă cu trocul și bancheri, deschis spre un orizont internațional și legat de prinți, este într-adevăr stăpînul guvernării orașelor. Sub influența acestor lupte, guvernarea cetății este încet-încet deschisă meseriașilor, de la cei mai nobili (postăvarii) pînă la meseriile considerate inferioare prin natura producției lor sau prin rangul social al clien-

telei (meseriile alimentare, metalurgice etc.). Această restructurare a conducerii orașelor se manifestă adesea și prin adoptarea unor regulamente care stabilesc într-un mod mai precis decît în trecut condițiile de intrare în meserie, de promovare, procedeele de fabricație sau procesul de vînzare al mărfurilor. Ponderea crescîndă a meseriașilor și cîrmuirea orașelor duce de asemenea la interzicerea oricărei concurențe exterioare orașului, ba chiar la interzicerea oricărei activități artisanale în vecinătatea acestuia: la Gand și la Ypres, burghezii nu stau pe gînduri și, în 1314, pun mîna pe arme pentru a distruge meseriile concurente din satele învecinate.

O altă luptă începe, chiar în interiorul corporațiilor, între meșteri și muncitori. Meșterii încearcă într-adevăr să-i facă pe servitori să depindă total de ei, să le interzică orice promovare și să-i constrîngă să accepte condițiile de lucru pe care ei sînt dispuși să le ofere. Astfel, regulamentele meseriilor oferă din plin accesul la calitatea de meșter: aceasta nu se obține decît prin realizarea unei capodopere dificile și costisitoare, pe care fiii meșterilor sînt acceptați preferențial să o prezinte. După epidemiile de ciumă, cînd dispariția unui mare număr de muncitori tinde să scumpească mîna de lucru, meșterii se înțeleg între ei să fixeze un „nivel maxim“ pentru a evita creșterea salariilor. În sfîrșit, ei fac față lipsei de meseriași fixînd prin ordonanțe durata zilei de lucru de la răsăritul soarelui pînă la apusul acestuia. Pentru a rezista la înrăutățirea situației lor, servitorii încearcă să se organizeze în „confreerii“¹⁵ (în principiu închinat unui sfînt) sau în societăți de ajutor reciproc. Ei organizează greve și uneori chiar revolte împotriva exploatării patronale.

Astfel, orașele de la sfîrșitul secolului al XIV-lea sînt zguduite de revolte. Acestea pun cîteodată alături, în lupta împotriva reprezentanților meseriilor superioare, ai puterii feudale și ai puterii regale, pe muncitorii necalificați și pe reprezentanții meseriilor inferioare, care doresc să ajungă la cîrmuirea cetății. Întreaga Europă occidentală este afectată de aceste conflicte

sociale, care opune *popolo minuto* (oameni mărunți) la *popolo grosso* (celor „mari“, „burghezilor“). În 1378, la Florența, revolta *ciompilor*, muncitori care prelucrau lina, se termină cu ocuparea palatului seniorial și formarea, împreună cu meseriile inferioare (măcelari, cizmari, fierari, zidari, dulgheri), a unui guvern democratic. Acesta nu durează decît cîteva săptămîni, căci este alungat de forțele meseriilor superioare, care reiau puterea. La Gand, în anul următor, revolta luntrașilor și țesătorilor împotriva contelui de Flandra, așa numiții „maillotins“ (răsculații se înarmaseră cu ciocanele din lemn plumbuite, „maillets“, antrepozitate în noul Châtelet) se ridică împotriva exagerărilor fiscale regale, înainte de a fi reprimată într-un mod feroce.

Dacă criza este tot atît de gravă în orașe ca și în sate, orașele se adaptează totuși mai rapid condițiilor nou create de calamități și făcînd față acestora dau dovadă de un dinamism remarcabil.

Adaptarea orașelor la criză

Criza de la sfîrșitul Evului Mediu zdruncină geografia comercială a Europei și pregătește dezvoltarea economică a noilor regiuni. În același timp, tehnica se adaptează la noile condiții de schimb. Itinerariile comerciale evoluează odată cu părăsirea acelor care nu mai prezentau siguranță. Astfel, rușinarea tîrgurilor din Champagne deplasează spre est marile drumuri comerciale continentale și dezvoltă activitatea din valea Rhinului și a Rhonului, îmbogățind tîrgurile din Lyon și Geneva, spre care aleargă de acum înainte negustorii italieni. La acest sfîrșit de Ev Mediu, Germania de sud, în contact cu regiunile cele mai active ale Europei occidentale și în relația cu țările de la Marea Nordului și cu Lombardia, devine punctul cheie al relațiilor comerciale continentale. Nüremberg, care domină schimbul de metale și de produse metalurgice, Ravensburg, centrul cel mai important al țesăturilor, Augsburg,

Frankfurt și Leipzig sînt orașele care au profitat din plin de nașterea noilor drumuri comerciale.

În ciuda pirateriei, rutele maritime sînt mai puțin afectate de tulburările timpului: Mediterana și Marea Nordului rămîn principalele căi de schimb. În Mediterana, cele două mari cetăți comerciale ale Italiei, Genova și Veneția, domină comerțul și realizează profituri serioase, aducînd în Occident grîul din Ucraina, blănurile și lemnul din Rusia, sarea și peștele sărat din Marea Neagră¹⁶ și mirodeniile din Extremul Orient.

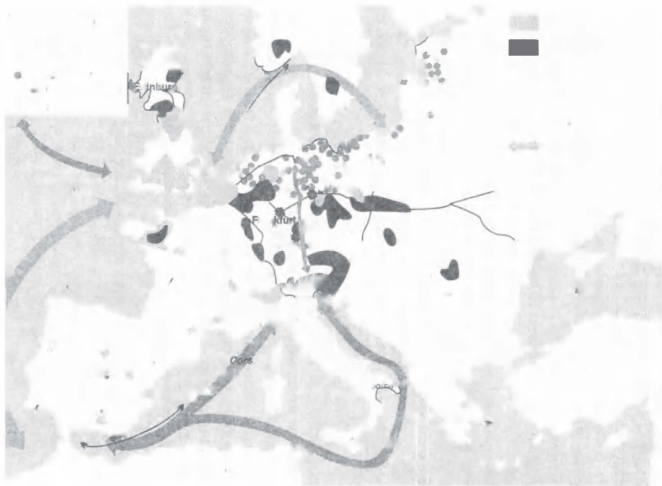
Pînă la sfîrșitul secolului al XIV-lea, principalul lor punct de legătură este Marea Neagră. Dar, prăbușirea Imperiului mongol îi determină pe italieni să-și îndrepte atenția către musulmani, intermediari firești între Extremul Orient și Occident. De acum înainte, venețienii se aprovizionează de la Beirut sau Alexandria, în timp ce genovezii se bazează pe turcii din Asia Mijlocie, care le asigură aprovizionarea cu mărfuri.

În nord, ruta Balticii și a Mării Nordului este controlată, în secolul al XIV-lea, de Hansa germanică. Asociație a celor mai bogați negustori din orașele Germaniei de nord și ale Rhenaniei, aceasta cuprinde burghezia din 70 de orașe din jurul Lübeckului și Hamburgului. Puterea acestor orașe îi asigură un adevărat monopol asupra comerțului între est, furnizor de produse brute (fier, mătase, pește, blănuri, cereale, lemn, gudron, chihlimbar) și vest, furnizor de produse prelucrate și antrepozit de produse rare (lînă, postav, mirodenii). După ce și-a eliminat concurenții danezi din strîmtorile care leagă Baltica de Marea Nordului, hanseaticii deschid agenții comerciale de la Novgorod în Rusia pînă la Londra și Bruges. Dar, în secolul al XV-lea, dominația lor se prăbușește: ei se lovesc mai întîi, pe piața engleză, de concurența negustorilor locali, care s-au organizat într-o companie, *Merchant Adventurers*, apoi de olandezi, care încep cu-rînd să-și manifeste ambițiile.

Pînă la mijlocul secolului al XV-lea, în ciuda îngrămădirii de nisip din estuarul Zwynn, portul Bruges este cel ce adăpostește schimburile de produse provenite din traficul

mediteranean contra celor din Europa de nord. Bruges profită în același timp de avântul traficului atlantic, de decăderea târgurilor din Champagne și de schimbarea specificului traficului între zona Mediteranei și Europa de nord. Apariția produselor grele, ca piatra acră, face indispensabilă calea maritimă și favorizează porturile în detrimentul căilor terestre. Dezvoltarea comerțului atlantic favorizează și alte porturi, care în curînd vor concura cu portul Bruges. Porturile franceze de pe coasta Atlanticului, care se mulțumesc cu un trafic de coastă, încep să joace, în secolul al XV-lea, un rol central în schimburile dintre nord și sud.

Prioritatea căilor maritime explică apariția vaselor de capacitate mare, ca de exemplu, caraca genoveză sau hulea din Marea Nordului. Costul de fabricație al acestor giganți ai mărilor medievale, riscul naufragiilor sau pirateriei favorizează crearea unor adevărate societăți capitaliste care își împart navele în cote-părți pentru a le construi și a le înarma, în timp ce se perfecționează tehnica de asigurare maritimă. Costul este ridicat dar merită riscul avînd în vedere profiturile scontate: între La Rochelle și Bruges, prețul transportului nu reprezintă decît 10 % din prețul vinului, față de 40-60 % pe căile terestre. Tehnicile financiare, apărute în secolul al XIII-lea, continuă să evolueze, stimulate de aceste condiții noi. Manualele, școlile de contabilitate și de administrație se înmulțesc. Contabilitatea în partidă dublă se impune în toată Italia secolului al XV-lea. Pentru a remedia lipsa de numerar și în aceste timpuri tulburi, riscurile transportului banilor, băncile dezvoltă practica viramentului de la cont la cont și pe cea a scrisorii de schimb. Ordin de plată, însoțit de o operațiune de convertire între monezi, aceasta din urmă permite obținerea unui credit pe o piață străină. Și în această situație Italia dă exemplul. Aici se dezvoltă primele bănci, după modelul așa numitei *Casa di San Giorgio*, creată la Geneva în secolul al XIV-lea. Acestea primesc depozite, stabilesc prețuri și înlesnesc tranzacții financiare la mare distanță. La Genova, la Veneția și mai ales la Florența iau

naștere, în felul acesta, primele companii comerciale a căror activitate este dublată de operațiuni bancare. În secolul al XIV-lea, la Florența, Bardi și Peruzzi lasă locul companiilor Medici și Strozzi.

Condițiile de producție se adaptează și ele. Tulburările politice, modificarea itinerariilor comerciale, dar și scăderea veniturilor provoacă o criză în industria textilă. Până atunci postavurile se fabricau în primul rând în Flandra, cu lână adusă din Anglia și erau vândute în târgurile din Champagne. Pentru a face față noilor condiții, fabricile de stofe ușoare, mai ieftine și mai potrivite cu moda hainelor ajustate pe corp care încep să se poarte, se dezvoltă în Flandra dar și în regiunea Hainaut, în Brabant sau în Olanda. Anglia, Imperiul, Franța și Spania își fac, la rândul lor, propria lor industrie de lână. În același timp, țesături ușoare de bumbac, de in sau de cânepă, ca și stofele de mătase își fac apariția.

Pentru toate aceste producții, care înlocuiesc monopolul postavurilor flamande, concurența devine regula care impune căutarea progresului tehnic. Pentru țesere, de exemplu, folosirea depănătorii, apărută la sfârșitul secolului al XIII-lea, se generalizează și se perfecționează. Pentru prelucrarea mătăsii, începe să se folosească războaiele mecanice. Progresele tehnice asemănătoare apar în prelucrarea sticlei și în metalurgie, unde apare furnalul.

După prăbușirea vechilor structuri medievale, în secolele XIV și XV, sfârșitul secolului al XV-lea anunță nașterea unor timpuri noi, chiar dacă trăsăturile acestora nu se pot încă discerne.

Capitolul 2

CRIZA SPIRITUALĂ ȘI INTELECTUALĂ DE LA SFÎRȘITUL EVULUI MEDIU

■ *În acest sfîrșit de Ev Mediu, frica de moarte este de omniprezentă, obsedînd spiritele, dominînd arta, literatura, predicile și modelînd comportamentele, începînd cu dorința de a trăi și pînă la obsesia mîntuirii care explică evoluția superstițiilor, a vrăjitoriei și spaima colectivă. Or, în general, Biserica este incapabilă să răspundă acestor aspirații spirituale. Numai ordinele cerșetorilor își exercită în orașe activitatea lor pastorală.*

■ *Încă de la începutul secolului XIV, papalitatea, victorioasă totuși în confruntarea ei seculară cu Imperiul, este în plină criză. Pentru a se debarasa de facțiunile rivale, care își dispută puterea la Roma și sub presiunile suveranilor germanici, papalitatea se instalează la Avignon pentru cîteva decenii. Ea se transformă aici într-o monarhie administrativă și centralizată, după modelul statelor din Europa occidentală. În plus, la sfîrșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea este sfișiată de marea schismă, care vede înfruntîndu-se papi și contra-papi, în timp ce încep să apară Biserici naționale care vor să fie autonome (Biserica galicană în Franța) și care dau naștere la erezii în Anglia și în Boemia.*

■ *Gîndirea și arta cunosc în această perioadă o sclerozare profundă. Inaccesibile săracilor, universitățile se rezumă la studierea unei logici pur formale, în timp ce tomismul este repus în discuție*

de curențe care neagă orice legătură între credință și rațiune. Literatura și arta își pierd spiritul inventiv și sfârșesc prin a repeta rețete formale, dintre care goticul „flamboyant” nu constituie decât un exemplu. Cu toate acestea, în timpul acestei crize, care exprimă epuizarea resurselor civilizației medievale, încep să se facă simțite căutări care reprezintă mărturia deschiderii spre noi căi: căutarea unei credințe mai personale, nașterea unei noi forme de artă, mai ales în Italia (și în special la Florența), dar și în Franța și în Burgundia, crearea unei noi scări de valori care plasează omul în centrul universului.

Dacă războiul, foametea și ciuma, sumbră trilogie a cărei umbră apasă asupra Europei la sfârșitul Evului Mediu grăbește mutația structurilor economice și sociale, rolul acestora este, fără îndoială, și mai evident în domeniul spiritualității și al gândirii.

Valorile Europei creștine de la sfârșitul Evului Mediu sînt legate de mesajul evanghelic. Societatea se organizează în jurul rolului fundamental al Bisericii și problema de a ști cine deține supremația asupra creștinătății – papa sau suveranii – nu este rezolvată definitiv. Criza zdruncină formele de credință religioasă și sistemele de gândire, care exprimă reflectarea universului și a organizării sale.

Moartea omniprezentă

Prezența morții îmbracă forma unei adevărate obsesii. Provoacă de numeroasele victime ale calamităților din acele timpuri, ea este prezentă peste tot în literatură, în artă, în predici. Cultura pune accent pe aspectele corporale ale descompunerii, scoțînd în evidență amănuntele capabile să trezească oroarea și spaima, determinîndu-l pe credincios să se gîndească la mîntuirea eternă.

Astfel, în biserici, gisanții de pe mormînte nu mai sînt reprezentările idealizate a ceea ce a fost cel mort în timpul vieții, ci niște cadavre, uneori roase de viermi sau mîncate de

broaște rîioase. Dacă tema Judecății de Apoi¹⁷ nu dispăre din sculpturile religioase, cea a Dansului macabru începe să triumfe: acesta duce cu el, conduși de schelete, către o misterioasă lume de dincolo, unde va avea loc Judecata de Apoi, săraci și bogați, regi și episcopi, înalte doamne și oameni din popor.

Mîntuirea, purificarea presupun și ele trecerea prin moarte și descompunerea corpului. Imaginea lui Hristos din secolele al XIV-lea și al XV-lea, care trebuie să mîntuiască omenirea suferindă, este imaginea unui om care a îndurat suferințele și moartea. Dacă se reprezintă destul de des imaginea copilului plătînd din Staul, Calvarul sau Coborîrea în Mormînt domină producțiile artistice. Împietrit în severitatea sa cadaverică, cu fața crispată de durere, palid, Hristos reprezintă imaginea suteilor de mii de victime. Confruntat cu un sfîrșit a cărui apropiere i se reamintește permanent, credinciosul din secolul XIV încearcă să-și asigure mîntuirea trecînd prin toate etapele patimilor lui Hristos pe lungul Drum al Crucii, prezent de acum înainte în fiecare biserică.

În acest context de spaimă profundă este de înțeles dezvoltarea cultului Fecioarei, Mamă milostivă, stăruind pe lîngă Fiul său pentru mîntuirea sufletelor păcătoase. Dar imaginea care acum o reprezintă cel mai frecvent este cea a Pietății, a mamei îndurerate, aplecată peste cadavrul înțepenit al Fiului ei. Cultul sfinților devine și el un cult al mediatorilor, a căror bunăvoință trebuie stimulată prin daruri sau printr-o cucernicie deosebită.

Arta și literatura sînt reprezentative pentru acest cult al spaimei care ia naștere în aceste timpuri grele. O adevărată artă de a face statui, realistă, individualizată, folosind expresii patetice, invadează catedralele, în timp ce în piața din fața acestora sau în cimitire drama liturgică evocă „Misterul Patimilor“, supremă consolare, pentru că repetă la nesfîrșit că Fiul Domnului, după ce a trecut prin greaua încercare a morții, proprie condiției umane, a cunoscut strălucirea Învierii, promisiune de mîntuire eternă pentru toată lumea. Petrarca, martor al

frământărilor timpului și zguduit de marea epidemie de ciumă de la Florența, își găsește consolarea în studierea autorilor antici, Cicero sau Seneca, pasiune pe care o împărtășește prietenului său Boccacio, deschizând în felul acesta Europei calea spre Renaștere.

Petrarca sau Boccacio, intelectuali aparținând unui grup minoritar, nu sînt totuși reprezentativi pentru europenii secolului al XIV-lea. Adesea, oamenii încearcă să-și alunge spaima de sfîrșitul apropiat într-un mod cu totul diferit. Respingerea realului însoțește calamitățile din secolele XIV și XV. Exemplul regelui Carol al VI-lea nu este deloc un caz izolat, în cursul acestor ani de spaimă nebunia fiind o boală răspîndită.

În ceea ce-i privește pe cei puternici sau bogați, baluri, serbări, vînători se dezlănțuie în luxul cel mai țipător posibil, ca pentru a sfida moartea. Cei care frecventează petrecerile de la curțile regale și princiare încearcă să-și mute gîndurile și să uite moartea care bîntuie, îmbrăcînd haine extravagante, în culori țipătoare, cu garnituri de blană, cu coafuri exagerat de înalte și pantofi ascuțiți. Este moda deghizărilor pentru balurile mascate, ca acel al „Înfocașilor“ care, în 1393, adună în jurul unui prinț, curteni deghizați în sălbatici și se termină cu moartea mai multor participanți, ale căror costume din cîlți și pene au luat foc. În sfîrșit, în aceste timpuri de foamete, cei bogați se lasă cuprinși fără reținere de plăcerile culinare. Abundența și varietatea mîncărurilor liniștesc pe participanți confirmîndu-le apartenența la o minoritate privilegiată, care nu ar putea avea soarta celor mulți.

Cei săraci nu se bucură de aceste derivative. Nimic nu-i poate scăpa de frica de moarte și de Judecata de Apoi. În fața spaimei îngrozitoare de moartea care urmează să vină, necesitatea Mîntuirii li se impune cu graba disperării. Cum să îndupleci un Dumnezeu răzbunător? Cum să procedezi pentru a-ți fi iertată o viață plină de păcate? Unii preferă să se pedepsească singuri, ca acele secte ale „Flagelatorilor“¹⁸, care merg din sat în sat lovindu-se unul pe altul cu bice cu ținte, cîntînd melodii

stridente care îi stimulează. Alții se bazează pe superstiții care conferă un caracter magic ritualurilor, sau se ocupă cu vânătoarea de relicve, considerate amulete capabile să-i protejeze pe cei care le dețin. În sfârșit, vrăjitoria se răspândește în toate mediile. Fondată pe credința în puterea demonilor, aceasta face progrese în secolul al XIV-lea în ciuda luptei îndârjite pe care Biserica o duce împotriva ei. Inchizitorii urmăresc zadarnic pe vrăjitorii adevărați sau falși, îi torturează pentru a le smulge mărturisiri și îi condamnă la arderea purificatoare.¹⁹ Această boală, întreținută de spaima oamenilor, pare imposibil de controlat. Ea nu se oprește la țărani analfabeți și prost instruiți de o Biserică în criză: în 1440, Gilles de Rais, mareșal al Franței și fost tovarăș de luptă al Ioanei d'Arc, este executat sub acuzația că a recurs la practici vrăjitoarești în cursul cărora ar fi sacrificat mai mult de o sută de copii. E adevărat că dezechilibrele epocii alimentează frica și imaginația, care se traduc frecvent prin acea „vânătoare de vrăjitoare”. Evreii, acuzați de toate relele și mai ales de răspîndirea ciumei, devin țapii ispășitori și suportă efectele acestei psihoze colective.

Criza Bisericii

Dacă spaima de moarte provoacă în Europa secolelor XIV și XV astfel de tulburări de comportament, Biserica, bază a societății feudale, cunoaște și ea o criză profundă, atât la nivelul realităților locale, cât și la nivelurile cele mai înalte.

Profund implicată în societatea timpului, Biserica nu poate evita tulburările provocate de războaie și de epidemii. Sate abandonate de credincioși, preoți morți, biserici distruse, episcopi puși în imposibilitatea de a-și vizita diocesele, foarte multe cauze explică această criză a Bisericii în momentul în care nenorocirile epocii fac să se nască în sufletul credincioșilor o imperioasă nevoie de un cadru spiritual și de consolare.

Fără îndoială, războiul joacă un rol destul de mare în această degradare a cadrului ecleziastic. Dar acesta nu face

adesea decît să scoată în evidență nenorociri anterioare crizei din secolele XIV și XV. Sosiți din rîndurile nobilimii, episcopii sînt deosebit de preocupați să-și completeze veniturile scăzute ale diocazelor afectate de epidemii și de jafuri, prin cumulul de beneficii eclesiastice. Cum se poate imagina administrarea mai multor dioceze? Pe deasupra, în această epocă a dezvoltării statelor naționale, numeroși prelați dețin la curte, pe lângă suverani, funcții diplomatice sau administrative, datorită formației lor intelectuale. Trăind la Curte, ei își părăsesc orașele de reședință și se mulțumesc să-și încaseze veniturile percepute prin intermediul clienților sau rudelor lor. În afara cîtorva excepții, destul de rare, prelații cultivați, preocupați de buna administrare a diocezei lor, delegă un înlocuitor care preia prin sistemul de comandă sarcinile lor episcopale. Toți, chiar administratorii buni, își părăsesc obligațiile pastorale, fie că e vorba de predică, de confirmarea copiilor, de vizitarea parohiilor sau de instruirea clerului.

Lăsat de capul lui, clerul parohial nu este deloc capabil să atragă populația, mai ales cea de la țară. Aici criza este resimțită cel mai tare. Trei calitative revin constant în tabloul situației clerului rural: absenteism (parohia este condusă atunci de un vicar), ignoranță mai mult sau mai puțin mare (mulți preoți abia știu să citească) și moravuri condamnabile (se denunță mai ales concubinajul). Această situație, datorată însăși structurii Bisericii, nu este, fără îndoială, nouă, dar este incontestabil agravată de criză.

În orașe, mai bine protejate, criza este, desigur, mai puțin gravă. Cei mai cultivați membri ai clerului își exercită aici funcțiile. Grijă de a forma credincioși prin predici se intensifică tot mai mult. În secolul al XIII-lea, în orașe se instalează ordinele călugărilor cerșetori, care încearcă să răspundă pe măsura posibilităților lor, aspirațiilor spirituale ale oamenilor din acea epocă a calamităților. Fondare pentru a servi drept model creștinătății prin modul lor de a trăi bazat pe sărăcia voluntară, chemate să predice și să spovedească ca urmare a solidei lor

instrucții intelectuale și teologice, acestea constituie în secolul al XIV-lea și al XV-lea gruparea pe lângă care cei care caută un răspuns la frământările lor pot găsi ospitalitate și înțelegere. În ciuda dușmăniei declarate a clerului secular, a dezbinărilor care îi slăbesc și denaturării regulilor străvechi, Franciscanii²⁰ și Dominicanii²¹, considerați mai buni cunoscători ai căilor spre mântuire, atrag credincioșii, care părăsesc parohiile. Sînt foarte numeroși acei care, la apropierea morții, vin să caute adăpost în mănăstirile lor, în așteptarea temutei treceri. Mulțimea se îngheșuie la marile predici publice ale Dominicanilor și Franciscanilor, care știu să găsească cuvinte simple ce pot impresiona un auditoriu popular. De altfel, unii nu ezită, pentru a-și impresiona mai profund auditoriul, să recurgă la înscenări spectaculoase. Alții, mai demagogi, ridică pe credincioși împotriva clerului parohial cu care intră într-un război deschis.

Unii ajung la o adevărată celebritate, ducînd cu ei mase imense de oameni, atrase de elocința lor sau de reputația de sfinți. Așa s-a întîmplat cu Vincent Ferrier care străbate Spania, Elveția, Italia de nord și Franța, stîrnind entuziasmul credincioșilor și împingîndu-i pe calea căinței și a convertirii. Odată cu aceste ordine apare o nouă formă de cucernicie, mai puțin bazată pe ritualuri, mai interiorizată și mai exigentă, care face din mîntuire o problemă personală. Acest succes al Ordinilor de călugări cerșetori dovedește neputința Bisericii instituționale de a-i integra spiritual pe credincioși, lipsurile clerului și tulburările ce afectează papalitatea și readuce în discuție echilibrul la care ajunsese creștinătatea în secolul al XIII-lea.

Papalitatea de la Avignon

Încă de la începutul secolului al XIV-lea începe o criză a papalității, care readuce în discuție edificiul teocratic al secolelor XII și XIII. Ieșită victorioasă din lungul conflict cu puterea imperială, papalitatea putea să pretindă dreptul de a aduna lumea creștină în jurul autorității sale și să-i transmită suflul

reformer capabil să unească Occidentul în jurul valorilor morale și politice ale Bisericii. Lupta împotriva ereziei dusă de Inchiziție, succesul Ordinilor de călugări cerșetori care depind direct de papă și fondarea universităților care, sub controlul dogmei, fac să triumfe știința, sînt tot atîtea dovezi ale autorității exercitate de Biserică.

Cu toate acestea, totul este readus în discuție odată cu pontificatul lui Bonifaciu al VIII-lea (1294-1303). Revendicînd, ca și predecesorii săi, supremația absolută a papalității asupra statelor și indivizilor, acesta se lovește de noul guvernămînt al regelui Franței, Filip cel Frumos. Conflictul început se încheie cu o înfrîngere clară a papalității. Nu numai că papa trebuie să accepte ca regele Franței să perceapă un impozit de la cler și să numească episcopii, dar excomunicarea pe care o pronunță împotriva lui Filip cel Frumos rămîne fără efect. Mai mult încă, regele Franței invocă contra suveranului pontif autoritatea unui Sinod general a cărui convocare a fost hotărîtă de o adunare a autorităților – eclesiastice și laice – ale regatului. Trimiși la Roma de către rege, Guillaume de Nogaret și Sciarra Colonna nu ezită să-l maltrateze pe papă; acesta este „atentatul de la Anagni”²² (1303). Moartea papei, o lună mai tîrziu, marchează eșecul pretenției papilor la supremația asupra Occidentului creștin.

În acest context de șubrezie are loc în mod întîmplător instalarea papalității la Avignon. Succesorii lui Bonifaciu al III-lea, Clemenț al V-lea și Ioan al XXII-lea, sînt preocupați mai ales să-i împace pe regii Franței și ai Angliei. Ei fug din Roma unde se sfîșie între ele partidele rivale ale familiilor Gaetani și Colonna și, temîndu-se de pretențiile suveranilor germani, care se sprijină pe familia Ghibelini din nordul Italiei, hotărîsc să se instaleze provizoriu în palatul episcopal din Avignon. Acest provizorat devine definitiv cînd, în 1330, Ioan al XXII-lea, care vrea să se întoarcă la Roma, este împiedicat de trupele regelui Germaniei, Ludovic de Bavaria. Poziția Avignonului, în centrul Occidentului medieval, îi pare lui

Benedict al XII-lea avantajoasă pentru papalitate, deci hotărăște să se fixeze aici definitiv și să construiască un palat demn să-l adăpostească pe papă și Curia (administrația pontificală). Pînă în 1377 (cu o scurtă întrerupere între 1367-1370), Avignon rămîne capitala creștinătății. Papii de origine franceză, ca și majoritatea cardinalilor și a personalului administrativ, se succed aici. Fără să fie simple creații ale suveranilor francezi, așa cum o afirmă de exemplu regii Angliei, papii de la Avignon întrețin fără îndoială o strînsă legătură cu acești suverani.

Constrînsă să cadă la învoială cu suveranii statelor europene, papalitatea de la Avignon a trebuit să renunțe la orice pretenție teocratică. Nemaifiind în măsură să dicteze în Europa, aceasta se strecoară în noua structură a statelor care se dezvoltă de acum înainte pe ruinele edificiilor imperiale: papalitatea devine o monarhie administrativă și centralizatoare care își exercită autoritatea asupra bisericilor locale rămase pînă atunci aproape în întregime autonome. Acest lucru este posibil în condițiile stabile de la Avignon, datorită unei administrații asemănătoare celei a unui stat modern: o cameră apostolică (care se ocupă de finanțe), o cancelarie și tribunale. Papalitatea își rezervă un număr considerabil de beneficii și de impozite ecleziastice. Aceasta reușește să domine clerul care așteaptă de la ea funcții mai profitabile și beneficii mai mari. În schimbul numirilor, papii cer plătirea unor dări de la care beneficiarii nu se pot sustrage decît cu riscul de a renunța la avantaje viitoare. Dezvoltarea acestei fiscalități îmbogățește considerabil finanțele pontificale și oferă papei mijloace destul de importante pentru a plăti expediții militare, pentru a face construcții la Avignon și Roma, sau pentru a desfășura acțiuni caritabile.

În sfîrșit, datorită acțiunilor de apel și a cazurilor rezerve, papalitatea este solicitată să judece prin tribunalele pontificale un mare număr de cauze. Papa devine astfel un monarh absolut, dotat cu mijloace financiare deosebite și exercitîndu-și autoritatea prin intermediul unei administrații care atrage oameni și bogății și în care artele și viața spirituală sînt înfloritoare.

Acești papi, monarhi absoluți, domnesc fără piedici sau contrapondere. Începînd din 1310 ei nu mai binevoiesc nici să convoace sinodul. Eforturile Sfîntului Colegiu de a spori rolul cardinalilor sînt zadarnice. Inocențiu al VI-lea (1352-1362), după alegerea sa, anulează angajamentul pe care îl luase împreună cu toți cardinalii de a convoca Sfîntul Colegiu în cazul unor hotărîri importante. O astfel de evoluție provoacă cu atît mai multe critici, cu cît creșterea puterii monarhice și administrative a papalității coincide cu o scădere a influenței sale spirituale și a activității pastorale. În această perioadă de calamități, cînd nevoile spirituale împing oamenii către forme mistice de practică religioasă, papalitatea este condusă de monarhi administratori și constructori, care se comportă mai mult ca niște șefi de stat decît ca niște păstori de suflete.

Ca urmare, își fac apariția atitudini de opoziție care nu afectează decît medii limitate, chiar marginale: franciscanii „spirituali“, rupti de ordin, care spun că papa este Anticristul, intelectuali care afirmă înfrîntarea poporului creștin față de papă, teoreticieni ca Marsilio de Padova sau William de Ockham, care preconizează o biserică pur spirituală în care autoritatea s-ar reduce doar la aspectul pastoral, cu excepția oricărei autorități temporale, rezervată prinților. Petrarca stigmatizează cu violență Curtea de la Avignon, „cloacă unde vin să se adune toate gunoaiele universului. Aici Dumnezeu este disprețuit, banul este adorat, se calcă în picioare legile sfînte și omenești“. Această discreditare spirituală a papalității se agravează și mai mult odată cu schisma care o sfîșie, în ajunul întoarcerii sale la Roma.

Marea schismă

Grigore al XI-lea cedează la solicitările italienilor și în 1377 hotărăște să mute la Roma toate serviciile Curiei²³, considerînd, ca și numeroși creștini, că cel mai bun mod de a pune capăt tulburărilor ce zguduiau lumea creștină este de a readuce

papalitatea la locul său de origine. Departe de a rezolva problema, această hotărîre o agravează și mai mult. Cînd acesta moare (1378), poporul roman, care se teme de alegerea unui nou papă străin (din 16 prelați, 11 sînt francezi), face presiuni asupra Conclavului²⁴, care se resemnează să aleagă un papă italian: arhiepiscopul de Bari, Bartolomeo Prignano, care își ia numele de Urban al VI-lea. Acesta este imediat recunoscut de către prinți, inclusiv de regele Franței, Carol al V-lea. Dar gafele sale și caracterul despotic vor permite adversarilor săi să pună în discuție o alegere obținută sub amenințarea gloatei. În septembrie 1378, refugiați la Fondi, pe teritoriu napolitan, cardinalii reușiți în Sfîntul Colegiu, hotărăsc să anuleze alegerea lui Urban al VI-lea și să îl desemneze drept înlocuitor pe francezul Robert de Geneve, care, luîndu-și numele de Clement al VII-lea și neputînd să se instaleze pe scaunul roman al puterii pontificale, se îndreaptă spre Avignon. În felul acesta, creștinătatea occidentală se află între doi suverani și două capitale: aceasta constituie începutul „marii schisme“.

Împărțirea este cu atît mai gravă cu cît rivalităților personale și altor lupte pentru influență în sînul Bisericii se adaugă interese politice, care sînt cu adevărat hotărîtoare. Carol al V-lea a luat imediat partea lui Clement al VII-lea, aliat al casei regale franceze și a dat ordin ca alesul de la Fondi să fie recunoscut de o adunare de consilieri, teologi și prelați. Ceilalți suverani trec de partea unuia sau altuia dintre papi, în funcție de situația de aliați sau adversari ai regelui Franței în conflictul dintre acesta și rivalul său englez. Castilia, Navarra, Aragone, Portugalia, Scoția, Neapole, comitatul de Savoia, regatul Ciprului se pronunță în favoarea papei de la Avignon. Milanul, Florența, Polonia, Ungaria, Flandra, Sfîntul Imperiu aleg împreună cu Anglia partidul pontifului roman.

Conflictul avea să dureze mai mult de patruzeci de ani. Pentru a-l înfrînge pe cel pe care îl consideră un uzurpator, fiecare dintre cele două tabere încearcă mai întîi metoda forței. Ludovic de Anjou, fratele regelui Franței, și fiul său,

Ludovic al III-lea, intervin în Italia în favoarea lui Clement al VII-lea. În sprijinul lui Urban al VI-lea se pregătește o expediție împotriva regiunii Provence care nu va mai avea loc, în timp ce ducele de Lancaster intervine în Castilia, în 1386, cu dublul scop de a-și cere drepturile de moștenitor dar și pentru a-l susține pe pontiful roman. Pentru că nici una din aceste acțiuni nu a reușit, se recurge, tot fără succes, la proceduri de împăcare. O soluție ar fi fost să nu se desemneze un succesor aceluia dintre papi care ar fi decedat primul. Dar, când Urban al VI-lea moare (1389), cardinalii italieni îi numesc un succesor, pe Bonifaciu al IX-lea, iar colegii lor din Avignon fac același lucru la moartea lui Clement al VII-lea, desemnându-l pe Benedict al XIII-lea. Acesta din urmă promisese să abdice de îndată ce acest lucru s-ar impune, dar, odată încoronat cu tiara pontificală, se abține să o mai facă. În ciuda presiunilor guvernului regal al cardinalilor francezi și Universității din Paris, el refuză chiar să negocieze cu Bonifaciu al IX-lea și cu succesorii acestuia, Inocențiu al VII-lea și Grigore al XII-lea.

Schisma tulbură profund viața religioasă și toată creștinătatea din Occident. Ordinele religioase fiind și ele împărțite, beneficiile au doi destinatari și fiecare demnitar se teme, bineînțeles, de victoria taberei adverse. Și de o parte și de alta se înmulțesc sentințele de excomunicare și de interdicție. În Franța, chiar în interiorul Universității din Paris, nu există o unanimitate în privința legitimității unuia sau altuia dintre papi. Doar Universitatea din Toulouse și din Orleans, ca și unele provincii ca Normandia și Provence sînt în întregime de partea pontifului roman. Îngrijorat de această situație, guvernul regal proclamă, prin ordonanța din 1398, că Biserica franceză nu recunoaște decît autoritatea spirituală a lui Benedict al XIII-lea; aceasta înseamnă „sustragerea de la supunere“, care permite regelui să dispună de beneficiile și taxele eclesiastice. Nici această ordonanță, nici revolta populației locale, nici atacul contra palatului papal pus la cale de un șef de bandă plătit de regele Franței, nu îl fac pe pontiful de la Avignon să cedeze.

Începutul unei rezolvări a situației va veni de la Universitatea din Paris. Începînd din 1394, aceasta sugerează să se recunoască un sinod care, dacă nu ar ajunge la o înțelegere, ar rezolva problema recurgînd la o ultimă soluție. Această idee cîștigă încet-încet teren și un sinod ecumenic se întrunește la Pisa în 1409. Acesta hotărăște să-i destituie pe cei doi papi și să numească un al treilea: arhiepiscopul de Milano, care-și ia numele de Alexandru al V-lea, căruia îi urmează la puțin timp Ioan al XXIII-lea. Dar Benedict al XIII-lea și Grigore al XII-lea refuză să se supună, deci acum sînt trei papi în loc de doi, fiecare cu partizanii lui. Pentru a ieși din această încurcătură sinucigașă pentru creștinătate, Ioan al XXIII-lea solicită sprijinul regelui romanilor, Sigismund de Luxemburg, candidat la coroana Sfîntului Imperiu. Pentru că dorește să-i aducă acesteia ceva prestigiu, Sigismund acceptă cu condiția ca papa să convoace un nou sinod. Acesta își deschide ședința la Constanț, în 1414, și durează aproape patru ani. Sinodul reușește, nu fără opoziție, să-i destituie pe cei trei pontifi și să-l aleagă în locul lor pe Odon Colonna, care se va numi Martin al V-lea. Criza pare rezolvată și se întărește poziția celor care plasează sinodul deasupra papei. Înainte de a-l alege pe Martin al V-lea, părinții sinodali au adoptat o serie de decrete reformatoare, dintre care cel al *frecvenței*, care fixează periodicitatea sinodului. Cu toate acestea, noul papă și mai ales succesorul său, Eugeniu al IV-lea, se grăbesc să revină asupra acestor hotărîri și contestă această tutelă impusă Sfîntului Scaun. Sinodul de la Bâle reacționează destituindu-l pe Eugeniu al IV-lea și înlocuindu-l cu un contra-papă: contele de Savoia (Nicolae al V-lea). Această nouă schismă sfîrșește cu victoria papalității și eșecul tentativei de democrație sinodală în sînul Bisericii. Repus în toate drepturile, pontiful roman Eugeniu al V-lea folosește o parte importantă din resursele Bisericii pentru reconstrucția Statului pontifical și pentru înfrumusețarea Romei. Pînă la sfîrșitul Evului Mediu nu se va mai pune problema convocării vreunui sinod general. Papalitatea, care apare tot mai mult ca o simplă putere politică,

cade în nepotism și desfrîu, odată cu Inocențiu al VII-lea și Alexandru al VI-lea Borgia. Peste această Biserică în plină destrămare se va năpusti vijelia Reformei.

Bisericile naționale și ereziile

Lunga criză care zguduie papalitatea nu rămîne fără consecințe în organizarea și funcționarea Bisericii. Cu atît mai mult cu cît nașterea statelor naționale în Europa de vest și aspirațiile naționale în Europa centrală se repercutează asupra vieții religioase. Astfel, influența francezilor asupra Bisericii în perioada papalității de la Avignon provoacă opoziția clerului din celelalte țări din Europa, ca Germania sau Anglia. De asemenea, schisma este provocată în mare parte de înfruntarea cardinalilor francezi cu cei italieni. Autoritatea romană este discreditată pentru că ani de-a rîndul, în sînul Bisericii nu mai există o autoritate centrală, ci două sau trei autorități rivale, care vor toate să profite de alegerea divină și de puterea suverană de reprezentanță a lui Dumnezeu pe pămînt. Fiecare Biserică încearcă atunci să-și rezolve problemele fără să recurgă la o administrație romană, șovăielnică și lipsită de acum înainte de autoritate morală.

Această aspirație a Bisericilor se alătură celei a suveranilor europeni, dornici, după exemplul lui Filip cel Frumos în Franța, să fie „stăpîni în regatul lor”. Slăbirea legăturilor cu Roma încurajează monarhiile naționale să preia controlul asupra clerului pentru a-și spori autoritatea, influența și puterea financiară, dispunînd de numirea funcțiilor ecleziastice și percepînd impozite de la cler. Astfel ia naștere în Franța teoria drepturilor Bisericii franceze, *galicanismul*¹²⁵, care se va răspîndi în toată Europa. Aceasta este sprijinită de juriștii laici și de universitari. Primii sînt dornici să-și extindă atribuțiile judiciare asupra cauzelor ecleziastice, în timp ce ceilalți sînt pătrunși de criticile intelectualilor împotriva decăderii monarhice și administrative a Sfîntului Scaun. În Franța, „Visul din livadă” scris în 1377 de

un consilier al lui Carol al V-lea susține că regele „este vicarul temporar al lui Dumnezeu“, adică reprezentantul său pentru toate problemele care nu țin de domeniul spiritual. Cît despre Universitatea din Paris, aceasta preconizează „sustragerea de la ascultare“ față de Roma și cere transformarea Bisericii din Franța în biserică națională, supusă autorității regelui. Aceste tendințe galicane vor susține, cum e și firesc, preponderența sinodurilor. La Constanț, Părinții sinodali, organizați pe „națiuni“, consideră că, într-adevăr, viața Bisericii în fiecare țară se bazează pe datini, obiceiuri și tradiții care trebuie să constituie obiectul unui acord, a unui concordat între papalitate și guvernul statului respectiv. Astfel de tratate sînt încheiate cu Franța, Anglia, Spania și Imperiu, tratate care fixează drepturile papalității și ale Statului în administrația și viața cotidiană a Bisericilor naționale. Acestea reprezintă recunoașterea juridică a noii suveranități a statelor și marchează renunțarea papalității la pretenția de a-și juca rolul de unificator al creștinătății, dat fiind că papa nu mai este considerat un suveran obișnuit. Practicarea concordatelor provoacă un lung conflict între papă și regele Franței. Semnat într-un moment de șubrezie a puterii regale, concordatul din 1418 este repus în discuție de regele Carol al VII-lea, după ce acesta și-a restabilit autoritatea. O adunare de clerici, convocată la Bourges în 1438, dă un ansamblu de decrete, cunoscut sub numele de „Ordonanța de la Bourges“ („Pragmatique Sanction de Bourges“)²⁶. Aceste decrete îi iau papei dreptul de a răspunde de funcțiile ecleziastice, de a consfinți pe cel ales, de a percepe anumite impozite și reduc posibilitățile de a cere ajutor Romei. Conflictul durează pînă în 1472.

Regresul autorității pămîntești a Sfîntului Scaun în fața puterii crescînde a statelor este dublat de repunerea în discuție a autorității sale spirituale. Ezeziile, fondate pe criticarea comportării pontifilor, tind spre constituirea unor veritabile Biserici independente.

Cea mai gravă dintre aceste crezii apare în Anglia, în jurul unui universitar de la Oxford, John Wyclif, care, în cursul

diferitelor negocieri financiare dintre regele Angliei și Sfântul Scaun, a susținut drepturile regelui. Preconizînd o Biserică fără papă, guvernată de un stat, din 1378 și pînă la moartea sa, John Wyclif exprimă idei pe care Reforma²⁷ le va valorifica în secolul al XV-lea: omul nu trebuie să se prevaleze de nici un merit, de nici un drept în fața măreției absolute a lui Dumnezeu, numai el poate salva sau distruge oamenii, iar intervenția Bisericii nu este de nici un ajutor; Scrierile sfinte sînt singura sursă de credință și fiecare om poate să le înțeleagă prin propria sa gîndire; cultul Sfintei Fecioare, a sfinților, pelerinajele sînt forme de pietate inutile și condamnabile. La început, protejat de justiția ecleziastică prin bunăvoința regală, Wyclif pierde acest sprijin cînd, în 1381, el susține revolta țăranilor condusă de Wat Tyler. Ideile sale, condamnate de un sinod englez (1382) pătrund în conștiințele oamenilor. Acestea sînt răspîndite de absolvenții de la Oxford și stimulează o mișcare a țăranilor și meseriașilor, numiți *Lollards*²⁸, care aspiră la o viață în sărăcie, se sprijină pe mesajul evanghelic, critică cu violență Biserica, mesa, sfintele taine și propăvăduiesc o Biserică națională, independentă față de Roma. Principalii șefi ai acestei mișcări eretice, urmăriți fără milă de episcopi și de rege, sînt arși de vii în 1427. În ciuda acestei reprimări și a condamnării ideilor lui Wyclif, aspirația către o biserică națională, desprinsă de Roma și fondată numai pe mesajul evanghelic rămîne profund prezentă în Anglia. Ideile lui Wyclif cunosc o mare audiență în Boemia. Acolo, pe lângă Universitatea din Praga, există un curent evanghelic și de reformare a Bisericii. Jan Hus, universitar în acest oraș, ține predici pentru o reformă a Bisericii și pentru o întoarcere la mesajul strict al Evangheliei. Biblia trebuie tradusă în cehă. El preconizează comuniunea cu pîine și vin, așa numita comuniune sub ambele specii. Condamnat de papa Ioan al XXIII-lea, Jan Hus acceptă să fie supus judecării sinodului de la Constanț. În ciuda permisului de liberă trecere care i-a fost acordat de împăratul Sigismund, el este condamnat și ars de viu în iulie 1415. Acesta este semnalul unei

puternice revolte naționale a poporului ceh împotriva Romei, dar și împotriva nemților care au pus mîna pe o parte a teritoriului ceh și a comerțului și care sînt alungați din Universitatea din Praga! Pînă la urmă înfrînți de cruciadele germane, husiții obțin totuși în 1436, de la sinodul din Bâle, recunoașterea comuniunii sub ambele specii.

La mijlocul secolului al XV-lea, ereziile par învinse și unitatea Bisericii pare restabilită în jurul Romei. Cu toate acestea, în timpul crizei, papalitatea a trebuit să renunțe la intenția de a reuni sub autoritatea sa întreaga lume creștină, să recunoască existența statelor și să cadă la învoială cu noua guvernare a acestora. Modelîndu-se după noua formă a statelor monarhice centralizate, ea nu a știut totuși să înfăptuiască reforma spirituală pe care cerințele epocii o făceau necesară și care se va realiza pe alte căi.

Secole de criză profundă a Bisericii și a valorilor spirituale, secolele XIV și XV sînt totodată și cadrul unei grave crize a gîndirii și sensibilității.

Criza gîndirii și artei

Instituția universității cunoaște în aparență una din perioadele sale cele mai înfloritoare. Cu toate acestea, universitățile resimt din plin șocul crizei valorilor din secolele XIV și XV, în cursul căreia se prăbușește concepția medievală despre lume. Marile universități din Paris, Bologna sau Oxford își păstrează fără îndoială întregul prestigiu, atrag numeroși studenți și sînt privite cu respect. Guvernele și societatea le recunosc o oarecare autoritate asupra credinței religioase și asupra științei. Dar ele sînt amenințate de apariția noilor universități. Sub efectul dezbinărilor provocate de Marea schismă, a dorinței fiecărui prinț de a avea propria sa universitate și a refuzului noilor state naționale de a-și lăsa clericii să meargă să studieze în străinătate, în Europa sînt create aproximativ patruzeci de universități. Recucerirea și consolidarea regatelor iberice dă naștere univer-

sităților din Lisabona, Perpignan, Barcelona și Saragossa. În Europa centrală, universitățile din Praga, Cracovia și Viena sînt mărturie a rivalității dintre cehi, polonezi și nemții austrieci. Cele din Pisa și Florența atestă puterea guvernării municipale în Italia, iar cele din Poitiers și Bordeaux rivalitatea franco-engleză.

Această proliferare nu este totuși sinonimă nici cu strălucirea, nici cu vitalitatea. Contactele între profesorii diferitelor națiuni se răresc. Universitarii cad sub influența puterii politice și rolul lor constă din ce în ce mai mult în furnizarea argumentelor teoretice destinate să justifice pretențiile sau politica acesteia.

În plus, universitățile sînt lovite de criza economică. Funcțiile eclesiastice care le procură universitarilor veniturile fiind insuficiente ținînd cont de creșterea prețurilor, se instituie practica de a cere studenților bani, în special celor de la drept și teologie. Studenții săraci dispar din universitate și pentru că membrii familiei de doctori sînt scutiți de aceste taxe, ereditatea devine modalitatea cea mai răspîndită de a putea frecventa cursurile universitare: lumea universitară se transformă într-o castă închisă. Universitarii, deveniți „cavaleri ai legilor“ duc o viață nobilă și domnesc în universitățile sclerозate în care triumfă scolastica și unde profesori și studenți se închistează în clasificări și definiții aparținînd unei logici pur formale.

Gîndirea însăși trece printr-o criză profundă odată cu punerea în discuție a tomismului, această îmbinare de credință și de rațiune, fondată pe autoritatea filosofică a lui Aristotel. Loviturile cele mai dure le primește la începutul secolului al XIV-lea prin Duns Scott și Guillaume de Ockham, doi teologi care resping ideea că lumea materială poate fi o emanație a lui Dumnezeu potrivit regulilor cauzalității aristotelice. Și unul și celălalt ajung la concluzia că Dumnezeu, fiind total independent, este zadarnică dorința de a ajunge la el prin rațiunea lumii materiale. Din această repunere în discuție a autorității filosofice a lui Aristotel și din filosofia tomistă rezultă două con-

secințe: un oarecare anti-intelectualism care înțelege să atribuie credinței numai o natură mistică, morală sau pastorală, fără intervenția rațiunii și pe de altă parte o tentativă de a scoate știința de sub autoritatea religiei, propunând rațiunea ca unica posibilitate de abordare a acesteia. O tentativă fără sorti de izbîndă din cauza lipsei tehnicii științifice și a instrumentelor matematice adecvate, precum și din cauza influenței considerabile a scolasticii.

Această sclerozare a gîndirii se răsfrînge, în cea mai mare parte a lumii creștine, și asupra literaturii și artei. Repetarea continuă a unor formule deja folosite învinge izbucnirile creatoare și originalitatea. Repetarea unor succese literare ca „Romanul trandafirului”²⁹, jocuri de cuvinte formaliste, lipsite de o inspirație novatoare, prezente în poezie, îndrăzneli și jonglerii tehnice în muzică, iată ce caracterizează cel mai adesea arta secolelor XIV și XV. În arhitectură, tehnica stilului gotic, bine stăpînită de acum înainte, devine, odată cu goticul flamboiant, obiectul unui număr infinit de variații care transformă inspirația de odinioară într-un fel de joc formal în care naosurile catedralelor sînt din ce în ce mai înalte, deschizăturile în zid din ce în ce mai mari, coloanele din ce în ce mai firave și dantelăria de piatră din ce în ce mai străvezie, ca pînza de păianjen.

Deschiderea de noi drumuri

Profitînd de criza care cuprinde Europa secolelor XIV și XV, acum iau naștere forme noi de expresie care se vor dezvolta la sfîrșitul secolului al XV-lea și în secolul al XVI-lea.

În domeniul religios, spaima de moarte și preocuparea pentru mîntuire favorizează apariția unei credințe mai puțin formaliste, mai afective, mai sentimentale. În timp ce practica credinței medievale avea un caracter colectiv, cerințele mîntuirii individuale predomină de acum înainte, transformînd credința într-o chestiune între Dumnezeu și om, în care imixtiunea instituției ecleziastice este din ce în ce mai redusă. În plus,

tomismul care integra religia Evului Mediu făcînd-o rațională, intră în criză. Această largă repunere în discuție lasă cîmp liber noilor forme de devoțiune cărora ereziile, ca cea a lui Wyclif și a lui Jan Hus, încearcă să le ofere un cadru teologic.

Dacă Europa de nord cedează frumuseților formale ale goticului flamboiant, o nouă gramatică a artelor se elaborează în Italia și în special la Florența. Pentru a reda noile valori religioase, caracterul mistic al raportului cu Dumnezeu, credința bazată pe sentiment, Giotto pictează frescele de pe tavanul Bisericii din Assisi sau capela familiei Bardi la Santa Croce din Florența. Pentru a exprima dragostea franciscană pentru oameni și pentru natură, el creează o artă organizată monumental, nu după regulile perspectivei, ci în funcție de punerea în scenă religioasă pe care o reprezintă. Tot la Florența, unde artiștii profită în același timp de prosperitatea orașului, de generozitatea familiei de Medicis și de noua considerație de care se bucură profesiunea lor, Fra Angelico exprimă o mistică senină într-o tehnică încă gotică, în timp ce Masaccio, din contra, inaugurează în frescele din capela Brancacci o artă care, prin simțul reliefului și al expresiei anunța arta Renașterii, ca și cea a toscanilor Botticelli, Gozzoli, Paolo Uccello, Piero della Francesca, a sienezului Simone Martini, a mantuanului Mantegna și a venețianului Giovanni Bellini. Alte regiuni ale Europei, și ele stimulate de abundența averilor și de mecenatul prinților, cunosc o reînnoire a artelor plastice: la curtea Franței, Jean Fouquet execută portretul Agnésie Sorel, favorita lui Carol al VII-lea, în timp ce în Burgundia lucrează mari pictori flamanzi, ca Van Eyck și Roger van der Weyden.

Arhitectura cunoaște o evoluție asemănătoare. În secolul al XIV-lea, goticul triumfă încă în Domul din Milano, dar la Florența, Brunelleschi se inspiră din bazilicile și decorul epocii romane pentru a construi Santa Maria delle Fiori, deschizînd astfel o nouă cale care va conduce, prin respingerea Evului Mediu considerat barbar, la o întoarcere la antichitate, din care va apărea Renașterea³⁰.

Dacă este exagerat să se califice astfel ceea ce nu este încă decît dorința de noutate, este puțin îndoielnic faptul că criza din Occident provoacă o revizuire a ierarhiei valorilor. Ea tinde să facă din om centrul unui nou univers, un om a cărui concepție despre lume este diferită de cea a epocii medievale. Însuși decorul devine o dovadă, prin individualizarea statuiilor, așa cum face Clauss Sluter la curtea din Burgundia, care îi reprezintă pe duci și pe profeți ca pe niște indivizi ce nu pot fi înlocuiți unii cu alții, reprezentînd simboluri vii ale puterii umane sau divine, sau ca Donatello sau Ghiberti la Florența, care extrag din piatră ființe vii, gata să se amestece în viața de zi cu zi. Această reinstalare a omului în centrul universului duce la căutarea unui nou sistem de valori care să poată înlocui greoaia scolastică medievală. Intelectualii se îndreaptă, cum e și firesc, spre textele anticilor, pe care încearcă să le elibereze de vulgata oferită de Evul Mediu. Aceste cercetări, care demonstrează precizia limbajului anticilor, au drept efect mai ales încurajarea scriitorilor de a o aplica limbilor populare. Oarecum blocate pînă atunci de dominația limbii latine, acestea vor cunoaște curînd o dezvoltare rapidă. O limbă specific italiană se născuse deja cu florentinul Dante (1265-1321), autorul *Divinei comedii*, epopee a Occidentului creștin. De asemenea, cronicarii Froissart și Jean le Bel în Franța, sau povestitorul Chaucer în Anglia, apar ca rezultate „naționale“ ale acestui prim umanism. Astfel, pe ruinele unei lumi medievale pe cale de descompunere, Europa secolelor XIV și XV pune bazele unui nou univers.

Criza materială și spirituală care lovește Europa de la sfîrșitul Evului Mediu este însoțită de o criză politică al cărui principal rezultat este prăbușirea definitivă a marilor construcții cu vocație unificatoare. Acestea se străduiseră, în ciuda riscurilor și tulburărilor prin care au trecut timp de o mie de ani, să continue utopia, imposibil de realizat, dar continuu prezentă, de a reface unitatea romană. Acolo, pe ruinele adunate unele peste altele, apare structura nouă a statelor, a căror înfruntare înlocuiește lupta pentru unitate cu lupta pentru hegemonie.

Capitolul 3

CONVULSII POLITICE ȘI NAȘTEREA STATULUI NAȚIONAL

■ *Din punct de vedere politic, Europa de la sfârșitul Evului Mediu capătă caracteristici noi, marcate de dispariția marilor construcții statale cu năzuință universală. Urmaș îndepărtat al Imperiului roman, Imperiul grec bizantin se prăbușește după o lungă agonie, în timp ce turcii otomani cuceresc Constantinopolul în 1453. Cît despre Sfîntul Imperiu roman de origine germanică, pradă anarhiei și frămîntării, nu mai este decît „carcasa“ care face derizoriu titlul electiv de împărat, pe care și-o dispută familiile de Luxemburg și de Habsburg. Ca o consecință a acestei crize, germanismul este peste tot în regres. În Europa centrală și orientală, acesta trebuie să cedeze în fața aspirațiilor naționale ce iau naștere în Boemia, Ungaria și Polonia. În Europa de nord, statele scandinave, chiar dacă nu reușesc să se unească, își afirmă identitatea. În sfîrșit, suveranii germani nu mai sînt de acum înainte capabili să-și impună autoritatea în Italia, care cade în anarhie și în fărîmițare politică.*

■ *Contrastînd cu această prăbușire a marilor edificii imperiale, Europa occidentală vede triumfînd statul național³¹, prevăzut cu instituții stabile și eficace, care asigură autoritatea suveranului. Spania, care termină recucerirea peninsulei distrugînd în 1492 ultimul stat musulman, emiratul Granadei, devine, sub „Regii catolici“ Ferdinand de Aragon și Isabella de Castilia, un regat puternic, bine organizat, în care legea monarhică acționează asupra tuturor. Încă de la începutul secolului al XIV-lea, ca urmare*

a acțiunii oamenilor legii cu care se înconjoară Filip cel Frumos, Franța a devenit un stat centralizat, în care noțiunea de stat, scoasă din dreptul roman, determină organizarea instituțiilor. În sfârșit, Anglia lui Eduard I a cunoscut aceeași evoluție. Dar Franța și Anglia se înfruntă între 1337-1453 în „războiul de o sută de ani“, lung șir de conflicte cu numeroase reluări, care epuizează cele două țări și le zdruncină serios stabilitatea. Este de reținut faptul că la sfârșitul Evului Mediu, noua concepție despre statul național începe să-și facă încet apariția din structurile feudale, prezente încă din plin în fapte, în spirite și în instituții.

După dispariția Imperiului roman occidental, împărații bizantini și germani au încercat să unifice Europa în jurul noțiunii de „creștinătate“³². Or, această noțiune tinde să dispară odată cu concepțiile politice care caracterizează lumea medievală. Însuși cuvântul – *Christianitas* – folosit pînă în secolul al XIV-lea împreună cu termenii „Occident“ și „latinătate“ încep să se rarească în disertația savantă. Clerici și umaniști preferă vocabula „Europa“ care, aproape absentă din opera lui Dante, este, dimpotrivă, omniprezentă la Petrarca (1304-1374). Se începe deci să se vorbească despre Europa în momentul în care perspectiva unei reveniri la unitatea romană se îndepărtează.

Nu este vorba despre Europa geografilor, a căror literați știu că se întinde cel puțin pînă la Don, ci numai de teritoriile în care a triumfat limba latină și religia romană. Orientul grec, de altfel pe cale de a fi cucerit de turci, nu face parte din Europa. Pentru papa Pius al II-lea lucrurile sînt clare: Europa coincide cu „poporul creștin“ care înglobează în întregime Franța, Italia, Spania, Germania, Polonia și Ungaria.

S-a văzut cum criza Bisericii i-a obligat pe papi să renunțe la pretenția de universalitate și să se modeleze după tipicul cu totul nou al statelor naționale. Cu diferențe în timp, Imperiul bizantin și Sfîntul Imperiu roman de neam germanic cunosc la rîndul lor o decădere care le face incapabile să revendice acel *imperium*³³ al lumii creștine.

Această dispariție a visului de unitate are consecințe diverse în Europa secolelor XIV și XV. În estul și sudul continentului, puterile locale, apărute în epoca feudală, rămân fără arbitraj. Ele intră în conflict unele cu altele, transformând istoria Evului Mediu inferior într-o juxtapunere de încăierări violente și confuze: lupte interne între principatele germane și italiene, certuri între cetăți, războaie civile interminabile etc. Europa occidentală vede luînd naștere pe ruinele concepțiilor medievale moștenite de la romanitate, primele state naționale (Spania, Franța, Anglia) delimitate geografic de frontiere. Constituite în jurul instituțiilor statale consolidate, ele oferă suveranilor lor posibilități de acțiune total diferite de cele de care dispuneau pînă atunci. Datorită impozitelor și împrumuturilor forțate percepute de la supușii săi, regele poate de acum înainte să-și plătească soldații și să dispună de armate puternice formate din profesioniști ai războiului.

Paralel, conștientizarea coeziunii datorate unei limbi comune, unor interese economice opuse intereselor altor popoare sau apariției unei Biserici proprii, determină nașterea, în rîndul populației, a unui sentiment de apartenență la o comunitate anume, prima formă a sentimentului național.

Afirmarea statului-națiune se lovește de menținerea îndîrjită a concepțiilor politice medievale. Opoziția față de schimbare, mai ales în Franța și în Anglia, țări în care statul național a luat forma cea mai avansată, se manifestă prin nenumărate și interminabile războaie civile.

Criza din secolele XIV și XV înseamnă deci, în domeniul politic, ca și în domeniul economic, social, cultural și religios, prăbușirea vechilor concepții dar totodată și o renaștere.

La est: dispariția Imperiului bizantin

De mai multe secole, Imperiul grecesc de la Constantinopol constituia un zid de apărare împotriva presiunii turcilor. În 1204, zdruncinat de jefuirea Constantinopolului de către

cruciați, acest zid continuă să slăbească în urma fărîmîțării Imperiului în principate autonome.

Dacă sub domnia lui Mihail al VIII-lea Paleologul, Imperiul bizantin oferă toate aparențele unui stat în plină renaștere, în realitate el intră într-o epocă de decădere. Este adevărat că Mihail al VIII-lea recucerește Constantinopolul și îl alungă pe împăratul latin instalat de cruciați, dar o coaliție se formează rapid împotriva lui. Aceasta reunește în jurul suveranului celor Două-Sicilii – prințul francez Carol de Anjou, căruia împăratul latin îi cedează drepturile asupra Imperiului bizantin – papalitatea, Veneția, statele slave din Balcani și majoritatea principatelor grecești și latine din Orient. Insurecția Vecerniilor Siciliene (1282), care izbucnește la Palermo împotriva dominației franceze, îndepărtează pericolul, obligîndu-l pe Carol de Anjou să renunțe la planurile sale. Dar acest episod glorios este ultimul din istoria bizantină. Manevrelor diplomatice abile ale lui Mihail al VIII-lea nu au făcut decît să întrețină iluzia unui Imperiu de Răsărit, arbitru și model pentru Europa. Eforturile sale de a-i reda Bizanțului demnitatea de mare putere sîrșesc în realitate prin a secătui Imperiul.

Teritoriul său, considerabil micșorat, se limitează la provinciile din Asia, din vecinătatea Mării Marmara, la Constantinopol, o parte a Traciei, sudul Macedoniei și o parte a Greciei. Și în interiorul acestor frontiere puterea bizantină nu mai este decît umbra celei ce a fost în secolele trecute. Aristocrația, pe care bazileii știuseră să o țină în frîu pînă la începutul secolului al XIII-lea, este acum atotputernică și feudalitatea domnește în Bizanț la fel ca în Occident. Împăratul, cu autoritatea slăbită, face o figură jalnică alături de foarte popularul patriarh al Constantinoplei, șef suprem al Bisericii ortodoxe, care se întinde dincolo de frontierele bizantine, în rîndul tuturor popoarelor slave.

Dificultăților politice și sociale li se adaugă ruina economică. Pierzîndu-și cele mai bogate provincii din Europa și Asia, pămînturile marilor proprietari fiind prost exploatate, în

Imperiul începe să se pună problema alimentelor. Încasările statului sînt din același motiv total insuficiente: în 1423, criza financiară obligă Bizanțul să vîndă venețienilor orașul Thessalonic.

În sfîrșit, armata nu mai este formată decît din mercenari, de altfel în număr insuficient, care însă constituie mai mult o amenințare decît un mijloc de protecție, cu atît mai mult cu cît guvernul se află în imposibilitate să-i plătească. Incapabil să-și asigure apărarea, Imperiul devine o pradă pentru puternicii săi vecini. Dublul pericol care îl amenință în mod obișnuit se transformă într-un pericol mortal. La vest, Bizanțul trebuie să înfrunte dorința de expansiune a statelor slave din Balcani (Serbia și Bulgaria), iar la est amenințarea turcilor Selgiucizi³⁴. Atîta timp cît Imperiul grecesc a rămas instalat la Niceea, el a putut să-și concentreze fără dificultate forțele pentru a opri năvălirea turcească. Dar revenirea la Constantinopol dirijează către apus o importantă parte a forțelor bizantine și ruinează sistemul de apărare pe care Bizanțul îl folosea la răsărit. Încă de la începutul secolului al XV-lea, turcii cuceresc aproape în totalitate Asia Mică și amenință Constantinopolul. Incapabil să reziste în fața amenințării numai cu forțele proprii, împăratul Andronic al II-lea trebuie să se folosească de mercenarii catalani comandați de Roger de Flore, care, după ce i-a răpus pe turci, se grăbesc să jefuiască Asia Mică.

Zilele orgoliosului Bizanț sînt de acum numărate, singura întrebare fiind în mîinile cărui adversar va sfîrși. Secolul al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea sînt teatrul unei lungi agonii. Imperiul cade pradă neiertătoarelor războaie civile. Diferiții pretendenți la tronul imperial nu ezită să ceară ajutor străinilor (sîrbi, bulgari sau păgîni) pentru a le susține pretențiile. În felul acesta, la mijlocul secolului al XIV-lea, prințul sîrb Ștefan Dușan cucerește Balcanii. El formează un imperiu care se întinde de la Dunăre pînă la golful Corint și de la Adriatică la Marea Egee și se proclamă „Împărat al sîrbilor și al grecilor“. Cînd, în 1352, aventura sa ia sfîrșit, în fața

Constantinopolului nu mai există nici un obstacol pentru a opri înaintarea turcilor otomani spre Occidentul creștin. Le trebuie totuși un secol acestor noi veniți pentru a mătura definitiv ultimele vestigii ale Imperiului de Răsărit.

Veniți din Asia centrală, turcii otomani se instalează în Asia Mică ca vasali ai Selgiucizilor și sînt convertiți la islamism la sfîrșitul secolului al XIII-lea, ceea ce le asigură unitatea. Destrămarea Imperiului Selgiucid le permite să-și cîștige independența și să-și extindă influența asupra Asiei Mici. Che-mați de facțiunile rivale să intervină în Imperiul bizantin, ei profită de aceasta pentru a pune mîna pe Strîmtori, pe Tracia și pe Adrianopole. Ei sosesc curînd la porțile Constantinopolului. Bazileul străbate Occidentul promișînd unirea Bisericii, dar nu reușește să provoace o cruciadă în stare să-i respingă pe otomani. Expedițiile organizate succesiv – cele ale sîrbilor și bosniacilor (1389), cea a împăratului Sigismund în fruntea cavalerilor occidentali (1396) sau cea a regelui Ungariei, Ladislau al II-lea Jagello (1443) – pentru a zdrobi încercuirea Constantinopolului sînt toate înfrînte. Bizantinii nu se pot hotărî să ceară ajutor Occidentului latin: „Mai degrabă preferăm să vedem turbanul turcesc în mijlocul capitalei decît mitra latină!“ striga un înalt funcționar imperial. Aceasta se va întîmpla într-adevăr la 29 mai 1453. Imperiul bizantin a supraviețuit, dar Constantinopolul, bastion creștin opus islamismului timp de opt secole, este cucerit de sultanul Mahomed al II-lea.

Disparația acestui ultim vestigiu al Imperiului roman de Răsărit marchează sfîrșitul unui Ev Mediu dominat de amintirea măreției romane.

Exact în momentul cînd Imperiul de Răsărit își dă sufletul, „a treia Romă“ este gata să se nască. Politica de unificare a teritoriului rus, aparținînd marilor prinți de la Moscova, va transforma Moscova în noul centru de atracție al țărilor slave din Europa orientală.

În centrul Europei: dispariția Sfântului Imperiu și regresul germanismului

Sfântul Imperiu roman de neam germanic a fost conceput ca o tentativă de dominare universală a lumii creștine. Moartea lui Frederic al II-lea Hohenstaufen, în 1250, îi dă o lovitură de pe urma căreia nu-și mai poate reveni. Din 1250 pînă în 1273 nici o autoritate politică nu reușește să ascundă profunda descompunere a unui imperiu care se repliază totuși asupra lui însuși. Regatul Arles-ului și al Italiei scapă unul după altul de sub autoritatea Imperiului. Diferite cantoane elvețiene formează în secolul al XIV-lea o confederație care își va obține independența în 1389. Sfântul Imperiu se reduce în curînd la regatul Germaniei și la cel al Boemiei în care se înfruntă populația cehă cu cea germanică.

Chiar în interiorul acestui teritoriu limitat, anarhia și fărîmițarea devin regulă. O serie întregă de dinastii princiare (Habsburg în Alsacia și Elveția, Witelsbach în Palatinat, vechea dinastie în Brandenburg, fără a omite Ordinul Teutonic în Prusia) domnesc ca stăpîni absoluți pe teritoriile ce le aparțin. În timp ce orașele libere (Ratisbonne, Strasbourg, Mainz, Köln) sau imperiale (Frankfurt, Nüremberg, Aix-la-Chapelle, Ulm) se bucură de o independență de fapt, orașele comerciale din Nord se organizează într-o „Hansă teutonică” pentru a-și apăra interesele comerciale.

În aceste condiții, titlul imperial își pierde importanța. Caracterul universal care îi dădea dreptul la încoronarea romană este curînd abandonat și încoronarea imperială nu mai are loc la Roma, ci la Aix-la-Chapelle. Se stabilește uzanța ca șapte Mari Electori (arhiepiscopii de Mainz, Köln, Trier, contele Palatin, ducele de Saxa, margraful de Brandenburg și regele Boemiei) să-l desemneze pe împărat. Această practică este legiferată de împăratul Carol al IV-lea în 1356.

În 1273, odată cu alegerea lui Rudolf de Habsburg, două familii, cea de Habsburg și cea de Luxemburg au căutat, pentru

propriul lor profit, să dea titlului imperial un caracter ereditar și să-și consolideze puterea mărindu-și baza teritorială. Această politică este inaugurată chiar de Rudolf însuși, care, în 1278, îl înfrânge pe cel mai puternic dintre prinții Imperiului, Ottokar al II-lea de Boemia, și anexează teritoriului său Alsacia, Styria și Carniola.

După moartea sa, împărații nu mai sînt aleși decît în funcție de slăbiciunea lor, de către electori grijulii de a nu-și oferi un stăpîn prea puternic. Atunci începe să domnească războiul civil și anarhia. În 1437, cehii profită de situație pentru a obține de la împăratul Sigismund libertatea religioasă. Urmașul acestuia, Albert al II-lea de Habsburg obține zadarnic coroanele Boemiei și Ungariei, căci nu poate împiedica o destrămare a puterii imperiale cu atît mai periculoasă cu cît turcii continuă să înainteze. Sosirea lor în cîmpia Dunării, în vecinătatea statelor ereditare ale Habsburgilor, provoacă panică. Slăbiciunea lui Frederic al III-lea, care era în imposibilitatea de a găsi o soluție, îi determină pe Electorii germani să aleagă drept „rege al romanilor“ pe fiul său, Maximilian de Austria (1486). Acesta din urmă a devenit, datorită căsătoriei cu fiica lui Carol Temerarul, moștenitorul „marelui Duce al Occidentului“ (Franche-Comté, Brabant, Luxemburg și Olanda). Datorită Casei de Habsburg, mari perspective se deschid astfel pentru Imperiu. Dar bilanțul celor două secole și jumătate de decadență este greu de suportat pentru germanism.

Decăderea Imperiului bizantin a dus la dispariția din Europa a contraponderii pe care o reprezenta Bizanțul față de marile state occidentale. Angajat în lupta disperată împotriva turcilor, în secolele XIV și XV, acesta nu mai joacă decît un rol secundar în Europa orientală. Principatele rusești devin și ele neputincioase din cauza fărîmîțării și își pierd pînă și independența în urma invaziei mongole din secolul XIII. În absența vreunui stat important în est, noile monarhii din Europa orientală nu mai sînt confruntate decît cu problema germanică. Boemia, Ungaria, apoi Polonia, profită de slăbiciunea împăraților germani pentru a ieși de sub tutela acestora.

Astfel, Venceslas al II-lea, fiul lui Ottokar al II-lea și rege al Boemiei, a reușit către 1300 să fie încoronat rege al Poloniei, apoi, în virtutea drepturilor fiului său mai mic, rege al Ungariei. Acest imperiu a avut o viață scurtă și Boemia ajunge din nou, cu Carol al IV-lea de Luxemburg, sub dominația unei dinastii germane. Succesorii lui Carol al IV-lea de Luxemburg sînt totuși incapabili să-i continue opera. Sub domnia fiului său Venceslav, reformatorul Jan Hus îmbină strîns disputa religioasă cu patriotismul boem. Criza husită capătă repede o manta anti-germanică și se afirmă ca o mișcare națională îndreptată clar împotriva dinastiei domnitoare. Lucrurile capătă un caracter dramatic prin condamnarea și supliciul lui Jan Hus la sinodul de la Constanza (1415). Cehii fac din acesta un martir și îi acuză pe suveranii germani că nu au făcut nimic pentru a-l salva de la moartea pe rug. Succesorul lui Venceslav, Sigismund, trebuie să aștepte anul 1436 și un compromis semnat de papalitate (aceasta aprobă cehilor uzanța comuniunii sub ambele specii) pentru a fi recunoscut ca rege al Boemiei. Dar autoritatea regală a fost serios slăbită de criză, iar sentimentul național ceh constituie de acum încolo un obstacol puternic în fața expansiunii germanismului. În 1458, nu un membru al Casei de Habsburg, ci un ceh, George de Podtebrady, devine rege al Boemiei.

În Ungaria, germanismul cunoaște aceeași dorință de expansiune dar și aceleași dificultăți. La mijlocul secolului al XIV-lea, Ungaria este guvernată de Ludovic de Aragon (1370-1386). Maria, fiica sa mai mare, se căsătorește cu Sigismund de Luxemburg, care își asigură în felul acesta coroana Ungariei înainte de a obține, s-a văzut în ce condiții, pe cea a Boemiei și titlul imperial. Dar nobilimea maghiară se opune cu îndârjire autorității suveranilor germani, a căror putere nu este mai solidă în Ungaria decît în Boemia. De la înfrîngerea de la Nicopole (1396), Ungaria este confruntată totuși, în primul rînd cu amenințarea unei invazii otomane. Sub conducerea lui Ioan Hunyade³⁵, nobilimea ungară pune mîna pe arme pentru a încerca să se opună presiunii turcești pe care Habsburgii sînt incapabili s-o

împiedice. Din acest motiv, nobilimea ungară hotărăște în 1458 să-și aleagă propriul rege, Matei Corvin, fiul lui Ioan Hunyade.

În sfârșit, Polonia cunoaște și ea o puternică reacție anti-germanică. Cucerită de Cavalerii Teutoni în secolul al XIII-lea, ea este slăbită de certurile dintre nobili, pe care dinastia Piast este incapabilă să le pună capăt și pare expusă poftelor suveranilor germani. La mijlocul secolului al XIV-lea, declinul său este stopat un timp de Cazimir cel Mare, -care, între 1333 și 1370, mărește teritoriul și readuce nobilimea la ascultare. Dar, în 1370, nobilii polonezi îi dau drept succesor pe Ludovic de Anjou, deja rege al Ungariei. Pentru că prin căsătoria Mariei, fiica sa mai mare, cu Sigismund de Luxembourg riscau să provoace trecerea țării sub autoritatea unui prinț german, nobilii polonezi preferă să o aleagă suverană pe sora ei, Hedviga de Lituania Jagello. În fruntea unui stat puternic, incluzând Lituania și Polonia, Jagello începe o luptă fără milă împotriva expansiunii germanice. După victoria hotărâtoare de la Tannenberg (sau Grünwald), în 1410, asupra Cavalerilor Teutoni, timp de o jumătate de secol el se străduiește să-i împingă pe germani spre vest, luptând în același timp cu curaj împotriva expansionismului turcesc. Noua dinastie poloneză atinge acum apogeul, intervine ca arbitru în întreaga Europă și dă un rege ungurilor și apoi cehilor. La sfârșitul secolului XV, Jagellonii din Polonia apar în ochii lumii germane drept garanția independenței naționale a statelor slave și a celui ungar.

Presiunea germanică nu este oprită totuși decât temporar, căci Habsburgii o reiau victorioși. Dar, în cursul luptelor pe care le-au dat, statele slave și-au făurit un sentiment național pe care secolele de supunere față de împărații germani nu vor mai reuși să-l șteargă.

În nord: uniunea scandinavă față în față cu Hansa

Pînă în secolul al XIV-lea, țările scandinave au un rol mai puțin important în istoria Europei. Resursele puține și populația scăzută explică această poziție modestă. Întreaga istorie a celor trei regate se reduce la lupta dusă de monarhie împotriva atitudinii recalitrante a nobilimii și a clerului. Dar, începînd din secolul al XV-lea, se petrece un fapt important: pătrunderea pe domeniul scandinav al Mării Baltice a orașelor germanice din Hansa teutonică.

Colonizat în partea de sud de către germani, regatul Danemarcei se vede printre altele înlăturat din Marea Baltică de întreprinderile aparținînd Hansei. Regele Waldemar al IV-lea încearcă să reacționeze printr-un război, dar hanseații blochează Copenhaga și regele trebuie să recunoască protectoratul acestora asupra regatului său. Curînd, dominația hanseatică se întinde pînă în Suedia și, în 1363, acesteia i se impune un rege: Albert de Mecklembourg. Către sfîrșitul secolului al XIV-lea, întreaga lume scandinavă intră sub protectoratul germanic. Cele trei regate vor reacționa, realizînd în ultimii ani ai secolului o uniune care, punînd capăt dezbinărilor, va constitui un obstacol în fața expansiunii germanice.

Din 1375 pînă în 1389, în urma unor moșteniri și războaie, fiica lui Waldemar al IV-lea, Margareta, reușește să reunească pe fruntea sa cele trei coroane ale Danemarcei, Norvegiei și Suediei. În 1397, ea prezidează tripla încoronare a nepotului și moștenitorului său, Eric de Pomerania. Uniunea de la Kalmar, realizată de dietele celor trei regate, stabilește statutul Scandinaviei. Păstrîndu-și fiecare instituțiile proprii, Suedia, Norvegia și Danemarca hotărăsc să rămîna unite pentru totdeauna sub autoritatea aceluiași suveran. Departea de a realiza unirea regatelor într-un singur stat, acest act consfințește în fond hegemonia celui mai puternic și mai populat. Danemarca, sub domniile Margaretei și a lui Eric, folosește în avantajul său forțele celor trei state ale Uniunii.

Uniunea nu supraviețuiește mult timp după dispariția inițiatoarei sale, care moare de ciumă în 1412. Dominația daneză este suportată din ce în ce mai greu de nobilimea celorlalte două regate. Acest sentiment este agravat de faptul că, odată cu venirea la putere a suveranilor germani, Eric de Pomerania și succesorii lui, Christophe de Bavaria și Christian de Oldenburg, toate funcțiile importante sînt în mîinile germanilor. De acum, revoltele se înmulțesc. Este adevărat că suveranul Christian de Oldenburg reușește, la mijlocul secolului al XV-lea, să anexeze Danemarcei provinciile germanice Schlesvig și Holstein și să refacă în interesul său Uniunea de la Kalmar, dar forțe centrifuge o distrug în ultimii ani ai secolului al XV-lea.

Bilanțul acestei încercări de unire a regatelor scandinave nu este totuși negativ. Solidaritatea popoarelor scandinave a permis, prin stoparea expansiunii germanice, să-și apere originalitatea. Mai ales, puterea maritimă scandinavă a stîmjenit desfășurarea activităților Hansei în Marea Baltică.

La sud: anarhia politică italiană și afirmarea spaniolă

Italia, care a fost principala miză în lupta dintre Pontificat și Imperiu după dispariția lui Frederic al II-lea Hohenstaufen (1250), este practic eliberată de sub dominația împăraților germani. Dar, supunerii față de împărați îi urmează, timp de șase secole, fărîmițarea politică. Luptele dintre Pontificat și Imperiu se prelungesc din această cauză în mod anacronic, prin expedițiile în Italia ale împăraților Henric al VII-lea (1312) și Ludovic de Bavaria (1328-1329), sau prin luptele ce au loc în interiorul peninsulei, între Guelfi, partizani ai papei sau ai casei de Anjou, și Ghibellini³⁶, partizanii italieni ai împăratului. Dar, diferitele partide luptă mai ales pentru realizarea ambițiilor teritoriale ale prinților sau ale orașelor care năzuiesc să-și extindă autoritatea asupra principatelor vecine. Comandanții militari, *condottieri*, își pun trupele lor de mercenari în serviciul unora sau altora. Ei

cîștigă serios din aceste lupte și uneori hotărâsc să-și constituie propriul lor principat.

Din cauza războaielor și luptelor civile, centrul vital al Italiei are tendința să se deplaseze din marile regate din sud către principatele Italiei de nord. În sudul și în centrul peninsulei se mențin două state bine organizate: statele pontificale și regatul Neapolelui.

Statul pontifical a fost zdruncinat de lunga ședere a papilor la Avignon. Disparația în fapt a autorității pontificale, pe care cea a retorilor incapabili și corupți nu reușește să o înlocuiască, a dat mîna liberă ambițiilor familiilor feudale Orsini, Colonna sau Gaetani, care își dispută puterea. Profitînd de absența papei, principalele orașe ale statului pontifical, Spolete, Bologna, Orvieto sau Viterbe își organizează o veritabilă autonomie comunală. În 1347, chiar la Roma izbucnește o revoltă populară și orașul se declară practic independent sub conducerea dictatorului Cola di Rienzo. Excomunicat de Clement al II-lea, acesta este alungat în anul următor din Roma de către baroni. În provinciile Ancona și Romagna, seniorii au format adevărate principate, seniorii de Montefeltre la Urbino, Malatesta la Rimini sau Este la Ferrara și Modena. Anarhia este așa de mare încît zădărnicește tentativa lui Urban al V-lea de a reinstala papalitatea la Roma (1367): după cîteva luni este nevoit să fugă din fața supușilor săi răsculați și să se întoarcă la Avignon. Cu mare greutate, Grigore al XI-lea reușește să readucă papalitatea în Italia, în 1377. Marea schismă a Bisericii care urmează prelungește anarhia. Aceasta dă puterilor străine, prinților și orașelor italiene, ocazia de a interveni în favoarea unuia sau altuia dintre pontifi, în schimbul unei protecții nu mai puțin periculoase pentru papalitate. Dacă la sfîrșitul secolului al XV-lea aceasta reușește să capete forma unei monarhii centralizate, autoritatea asupra propriilor state rămîne nesigură. Decăderea statului pontifical este evidentă.

Chiar dacă este mai puțin afectat, regatul Neapolelui devine o pradă pe care și-o dispută puterile străine. În timp ce

aragonezii s-au instalat în Sicilia încă din anul 1282, dinastia angevină reușește să reziste în peninsulă cu regele Robert și nepoata lui, Ioana, care capătă porecla de „regina indecentă” datorită celor patru căsătorii și numeroșilor amanți. După moartea sa, istoria regatului se reduce la o competiție între dinastiile rivale: ducii de Anjou, aparținând casei de Valois, care se pot baza pe ajutorul Franței, se înfruntă cu prinții de Duras și cu dinastia siciliană de Aragon. În 1442, Alphonse de Aragon, adoptat de Ioana a II-a de Duras, restabilește în propriul interes unitatea regatului celor Două Sicilii, pe care îl lasă moștenire, împreună cu regatul Neapolelui, fiului său, Ferrant I (1458-1494).

În nordul peninsulei, spre deosebire de restul Italiei, statele mici, orașele libere sau principatele sînt cele care stăpînesc. Încă de la începutul secolului al XII-lea, împărații au trebuit să înfrunte mișcarea comunală. Au rămas mai ales în memorie peripețiile luptei lor împotriva Ligii orașelor lombarde. Pînă la începutul secolului al XIV-lea, istoria Italiei de nord se confundă cu cea a raporturilor dintre cler și Imperiu, peninsula constituind miza teritorială a conflictului dintre cele două puteri. În același timp, în cadrul fiecărui oraș, o luptă permanentă se duce între nobilimea care, la începutul secolului al XIV-lea, deține încă puterea și burghezia care, îmbogățită în urma unei intense activități economice în cadrul corporațiilor, încearcă să pună mîna pe aceasta. Orașul Milano cunoaște astfel dictatura familiei Visconti. Aceștia guvernează prin teroare și creează un stat în Italia de nord. Chiar dacă o revoluție o alungă la mijlocul secolului al XV-lea, orașul Milano cade în curînd din nou în mîinile unei noi dinastii, înființată de comandantul armatei, Francisc Sforza.

La Florența, luptele între facțiuni sînt deosebit de dure. Guelfii se opun Ghibelinilor, iar Albii (partid guelf radical) Negrilor (mai moderați și bănuți de simpatii ghibeline), fiecare familie aristocratică trecînd de partea uneia sau alteia dintre facțiuni. O anarhie interioară care nu împiedică orașul să-și

extindă puțin câte puțin autoritatea în regiunea Toscanei, în detrimentul cetăților vecine. Curînd, problemele politice sînt dublate de probleme economice și sociale. Cei săraci, meseriași sau salariați aparținînd „meseriilor minore“ se opun celor bogați, marii negustori sau proprietari aparținînd „meseriilor majore“. În fruntea fiecăreia dintre aceste grupări se află familii puternice: Albizzi, apărători ai celor bogați și Medici, șefi ai partidului democratic. În cursul secolului al XV-lea, Cosimo de Medici, sprijinit de cei săraci, plasează orașul sub dominația familiei sale.

Geneva și Veneția, unde s-au instaurat regimuri aristocratice, cunosc o istorie în care predomină în esență problemele economice. Geneva, care obține controlul asupra Corsicei și ale cărei interese comerciale se îndreaptă spre Mediterana occidentală, trece prin încercări atît de dificile încît își pierde independența și cade sub dominație franceză la sfîrșitul secolului al XIV-lea. Veneția formează în Istria, Dalmația și nord-estul Italiei un stat „cu un teritoriu solid“ care o face să intre în conflict cu vecinii. Nici acest conflict, nici protestele pontificale nu știrbesc o prosperitate comercială bazată pe relațiile sale cu Orientul și cu păgînii.

În timp ce în Europa centrală Sfîntul Imperiu cedează treptat locul formațiunilor naționale, iar în Italia acesta este înfrînt de fărîmițarea politică și teritorială, Europa occidentală scade, constituindu-se statele naționale care, împreună, fac eforturi să sfarme vechile structuri medievale pentru a le înlocui cu instituții capabile să le asigure stabilitatea și eficacitatea. La sud, peninsula iberică oferă un exemplu impresionant al acestei evoluții. Pînă în secolul al XIII-lea, istoria peninsulei iberice este dominată de „Reconquista“. Extremitate greu încercată a Occidentului, Spania este o altă țintă a cruciadelor. După victoria de la Las Navas de Tolosa (1212), Spania este recucerită încetul cu încetul. Granada rămîne ultimul regat musulman al peninsulei, pînă la sfîrșitul secolului al XV-lea. Această amî-

nare se datorează încetării acțiunilor de cucerire. Problemele interne trec înaintea luptei împotriva musulmanilor.

La începutul secolului al XIV-lea, peninsula nu mai este împărțită decât în patru regate: regatul Castiliei, format de Alfonso al X-lea cel Înțelept prin unirea regatelor Castilia și Leon; regatul Aragonului, care cuprinde Catalonia și care se extinde prin cuceririle succesive ale lui Jaime I, Pedro al III-lea și Jaime al II-lea asupra insulelor Baleare, a regatului Valenciei și al Siciliei asupra Sardiniei și Corsicii; regatul Portugaliei, care s-a constituit definitiv sub domnia lui Alfonso al III-lea prin cucerirea regiunii Algarve; în sfârșit, regatul Navarrei, care se afla situat între state mai puternice decât el, izolat de Mediterana și sortit unei existențe cu atât mai mediocre cu cât legile succesoriale permit fiicelor să moștenească regatul, ceea ce duce la permanente schimbări ale dinastiilor.

Din secolul al XIII-lea în secolul al XV-lea, Castilia cunoaște o lungă perioadă de anarhie: urmașii suveranilor se înfruntă cu marile familii feudale. Străinătatea intervine în aceste conflicte iar curînd monarhia castiliană devine o simplă jucărie mînuită de nobilime. Astfel, regele Henric al IV-lea se vede nevoit să o dezmoștenească pe fiica sa, Ioana – căreia i se atribuie o naștere nelegitimă – în favoarea surorii sale, Isabella (1474).

Cînd, în 1410, se stinge dinastia de Aragon se apelează la un Infante de Castilia, Ferdinand. Căsătoria Isabellei cu Ferdinand (1469), deci legătura dintre noua dinastie aragoneză și familia regală de Castilia, va da naștere Spaniei. Sub domnia Isabellei și a lui Ferdinand, supranumiți „Regii catolici” datorită credinței lor intransigente, Aragonul și Castilia au guverne separate, dar unificarea lor se pregătește. Aceasta se realizează în folosul fiicei lor, Ioana cea Nebună, apoi a nepotului lor, viitorul împărat Carol-Quintul.

Mai întîi, Spania își stabilește frontierele. După ce a cucerit partea de sud a Navarrei, Ferdinand de Aragon pune mîna pe Granada în 1492, după un război de mai mult de zece ani, în

cursul căruia trădările și luptele s-au succedat și care s-a terminat cu un lung asediu. „Reconquista“ spaniolă ia sfârșit odată cu dispariția ultimului stat musulman din peninsula iberică. Convinși că o coexistență a unor religii diferite în sânul aceluiași stat nu poate decît să dăuneze acestuia, regii catolici încearcă apoi să asimileze populațiile eterodoxe. Dacă musulmanii sînt primele victime ale unei politici care nu oferă decît două alternative, convertirea sau expulzarea, evreii sînt supuși și ei strictei intoleranțe religioase. Începînd din 1480, suveranii fac din Inchiziție instrumentul politicii lor religioase. Spania timpurilor moderne se constituie în mijlocul flăcărilor, a rugurilor și a sentințelor de întemnițare.

Devenind supraveghetori fanatici ai respectării stricte a religiei, cei doi suverani se preocupă să asigure urmașilor lor puterea absolută. Asprimea nemiloasă a Isabellei, care decimează nobilimea castiliană, rade de pe fața pămîntului fortărețele, suprimă pensiile și pune la punct turbulenta nobilime din regatul său. În Aragon, Ferdinand reușește să dezbine adunările orășenești și să elimine partidul democrat, sprijinindu-se pe cei bogați. În grabă, juriștii organizează reformele administrative pe care monarhia franceză le realizase în timpul lui Filip cel Frumos.

La sfîrșitul Evului Mediu, Spania este un stat modern, dezvoltat din punct de vedere economic și de multă vreme îmbogățit de pe urma aurului adus prin Maghreb de caravanele venite din Sudan. Sub domnia Isabellei, insulele Canare devin insule castiliene iar Columb descoperă în 1492 Lumea Nouă. Căsătoria fiicei Regilor catolici, moștenitoare a două regate și a drepturilor Spaniei asupra Americii, cu Filip cel Frumos, fiul Mariei de Burgundia, moștenitoare a lui Carol Temerarul și a lui Maximilian de Strasbourg, va face din dinastia spaniolă cea mai puternică Casă regală din Europa și din noul „regat al Spaniei“, statul cel mai important de pe continent.

La vest: Franța și Anglia în războiul de o sută de ani

La sfârșitul secolului al XIII-lea, în Franța și Anglia se instituie două puteri monarhice naționale în care, alături de practicile feudale, începe să se impună revendicarea drepturilor regelui. Cu toate acestea, triumful statului național în Europa occidentală nu permite asigurarea stabilității pe continent.

În Franța, monarhia feudală, fondată sub Filip August și Ludovic al IX-lea, a evoluat către centralizare sub influența hotărâtoare a juriștilor. În timpul lui Filip cel Frumos, aceștia au afirmat supremația regală și au reușit să-i supună pe marii vasați. În Anglia, după marile crize din secolul al XIII-lea, între Eduard I și Parlamentul care reprezintă clasele dominante ale societății, se stabilește o relație nouă care, departe de a micșora puterea regală, tinde să o întărească.

Dar aceste două state, cele mai puternice din Europa de la începutul secolului al XV-lea, au interese opuse. Franța și Anglia nu vor cunoaște liniștea înainte de secolul al XV-lea: rivalitatea lor, provocată de concepțiile feudale ale regilor Franței, degenerază într-o serie de conflicte armate. Acestea durează mai mult de un secol, și în zorii timpurilor moderne lasă cele două monarhii slăbite și epuizate.

„Războiul de o sută de ani“ este o înșiruire dezlănțată de lupte, întrerupte de perioade de liniște și de tratate de pace. Dacă operațiunile militare nu sînt permanente, atmosfera de război domină mai mult de un secol viața internă a celor două state și relațiile dintre acestea. Acest lung conflict pune alături concepțiile feudale în care își au originea și mijloacele celor două state, cele mai moderne din Europa.

În Franța, domnia activă a lui Filip al IV-lea cel Frumos (1285-1314) nu este marcată numai de constituirea unui stat centralizat sau de lupta victorioasă contra papei, ci și de tradiționala politică de ostilitate față de regii Angliei. O ostilitate care se cristalizează în problema regiunii Guyenne și a Flandrei.

Ducatul de Guyenne și teritoriile sale anexe, Saintonge, Périgord, Quercy și Limousin (întregul sud-vestul actual al Franței), fuseseră recunoscute drept posesiuni ale regelui Angliei (tratatul de la Paris semnat de Ludovic al IX-lea în 1259) în schimbul omagiului feudal prezentat regelui Franței. Acesta din urmă continuă să intervină adesea pe acest teritoriu pe care englezii aplică legea. Această situație este deosebit de propice înmulțirii conflictelor. Începînd cu 1293, Eduard I, chemat să apară în fața Parlamentului din Paris, refuză să facă acest lucru și își vede feudele confiscate. Războiul care începe atunci durează zece ani. Armistițiul este de scurtă durată: noul rege Eduard al II-lea întârzie să-și prezinte omagiul și ostilitățile reîncep în 1316.

În Flandra, situația este destul de diferită, chiar dacă, ca și în Guyenne, scopul politicii franceze este să anexeze regatului un teritoriu ce fusese cedat contelui de Flandra, Guy de Dampierre. Pentru a reuși, regii Franței se sprijină ca de obicei pe nobili și pe clerul superior, care consideră avantajos să devină vasalii lor. Dar, în Flandra problema politică este dublată de cea economică. Centru al unei înfloritoare industrii producătoare de postav, Flandra primește din Anglia materia primă necesară, lîna. Anexarea Flandrei de către Franța, într-o continuă luptă cu Anglia, ar însemna distrugerea unei industrii lipsită de materia primă. De aceea, cînd confiscă comitatul (în 1301), Filip cel Frumos se izbește de ostilitatea fățișă a meseriașilor și negustorilor care îl susțin pe contele de Dampierre, garantul autonomiei flamande și fidel alianței cu englezii. La Bruges, o răscoală – „Matines Brugeoises”*, versiune flamandă a „verceniilor siciliene”³⁷ – condusă de meseriașul Pierre de Coninck, se termină la 17 mai 1302 prin masacrul garnizoanei franceze. În același an, o expediție organizată de Filip cel Frumos, formată din floarea cavaleriei franceze strînsă în jurul

* „Matines Brugeoises” – „Utreniile din Bruges”, denumire dată răscoalei (n. trad.).

lui Robert de Artois, suferă o înfrângere dezastruoasă în fața infanteriștilor comunelor flamande. Filip cel Frumos trebuie să aștepte anul 1305 și pacea de la Athis-sur-Orge pentru a putea anexa întreaga Flandră valonă.

După moartea lui Filip cel Frumos, feudalii încep să ridice capul. Cei trei fii ai săi, Ludovic al X-lea cel Certăreț (1314-1316), Filip al V-lea cel Lung (1316-1322) și Carol al IV-lea cel Frumos (1322-1328), care se urcă pe rând pe tronul Franței, nu au nici curajul nici autoritatea tatălui lor. Sub Ludovic al X-lea, juriștii care au constituit o autoritate în regat sînt urmăriți, torturați, executați. În plus, pentru prima oară în istoria Capetienilor se pune problema succesiunii la tron. La moartea sa, Ludovic al X-lea cel Certăreț lasă în urmă o fată, Ioana. Soția lui naște un băiat, dar Ioan I moare la cinci zile după naștere. Ioana este înlăturată de la moștenire în virtutea „legii salice” (excluderea femeilor de la dreptul de a urca pe tron) inventată cu această ocazie de juriști. Filip al V-lea, care la rîndul său nu are decît fete, este moștenit fără dificultate de fratele său Carol, dar situația se agravează în 1328 cînd acesta moare la rîndul său. Doi candidați își dispută tronul: Filip de Valois, nepotul lui Filip al III-lea cel Îndrăzneț și Eduard al III al Angliei, nepot de fiică a lui Filip cel Frumos (mama sa, Isabelle, fiica lui Filip al IV-lea se căsătorise cu Eduard al II-lea al Angliei). Baronii francezi preferă să-l aleagă drept suveran pe candidatul „născut în regat” decît pe nepotul lui Filip cel Frumos.

Pentru moment monarhia engleză nu reacționează. Trebuie să spunem că, pe lîngă Franța, Anglia, care se limitează la partea meridională a insulei, este mult mai puțin importantă: Irlanda a devenit practic independentă, iar Țara Galilor, încredințată ca apanaj fiului mai mare al regelui se bucură de o autonomie foarte mare. Cît despre Scoția, aceasta a scăpat de sub autoritatea engleză și și-a ales drept rege pe Robert Bruce (1306). Domnind peste un regat cu trei milioane de locuitori (de patru ori mai puțini decît în Franța), care se ocupă numai cu

agricultura, regele Angliei este incapabil să înfrunte puternica și bogata Franță a lui Filip al III-lea de Valois. Pe de altă parte, Anglia cunoaște, sub domnia lui Eduard al II-lea (1307-1327) o lungă perioadă de anarhie marcată de dominația favoriților regali și de revoltele proprii sale familii. Ajutată de amantul ei, însăși soția lui Eduard al II-lea îl destituie pe acesta și apoi îl asasinează.

Rege la 15 ani, Eduard al III-lea este împins să declanșeze războiul contra lui Filip al VI-lea de Valois. Acesta începe în 1337, în momentul în care Franța și Anglia se înfruntă în Flandra și în care Filip al VI-lea pune mîna pe ducatul de Guyenne. Pentru a obține o rezolvare avantajoasă a acestei probleme supărătoare, Eduard al III-lea se hotărăște să conteste alegerea baronilor francezi făcută în favoarea lui Filip de Valois după moartea lui Carol al IV-lea. Invocînd lipsa de regularitate a „legii salice“, care a fost folosită pentru a-l da de-o parte, acesta se proclamă rege al Franței. Această proclamare, făcută la momentul potrivit, va constitui în secolul al XV-lea baza politicii britanice. Între timp începe un interminabil conflict, suită de cavalcade intermitente, de bătălii între cavaleri și de asedii de orașe și fortărețe. Scopul nu este atît cucerirea de teritorii, cît înfrîngerea adversarului.

Războiul de o sută de ani cunoaște trei etape succesive. Prima este marcată de o serie de înfrîngeri dezastruoase ale francezilor. Susținuți de arcași excelenți, căpitaniii lui Eduard al III-lea duc un război realist față de o cavalerie franceză dornică mai ales de fapte răsunătoare. Zdrobită la Crécy în 1336 armata lui Filip al III-lea pierde în anul următor portul Calais. Fiul său, Ioan cel Bun, este înfrînt și luat prizonier la Poitiers în 1356. Aceste înfrîngeri provoacă tulburări în întreaga Franță și mai ales la Paris, unde, din cauza războiului și a unei epidemii de ciumă bubonică, domnește o mizerie îngrozitoare: parizienii se ridică împotriva guvernului condus de delfin (prințul moștenitor, viitorul Carol al V-lea), un prinț plătînd, de 18 ani, a cărui sarcină devine și mai grea din cauza intrigilor

marilor feudali. Profitînd de aceste tulburări, magistratul negustorilor din Paris, Etienne Marcel, încearcă să impună controlul burgheziei asupra regelui. Urmează un adevărat război civil. Etienne Marcel se aliază împotriva delfinului cu țărani revoltați, cu comunele flamande și cu regele Navarrei, Carol cel Rău, aliat al englezilor. Asasinarea lui Etienne Marcel (1358) permite delfinului să preia frîiele puterii și să restabilească liniștea. Dar trebuie să negocieze cu englezii o pace costisitoare: la Brétigny (1360) el consimte să plătească o răscumpărare de trei milioane de ecu pentru eliberarea lui Ioan cel Bun și îi recunoaște lui Eduard al III-lea, în schimbul renunțării sale la tronul Franței, dreptul de a stăpîni fără să-și prezinte omagiul feudal, regiunile Guyenne, Poitou, Saintonge, Limousin și Périgord.

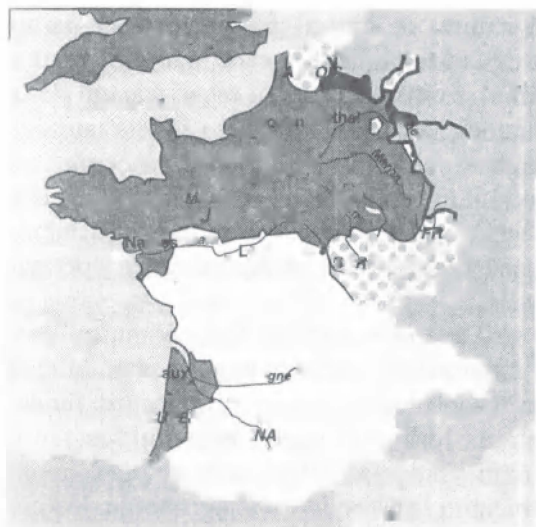
Dacă regele Carol al V-lea reia din 1368 războiul împotriva Angliei, el nu reușește totuși să oprească definitiv decăderea regatului. Cînd Carol al VI-lea îi urmează la tron (1380), la vîrsta de 12 ani, Franța este pe cale de a atinge fundul prăpastiei. Pînă la majorat guvernarea este încredințată unchilor săi, ducii de Anjou, de Berry, de Bourbon și mai ales lui Filip cel Îndrăzneț, duce de Bourgogne. Devenit major, regele este apucat de o criză de nebunie (1392), care va lăsa regatul la cheremul ambițiilor familiei regale. Lupta îndîrjită dintre frații regelui, Ludovic de Orleans și vărul său, ducele de Burgundia, Ioan fără Frică (fiul lui Filip cel Îndrăzneț), dintre care ultimii doi vor fi asasinați, provoacă un război civil. Membrii partidei „Armagnac“ (partizani ai lui Ludovic de Orleans) și cei ai partidei „Burgunzilor“ (ai cărei șefi succesivi sînt ducii de Burgundia, Ioan fără Frică și fiul acestuia, Filip cel Bun) se sfîșie între ei trecînd regatul prin foc și sabie.

A doua etapă începe în 1415. În ultimii ani de domnie a lui Eduard al III-lea, paralizată de dificultățile interne, Anglia sfîrșește și ea în anarhie: abia încoronat, Richard al II-lea a fost înlăturat de Henric de Lancaster. Ajuns rege al Angliei (1413) fiul acestuia, Henric al V-lea, profită de tulburările din Franța

pentru a debarca în Normandia (1415). Intenția sa este de a restabili ordinea într-un regat corupt, în care gloata dictează prinților ce au de făcut, în care regii asupresc clerul și în care, alături de regina Isabela de Bavaria, domnește desfrîul. Învingător al cavalerilor francezi la Azincourt și Artois (1415), Henric al V-lea adoptă o nouă formulă de război: ocuparea permanentă a regiunilor cucerite. Datorită abilității sale politice el obține prin tratatul de la Troyes (1420) ca regele Carol al VI-lea să-și renege și să-și dezmoștenească fiul – pe care Isabela de Bavaria îl consideră bastard – și i-o dă de soție pe fiica sa, Caterina de Franța. Această căsătorie îi deschide succesiunea la tronul Franței: pretențiile regilor englezi la acest tron se bazează de acum pe un tratat.

Numai membrii clanului Armagnac continuă o luptă fără speranță în sudul regatului, în jurul delfinului Carol. La 31 august 1422, moartea lui Henric al V-lea, apoi cea a lui Carol al VI-lea, schimbă situația: în timp ce Henric al VI-lea al Angliei, un copil de zece luni, este proclamat rege al Franței și al Angliei, delfinul Carol își ia numele de Carol al VII-lea. Curînd regatul este împărțit în trei. Guvernarea engleză, exercitată în numele lui Henric al VI-lea de către regentul Bedford, este recunoscută în partea de nord și sud-vest a Franței. Carol al VII-lea, la rîndul său, poate conta pe fidelitatea provinciilor din centrul și sudul regiunii Languedoc, dar teritoriul pe care îl stăpînește este atît de restrîns încît adversarii săi îl numesc în bătaie de joc „regele din Bourges“. În sfîrșit, Filip cel Bun, duce de Bourgogne și stăpîn al Flandrei, pune bazele unui stat cuprins între Marea Nordului și Franche-Comte.

Amenințată să devină engleză, Franța este salvată de intervenția Ioanei d'Arc, care aduce războiul de o sută de ani în a treia etapă. Obligîndu-i pe englezi să ridice asediul orașului Orléans (1429), „fecioara“ salvează regiunea Berry, centrul regatului „regelui din Bourges“ și îl convinge pe Carol al VII-lea că ajutorul divin va asigura triumful armatelor franceze. Impunînd apoi plecarea la Reims, unde Carol al VII-lea este uns la

naționale, căci îi oferă un martir. Întărit în felul acesta, sentimentul național permite unui rege fricos să termine victorios războiul de o sută de ani.

Reconcilierea dintre francezi și burgunzi constituie prima etapă a redresării. De frică să nu susțină costul victoriei engleze sau franceze, ducele de Burgundia, Filip cel Bun, acceptă să se retragă din conflict. În schimb, Carol al VII-lea își întărește cuceririle, confirmă scutirea de omagii și își recunoaște partea sa de vină în crima de la Montereau (în care Ioan fără Frică a fost asasinat). Umilitor și costisitor pentru regat, tratatul de la Arras (1435) permite totuși lui Carol al VII-lea să reorganizeze Franța și să dea englezilor lovituri hotărâtoare. Începînd cu recucerirea Parisului (1436) și pînă la cea a provinciei Guyenne (1453), regele recucerește un regat, reia în mîinile sale administrația, reorganizează finanțările și creează o armată permanentă.

Războiul de o sută de ani se termină fără ca unul din beligeranți să-și poată impune hegemonia asupra celuilalt. În mod sigur, acesta înlesnește consolidarea monarhiei franceze, fundamentarea statului național, dar toate acestea cu prețul secătuirii, căci urmările războiului condamnă Franța și Anglia la o jumătate de secol de slăbiciune. Absorbite de lupte interne, ele cedează locul tinerei puteri spaniole, care devine în zorii timpurilor moderne, cea care domină Occidentul.

Secolul de război prin care a trecut Franța i-a încurajat pe marii feudali să-și continue tendința lor spre independență. Existența a doi regi între care era posibil să alegi, avantajele pe care și unul și celălalt trebuiau să le ofere pentru ca numărul supușilor lor să crească, slăbiciunea deosebită a puterii centrale, au făcut din fiecare dintre apanaje un mic stat independent. Dacă independența Burgundiei a fost recunoscută prin tratatul de la Arras, și alte teritorii – cel al ducelui de Bretagne, al lui René de Anjou, al lui Carol d'Orléans, al lui Ioan al II-lea d'Alençon sau al lui Carol de Bourbon – se bucură de aceeași autonomie: toți marii feudali cer să-și obțină independența.

Carol al VII-lea ia împotriva acestor pretenții măsuri centralizatoare care vor servi drept model pentru crearea statelor naționale din Europa. Astfel, în Franța sfârșitului de secol XV, două concepții despre stat se opun: cea a statului roman, guvernat de o lege unică, al cărei garant este suveranul, și cea a statului feudal, susținută de marea nobilime care, în 1437, 1440 sau 1442, când războiul nu se sfârșise încă, organizează răscoale împotriva puterii regale.

Dacă în timpul vieții tatălui său Carol al VII-lea, Ludovic al XI-lea a sprijinit pretențiile feudale, din momentul urcării pe tron el se arată hotărât să facă pe reprezentanții marii nobilimi să simtă greutatea autorității sale. Dar manevrele sale, adesea înțortocheate, care constau în a-i asmuți pe unii împotriva altora sau în a relua pe ascuns ceea ce oferise în mod public, măresc nemulțumirile. În 1467, „Liga Binelui Public”³⁸ adună în jurul principalului său adversar, Carol Temerarul, duce de Burgundia, majoritatea marilor feudali ai regatului. Din 1468 pînă în 1477 lupta intermitentă a lui Ludovic al XI-lea împotriva pretențiilor burgundului domină istoria Occidentului. Întreaga politică a lui Carol Temerarul constă în crearea, între Franța și Sfîntul Imperiul, a unui stat independent care, adăugînd teritoriile Flandrei și ale Țărilor de Jos ducatului Burgundiei, amintește Lotharingia din epoca carolingiană. Nu fără dificultate, Ludovic al XI-lea reușește să-i adune pe toți cei care prejudiciază autoritatea lui Carol Temerarul (orașele de pe Rhin, cantoanele elvețiene, ducele de Lorrena). Începînd din 1475, ducele de Burgundia suferă înfrîngere după înfrîngere: înfrînt de elvețieni, apoi de ducele de Lorrena, moare în fața orașului Nancy, în 1477. Cu toate acestea, Ludovic al XI-lea nu reușește să pună mîna pe teritoriile burgunde. Maria, moștenitoarea Temerarului, prin căsătoria cu Maximilian de Habsburg, fiul împăratului german, obține un tratat de împărțire (1482), care lasă fiului lor, Filip cel Frumos, Flandra, Brabantul, Olanda, Hainaut și Luxemburgul. Dar pericolul creării în Burgundia a unui „mare ducat de Occident” și cel al implantării în regat a

unor principate feudale independente, este înlăturat. Franța și-a restabilit frontierele, autoritatea regală este refăcută, iar războiul de o sută de ani s-a terminat.

Anglia, al cărei teritoriu a fost totuși apărat, nu iese mai puțin slăbită din războiul de o sută de ani. Doar la sfârșitul „războiului celor două roze“ statul național modern se întemeiază definitiv.

În momentul victoriilor decisive ale francezilor, Anglia intră într-o perioadă de dificultăți. Regele Henric al VI-lea, un tânăr încântător care vrea să placă tuturor, este incapabil să conducă regatul. Soția sa, Margareta de Anjou, capătă asupra lui o influență foarte mare și îl împinge să ducă cu Franța o politică de pace, fără îndoială înțeleaptă, dar nepopulară în Anglia. Revoltele se înmulțesc – un aventurier, John Amende-All – „reparatorul nedreptăților“, vine să jefuiască Londra în fruntea unei trupe de nemulțumiți – în timp ce претенzii la tron țin într-o intrigă. Unul dintre aceștia, Richard, duce de York, profită de înfrângerea definitivă a Angliei în războiul de o sută de ani (1453) și de criza de nebunie pe care o face Eduard, prinț de Galles și moștenitor al lui Henric al VI-lea, pentru a se proclama „protector și apărător al regatului“. Venindu-și în fire, Henric al VII-lea își îndepărtează rivalul. Dar Richard pune mâna pe arme și îl ia prizonier.

Astfel începe „Războiul celor Două Roze“ între membrii familiei Lancaster, a căror emblemă are un trandafir roșu, și membrii familiei York, care adoptă drept emblemă un trandafir alb.

Peripețiile luptei sînt nenumărate, iar răsturnările de situație tot atît de numeroase pe cît de imprevizibile. Richard de York moare într-o luptă în 1460, dar fiul său, Eduard al IV-lea reușește să devină rege. Cît despre Henric al VI-lea, acesta este asasinat în închisoare, ca și fiul său. Totuși, victoria familiei York nu pune capăt conflictului. Eduard al IV-lea reinstaurează autoritatea regală, însă nu fără brutalitate. El moare lăsînd doi moștenitori. Dar regele Eduard al V-lea și fratele său, Richard,

sînt foarte tineri. Unchiul lor, Richard de York, reușește să fie numit „Protector al regatului“ și îi închide pe amîndoi în Turnul Londrei. El își ia atunci titlul de rege și, cu sînge rece, îi condamnă pe cei doi nepoți la moarte (1483). Brutalitatea metodelor lui Richard al III-lea nu întîrzie să declanșeze din nou lupta. Un complot îl aduce din Bretania pe Henric Tudor, conte de Richmond, descendent din partea mamei al familiei Lancaster. Richard al III-lea pornește împotriva acestuia, dar trădat de unul dintre locotenenții săi, este înfrînt și ucis în bătălia din 22 august 1485. Învîingător, Henric Tudor devine rege sub numele de Henric al VII-lea. Pentru a împăca cele „Două roze“, el se căsătorește cu fiica lui Eduard al IV-lea și guvernează cu înțelepciune.

Monarhia engleză de la sfîrșitul Evului Mediu este deci tot atît de slăbită ca și monarhia franceză. Noua dinastie a Tudorilor trebuie să reconstruiască regatul, să instituie o putere stabilă și să pună capăt anarhiei feudale. Ca și în Franța, Războiul de o sută de ani se încheie printr-o slăbire a țării, fără nici un cîștig. Cu toate acestea, și aici, conflictul a consolidat sentimentul de apartenență la o comunitate, al cărei garant este regele. În acest fel sînt puse bazele edificării statului național.

Dificila geneză a statului național

În acest sfîrșit de Ev Mediu, cînd se prăbușesc principiile unității creștine, noua concepție a statului național începe să-și facă apariția din structurile feudale încă prezente în fapte și spirite. Dacă, concepția imperială este încă prezentă în rîndul clerului, în Italia și în Germania, împăratul și-a pierdut toată puterea în favoarea prinților și a orașelor, spre profitul celor 350 de principate care își împart teritoriul Sfîntului Imperiu.

Autoritatea supremă în lumea creștină este transmisă regelui, care de acum înainte, după expresia juriștilor francezi din secolul al XIII-lea, este „împărat în regatul său“. Această revenire la dreptul roman face din suveran însași încarnarea Statului

și a afacerilor publice. Dar această concepție nouă, care stă la baza puterii regale pînă în secolul al XIX-lea, se impune cu greu în fața concepțiilor medievale. Acestea din urmă, încă persistente, nu văd în Coroană decît o proprietate a regelui și a membrilor familiei sale, transmisă prin căsătorie sau moștenire. Potrivit acestora, punctele de sprijin ale suveranului se limitează la supușii săi din aristocrația feudală și la consilierii săi fideli pe care îi recompensează cu suprafețe de teren sau cu decorații. În sfîrșit, în virtutea acestora, supremația regală asupra poporului se reduce la dimensiunea religioasă pe care o capătă prin ungere, care face din suverani sau din împărați personaje ce poartă aureole de sfinți.

Această ambianță a concepțiilor despre puterea regală în Europa de la sfîrșitul secolului al XV-lea nu oferă regilor, pentru exercitarea atribuțiilor lor, decît mijloace nesigure. Astfel se întîmplă cu una din primele și cele mai importante atribuții pentru supuși: aceea de a împărți dreptatea. Fie că este făcută direct de suveran, de reprezentanții acestuia sau de Parlament, el este acela care, teoretic, răspunde de acest domeniu. Or, tulburările din secolele XIV și XV au înmulțit jurisdicțiile paralele: prinți rivali, mari vasali și alte forțe de fapt își creează propriile lor organisme de justiție.

Situația este și mai confuză în domeniul fiscal. Pînă în secolul al XIV-lea regele trăiește din veniturile domeniului propriu. Începînd din secolul al XIV-lea, monarhiile care se doțeau cu o administrație și o armată sînt obligate să ceară supușilor o contribuție. Nobilii achitîndu-se de serviciul militar, acestea fac apel la Biserică, la burghezii din orașe și la țărani. La origine, aceste impozite nu sînt concepute decît ca o contribuție excepțională, destinată să ajute monarhia să depășească o perioadă dificilă dar trecătoare. Ideea legată de concepția propriu-zisă despre stat, despre o participare a locuitorilor la administrarea sau la apărarea acestuia nu se maturizase încă. Cu toate acestea, practic, pînă la urmă la acest lucru se ajunge, căci impozitele devin repede permanente: de exemplu, impozitul

perceput în 1360 pentru a plăti răscumpărarea lui Ioan cel Bun continuă să fie plătit timp de patruzeci de ani.

Nevoia de a apela la contribuția supușilor nu rămîne fără urmări. Curînd, contribuabilii cei mai importanți cer să fie consultați asupra mărimii și folosirii impozitului, deci suveranii trebuie să-i convoace pe reprezentanții acestora. Astfel, Parlamentul din Anglia ia naștere în secolul al XIII-lea din dorința baronilor, a prelaților și a orașelor de a controla finanțele regale. „Stările generale” în Franța sau Cortes-urile din Spania au aceeași origine. Adesea, aceste adunări nu sînt de acord cu perceperea unor noi impozite decît în anumite condiții, acordîndu-și astfel dreptul de a supraveghea și politica.

Principatele care se formează în urma dificultăților și războaielor se înzestrează în același mod cu organisme de guvernare (Camera de conturi, Parlament, Cancelarie, Monedă). În felul acesta, pe concepția feudală a principatelor teritoriale se grefează noțiunea nouă de stat administrat. Așa se întîmplă în Bretagnia, Guyenne, Burgundia, în ducatul de Milano, Brandenburg sau Languedoc.

Concepția despre statul modern, guvernat de un monarh care să-și impună legea proprie tuturor supușilor este deci încă departe de a fi triumfat definitiv la sfîrșitul Evului Mediu. Ea se desprinde foarte încet dintr-un sistem de concepții medievale care au fost impuse timp de un mileniu. Statul național beneficiază totuși de un atu considerabil: nașterea sentimentului național, făurit în timpurile grele prin care Europa tocmai trecuse. Manifestîndu-se prin aspirația de a se desprinde de influența străină – fie că este vorba de Ioana d’Arc în Franța sau de dorința țărilor din Europa de răsărit de a-și crea dinastii naționale pentru a putea rezista expansiunii germanice – acesta tinde să se centralizeze în persoana suveranului în care se concentrează conștiința de a aparține unei anume comunități. Astfel, credința față de dinastie apare la acest sfîrșit de Ev Mediu ca principalul germene al statului național. Mai mult încă, se poate considera, așa cum o face R. Fossier, că partizanii rezultați din

luptele urbane sau regionale (Guelfii și Ghibelinii în Italia, reprezentanții clanului Armagnac și burgunzii în Franța) constituie embrionii primelor „partide politice“ moderne.

După frământările din secolele XIV și XV, drept consecință, Europa nu mai este concepută ca o creștinătate, ci ca o juxtapunere de entități naționale care luptă pentru hegemonie.

Capitolul 4

O COTITURĂ FUNDAMENTALĂ: MARILE DESCOPERIRI

■ *La sfîrșitul secolului al XV-lea, Europa cunoaște o redresare bazată, în vestul continentului, pe restabilirea ordinii monarhice pe principii moderne și pe regresul bolilor endemice și a perioadelor de foamete. Se constată o creștere demografică și o reluare a producției agricole, industriale și a comerțului. În acest context de dezvoltare și datorită utilizării mijloacelor tehnice, navigatorii europeni se lansează în descoperirea marilor rute oceanice, explorînd coastele Africii, descoperind continentul american și realizînd primul înconjur al lumii.*

■ *Descoperirilor le urmează sechestrul economic pus de țările descoperitoare asupra bogățiilor de pe noile teritorii, apoi intrarea în posesie a acestora din punct de vedere politic, ceea ce duce la constituirea imperiilor coloniale. În urma acestui proces, Portugalia și Spania sînt marile beneficiare, care dirijează spre porturile lor produse exotice și metale prețioase și realizează primele mari imperii coloniale în Indii și în Brazilia pentru portughezi, în America pentru spanioli. Aceștia din urmă își exercită suveranitatea în centrul și în sudul continentului și construiesc un imperiu fabulos, a cărui bogăție le va permite să finanțeze încercarea de a impune autoritatea suveranilor lor asupra Europei.*

■ *Consecințele intelectuale ale Marilor Descoperiri nu sînt mai puțin importante. Europeanii descoperă o lume foarte diferită de cea pe care și-au reprezentat-o pînă atunci, iau cunoștință de*

existența altor civilizații care nu merită întotdeauna disprețul pe care cuceritorii îl așează, și își dau seama că există și alte credințe și alte sisteme de valori decât ale lor. Rezultă de aici o profundă zdruncinare a concepțiilor lor despre lume și despre valorile lăsate moștenire de Evul Mediu și începutul unei mișcări de repunere în discuție ale cărei efecte se vor prelungi de-a lungul mai multor secole.

Dacă dărîmarea structurilor lumii medievale începe în cursul crizei din secolele XIV și XV, este dificil de găsit o dată reprezentativă pentru sfîrșitul Evului Mediu. Ar trebui să se ia în considerare cucerirea Constantinopolului de către turci (1453) sau sosirea lui Columb în insulele pe care le credea vecine cu India (1492)?

Se pare că adevărata cotitură, imposibil de datat cu precizie, dar care se situează între mijlocul secolului al XV-lea și primii ani ai secolului al XVI-lea, constă în deschiderea europenilor către lume. Această deschidere modifică situația economică, schimbă centrul de gravitație al continentului, răstoarnă ierarhia puterilor politice și dă o lovitură mortală viziunii despre lume a europenilor, dezvăluindu-le existența altor oameni și a altor forme de civilizație.

„Fiice“ ale redresării europene din a doua jumătate a secolului al XV-lea, Marile Descoperiri vor tulbura profund o Europă deja zdruncinată de „inventarea“ protestantismului, ascensiunea lui Carol Quintul și înaintarea otomanilor în sud-estul continentului.

Redresarea europeană de la sfîrșitul secolului al XV-lea

După un secol și jumătate de tulburări de tot felul, a doua jumătate a secolului al XV-lea reprezintă pentru Europa epoca redresării și a instaurării unei ordini pe baze noi. Sfîrșitul războiului de o sută de ani, restabilirea ordinii monarhice mai întîi

în Franța și ceva mai târziu în Anglia, reunificarea monarhiei spaniole, acel „modus vivendi” stabilit în Italia și în Sfântul Imperiu – la sfârșitul unei lungi perioade de lupte municipale în primul caz și dinastice în cel de-al doilea – se produc pe o relativă stabilitate politică. Dacă războaiele nu au dispărut – mai este mult pînă atunci – caracterul anarhic pe care îl aveau a dispărut încetul cu încetul și odată cu acesta nesiguranța pe care o aduceau cu ele.

Regresul bolilor endemice și răirea perioadelor de foamete permit în același timp refacerea populației. După 1450 se constată repopularea unui mare număr de sate părăsite. Dacă unele, abandonate din cauza calității mediocre a solului sau a caracterului nesănătos al mediului, par a fi condamnate la o dispariție definitivă, alte sate noi își fac apariția.

Creșterea demografică pe care o cunoaște secolul al XVI-lea are consecințe hotărîtoare asupra destinului Europei. Odată cu repopularea orașelor și satelor, economia, care a cunoscut un regres în epoca calamităților, își regăsește dinamismul. Defrișări, recultivarea terenurilor abandonate sau dezvoltarea creșterii animalelor dovedesc această schimbare. Cît despre orașe, acestea continuă, la sfârșitul secolului al XV-lea, dezvoltarea începută în secolul al XIV-lea. Datorită cererii lor foarte mari de produse consumabile, ele modifică cu îndemîinare producțiile din vecinătatea lor: dezvoltarea viilor, cultivarea plantelor industriale și tinctoriale*. Cu această ocazie, senioria, celula tradițională a producției agricole se reconstituie. În întreaga Europă suprafața rezervei senioriale, administrată direct de proprietar, tinde să se extindă în detrimentul suprafețelor de teren arendate țăranilor. În Anglia, unde începe acțiunea de „îngrădire” (împrejmuire de pămînturi în vederea constituirii marilor domenii pentru creșterea animalelor) și în Spania, unde se dezvoltă creșterea oilor, acest fenomen se manifestă în

* Plante tinctoriale – plante din care se extrag vopselele naturale. (n. trad.)

mod evident. În Europa centrală și orientală, marile domenii reprezintă o regulă, iar țărani au un statut care îi apropie de iobăgie³⁹.

Fabricarea artizanală își regăsește și ea dinamismul din secolul al XIII-lea. Dacă postăvăria flamandă se întoarce la strălucirea de altă dată, noile centre din Anglia, din Languedoc și din Spania, apărute în timpul crizei, își continuă dezvoltarea. Același lucru se întâmplă cu fabricile de țesături mai ușoare, de bună calitate și cu prețuri mai mici, care au ilustrat adaptarea la criză a industriei textile: lina de calitate a doua, cînepa sau barchetul continuă să alimenteze piața celor mai săraci.

Dar marele progres de la sfîrșitul secolului al XV-lea este cel al metalurgiei. Stimulată de războaiele din secolele XIV și XV, aceasta cunoaște o primă epocă de aur care va înflori în secolul al XVI-lea datorită tehnicilor de extracție a minereurilor și a tratării acestora în furnale.

Dezvoltarea producției, creșterea demografică și pacea recîștigată parțial, permit o reluare intensă a schimburilor de mărfuri. Unele itinerarii abandonate sînt folosite din nou. Dar la sfîrșitul secolului al XV-lea și în perioada următoare se dezvoltă noile rute comerciale care au permis adaptarea comerțului la criză. Mediterana și Marea Baltică rămîn centre active, deși cel mai dinamic de acum înainte este cel de pe coasta atlantică, care privilegiază activitatea țărilor cu deschidere spre ocean Spania, Anglia și orașele Hansei. De asemenea, căile terestre care leagă țările de la Marea Nordului cu cele mediteraneene, via Germania, își păstrează și își măresc avantajele obținute în timpul crizei. Este firesc ca alături de firmele genoveze și florentine care domină Europa prin activitățile lor financiare, să apară firma Fugger din Augsburg. Aceasta reprezintă noua putere economică a plăcii turnante care este Germania de sud.

În acest context, monarhiile europene, puternice prin suveranitatea pe care au cucerit-o, profitînd de criză și de prăbușirea mitului imperial și a teocrației, își consolidează poziția și își înmulțesc mijloacele de acțiune. Monarhii ereditari din Anglia,

din Aragon, din Castilia sau din Franța, suveranii electivi din Germania și din Polonia, prinții italieni, toți au același țel: înlăturarea tuturor obstacolelor din calea autorității lor și realizarea mijloacelor de a și-o exercita întru totul. Astfel, în toate statele începe o luptă împotriva marilor familii. Pretutindeni suveranii fac totul pentru a le supune și a le transforma domeniile și apanajele în componente ale teritoriului național. De asemenea, ei limitează rolul organismelor reprezentative (Parlament, Cortes-uri, Stări Generale) ale căror adunări se răresc așa de mult încât par mai degrabă adunări excepționale decât elemente permanente ale guvernării statelor. În sfârșit, libertatea acordată Bisericii, orașelor și altor instituții este pe cât posibil micșorată și limitată.

Statele își creează mijloace de guvernare dând un caracter permanent inovațiilor apărute în timpul crizei din secolele XIV și XV și perfecționând instituțiile statale. În monarhiile occidentale, consiliul de coroană (regal), desemnat direct de suveran, devine un adevărat guvern. Secțiuni specializate se desprind din acesta pentru a îndeplini funcții depinzând de suveran. Astfel, dreptatea este împărțită în numele regelui de către „Audiențe” în Castilia, de Camera Lorzilor în Anglia sau în Franța de Marele Consiliu. Autoritatea regelui este întărită prin înmulțirea agenților care îl reprezintă în provincii: judecători regali, ofițeri sau reprezentanți locali ai Coroanei aleși, ca de exemplu în Anglia, din rîndurile nobilimii provinciale.

Produsele care provin de pe domeniul regal și prerogativele regale fiind insuficiente, aceste monarhii consolidate își atribuie resurse permanente. La început „extraordinare”, impozitarea persoanelor sau a bunurilor și taxele pe schimburile de mărfuri devin permanente. Acestea permit regelui să-și finanțeze administrația și mai ales să-și recruteze o armată permanentă care, formată din adevărați profesioniști ai războiului, înlocuiește oastea feudală.

În această edificare a unui stat modern, organizat și eficient, Europa occidentală se află într-un stadiu foarte avansat.

Franța și Castilia sînt exemple de state naționale moderne, urmate de Aragon, Anglia sau statele burgunde ale lui Filip I cel Frumos. În schimb, Europa centrală și orientală nu cunoaște acest tip de evoluție. Aici, monarhiile sînt marcate de arhaism. Limitate de puterea marilor familii și de puterile locale, acestea nu dispun de nici un organism administrativ și militar care constituie forța statelor occidentale.

La sfîrșitul secolului al XV-lea, arătînd deja care este calea redresării, monarhiile⁴⁰ Europei occidentale vor permite o lărgire spectaculoasă a orizontului geografic al europenilor, lansîndu-se în cucerirea lumii.

Europa se deschide către lume

La începutul secolului al XV-lea, Europa se crede centrul lumii. Dincolo de frontierele sale se întinde o lume puțin cunoscută și misterioasă. Lumea islamică, singurul vecin adevărat la est și la sud, apare ca un ecran ce separă Europa de restul lumii. Dacă musulmanii au fost eliminați din Europa occidentală, cu excepția regatului Granadei, care rezistă pînă la sfîrșitul secolului, ei înaintează totuși în sud-est. După ce au luat sub control coastele meridionale și orientale ale Mediteranei, dominînd Africa de nord, Egiptul, Siria și Asia Mică, ei cuceresc peninsula balcanică și pătrund în regiunea Dunării. Deși adversar, lumea islamică este un vecin cunoscut bine, cu care se face comerț, unde se duc călătorii și se trimit ambasadori. Dincolo de lumea musulmană se întinde un spațiu misterios, a cărui descriere se bazează mai mult pe imaginație decît pe cunoaștere: Africa neagră sau regatele asiatice sînt cunoscute mai ales din povestirile uimitoare ale lui Marco Polo sau ale lui Jean de Mandeville. Europeanii capătă de aici impresia unor ținuturi de basm în care abundă aurul sau bogățiile de toate felurile. Cît despre vest, care nu este cunoscut din cauza caracterului rudimentar al condițiilor de navigație, aici sînt plasate insule fantastice; locuri de ședere extraordinare, sau ținuturi minunate pline de bogății.

Dacă criza din secolele XIV și XV a frânat expedițiile și a încetinit ritmul descoperirilor, din contra, începînd din a doua jumătate a secolului al XV-lea, redresarea europeană și consolidarea statelor din Europa occidentală le vor stimula. Cîțiva prinți și armatori din regiunile active ale Italiei sau din peninsula iberică în plină dezvoltare vor impulsiona aceste activități. Navigatori și aventurieri se avîntă atunci în descoperirea spațiilor necunoscute. Motivele pentru care o fac sînt multiple. Poveștile despre ținuturi pline de aur și de produse rare (mirodenii, parfumuri, zahăr și țesături prețioase) au trezit gustul pentru profit și interesul comercial. Ambiția statelor noi – mai ales cele ale peninsulei iberice, care tocmai și-au încheiat „Reconquista” – le determină să-și extindă autoritatea asupra unor noi teritorii și să găsească eventuali aliați pentru a lupta împotriva lumii musulmane. Fără să mai punem la socoteală faptul că, pentru micii nobili scăpătați de la marginile peninsulei expedițiile constituie un mijloc de a scăpa de sărăcie (Estramadura, Andaluzia). Prozelitismul religios al Bisericii face să se spere într-o convertire a popoarelor Africii și Asiei. În sfîrșit, înmulțirea expedițiilor își are originea și în dorința de cunoaștere și de a verifica adevărul speculațiilor științifice sau al poveștilor legendare. Voința cîtorva oameni este hotărîtoare. Astfel, printre portughezi, Henric Navigatorul, în jurul căruia se adună savanți, astronomi și navigatori, reușește să-și convingă suveranul de importanța pentru tînărul stat a acestor expediții dincolo de mări.

Un anumit număr de mijloace tehnice permite europenilor occidentali să se avînte, la sfîrșitul secolului al XV-lea, în descoperirea lumii noi: caravela, care apare către 1440, cu prova sa subțire și cu velatura care îi permite să atingă viteze considerabile, este vasul Marilor Descoperiri; busola, cunoscută, ce e drept, din secolul al XIII-lea, este perfecționată în secolul al XV-lea prin precizarea indicațiilor sale cu ajutorul tablelor de declinație; hărțile relativ precise, pe măsura explorărilor, nu încetează să cîștige în exactitate; în sfîrșit, astrolabul dă

indicații valoroase pentru determinarea latitudinii și stabilirea poziției.

În acest mod, europenii de la sfîrșitul secolului al XV-lea descoperă marile rute oceanice. Încă de la începutul secolului al XIV-lea, genovezii și catalanii au trecut de coloanele lui Hercule (strîmtoarea Gibraltar), au ajuns în Oceanul Atlantic și au descoperit insulele Canare, Azore și insula Madera. După cucerirea Ceutei în 1415, stimulați de Henric Navigatorul, portughezii explorează coastele africane. Înconjură mai întîi Marocul musulman și caută aliați împotriva lui. Acest scop este repede înlocuit de căutarea aurului, a fildeșului și a mirodeniilor, apoi de speranța de a descoperi o cale maritimă care să ducă în Indii fără să treacă prin zona musulmană. Astfel, sînt descoperite unele după altele, Rio de Oro, insulele Capului Verde, Sierra Leone, apoi coastele golfului din Guineea, Coasta de Aur, delta Nigerului și, dincolo de Ecuator, după 1480, Gabonul și Angola. În sfîrșit, între 1487-1488, expediția lui Bartolomeo Diaz se îndepărtează mult de coastele Guineii, trece de Capul Bunei Speranțe și atinge țărmurile Natalului pe coasta de est a Africii. Nu mai rămîne decît să se ajungă în India. Ceea ce va realiza, plecînd de la Lisabona, Vasco da Gama, în 1497-1498.

Dar marea descoperire, cea ale cărei consecințe vor zdruncina pentru mult timp bătrîna Europă medievală, este descoperirea continentului american de către genovezul Cristophor Columb, aflat în serviciul reginei Isabella de Castilia. Aceasta nu împiedică însă ca la sfîrșitul Evului Mediu Europa să uite de existența lui. Înselîndu-se asupra dimensiunilor Pămîntului, Columb crede că navigînd mereu spre vest se poate ajunge, pe un drum mai scurt, pe continentul asiatic și la nemaipomenitele lui bogății. El caută deci să ajungă în Japonia (Cipangu) prin Oceanul Atlantic. Expus regelui Portugaliei, proiectul său este primit cu scepticism. În schimb, Isabella de Castilia se lasă convinsă. După șase ani de negocieri, aceasta îi dă lui Columb, în aprilie 1492, aprobarea să-și organizeze expediția, îi oferă titlurile de

amiral și de vice-rege al teritoriilor ce le va descoperi și o optime din profiturile ulterioare ale expediției. Plecat din Palos la 3 august 1492, Columb, care credea că va acosta în Asia la jumătatea lui septembrie, nu ajunge decât pe 12 octombrie în San Salvador. Convins că a ajuns pe continentul asiatic, expediția parcurge Antilele Mici, San Domingo și Cuba. În februarie 1493, acesta se îndreaptă din nou spre Lisabona, decepționat că nu a găsit nici aurul, nici mirodeniile pe care spera să le aducă. În anii următori, Columb mai face trei călătorii, termină explorarea Antilelor, atinge coastele Venezuelei și merge de-a lungul istmului Americii Centrale. Căzut în dizgrație, el își petrece ultimele zile ale vieții luptând cu îndârjire pentru ca drepturile sale să fie recunoscute de Coroana spaniolă. Când moare, în 1506, este convins că a descoperit calea occidentală spre Asia, căci teritoriile pe care le-a adus Coroanei corespund descrierilor făcute odinioară de Marco Polo. Plecați pe urmele sale, alți navigatori se îndoiesc totuși de concluziile lui. Ideea că este vorba despre o lume nouă se răspîndește și este apărată mai ales de navigatorul florentin Amerigo Vespucci care a condus, în 1500, o expediție de explorare a Venezuelei. În 1507, tipograful german Waldseemuller, aducînd un omagiu lui Vespucci, botează noul continent „America”. Cîțiva ani mai târziu (1513), spaniolul Balboa își dă seama că America Centrală este un istm, dincolo de care se întinde un alt ocean.

Exploatînd această descoperire, portughezul Magellan caută o trecere între Oceanul Atlantic și acest nou ocean. Descoperind în 1519 strîmtoarea care de atunci îi poartă numele, el ajunge în oceanul pe care îl botează Pacific. După patru luni de traversare dificilă ajunge în insulele Marianne unde își găsește moartea în cursul luptelor dintre șefii locali. Expediția continuă pînă în insulele Moluce, unde descoperă în sfîrșit mirodeniile rîvnite. Sub conducerea lui Sebastian del Cano, o parte a flotei lui Magellan continuă să navigheze spre vest și ajunge în Europa în 1522. Pentru prima dată oamenii au făcut înconjurul pămîntului, aducînd astfel dovada indiscutabilă a rotunjimii sale.

Aceste descoperiri de la începutul secolului al XVI-lea constituie o adevărată revoluție. În câteva decenii, europenii occidentali au răsturnat planeta, au descoperit un nou continent, au explorat căi necunoscute și au intrat în contact cu regiuni a căror climă, floră și faună erau foarte diferite de cele ale Europei. Ei au întâlnit mai ales civilizații necunoscute pe care, dincolo de povestirile legendare, au putut să le studieze din punct de vedere al moravurilor, comportamentului, credințelor și valorilor. Avînd față de acestea avantajul unei tehnici și a unei științe avansate, ei le vor supune dominației lor. Timp de mai multe secole Europa, și în special Europa de vest, își asigură supremația în lume. Consecințele deschiderii Europei spre lume se vor face simțite și în economia, societatea și cultura „bătrînului continent“.

Europa domină lumea: nașterea imperiilor

Pe urmele lui Vasco da Gama, portughezii exploatează ruta maritimă a Indiilor. Preocuparea lor de predilecție este comerțul și în special descoperirea mirodeniilor: piper, scorțișoară, cuișoare, ghimber. Folosindu-se de cunoștințele căpătate de la arabi și de la malaiezieni, aceștia explorează foarte repede toate căile și resursele, înțeleg fenomenul musonilor și învață să construiască nave adaptate la navigația în Oceanul Indian. Pentru a înlătura concurența negustorilor arabi sau rezistența suveranilor locali susținuți de venețieni, ei nu ezită să recurgă la forță. Dar ei sînt mai puțin preocupați de dominația teritorială decît de dominația comercială a Indiilor. Primul vice-rege, Francisco de Almeida nu urmărește altceva decît stăpînirea mărilor. Succesorul său, Albuquerque, dimpotrivă, inițiază o politică a punctelor de sprijin. El construiește fortărețe și instalează garnizoane la Ormuz, Goa, Diu, Calicut, Malacca, Amboine și Timor. Astfel, Imperiul portughez este format dintr-un ansamblu discontinuu de stabilimente de comerț care constituie tot atîtea etape pe ruta comercială a Indiilor. La porțile Extremului

Orient, portughezii intră în contact cu China. Aceasta refuză să-i primească pe acești barbari și nu le permite să se instaleze decât în insula Macao, față în față cu Cantonul (1557). În 1542, în Japonia, sînt relativ bine primiți de un popor ambivalent față de lumea exterioară, dar cu care comerțul este posibil. În jurul insulei Goa, devenită capitala imperiului portughez, se țese deci o rețea de căi comerciale în toate direcțiile, datorită stăpînirii escalelor africane pe drumul din Europa spre Indii, a insulelor Moluca și a insulelor cu mirodenii ale Extremului Orient și curînd a căilor spre Pacific, în care portughezii și spaniolii își dispută controlul asupra Filipinelor.

În fiecare an, primăvara, o flotă de patru sau cinci carace masive părăsește Lisabona și se îndreaptă spre Indii. Călătoria presupune o escală în Mozambic, unde rămîne peste iarnă, pentru a-și relua călătoria către Goa unde ajunge după treisprezece luni. Navele se întorc încărcate cu mirodenii, pietre prețioase, mătăsuri, parfumuri, porțelan. Dacă riscurile de a pierde încărcătura din cauza naufragiilor sau jafurilor sînt considerabile, comercializarea mărfurilor ajunse la destinație aduce profituri imense.

Instalarea portughezilor în India este urmată de un efort considerabil privind evanghelizarea. În 1542, iezuitul François Xavier merge în acest sens în India, apoi în Japonia. Aici sînt construite biserici și indigenii sînt convertiți prin forță.

Instalarea imperiului portughez în Indii nu trebuie să ne facă să uităm că posesiunile Portugaliei se întind și în vest. Tratatul de la Tordesillas (1494), încheiat între regii catolici și Ioan al II-lea al Portugaliei pentru evitarea conflictelor, a delimitat suprafețele imperiilor coloniale ale celor două țări: se fixează linia de demarcație între acestea la 370 de leghe la vest de linia dintre Azore și Capul Verde. Teritoriile aflate la vest de această linie sînt rezervate Spaniei, în timp ce cele situate la est aparțin Portugaliei. Această împărțire a lumii între cele două puteri iberice este confirmată în 1506 de Papa Iuliu al II-lea. Explorînd zona rezervată Portugaliei prin tratat, portughezul

Alvarez Cabral descoperă în 1500, Brazilia. Acest teritoriu este totuși neglijat timp de mai mulți ani pentru că Portugalia este preocupată de constituirea imperiului său din Indii. Abia din 1550 începe exploatarea economică a Braziliei, exploatare bazată pe plantație, sistem importat din insulele Atlanticului. Pentru a procura mîna de lucru necesară valorificării acestui teritoriu începe exploatarea sclavilor negri capturați pe coasta africană. Dacă interesul Portugaliei pentru Brazilia crește odată cu greutățile pe care le cunoaște imperiul din Indii la mijlocul secolului al XVI-lea, această țară rămîne un teritoriu izolat în mijlocul unei Americi spaniole.

Într-adevăr, Spania este marea beneficiară a descoperirii continentului american. Stat tînăr, abia constituit, Spania devine o foarte mare putere care domină Europa secolului al XVI-lea datorită bogățiilor procurate prin exploatarea și cucerirea Lumii Noi, descoperită întîmplător de Columb. Spre deosebire de portughezi, care se mulțumesc cu stabilimente maritime de comerț și cu puncte militare de sprijin de-a lungul drumului spre Indii, spaniolii pun mîna pe teritoriile cucerite și pe bogățiile acestora. La începutul secolului al XVI-lea ei înființează „instrumentul” de exploatare economică a coloniilor din America: instalată la Sevilla, *Casa di la Contratacion*⁴¹ organizează comerțul cu America.

Instalarea dominației spaniole începe în perioada dintre 1492 și 1520, prin cucerirea Antilelor, în jurul insulei San Domingo, centrul primului imperiu spaniol, unde se numește un guvernator și un căpitan general. Spania aduce de aici aur și perle și obligă pe indieni la muncă forțată prin sistemul de organizare numit *Encomienda*⁴². Victime ale persecuțiilor, ale masacrelor cu care se încheie răscoalele sau ale microbilor aduși din Europa, indigenii din Antile sînt în curînd amenințați cu dispariția aproape totală. Începînd din 1501, scăderea bruscă a populației determină introducerea în Antile a sclavilor negri aduși din Africa.

Mexicul constituie, între anii 1519 și 1521, a doua etapă a cuceririi spaniole. Hernan Cortes este însărcinat să aducă de aici

aurul și argintul pe care îl va descoperi. Împreună cu 400 de oameni, 16 cai și 10 tunuri, el distruge imperiul aztec și pune mâna pe această țară. Numit Guvernator și Căpitan general al Noii Spanii, el se instalează în Mexico și pînă la rechemarea sa, în 1523, își extinde cucerirea prin raiduri militare – urmașii săi vor termina cucerirea Guatemalei și a Yucatanului –, construiește biserici și instalează misiuni.

O a treia etapă are loc între 1531 și 1534. Un mic nobil, Francisco Pizarro, a participat la mai multe expediții în Peru și s-a întors uluit de bogăția imperiului incaș. Ademenit de caracterul pașnic al locuitorilor săi, el obține de la împărat titlul de vice-rege pentru teritoriile pe care le va cucerii în această regiune. În 1531, el pleacă din Panama împreună cu 180 de oameni și 37 de cai. În trei ani, profitînd de un război civil provocat de moștenitorii lui Inca, el cucerește țara, intră în Cuzco (1533) și bune bazele orașului Lima (1535), înainte de a cădea victima (1541) geloziiilor provocate în rîndul oamenilor săi de împărțirea bogățiilor descoperite.

Alți *conquistadores* s-au pornit în expediții de descoperire și de cucerire. Parcurgînd în toate direcțiile noul continent, ei întemeiază orașe sau instalează misiuni. Rapiditatea cuceririi se explică prin superioritatea tehnicii de care dispun spaniolii. Numai prezența tunurilor și a puștilor este suficientă pentru a înspăimînta și descuraja pe indigeni. Pe deasupra, numeroși conchistadori sînt militari de profesie, obișnuiți cu cîmpurile de luptă din Europa. Energia supraomenească pe care acești europeni o desfășoară pentru a învinge distanțele, pentru a trece Anzii și pentru a lupta la altitudini, unde viața este grea, își găsește izvorul în aviditatea lor de a descoperi miticul *El Dorado* (regatul aurului).

Toate aceste cuceriri dau Castiliei, principalul inițiator al expedițiilor, un imperiu fabulos. Un Consiliu al Indiilor, înființat în 1524 și reorganizat în 1534 își are locul alături de rege. Acesta trebuie să administreze imperiul american, să redacteze „legea Indiilor“ (ansamblu legislativ care se aplică coloniilor),

să numească și să supravegheze pe funcționarii însărcinați cu administrarea cuceririlor. În cursul secolului al XVI-lea, Indiile de Castilia sînt împărțite în două vice-regate: Noua Spanie și Peru. Prima, care are drept capitală Mexico, cuprinde patru „Audieri”: San Domingo (Antile), Mexico, Noua Galiție (nordul Mexicului) și Guatemala (care se întinde în toată America Centrală). Instalat la Lima, vice-regatul din Peru numără cinci „Audieri”: Panama (sudul Americii Centrale și Columbia), Noua Granadă (o parte a Columbiei și a Venezuelei), Quito (Ecuadorul), Lima (Peru și Chile) și Caracas (Bolivia și regiunea râului La Plata). La nivel local, municipalitățile, *cabildos*, sînt în exclusivitate administrate de spanioli.

Instituția acelor *encomiendas* – seniorii care conferă stăpînilor spanioli o autoritate deplină asupra populațiilor indiene pe care în principiu ei sînt însărcinați să le evanghelizeze – se extinde pe întreg teritoriul imperiului american. Aceasta are același efect pe continent ca și în Antile. În ciuda campaniilor organizate de călugări pentru o comportare mai omenească față de indieni (mai ales cele ale dominicanului Bartolomeo de Las Casas), munca forțată (deosebit de grea în minele de argint) și bolile microbiene decimează populația indiană. Din acest moment, spaniolii recurg la sclavii negri din cadrul comerțului triunghiular (Europa, Africa, Americi).

Dar pentru Spania esențialul constă în bogățiile pe care i le poate aduce imperiul său american și, înainte de toate, metalele prețioase. Acestea provin în primul rînd din jefuirea bogățiilor imperiilor distruse, din răscumpărările cerute de învingători și din tributurile mari percepute de la popoarele supuse. Apoi, începe exploatarea permanentă a minelor: minele de aur din Buritica din actuala Columbia și minele de argint din Potosi, în Peru și din Zacatecas, în nordul Mexicului. După descoperirea amalgamului, introdus în America în 1556, producția crește considerabil și argintul constituie de acum înainte aproape întreaga cantitate de metale prețioase furnizate de Lumea Nouă. Extrase de către antreprenori particulari, acestea sînt topite în

lingouri și marcate în atelierele regale. Lingourile sînt trimise către Sevilla, sub o pază deosebită, din porturile Veracruz, Carthagenă și Nombre del Dios.

Începînd din secolul al XVI-lea, aceste metale prețioase care irigă comerțul european și constituie pentru un timp puterea Spaniei, stau la baza dezvoltării economice a continentului. Spania, puțin preocupată de propria dezvoltare, caută mai ales să utilizeze bogățiile americane pentru a-și impune autoritatea în Europa, mai întîi în folosul împăratului Carol Quintul, apoi în avantajul regelui Filip al II-lea. În schimb, economiile țărilor din Europa de nord-vest profită de aurul și de argintul care trece din Lumea Nouă pe bătrînul continent.

Puterea politică și dezvoltarea economică apar în felul acesta ca niște consecințe imediate ale Marilor Descoperiri. Cu toate acestea, nu s-ar putea face un bilanț complet fără să se țină seama de șocul pe care ele îl provoacă asupra sistemului de valori, a credințelor și normelor Europei medievale, deja zdruncinată de criza din secolele XIV și XV.

Șocul deschiderii spre lume

În timpul cîtorva decenii, întregul univers al europenilor, sprijinit pe mai multe secole de tradiții, se clatină.

Primul șoc este al descoperirii unei lumi foarte diferite prin dimesiunile sale de tot ce-și închipuiau oamenii de la începutul secolului al XV-lea. Descoperirile succesive ale exploratorilor și aventurierilor, perfecționarea hărților care devin din ce în ce mai precise, experimentarea noilor itinerarii bazate pe verificarea formei rotunde a Pămîntului, provoacă totodată o extraordinară poftă de a face noi descoperiri și ideea că totul este posibil și că nici un învățămînt dogmatic nu poate conține adevărul în comparație cu complexitatea situațiilor concrete. În spatele acestor constatări se proliferază noile tendințe care începuseră deja să apară încă din secolul al XIV-lea și al XV-lea: dorința de a separa știința de credință și a o atribui doar

domeniului rațiunii, nașterea spiritului critic, neîncrederea față de afirmațiile de autoritate. Apare acum o mișcare care la început se va manifesta pe ascuns în gândire, apoi din ce în ce mai deschis, pînă la deplina ei înflorire, în secolul al XVIII-lea, sub forma unei critici radicale a tot ceea ce nu confirmă rațiunea.

Corolar al celui dintîi, al doilea șoc este cel al descoperirii unor alte civilizații. Cea a Europei medievale a fost mult timp considerată ca fiind singura din lume, o civilizație bazată pe norme perfecte, deoarece era fondată pe adevărata religie. Fără îndoială, Europa era de mult timp în legătură cu Islamul, căruia îi cunoaște religia și civilizația, pe care le consideră o formă de barbarie. Dar iată că, în cîteva decenii, ideea unei creștinătăți, centru al lumii și învecinată cu o lume islamică nu prea civilizată, este înlocuită cu cunoașterea reală a altor civilizații, a căror existență abia era bănuită: regatele africane situate în sudul Saharei, bogata civilizație a regatelor indiene, uimitoarea Chină a dinastiei Ming – în care mai exista o epocă de aur a cărei forță creatoare este în declin, dar ale cărei ultime scilpiri dau impresia unui stat înfloritor – și Japonia șogunului Ashikaga – în plină anarhie politică, dar unde se dezvoltă o strălucitoare școală de pictură. Dacă europenii constată slăbiciunea politică a acestor state, incapabile să le opună rezistență, cum să nu fie impresionați de strălucirea artelor și culturii care nu au ce invidia în arta și cultura Occidentului?

Intrînd mai întîi în contact cu populațiile primitive din Caraibe, Columb și succesorii lui spanioli sînt satisfăcuți de ideea inferiorității oamenilor care nu au avut marele privilegiu de a se naște în Europa creștină. Ei nu sînt defel mai impresionați de populațiile de maiiași, care trăiau încă în epoca pietrei șlefuite, chiar dacă imperiul lor în plină decădere oferă spre admirație resturile unor construcții extraordinare (temple-observatoare, piramide și palate) realizate în perioada sa de glorie, alături de remarcabile cunoștințe științifice, matematice, astronomice, aparținînd clasei sacerdotale. Mai ales imperiul aztec din Mexic și incaș din Peru dezminț ideea de civilizații infe-

rioare. Stăpîni ai Mexicului din secolul al XIV-lea, după ce au cucerit popoarele din zonă, aztecii au îmbogăţit civilizaţia toltecă şi cea a maiaşilor. Ei dezvoltă o agricultură remarcabilă bazată pe culturile de porumb şi de manioc, îşi organizează comunităţile pe principiul semi-colectiv (cu repartizarea periodică a pămînturilor fiecărei familii) şi îşi ierarhizează societatea care este dominată de preoţi şi războinici. În sfîrşit, practică o religie politeistă dominată de Huitzilopochtli, zeul soarelui şi al războiului şi Quetzalcoatl, zeul aerului şi al vieţii, cărora trebuie să li se ofere prin sacrificii umane energia care le este necesară pentru a asigura ordinea în lume. Cît despre imperiul incaş, care se întinde din Peru pînă în Ecuador şi Bolivia, acesta apare ca o organizare deosebit de evoluată, funcţionînd în avantajul castei sacerdotale a incaşilor, cărora le sînt destinate două treimi din terenuri. Statul reglementează cu grijă viaţa tuturor locuitorilor imperiului, fie că este vorba de muncă, de distribuirea alimentelor organizată prin magazinele de stat, sau de impozitele pe recolte. Numeroşi funcţionari veghează asupra echilibrului sistemului şi asupra întreţinerii reţelei de drumuri destinate pietonilor, căci incaşii nu cunosc folosirea roţii. În sfîrşit, oraşele, în special Cuzco, sînt dovada unei arhitecturi remarcabile şi cunosc tehnicile prelucrării fierului, a metalelor neferoase, tehnica ţesutului şi a olăritului.

Fără îndoială, cuceritorii privesc cu dispreţ aceste civilizaţii primitive, din care nu discern decît aspectele arhaice. Este normal ca în momentul în care europenii occidentali cunosc civilizaţii atît de profund diferite de a lor, clericii şi intelectualii să trăiască sentimentul cu totul nou al relativităţii valorilor. Această cunoaştere are efecte cu atît mai mari cu cît sistemul de valori al Europei medievale se află în plină criză.

Începînd cu această experienţă-şoc a marilor descoperiri şi în momentul în care Europa cunoaşte – ca o prelungire firească a acestui „imperialism“ embrionar – o remarcabilă dezvoltare economică, încep să-şi anunţe apariţia simptomele unei civilizaţii europene a timpurilor noi, gata să înlocuiască o concepţie medievală despre lume, aflată în plină destrămare.

Capitolul 5

AVÎNTUL ECONOMIC AL EUROPEI ȘI NAȘTEREA CAPITALISMULUI (1492-1560)

■ *Sfârșitul secolului al XV-lea și primele decenii ale secolului al XVI-lea constituie o perioadă de prosperitate. Aceasta nu se datorează unei transformări a structurilor economice care rămân tradiționale, bazate pe un caracter restrâns geografic și nici arhaismului instrumentelor și practicilor agricole. Se constată totuși o creștere a prețurilor, o dezvoltare a producției, o creștere demografică și o schimbare a gusturilor și a comportamentului societății.*

■ *Explicația acestei modificări de conjunctură s-ar putea găsi în afluența în Europa a metalelor prețioase sosite din Lumea Nouă, care procură statelor noi surse de plată. Influențată de aceste condiții favorabile, agricultura se dezvoltă din punct de vedere cantitativ, artizanatul din orașe înflorește, progresează mai ales producția de textile, industriile extractive și metalurgice.*

■ *De aici rezultă o structurare a spațiului economic european în jurul marilor căi comerciale fluviale și maritime. Se pot astfel distinge patru zone: lumea mediteraneană, în care băncile și industria se dezvoltă de pe urma activităților comerciale; zona continentală delimitată de orașul Lyon și orașele Bavariei, placă turnantă între Mediterana și Europa de nord și centru al industriei metalurgice; Baltica, unde declinul Hansei se accelerează și unde crește influența olandezilor și a statelor riverane, Suedia*

și regiunea Moscovei; în sfârșit, mai ales coasta atlantică, care profită de comerțul cu Lumea Nouă, ceea ce îmbogățește orașul Anvers, capitala europeană a negustorilor.

■ *Secolul al XVI-lea asistă la nașterea unui nou tip social, cel al omului de afaceri, negustor și mînuitor de bani, care folosește instrumentele financiare moștenite din Evul Mediu pentru a-și crea cu ajutorul lor metode de a obține credit. Aceștia devin bancherii prinților, primind în schimb monopolul minelor sau diverse sume de bani. Bancherii florentini sînt înlocuiți în secolul al XVI-lea cu cei din Germania de sud, dintre care membrii familiei Fugger din Augsburg, bancherii Habsburgilor devin prototipul acestei categorii sociale. În felul acesta ia naștere în Europa capitalismul.*

Dacă secolele XIV și XV au reprezentat o perioadă de criză și dificultăți, sfârșitul secolului al XV-lea și primele șase decenii ale secolului al XVI-lea apar, dimpotrivă ca epocă de prosperitate. Încă profund tradițională și determinată de imperative identice celor din secolele trecute, economia cunoaște un adevărat avînt datorită unei conjuncturi deosebit de favorabile. Se fac acum un oarecare număr de inovații care vor duce la succese viitoare.

Structurile economice rămîn tradiționale

Pentru scurt timp, marile descoperiri nu au provocat vreun impact asupra structurilor economice europene bazate pe compartimentare. Transporturile rămîn una din marile slăbiciuni ale economiei secolului al XVI-lea, iar deplasarea mărfurilor pe distanțe mari rămîne o problemă de nerezolvat. Totuși, navigația a făcut progrese. Mai puțin costisitoare și mai practică, mai ales pentru produsele grele, aceasta este principalul mijloc de transport pentru cereale, sare, piatră acră, lemn, piei, lînă sau vinuri. Marile porturi deschise comerțului sînt, în consecință, zonele economice cele mai active din Europa și în jurul lor se concentrează populația și energia. Cu toate acestea, transportul

maritim nu este scutit de dificultăți: durata traversării este mare, iar întârzierile sînt imprevizibile din cauza riscurilor foarte mari la care sînt expuse încărcăturile (furtuni, naufragii sau pirați).

În afara țărilor apropiate de marile porturi, regula de bază rămîne izolarea și compartimentarea. Drumurile nu sînt pavate și întreținute decît în imediata vecinătate a marilor orașe. În rest, peste tot nu se văd decît drumuri desfundate, poduri rare, adesea dărîmate, construite peste rîuri care sînt traversate adesea prin vad sau pe bacuri. Orașele legate prin rîuri navigabile sînt cele mai favorizate de soartă: mărfurile se transportă mult mai comod decît pe drumurile terestre. Parisul, datorită rețelei formate de Sena și afluenții săi, Roma datorită Tibrului, Lyon, la confluența dintre fluviul Saône și Rhon și cîteva orașe renane cu deschidere la marea Nordului se bucură de astfel de poziții privilegiate.

Din cauza compartimentării, celula economică a Europei secolului al XVI-lea nu este reprezentată nici la nivelul continentului, nici la cel al unei țări sau al unei regiuni. Aceasta se limitează cel mai adesea la un oraș cu satele din împrejurimi. Orașul, în care locuiesc proprietarii pămînturilor, seniorii, comunitățile religioase, burghezi și meșteșugari, joacă un rol diriguitor. Satele îi furnizează oamenii care îl populează și proviziile care îi permit să supraviețuiască. Cerealele sau vinurile ridicate ca drepturi senioriale se acumulează în hambarele proprietarilor, asigurîndu-le existența în perioadele cu probleme alimentare și procurîndu-le profituri considerabile în perioadele de lipsuri foarte mari.

Căci Europa secolului al XVI-lea rămîne amenințată de problema supraviețuirii. Producția de cereale rămîne în continuare baza alimentației: grîul este folosit pentru pîinea albă a celor mai bogați, ovăzul, secara, orzul pentru pîinea neagră a celor săraci. Lipsa de stabilitate a recoltelor condiționează supraviețuirea celor săraci și veniturile celor bogați, care supraviețuiesc prețurile. Perioadele de foamete, chiar dacă sînt mai rare, nu au dispărut cu totul. Ele apar la zece sau la cincisprezece ani,

în 1521-1522, în 1531-1532, în 1545-1546 și în 1556-1557. Între timp, foarte frecvent apar perioade de lipsuri sau de creștere a prețurilor. Această nesiguranță se explică prin caracterul arhaic al uneltelor și practicilor agricole: în timpuri normale, randamentele scăzute acoperă exact nevoile populației. Recoltele slabe sînt cu atît mai catastrofale cu cît nu există nici un produs care să înlocuiască cerealele, iar dificultățile transportului fac ca orice import să fie nesigur.

Condițiile generale ale economiei europene rămîn deci, în secolul al XVI-lea, aproape la fel cu cele dinainte: productivitate scăzută, economie de supraviețuire într-un cadru geografic restrîns și caracterul marginal al comerțului. Structurile din secolul al XVI-lea seamănă mult cu cele din secolul al XIII-lea. Totuși, economia cunoaște, după criza din secolul XIV și XV, o perioadă de mare dezvoltare, care va acționa ca o pîrghie asupra evoluției structurilor.

Factorii dezvoltării

În comparație cu epoca calamităților, sfîrșitul secolelor al XV-lea și al XVI-lea apare pentru Europa ca o perioadă de mare prosperitate. Aceasta este pusă în evidență mai ales de fenomenul creșterii prețurilor. În cursul secolului al XVI-lea, în special prețul cerealelor crește de patru sau de cinci ori. Afectată de această inflație, populația se neliniștește iar guvernele care se tem de tulburări ale maselor în orașe și de răscoale la sate, caută zadarnic să le țină în frîu cu ajutorul taxelor. Studiarea celorlalte elemente ale conjuncturii economice este mai dificilă, dar se pot totuși observa tendințele mai importante: producția a cunoscut o creștere spectaculoasă în cursul primilor ani ai secolului al XVI-lea pentru ca mai tîrziu să scadă; veniturile provenite din producția agricolă (renta funciară) se mențin la valoarea lor reală, căci o mare parte a impozitelor sînt plătite în natură; puterea de cumpărare a salariilor stagnează pînă către 1560, înainte de a cunoaște o ușoară ameliorare, în ciuda crizei care începe.

Ansamblul acestor elemente duce la concluzia că, după dificultățile din secolele al XIV-lea și al XV-lea, Europa intră într-o foarte frumoasă epocă de creștere economică. Continentul cunoaște, între 1490 și 1530, o dezvoltare clară a producției, provizii în cantități suficiente, o relansare a schimburilor comerciale și o creștere a prețurilor datorată în primul rînd creșterii cererii. Dacă aceste tendințe continuă pînă către 1560-1570, ele nu pot împiedica reapariția crizei cerealiere cauzate de creșterea demografică foarte mare. Situația se înrăutățește după 1560-1570. Producția agricolă scade, iar prețurile produselor alimentare cresc foarte mult. Se profilează o nouă perioadă de criză. Totuși, pînă în 1560, secolul XVI rămîne „minunatul secol al XVI-lea“.

În ciuda lipsei de precizie a statisticilor disponibile, totul arată că Europa cunoaște pînă în 1560-1570 o relansare demografică importantă: sate repopulate, a căror populație crește foarte mult, defrișarea pădurilor și a landelor, ameliorări și secări de terenuri în zona mediteraneană și creșterea deosebită a populației din orașe. Această creștere se explică mai degrabă prin reducerea foametei și rărirea epidemiei decît printr-o modificare a structurilor demografice. În secolul al XVI-lea, oamenii se căsătoresc de tineri, iar celibatarii sînt rari. Natalitatea este foarte crescută, cam între 40 și 50 %, un sfert din nou născuți mor înainte de a împlini un an, iar jumătate din tineri nu ajung la vîrsta căsătoriei. În sfîrșit, speranța de viață nu depășește în medie vîrsta de 30 de ani. Mai ales foametea și epidemiile pot decima pînă la 10 % din populația unui sat sau a unui cartier, provocînd o scădere bruscă a procreerilor.

La mijlocul secolului al XVI-lea, Europa cunoaște apogeul demografic, care nu se va mai înregistra decît peste 200 de ani. Creșterea populației este deosebit de mare în partea occidentală a continentului (Flandra, Brabant, bazinul parizian, Italia de nord și centrală), chiar dacă Europa de nord (Anglia are mai puțin de patru milioane de locuitori) și statele Europei mediteraneene au încă populații destul de scăzute.

Marea majoritate a populației trăiește la sate, exceptînd Flandra, Brabantul și Italia de nord și centrală. Dar secolul al XVI-lea cunoaște mai ales o creștere foarte mare a populației urbane. Aceasta se concentrează în porturi, însuflețită de începuturile unei importante activități comerciale, ca în Anvers, Sevilla sau Londra și în orașele mari dar rare (Paris și Neapole depășesc un milion de locuitori, Veneția și Milano se apropie și ele de această cifră). Marile concentrări urbane se găsesc în Italia (Florența, Roma, Palermo, Genova și Bologna) și în Țările de Jos (Anvers, Gand, Bruges, Bruxelles).

Creșterea demografică a Europei explică în parte expansiunea spre teritorii îndepărtate. Ea îndreptățește mai ales avîntul economic al continentului prin schimbarea cererii: un număr tot mai mare de oameni cer o cantitate mai mare de alimente. Defrișările, extinderea terenurilor însămînțate, dinamismul comerțului cu grâu, dovedesc legătura între creșterea populației și dezvoltarea producției. Mai mult decît atît, ansamblul produselor alimentare, ca și textilele și producția meșteșugărească se dezvoltă în funcție de noile cerințe. Dezvoltarea producției este totuși limitată de slabele progrese tehnice.

Dincolo de noile cerințe, economia este stimulată de o schimbare a gusturilor și comportamentelor care se manifestă în toate clasele societății. Astfel, consumul vinului se generalizează și duce la extinderea viilor, în timp ce folosirea tot mai frecventă a lenjeriei de corp, chiar și de către oamenii cei mai modești, favorizează producția de țesături ușoare sau de pînză de in și de cînepă. Cît despre păturile sociale mai înstărite, gusturile rafinate și „luxul“ criticat sever de moraliști își fac apariția: utilizarea mirodeniilor sau a zahărului, consumul de rachiu și de tutun. Cei bogați își înmulțesc cheltuielile pentru obiecte de lux: bijuterii, haine somptuoase, mobilă de preț sau veselă de argint. Orașele se umplu de construcții care sînt o dovadă a dorinței de a face paradă de succesele lor, de a se bucura de viață. Curțile princiare și marile monarhii europene servesc de model și impuls acestor noi trebuințe în care luxul

are un rol esențial. Prinții văd în etalarea bogățiilor lor un mijloc de guvernare, un factor destinat să impresioneze celelalte state. Construcții, serbări și cheltuieli enorme intră astfel în datoria statelor în plină ascensiune. François I etalează un lux nemaiîntâlnit pentru a construi „Camp du drap d'or“ în care îl primește pe suveranul englez Henric al VIII-lea și folosește sume imense pentru construirea castelelor de la Fontainebleau și de la Chambord. Marile lucrări princiare urmăresc în aceeași măsură să stimuleze economiile statelor cât și promovarea unei anume „imagini“ a europenilor în exterior. Acestea prefigurează rolul pe care îl vor avea marile expoziții din secolul al XIX-lea și de la începutul secolului XX, și mai târziu, marile renovări urbanistice din Europa celei de a doua jumătăți a secolului al XX-lea. Mai concret, crearea armatelor permanente și războaiele neîntrerupte dintre statele europene stimulează producția de armament, de muniții, de nave sau dezvoltarea crescătoriilor de cai. În sfârșit, economia este stimulată de noile piețe. Astfel, deschiderea Rusiei spre modul de viață și obiceiurile celorlalte țări europene și mai ales colonizarea Lumii Noi, creează cereri noi în domeniul produselor alimentare, textile și metalurgice.

Ținând cont de posibilitatea sa scăzută, Europa nu ar fi putut răspunde la această cerere dacă nu ar fi dispus de resurse noi. Prima și fără îndoială cea mai importantă este abundența monetară, consecință a aducerii în Europa a metalelor prețioase din America.

Spre o economie monetară de stat

Majoritatea factorilor evocați pentru a explica dezvoltarea din secolul al XVI-lea se pot deja observa la sfârșitul secolului al XV-lea, dar avîntul economiei europene este frînat în acel moment de lipsa de numerar. Aceasta explică în parte expedițiile de explorare și eforturile portughezilor de a-i ocoli pe musulmani în drumul lor către aurul din Sudan. Descoperirea

metalelor prețioase americane modifică perspectivele în mod considerabil. Încă de la începutul secolului al XVI-lea, aurului adus din Guineea de portughezi i se adaugă aurul din Antile, pe care spaniolii îl obțin prin troc și exploatare minieră. În urma jafurilor, Cortes și Pizzaro aruncă pe piață cantități enorme de aur. Dar fluxul bogat și regulat de metale prețioase se revarsă asupra Europei mai ales prin exploatarea minelor de aur din Buritica, a minelor de argint din Potosi și din Mexic. Registrele din „Casa de la Contratacion” permit urmărirea ritmului de intrare a metalelor prețioase în Sevilla, în cursul secolului al XVI-lea.

	Aur (în tone)	Argint (în tone)
1503-1510	4,9	—
1511-1520	9,1	—
1521-1530	4,8	0,1
1531-1540	14,4	86,2
1541-1550	24,9	177,5
1551-1560	42,6	303,1
1561-1570	11,5	942,8
1571-1580	9,4	1 118,5
1581-1590	12,1	2 103
1591-1600	19,4	2 707,6
1601-1610	11,7	2 213,6

(după E.J. Hamilton, *American treasure and the price revolution in Spain, 1510-1650*, New York, Otagon Books, 1970)

Dacă intrările de aur scad începînd din 1560, argintul îl înlocuiește și se revarsă în Europa în cantități masive. Prima care profită este Spania. Dar schimburile comerciale și cheltuielile enorme ale lui Carol Quintul, care dorește să domine Europa, răspîndesc metalele prețioase pe tot continentul: în Germania și în Italia, împăratul trebuie să plătească armatele care luptă pentru el. La Anvers, el cumpără produse industriale și achită bancherilor sumele avansate Coroanei; în sfîrșit, din Franța, el își procură grîu și țesături. Toate țările care au relații comerciale directe cu Spania și statele Europei occidentale profită mai mult sau mai puțin direct de bogățiile acesteia. Dacă această abundență monetară explică în parte creșterea prețurilor, care începe către 1520, puțini sînt cei care înțeleg consecințele sosirii masive a metalelor prețioase din America, așa cum o face magistratul angevin Jean Bodin în celebrul său *Răspuns la paradoxul Dl. de Malestroit cu privire la îmbogățirea tuturor*.

În sfîrșit, nu trebuie minimalizați, printre factorii dezvoltării, rolul nou pe care îl are statul în domeniul economic. Bineînțeles, nu este încă vorba de o politică totdeauna continuă și coerentă, cunoștințele în materie fiind încă prea rudimentare. Totuși, politica statului, pusă în practică de ofițerii regali, este inspirată de cîteva idei elementare formulate de teoreticianul doctrinei mercantiliste. Bogăția și puterea statului nu pot fi consolidate decît dacă se păstrează metalele prețioase în țară. Trebuie deci să fie controlate toate ieșirile de bani în numerar, valoarea monezii de schimb și să se lupte împotriva intrării în regat a monedelor cu valoare mică. În strînsă legătură cu aceste măsuri, aparatul vamal trebuie să descurajeze importurile, ceea ce are ca efect creșterea producției interne. În acest scop, statul concesionează monopoluri de fabricație și încurajează crearea unor ramuri economice noi, mai ales prin protecția vamală, care le apără de concurența străină.

Aplicarea acestor principii contribuie la marea dezvoltare din secolul al XVI-lea. O dezvoltare în primul rînd cantitativă,

însoțită doar marginal de transformarea tehnicilor și structurilor.

Creșterea producției

Economia europeană din secolul al XVI-lea este fondată înainte de toate pe agricultură. Ea furnizează aproape întregul venit al statelor și ocupă adesea mai mult de trei sferturi din populație. Exploatarea agricolă cunoaște statute diferite: țăranii liberi din ținuturile mediteraneene, micii arendași permanenți ai seniorilor din Europa occidentală, micii arendași provizorii din Anglia, șerbii de corvoadă⁴⁴ de pe marile domenii ale nobililor din Europa de est, chiriași ai pământurilor prin arendare sau prin arenda în parte etc. Dar condițiile de viață ale celui ce lucrează pământul depind mai puțin de statutul său juridic decât de mărimea terenului exploatat. De aceasta depinde posibilitatea de a avea sau nu un atelaj, un plug sau vite. Oricare ar fi situația, lucrarea pământului are drept scop principal asigurarea mijloacelor de supraviețuire. Astfel, cerealele, baza alimentației populației, predomină în defavoarea altor culturi agricole. Pentru a evita epuizarea solului, țăranii au aplicat sistemul rotației culturilor. Anumite parcele sînt lăsate în pîrloagă pentru a se reface: cerealele se cultivă la doi ani în sud și la trei ani în Europa de nord-vest. Productivitatea este, în consecință, foarte scăzută. Dacă cele mai bune randamente din marile bazine sedimentare din Europa de nord-vest ating de 7 sau 8 ori cantitatea semănată (aproximativ 20 chintale/hectar), media nu depășește 3 sau 4 la 1.

Printre celelalte culturi, vița de vie deține un loc important și se dezvoltă în funcție de noile obiceiuri alimentare. Materia primă a industriei textile (mătase, in și cînepă), furnizată mai ales de regiunile umede ale Europei de nord, ca și plantele tinctoriale, ca drobușorul, vinețelele și albăstrelele, cunosc o mare dezvoltare. În schimb, creșterea animalelor este rămasă în urmă. Din lipsă de spațiu pentru terenurile fertile, această ocu-

pație se dezvoltă pe terenurile umede de pe coastele atlantice ale Franței sau Țărilor de Jos, pe pământurile necultivate sau sărace în vegetație din Germania de nord, Bretania sau Țara Galilor, sau pe pământurile aride din ținuturile mediteraneene. În rest, peste tot predomină oile, care se mulțumesc cu hrană puțină. Acesta este și cazul Castiliei, unde o organizație a marilor proprietari se ocupă de transumanța turmelor, provocând numeroase conflicte între crescători și agricultori.

Progresele calitative sînt deci rare în domeniul agriculturii. Cu toate acestea, se pot observa cîteva ameliorări: Țările de Jos folosesc îngrășămintele și organizează un sistem complex de rotație a culturilor, care ține cont și de creșterea vitelor, cîteva plante noi, aduse din America încep să fie cultivate, mai ales porumbul, care este introdus în peninsula iberică. În sfîrșit, Anglia practică sistemul terenurilor împrejmuite și se specializează în creșterea oilor pentru lîna care alimentează industriile textile din țară. Dar pe primul loc rămîne producția de cereale într-un cadru tradițional. De altfel, aceasta cunoaște pînă aproximativ în 1560 o creștere incontestabilă datorată fără îndoială creșterii demografice, care stimulează defrișările și cultivarea unor noi terenuri în condiții climaterice favorabile: sfîrșitul secolului al XV-lea și primele șase decenii ale secolului al XVI-lea trec printr-o perioadă „caldă”. În schimb, după 1560, condițiile climaterice, epuizarea solurilor și stagnarea tehnicii sînt cauzele care fac ca această perioadă favorabilă să ia sfîrșit.

În comparație cu producția agricolă, artizanatul rămîne o activitate secundară din punct de vedere al veniturilor sau al procentajului populației care îl practică. Cum în Evul Mediu statutul artizanilor din orașe este fixat de regulamentele breslelor, întocmite de autoritățile cetății, în afara orașului exercitarea unei meserii este în principiu absolut liberă. Totuși, în cadrul politicii lor mercantiliste, statele fac eforturi să reglementeze organizarea meseriilor pe întreg teritoriul național: în Castillia, un edict din 1511 stabilește condițiile de fabricare a

produselor textile, în timp ce Anglia realizează un statul al meşeriaşilor (1563).

Întreprinderile meşteşugăreşti sînt în general de mici dimensiuni: cîteva calfe şi ucenici adunaţi în jurul unui meşter. Marile întreprinderi nu se găsesc decît în domeniul construcţiilor navale, a mineritului sau a tipografiilor. Cu toate acestea, un fenomen modern de concentrare începe să se contureze odată cu apariţia negustorului-fabricant, şi aceasta mai ales în industria textilă. Acesta cumpără materia primă, o distribuie în mici ateliere sau unor artizani ce lucrează la domiciliu, apoi comercializează produsele fabricate. Această organizare, care îi permite să-şi impună propriile-i tarife pe produse, duce la dezvoltarea industriei rurale şi furnizează o completare binevenită a veniturilor ţăranilor.

Activitatea fundamentală în domeniul meseriilor este bineînţeles producţia textilă, industrie de consum prin excelenţă şi absolut esenţială pentru populaţie. De la începutul secolului al XV-lea, producţia de stofe uşoare cunoaşte o dezvoltare spectaculoasă. Piaţa de desfacere se extinde la noile categorii sociale fără însă să eclipseze „marea tradiţie a postavului“. Rezervat unei clientele bogate, aceasta rămîne apanajul Angliei, a Flandrei sau Florenţei, în timp ce ţesăturile mai uşoare vin din Flandra (Hondschoote), din Germania de sud sau din Franţa. Cît despre in sau cînepă, folosite tot mai mult, acestea sînt prelucrate în ţările din Europa de nord-vest. În sfîrşit, cvasi-monopolul Italiei asupra mătăsii începe să fie contestat de Spania şi de Lyon. În cursul anilor 1500-1560, ansamblul acestor industrii textile cunoaşte o puternică expansiune. Apoi începe stagnarea şi chiar regresul.

Industria extractivă se caracterizează şi ea printr-o mare dezvoltare. În secolul al XVI-lea, ea are drept scop să furnizeze metale preţioase, sursa numerarului de care Europa are atîta nevoie. Exploatarea minelor de argint din Tyrol, Carinthia sau din Silezia de nord îi urmează curînd cea a minelor din America. În afară de metale preţioase, se extrage fier (Franţa,

Anglia, Suedia), cupru (Europa centrală), plumb și cositor (Carnouaille), zinc și mercur (Spania) și piatră acră (Statele pontificale). Tehnicile de extracție s-au modernizat într-o oarecare măsură: metodele de ventilație, de ridicare și de pompare permit exploatarea unui număr tot mai mare de mine, din ce în ce mai adânci. Cerînd capitaluri foarte mari, ele impun crearea de societăți care grupează industriași și negustori. Fiecare aduce o parte din capital și primește o parte din beneficii.

Industria metalurgică este mult mai puțin modernă. Este adevărat că furnalul și-a făcut apariția în secolul al XV-lea, dar metalul este prelucrat în continuare în micile ateliere. Dacă statele au creat mari întreprinderi, acestea nu sînt destinate decît fabricării tunurilor și armelor.

Celelalte industrii, cu excepția celei a hîrtiei, joacă un rol secundar. Stimulată de dezvoltarea tipografiei, industria hîrtiei reprezintă, împreună cu rafinările (de sare și zahăr) și braseriile, una din activitățile cele mai dinamice din secolul al XVI-lea.

În mare, pentru producția meșteșugărească ca și pentru producția agricolă, se poate face aceeași constatare: creșterea din secolul al XVI-lea nu-și are originea nici în progresele tehnicii, nici în transformarea structurilor. În schimb, se observă că noile condiții ale schimburilor comerciale și extinderea pieței de desfacere conferă negustorilor, care dețin capitalurile necesare cumpărării materiilor prime și stăpînesc căile comerciale, un rol din ce în ce mai important.

Prima structurare a unui spațiu economic european

Economia europeană a secolului al XVI-lea rămîne în esență o economie închisă. Aria geografică a schimburilor comerciale se limitează în marea majoritate a timpului la un oraș și la satele din jur. Impunîndu-se acestei economii de supraviețuire, în care schimburile comerciale au un caracter marginal, ia naștere o economie la nivel continental, chiar mondial. Pornind de

la principalele căi comerciale – râuri, mări și oceane –, începînd din secolul al XVI-lea, Europa se poate împărți în patru zone economice.

Cea mai veche este zona mediteraneană. Ea și-a fondat bogăția în Evul Mediu pe schimburile comerciale cu Orientul: navele din Genova și din Veneția sînt încărcate la Beirut, Tripoli sau Alexandria cu mirodenii, zahăr, mătase și parfumuri aduse din îndepărtata Asie de caravanele arabe. Vasele orașelor italiene oferă în schimb arabilor postavuri, sticlărie, metale și cereale din Europa; un comerț întotdeauna deficitar pentru europeni care trebuie să plătească diferența de conturi în metale prețioase. La începutul secolului al XVI-lea acest schimb aproape milenar este brusc amenințat de legătura directă pe care portughezii o stabilesc cu Asia. Timp de cîțiva ani, comerțul mediteranean trece printr-o criză profundă și pare a fi condamnat. Începînd din 1520 se redresează, dar cu prețul unor mari modificări: alte cetăți mediteraneene (Ragusa, Livorno, Ancona, Cartagina, Sète sau Marsilia) concurează de acum înainte cu Veneția și Florența. Aceste două orașe italiene își descoperă totuși o altă vocație industrială și bancară. Italia de nord a devenit într-adevăr centrul de gravitație al economiei din zona mediteraneană. În jurul orașelor Genova, Milano, Florența și Veneția se dezvoltă un patrilater industrial care domină Mediterana: arme și tunuri la Milano și la Veneția, mătase la Florența și la Genova, sticlărie și cărți la Veneția, barchet din bumbac și din lînă la Milano. Creație a vechii activități maritime și a tinerei industrii, instituția bancară devine înfloritoare. Oamenii de afaceri și capitalurile florentine se răspîndesc la Roma și la Lyon, unde devin comandatorii suveranilor europeni, mai ales a papei și a regelui Franței. La Genova, „casa de San Giorgio” finanțează pe Habsburgi, iar bancherii vor beneficia curînd de valul de schimburi comerciale care, plecînd din Spania, irigă întreaga Europă, datorită metalelor prețioase din America.

A doua zonă economică din Europa secolului al XVI-lea este zona continentală. Lyon la vest, Augsburg și Nürnberg la

est reprezintă cele două extremități ale zonei. Bogăția acestei regiuni este strâns legată de rolul său de placă turnantă între Mediterana și Europa de nord. La sud se ajunge prin Brenner la activitățile industriale din nordul Italiei și la produsele orientale aduse pe Mediterana. La Veneția, „Fondaco dei Tedeschi“ (depozitul de mărfuri al nemților), adevărat oraș în cetate, este baza comercială și antrepozitul negustorilor germani, care fac un comerț fructuos. La nord se ajunge la Anvers și în Țările de Jos prin Frankfurt și Köln, în timp ce orașul Leipzig deservește porturile Mării Baltice și lumea slavă. În plus, această zonă este bogată în materii prime: Germania de sud exploatează minele de fier, de zinc, de plumb, de cupru sau de argint situate în Tyrol, în munții Boemiei și masivul Harz. Proprietate a prinților, acestea sînt concesionate unor oameni de afaceri din Germania de sud care reușesc să sporească considerabil producția acestor mine. De aici provine pînă în 1545 cea mai mare cantitate de argint produsă în Europa. În sfîrșit, al treilea atu: vecinătatea cu marea industrie metalurgică europeană, care se întinde din valea Meusei pînă la Dunăre, Dinant și Aix-la-Chapelle (siderurgia, industria producătoare de obiecte de fierărie, fabricarea armelor și ceasornicăria). Avînd o poziție de răscruce, comparabilă cu cea a orașelor Augsburg sau Nürnberg, și alte orașe din regiune încearcă să rivalizeze cu acestea din urmă. Este cazul orașelor Bâle, Geneva și Lyon. Numai ultimul însă cunoaște un relativ succes datorită sprijinului susținut al regilor Franței. La sfîrșitul secolului al XV-lea, tîrgurile de la Lyon se țin de patru ori pe an și reprezintă unul din marile locuri de întîlnire al negustorilor europeni, care fac din oraș un important centru industrial și bancar. Noua industrie tipografică se dezvoltă aici, urmată în curînd de industria mătăsii, care o concurează pe cea italiană.

Replică nordică a Mediteranei, Marea Baltică este a treia mare zonă economică a Europei. Domeniul Hansei din secolul al XIII-lea, ea își obține profiturile din produsele brute ale țărilor slave (lemn, gudron, smoală, ceară, blănuri, miere de albine,

cîneapă și grîu) și din sarea, mirodeniile și produsele realizate în Europa occidentală. Hansa este totuși în declin. Unele orașe, mai ales Lübeck, sînt implicate în conflicte care tulbură Danemarca. Curînd, liga hanseatică își pierde privilegiile în Suedia și se vede în imposibilitatea de a rezista în zona Balticeii concurenței din ce în ce mai puternice a olandezilor. Cu atît mai mult cu cît statele riverane înceacă să iasă de sub controlul exercitat de Hansă asupra comerțului din regiune: Ivan al III-lea, țarul Moscovei, cucerește Novgorodul (1494) și închide stabilimentele comerciale ale Hansei; punînd mîna pe Narva în 1558, urmașul său, Ivan al IV-lea, creează Moșcovei o deschidere spre Marea Baltică care îi permite să facă concurență stabilimentului comercial al Hansei aflat la Reval. În afară de acest declin politic, Hansa nu reușește să se adapteze noilor curenți ale schimburilor comerciale. Sistemul său, bazat pe un ansamblu de privilegii acordate de autoritățile locale și trecerea obligatorie a mărfurilor prin stabilimentele ei comerciale este atacat din toate părțile; negustorii din Augsburg și din Nürnberg acaparează comerțul cu blănuri în timp ce olandezii fac comerț în porturile Mării Baltice, mai ales la Gdansk, fără a avea pretenții la vreun privilegiu. În sfîrșit, hanseaticii suportă consecințele decăderii orașului Bruges, concurat de Anvers, noua placă turnantă a comerțului din nord și al celui din Atlantic, aflat în plin avînt.

Dezvoltarea cea mai spectaculoasă o cunoaște însă coasta atlantică a Europei. Deja activă la sfîrșitul secolului al XV-lea, ca urmare a schimburilor tradiționale între țările din nord și cele din sud (lîna spaniolă, sarea din vestul Franței, vinurile, postavurile flamande și englezești, pînza, produsele metalurgice). Această zonă este stimulată fără îndoială de deschiderea căilor spre Lumea Nouă și a căii maritime spre Asia. Lisabona devine marele antrepozit de mirodenii al Orientului, iar Sevilla locul de descărcare a metalelor prețioase aduse din America. Din aceste două orașe mărfurile Lumii Noi sînt trimise spre Anvers. Schimbate pe produsele textile din Flandra sau din Anglia și pe

produsele brute din Marea Baltică, ele sînt apoi distribuite în toată Europa. Și alte produse intră în acest mecanism al schimburilor comercial: vinurile de Andaluzia sau de Bordeaux, sarea de Bourgneuf și Brouage, pînză și frînghii din Bretania și din Maine, pește din porturile Mării Mîneei sau din Marea Nordului. Din toate porturile coastelor atlantice pleacă convoaie sau vase izolate, de toate mărimile. Estuarele sînt curățate de nisip, sau cînd accesul devine prea dificil se construiesc noi porturi. Fondat de François I, portul Le Havre devine în felul acesta avanportul Rouen-ului, iar Anvers înlocuiește portul Bruges. Pe itinerariul acestei intense mișcări comerciale se dezvoltă un lanț de porturi mari, a căror populație crește considerabil: capitala piperului, Lisabona, atinge 1 000 000 de locuitori, Sevilla cu „Casa de la Contratacion“, unde se descarcă comorile Americii, Rouen, Londra și mai ales Anvers, cel care triumfă de pe urma avîntului comercial al secolului al XVI-lea. Reprezentanții marilor firme comerciale ale Europei vin să-și instaleze întreprinderile în acest port cu taxe reduse și unde nu se aplică o legislație plină de amănunte neesențiale și supărătoare cu care Evul Mediu era foarte darnic. Aici ajunge piperul portughez, postavul englez și produsele din Marea Baltică, aduse mai întîi de olandezi, apoi de hanseatici, nevoiți să părăsească portul Bruges. Datorită comerțului și lipsei reglementărilor corporative, la Anvers se dezvoltă industriile manufacturiere – în afară de braserie, sticlărie, tipografie și gravură, apare și o puternică industrie textilă – și devine unul din marii poli economici ai epocii. Cu atît mai mult cu cît activitatea financiară însoțește comerțul. Bursa inaugurată în 1531 devine centrul tuturor tranzacțiilor. Aici se tratează afaceri în care se pun în joc sume considerabile, aici se speculează mărfurile și schimburile, aici se încheie contracte de asigurare maritimă. În sfîrșit, suveranii și oamenii de afaceri pot găsi aici creditul care le este indispensabil.

Cu cei 110 000, locuitori ai săi, Anvers este deci în secolul al XVI-lea, capitala europeană a negustorilor. Aceștia devin simbolul avîntului economic al continentului.

Epoca marilor negustori și nașterea capitalismului în Europa

Dinamismul economic din secolul al XVI-lea determină în Europa apariția unui nou tip social, cel al marilor negustori. Cu siguranță, negustorul nu era un necunoscut în secolele precedente, dar dezvoltarea foarte mare a schimburilor comerciale în secolul al XVI-lea și uimitoarea aventură a deschiderii către lume fac din acesta un personaj de primă importanță. Creșterea considerabilă a volumului schimburilor comerciale cere ca negustorii să aibă capitaluri deosebite. Omul de afaceri, marele negustor negociază mărfuri diverse: de la mirodenii la metale și de la lemn la cereale. Singur sau împreună cu membrii familiei sale, el devine armator pentru a obține profituri încă și mai mari. Negustor, el se străduiește în același timp să fructifice banii câștigați prin comerț, prin operațiuni strict financiare (acțiuni, credite). El nu ezită să preia, contra unei sume negociate vărsate celui în drept, drepturi senioriale, dijme ecleziastice, impozite regale, taxe vamale sau alte taxe urbane pe care el se însărcinează să le plătească, realizând pe parcurs un beneficiu destul de mare. El transformă instrumentele financiare moștenite la sfârșitul Evului Mediu în metode de creditare: astfel, înscrisul sau obligația, simplă recunoaștere a unei datorii, devine negociabilă în folosul unui terț. De asemenea, renta devine instrument de credit: debitorul primește un capital pe care în principiu îl poate înapoia pentru a-și plăti datoria, dar pînă atunci el varsă veniturile acesteia care servesc drept dobîndă. În sfârșit, prin diferite procedee, polița devine și ea un mijloc mascat de creditare: evaluarea monedei în care se face plata este astfel calculată încît să aducă o dobîndă și comandatarului. Într-o societate creștină care condamnă cămătăria, creditul se răspîndește din plin și împrumutul cu dobîndă devine o practică curentă. Profund stînjenită de această evoluție a situației, Biserica va condamna cu severitate împrumutul cu dobîndă sau îl va accepta în funcție de situație, de persoane sau de

pontifi. Această practică, intrată în obicei, este mai mult decât comerțul propriu-zis, sursa averii „negustorilor“.

Capabili să facă să circule sume considerabile și să ofere suveranilor sumele de care ei au nevoie, uneori în locuri aflate departe de teritoriile de unde își obțin veniturile, acești negustori devin indispensabili pentru state: ducînd o politică activă în Germania în timp ce veniturile de bază îi vin din Spania, împăratul Carol Quintul trebuie să apeleze la bancherii Fugger. Adesea în criză de bani chiar în propriul regat, suveranii europeni se adresează negustorilor pentru a obține împrumuturi cu care să-și poată finanța politica. Împrumuturi deosebit de riscante pentru creditori, căci monarhii, oricît de puternici ar fi, pot fi și ei amenințați de faliment: este cazul regilor Spaniei și Franței, petrecut la interval de doi ani (1557 și 1559). Pentru a reduce aceste riscuri, financiarii iau în concesiune mine sau diferite impozite. În secolul al XVI-lea, împreună cu marile dinastii de negustori, apar și primii capitaliști (cuvîntul nu va fi inventat decît în secolul al XIX-lea de Karl Marx). Îmbogățiți din comerț, ei își folosesc capitalurile pentru a le fructifica în ciuda interdicțiilor religioase care continuă să stînjenească această formă de activitate.

La începutul secolului al XVI-lea, acești capitaliști sînt mai ales florentini. Deveniți membri ai unei case princiare, cei din familia Medici au lăsat locul familiei Strozzi sau Chigi din Sienna. În cursul secolului se observă dezvoltarea deosebită a marilor bănci din Germania de sud, băncile Fugger, Welser și Hochstetter. În același timp apar băncile spaniole ale familiilor Ruiz sau Espinosa. În sfîrșit, în a doua jumătate a secolului se ridică banca genoveză cu familiile Grimaldi și Spinola, care își leagă destinele de cele ale regelui Spaniei, Filip al II-lea.

Simbol al acestui capitalism incipient, casa Fugger din Augsburg s-a constituit în secolul al XIV-lea. Ea practica la început comerțul cu postav, cu mirodenii și cu mătase importată din Venetia. În 1473, Jakob Fugger pleacă la Foncado dei Tedeschi unde casa Fugger deține un depozit. El se lansează în

comerțul cu argint și cu cupru extras din minele din Tyrol, sfîrșește prin a controla piața cuprului la Veneția și devine, în schimbul minelor, domeniilor sale și a monopolului asupra sării, furnizorul de fonduri al lui Maximilian de Habsburg. Impulsionați de Jakob, membrii familiei Fugger vor juca simultan două cărți, cea comercială și cea politică. În 1519, pentru 543 000 de florini, ei finanțează campania electorală a lui Carol Quintul pentru tronul imperiului. Incapabil să-i plătească, împăratul le cedează drepturile asupra domeniilor coroanei, marile ordine cavalierești ale Spaniei și minele din Almaden. Între 1511 și anul morții sale (1525), Jakob a înzecit capitalul societății sale (2 milioane de florini). Familia Fugger are în posesie mine în Tyrol, în Thuringia și în Ungaria, întreprinderi comerciale la Viena, Leipzig, Breslau, Cracovia, Danzig, Nürnberg, Frakfurt-pe-Main, Köln, Anvers, Veneția sau în Spania. În ciuda ostilității pe care o manifestă luteranii față de ei, capitalul Fuggerilor ajunge la apogeu (4 700 000 florini) în 1546. După această dată situația lor se înrăutățește. Anton Fugger a acordat împrumuturi enorme lui Carol Quintul, apoi lui Filip al II-lea, care dă faliment în 1557. La moartea lui Anton în 1560, o mare parte din avutul casei Fugger este reprezentat de creanțe mai mult decît nesigure asupra Spaniei și Țărilor de Jos. Declinul casei Fugger se accentuează și mai mult după 1560 din cauza modificării condițiilor economice.

În contextul plin de prosperitate al primei jumătăți a secolului al XVI-lea, a apărut astfel un capitalism care se va dezvolta și va constitui o trăsătură caracteristică a civilizației europene. Fundamentale pentru viitor, aceste transformări afectează mai puțin pe contemporani decît revoluția spirituală care apare în același timp și dă naștere unei duble mișcări, Umanismul și Reforma.

Partea a II-a

(1492-1660)

Apariția unei noi epoci

Capitolul 6

REVOLUȚIA VALORILOR SPIRITUALE ÎN EUROPA SECOLULUI AL XVI-LEA

■ *Repunându-se în discuție adevărurile recunoscute drept valabile în Evul Mediu, umanismul încearcă să redescopere valorile Antichității pentru a le pune de acord cu mesajul creștin și pentru a forma un om erudit, în care să coexiste un om de acțiune, un artist și un om de lume. Căutarea frumosului, reflectare a perfecțiunii divine, motivează acest ideal, ca și mesajul Evangheliei în forma lui primitivă. Înregistrat de tipografie, acest curent este împrăștiat în toată Europa, dând naștere unei „Republici a Literelor”, al cărei prinț este Erasmus (al cărui vector principal este educația), dar care prezintă mari diferențe în funcție de regiune: umanismul mediteranean, preocupat de cultul frumosului este diferit de cel al Europei de nord, interesat mai mult de teologie.*

■ *Din curentul mediteranean apare Renașterea italiană – ilustrată de Leonardo da Vinci – care își face apariția la Florența în secolul al XV-lea, datorită activității de mecenat a marilor negustori și bancheri. Renașterea se difuzează în întreaga peninsulă și, la începutul secolului al XVI-lea cunoaște apogeul său în Roma papală prin intermediul lui Michelangelo și Rafael. Dar întreaga Europă a fost cucerită de această nouă formă de artă, în special Franța lui François I, pe când în Germania, în Anglia sau în Spania influența ei este mai slabă.*

■ *Originea reformei protestante se regăsește în atmosfera de frământare religioasă de la sfârșitul Evului Mediu și în incapacitatea*

Bisericii de a-i găsi un răspuns. Ea își are rădăcinile în gândirea lui Luther, care consideră că numai Dumnezeu asigură mântuirea păcătoșilor, datorită credinței și nu faptelor lor. În ciuda exco-municării pontificale, Reforma cuprinde Germania și Europa de nord. Și alte mișcări reformatoare se manifestă acum, dintre care cea mai importantă este calvinismul. Centrul său de predilecție este Geneva, dar acesta este introdus și în Franța, în Ungaria și în Scoția și se află la baza anglicanismului⁴⁵. Străduindu-se să combată reforma, papalitatea devine conștientă că o reformă a Bisericii este necesară. Aceasta va fi opera sinodului din Tyrol care precizează dogma și reformează clerul. Dar unitatea Europei creștine este de domeniul trecutului.

Dacă secolul al XVI-lea deschide o nouă epocă pentru Europa, acesta se bazează mai puțin pe inovațiile economice sau sociale și mai mult pe tripla revoluție care afectează creș-tinătatea de la sfârșitul Evului Mediu, punându-se bazele unei reconsiderări a valorilor medievale: Umanismul inspiră Renaș-terea artistică și mișcarea care reformează Biserica.

Umanismul

Marea ambiție a umaniștilor este să pună în valoare Omul și demnitatea lui, la nivel individual și la nivel social și să definească un mod de viață care să aibă drept regulă realizarea acestui obiectiv.

Făcînd acest lucru, umaniștii se definesc drept continu-atorii criticii tomismului. Totuși, ei consideră necesar să re-nunțe la scolastica rigidă și formală de la sfârșitul Evului Mediu și să caute să redescopere Antichitatea, care pare să fi realizat într-o manieră perfectă acest ideal de viață, căruia Hristos îi va da ceva mai tîrziu aprobarea divină. Pentru a ajunge la o cu-noaștere autentică a modelelor antice, umaniștii se consacră studiului operelor Antichității și al Scrierilor Sfinte, așa cum făcuseră Petrarca și Boccaccio în secolul al XIV-lea. Aceste cer-cetări presupun cunoașterea latinei, purificată de deformările

Evului Mediu, a limbii grecești și ebraice. Acestea permit redescoperirea filosofiei antice, mai ales cea a lui Platon și a neo-platonicienilor, a cărei succes pune la îndoială autoritatea lui Aristotel, dar și scoaterea la lumină a geografilor, a fizicienilor sau a matematicienilor uitați, ca Pliniu, Pythagora sau Euclid.

Această redescoperire nu constituie decît un punct de plecare. Ambiția umaniștilor este mult mai mare: să creeze o ființă de elită care să știe totul despre cărți, oameni și natură, care să fie totodată artist și om de lume, cavaler strălucit și expert în arme, priceput în arta războiului și diplomat. Pe scurt, un om de știință dublat de un om politic și de acțiune, capabil să aducă concetățenilor săi binefacerile pe care numai el le poate concepe. Acest proiect vast și optimist se bazează pe postulatul bunătății naturale a omului și pe ideea că o educație adecvată poate dezvolta calitățile potențiale ale naturii umane. Dînd o foarte mare importanță educației, Erasmus, Thomas Morus sau Rabelais critică violent exercițiile de memorie și pedeapsa cu biciul folosite frecvent în școlile tradiționale. Ei preconizează stimularea curiozității copilului, încrederea în capacitatea sa de a discerne, o educație a corpului și a minții, o instituție bazată totodată pe principiile lumești și pe cele morale și religioase. Educat în felul acesta, omul nou va putea sfătui pe prinți și datorită cunoștințelor sale va putea să îndrepte lipsurile și abuzurile puterii.

Critica pe care o fac umaniștii societății în care trăiesc este într-adevăr nemiloasă, fie că este vorba de tarele Bisericii (*Elogiul Nebuniei* a lui Erasmus), de instituțiile care favorizează abuzurile prinților sau de moravurile societății (*Utopia* lui Thomas Morus). Combătînd această societate, umaniștii preconizează construirea unei cetăți ideale, unde omul ar trăi în mod firesc, sub conducerea unor suverani (aleși uneori), care să se dedice numai fericirii sale, în care religia ar fi însoțită de toleranță și unde bunurile ar fi comune pentru că diferențele dintre bogați și săraci să dispară. Acest proiect politic este descris în modul cel

mai perfect în *Utopia* lui Thomas Morus, în unele texte ale lui Erasmus sau ale lui Rabelais. Umaniștii sînt mai interesați de aici înainte de știință, de estetică sau de religie decît de politică. Totuși, premisele pe care ei le-au formulat vor duce în secolul al XVII-lea la contestarea absolutismului.

Cultul frumosului se află pe primul loc între preocupările lor. Umaniștii cred că există legături strînse între univers și om și că ceea ce este frumos și armonios este parte integrantă a divinității. Marsilio Ficino sau Pico de la Mirandola, făcînd o sinteză între filosofia platoniciană și creștinism, afirmă că întreaga creație este o reflectare imperfectă a lui Dumnezeu. Însuși omul, corp material, coruptibil, plasat în centrul universului, seamănă cu Dumnezeu prin sufletul său nemuritor. A contempla frumusețea înseamnă a vedea o reflectare a lui Dumnezeu, iar poezia și dragostea sînt căile care duc la acesta. Artă este deci o participare la acțiunea divină, mai ales atunci cînd aceasta încearcă să evoce natura și corpul uman făcut după chipul și asemănarea lui Dumnezeu. În concepția umaniștilor, artă nu mai este o simplă activitate estetică, ci o cunoaștere mistică a misterelor creației. Această concepție se află la baza Renașterii.

Umanismul nu dă naștere numai unei mișcări științifice autentice. În ciuda prăbușirii sistemului aristotelic, care inspirase întreaga știință medievală în raport cu artă, științele nu sînt considerate decît un mijloc secundar de cunoaștere a misterelor naturii. Venerarea exagerată a autorilor Antichității și neîncrederea față de lumea materială, căreia i se preferă cunoașterea esențelor ideale, frînează cercetarea științifică. Descoperirea armoniei dintre natură și gîndirea divină stimulează mai mult pe savanți decît experiențele științifice și atunci cînd pare că există o contradicție între acestea, viziunea cosmogonică sfîrșește prin a o explica. Contribuția științei în secolul al XVI-lea nu este, cu toate acestea, inexistentă. Redescoperind opera lui Pythagora, umaniștii pun bazele trigonometriei și dezvoltă algebra (meto-

dele de rezolvare a ecuațiilor de gradul doi și trei descoperite de Tartaglia, Cardano și Viète). Progresele matematicii stau la baza celor din domeniul astronomiei: Copernic emite ipoteza că Soarele (și nu Pământul) se află în centrul universului și că planetele (inclusiv Pământul) se învîrt în jurul lui (*De revolutionibus orbium caelestium*, 1543), dar teologii îi reproșează că prin această afirmație contrazice Scriptura. Fără îndoială, științele naturii și ale vieții sînt cele care progresează cel mai mult: medicul Paracelsus, care nu ezită să preconizeze respingerea reprezentanților Antichității și recurgerea la observarea naturii, realizează progrese în cunoașterea mineralelor, le clasifică și le cercetează proprietățile. La Montpellier, Rondelet și Charles de l'Ecluse folosesc aceeași metodă cu plantele și ființele vii. Ambroise Paré practică di-secția și studiază circulația sîngelui, în timp ce Antoine Vésale publică *De humanis corporis fabrica* (1543), prima mare lucrare de anatomie umană. Oricît de importante ar fi, aceste descoperiri nu înseamnă nașterea spiritului științific modern. Renașterea științelor va fi realizarea cea mai importantă a secolului al XVII-lea. În secolul al XVI-lea, descoperirile și observațiile sînt învăluite de mister. Nu observarea realității este cea care primează, ci cercetarea dorințelor divine, a corespondențelor misterioase, a semnificațiilor ascunse.

Îndreptat spre cunoașterea lui Dumnezeu, umanismul se interesează în special de teologie. Încercînd să facă să coincidă concepția lor despre Dumnezeu și despre Om cu Revelația divină, umaniștii consideră că adevăratul creștin este cel care, cunoscînd perfect cuvîntul și faptele lui Hristos, încearcă să le imite. Problemele teologice ale Trinității și reîncarnării nu au mare importanță, ceea ce contează este ca mesajul Evangheliei să fie înțeles de toată lumea. Astfel, umaniștii caută manuscrisele cele mai vechi ale scrierilor sfînte, le compară și le comentează pentru a ajunge în final la un text cu totul diferit de cel folosit de Biserica medievală, pe care îl editează în limba latină. Prin aceasta ei încearcă să lipsească Biserica instituțională de

rolul ei de mediatore obligatorie a Mîntuirii. În afară de aceasta, ei critică ritualurile formale, închinarea la sfinți, ba chiar și autoritatea spirituală a Bisericii. În acest sens, umanismul anunță deja vijelia Reformei.

Amplă repunere în discuție a regulilor și valorilor pe care s-a bazat Europa în timpul Evului Mediu, în ciuda diferențelor lingvistice sau rivalităților dintre prinți, umanismul se răspîndește în toată partea occidentală a continentului. Prefigurînd mișcarea Iluminismului din secolul al XVIII-lea și în multe privințe revenirea la drepturile omului din ultimul sfert de veac al secolului nostru, umanismul reprezintă un element esențial al civilizației europene.

Răspîndirea și diversitatea umanismului

Tipografia joacă un rol determinant în răspîndirea umanismului. Odată cu invenția capitală a literelor mobile (către 1450 în Renania), tipografia cunoaște o dezvoltare deosebită la începutul secolului al XVI-lea. Tipografiile din Mainz și Strasbourg, cele din Veneția – unde invenția este răspîndită de Aldo Manuce – apoi cele din Paris, Lyon, Bâle sau Anvers, devin centre ale umanismului în care se adună intelectualii. Mai ales răspîndirea cărții devine un instrument esențial de propagare a ideilor: de-a lungul secolului sînt publicate între 150 000 și 200 000 de lucrări, reprezentînd în total mai mult de 150 de milioane de exemplare. Lucrărilor religioase, întotdeauna majoritare, li se adaugă de acum înainte operele umaniștilor: textele Antichității în original sau în traducere, cărți științifice, opere originale, ca *Adagiile* sau *Colocviile* lui Erasmus, care constituie succese de librărie considerabile.

În afară de cărți, ideile umaniste sînt răspîndite și printr-o rețea de relații, o așa-numită „Republică a Literelor“. „Monarhul“ acestei prime Europe a intelectualilor este Erasmus din Rotterdam (1469-1536). După o ședere la Paris, unde frecvențează cercurile intelectuale, acest călugăr începe o viață de

călătorii continue pentru a-i întâlni pe umaniștii timpului său. În Anglia se întâlnește cu John Colet și se împrietenește cu Thomas Morus. Stă la Roma, la Padova, la Veneția, unde discută cu Aldo Manuce. Întors la Paris publică *Elogiul nebuniei*. Mentorul spiritual al întregii Europe intelectuale, considerat cel mai mare intelectual al timpului său, este sărbătorit și admirat. Numit consilier al prințului Carol de Bourgogne (viitorul Carol Quintul), el scrie pentru acesta o *Educație a prințului creștin*. Refuză ofertele făcute de marii suverani de a termina, la Bâle, o ediție critică a Noului Testament. Moare, tulburat de reforma luterană, în care vede o deformare perfidă a gândirii umaniste.

Itinerariile lui Erasmus reprezintă frontierele acestei „Republici a Literelor“, care se formează în jurul culturii și valorilor umaniste. De la Florența la Anvers, de la Bâle la Paris, de la Köln la Oxford ia naștere astfel o „intelighenția“ ai cărei membri predau, corespundează, se angajează în polemici, se întâlnesc și publică. Acest mediu restrâns cuprinde oameni ai Bisericii (prelatul Sadolet sau teologul John Colet), negustori (Guillaume Budé este magistratul negustorilor din Paris), nobili (Pico de la Mirandola, Ulrich de Hutten sau Pierre de Ronsard) și chiar oameni de stat (Thomas Morus a fost cancelarul Angliei). Suveranii înșiși nu ezită să participe la mișcare: Henric al VIII-lea al Angliei corespundează cu Erasmus, iar François I este interesat de umanism datorită surorii sale, Marguerite d'Angoulême. Acești oameni și aceste idei gravitează în jurul centrelor tipografice și a orașelor universitare: la Veneția în jurul lui Aldo Manuce, la Bâle în jurul tipografilor Amerbach și Froben, la Lyon, unde tipograful Sebastien Gryphe îi atrage pe Rabelais și pe Étienne Dolet, dar și marile universități reînsuflețite fac același lucru, ca Alcalá de Henares în Spania, Padova a cărei influență se întinde în toată Europa, Louvain, unde Erasmus creează un colegiu al celor Trei Limbi, în sfârșit Paris, unde François I fondează alături de bătrâna Sorbonă un Colegiu regal (1530). Acestor făclii ale umanismului ar trebui adăugate o întreagă serie de centre care, chiar dacă sînt mai puțin presti-

gioase, nu sînt mai puțin active: „Republica Literelor“ se manifestă la nivelul întregii Europe și prin intermediul ei se răspîndesc noile idei care vor constitui un element fundamental al identității europene în curs de formare.

Impactul cu umanismul ar fi avut un caracter limitat dacă nu ar fi existat un element esențial de legătură: educația. Neglijînd școlile unde se învață noțiuni elementare, umaniștii își îndreaptă toată atenția asupra colegiilor în care copilul trebuie să ia contact cu operele Antichității, să învețe gramatica, retorica, arta de a raționa și bazele științelor naturii. În timp ce vechile colegii adoptă noile principii, influența umaniștilor determină orașele să-și înființeze noi colegii în care tinerii adolescenți primesc o instrucție destinată nu formării teologice, ci pregătirii pentru viața laică. În sfîrșit, umaniștii cuceresc numeroase Universități (Viena, Cracovia, Florența, Alcalá de Henares) unde înlocuiesc învățămîntul scolastic cu ideile lor înnoitoare. Acolo unde tradiția rezistă, umaniștii preferă să evite obstacolul creînd instituții paralele după modelul Colegiului celor Trei Limbi din Louvain sau al Colegiului regal de la Paris.

Cu toate că este o mișcare europeană, umanismului nu este totuși omogen. Pretențiile umaniștilor la universalitate nu trebuie să ne înșele. Însăși răspîndirea ideilor umaniste dovedesc preocupări diverse. Dacă lăsăm deoparte mediile umaniste care se preocupă de dezvoltarea științelor și în special de științele naturii (Padova, Cracovia sau Nürnberg) ies în evidență două mari nuanțe: una mediteraneană și alta nordică.

Umanismul mediteranean, care se dezvoltă la Florența și Veneția și s-a răspîndit la Lyon sau la Paris, este înainte de toate interesat de cultură și de stilul cizelat. Acesta se consacră studiului textelor antice, comentării și imitării lor și își alege drept model limbajul deosebit al lui Cicero. Din punct de vedere filosofic, se îndepărtează de neo-platonismul incipient pentru a reveni la Aristotel, din opera căruia extrage un fel de determinism raționalist. Această formă de umanism glorifică cultul Frumosului și face din Italia secolului al XVI-lea creuzetul european al Renașterii artistice.

Preocupările umaniștilor din Europa de nord sînt total diferite. Anglia, Țările de Jos sau Renania se ocupă mai puțin de stil decît de gîndire. În concepția lor, esențial este să se pună știința în serviciul unei „regenerări” a creștinismului. Admirația pentru gînditorii antici trebuie să faciliteze receptarea mesajului creștin. Aceasta este esența gîndirii lui John Colet, a lui Erasmus, a lui Reuchlin sau a lui Thomas Morus. În acest mod, umanismul Europei de nord pregătește drumul către Reformă.

Între aceste două forme de umanism, polemica se dezlănțuie. Pentru cei formați la școala italiană, mișcarea din nordul Europei este considerată acțiunea unor barbari. La rîndul său, Erasmus ridiculizează, în *Ciceronianus*, cultul limbajului îngrijit și ia în derîdere pretențiile romanilor la supremația intelectuală în Republica Literelor. În afară de aceste certuri între școli diferite, coeziunea umanismului european este amenințată de constituirea statelor naționale: afirmarea particularităților amenință elementele unității, pe care umanismul s-a străduit să le scoată în evidență. Astfel, latina începe să decadă în favoarea limbilor vulgare: Ronsard și du Bellay publică în 1549, împotriva dominației limbii latine, lucrarea *Défense et illustration de la langue française**. În spatele reacției culturale împotriva hegemoniei limbilor străine se profilează afirmarea sentimentului național. Umaniștii se grăbesc să adapteze la situația lor actuală glorificarea ideii de patrie, pe care o găsesc prezentă în operele anticilor. Fiecare caută în moștenirea Antichității eroul glorios pe care să fundamenteze legitimitatea afirmării naționale: Francion⁴⁶, fiul lui Enea pentru francezi, sau Arminius⁴⁷ pentru germani. În felul acesta, umanismul creează o nouă identitate europeană, fondată în același timp pe unitatea de civilizație și pe diversitatea formelor sale de manifestare. Această unitate în diversitate este ilustrată de avîntul artistic al Renașterii.

* *Apărarea și ilustrarea limbii franceze.* (n. trad.)

Epoca de aur a Renașterii italiene

Renunțînd la stilul gotic chiar în momentul în care acesta triumfa în restul Occidentului, începînd din secolul al XV-lea, Florența a devenit teatrul unei adevărate înfloriri artistice.

Încă din primele decenii ale secolului își fac apariția temele și tehnicile care vor caracteriza arta Renașterii. În domeniul arhitecturii, Brunelleschi încearcă să redescopere principiile artei antice. El repune la loc de cinste friza, cornișa și arcada sprijinită pe coloană și dă monumentelor pe care le construiește (San Lorenzo sau capela familiei Pazzi) proporții armonioase, datorită unor subtile calcule matematice și a unei utilizări iscusite a figurilor geometrice de bază. În pictură, Masaccio continuă inspirația lui Giotto și realizează o adevărată revoluție, inventînd regulile perspectivei. În sfîrșit, în domeniul sculpturii, Donatello pune accent pe realismul și noblețea personajelor pe care le sculptează.

Florența rămîne pînă la sfîrșitul secolului al XV-lea principalul centru al Renașterii artistice italiene. Acest lucru este posibil datorită activității de mecenat a negustorilor și bancherilor îmbogățiți care, după exemplul familiei Medici, cer artiștilor să le ornameze palatele lor fastuoase, monumentele publice sau bisericile. Astfel, curente apărute încă de la începutul secolului cunosc o mare dezvoltare: în sculptură (Della Robbia sau Verrochio), în arhitectură (Michelozzo), dar mai ales în pictură. După *Fra Angelico* și operele sale, dominate de mărturisirea credinței sale interioare, sfîrșitul secolului al XV-lea este marcat de operele lui Botticelli (*Primăvara*, *Nașterea Venelei*) și de Leonardo da Vinci, doi pictori influențați de filosofia neoplatonică și apropiați ai familiei Medici. Prototip al noului artist, produs al Renașterii, Leonardo da Vinci, născut la Florența, aflat în serviciul ducelui de Milano și foarte legat de Franța, apare ca un geniu universal. El pune bazele legilor mecanicii, ale chimiei, ale geologiei, se străduiește să analizeze funcționarea organismului uman, inventează uimitoare mașini care folo-

sesc forța hidraulică sau a aburului, construiește canale sau realizează planurile unei mașini zburătoare. Pictor format în atelierul lui Verrochio, pictează la început în manieră florentină (*Bunavestire*), apoi inventează tehnica „estompării” care dă senzația unei ușoare cețe ce învăluie formele și creează impresia de blîndețe, de poezie și de mister (*Madona pe stînci* sau *Gioconda*).

Strălucirea școlii florentine se răsfrînge asupra întregii peninsule. Chemați la toate curțile princiare și în toate orașele italiene, artiștii florentini arată tuturor temele și noile tehnici ale „Quattrocento-ului”. La sfîrșitul secolului al XV-lea, arta nouă se dezvoltă în toate regiunile Italiei. Dar acest prim avînt artistic nu face decît să anunțe adevărata epocă de aur. Abia în secolul al XVI-lea Renașterea italiană atinge apogeul, iar arta nouă, cu nuanțe regionale, se răspîndește pe tot continentul.

Primii ani ai secolului al XVI-lea aduc o schimbare a conotațiilor care au favorizat începuturile Renașterii italiene: „războaiele din Italia” încep cu primele expediții franceze. Fugind de tulburările care frămîntă nordul peninsulei, artiștii se refugiază la Roma, unde papii inaugurează o politică de mari construcții fastuoase și de resistemalizare a orașului. Pînă în 1527, Roma devine capitala Renașterii italiene, „creierul” clasicismului italian din secolul al XVI-lea. Această artă a „Cinquecento-ului” intenționează să fie o sinteză a realizărilor secolului al XV-lea (căutarea Frumosului, reflectarea spiritului divin prin ordine și armonie) și să călăuzească spectatorul în contemplația armoniei divine și în aprofundarea semnificației sale.

Încă de la începutul secolului al XV-lea, prin curățenie și prin frumusețe, pontifii au vrut să facă din Orașul Etern capitala universului: astfel, Sixt al IV-lea apelează la artiștii toscani cei mai cunoscuți pentru a decora capela (Sixtină) pe care tocmai o construiește la Vatican. Dar Roma cunoaște epoca sa de aur prin pontificatele lui Iulius al II-lea și Leon al X-lea. Piesa principală a realizărilor papilor și giuvaerul acestei a doua etape a

Renașterii italiene este construcția bazei Sfântul Petru făcută după planurile lui Bramante (1514). În aceeași epocă, Iulius al II-lea îl cheamă la Roma pe pictorul și sculptorul Michelangelo Buonarroti, deja celebru la Florența, pentru uriașa statuie a lui David. Timp de patru ani el pictează plafonul Capelei Sixtine; dintr-o perspectivă umanistă, el reprezintă pe scurt istoria umanității de la scenele dinaintea Mântuirii până la cele nouă mari momente ale Genezei. Alt pictor atras de Roma, Rafael Sanzio, pictează într-un stil de o rafinată eleganță și reușește în cele patru compoziții din așa numita „Stanza de la Signatura”^{*} să glorifice marile valori ale umanismului: filosofia Antichității (cu Platon și Aristotel înconjuurați de marii gânditori antici), afirmarea tainei creștine prin intermediul revelației divine (Apostolii și Părinții Bisericii glorificând Euharistia) și poezia (în jurul lui Apollo și al Muzelor, Homer și Vergiliu alături de Dante, Petrarca și Ariosto).

Strălucirea clasicismului roman este distrusă brusc în 1527, când trupele imperiale jefuiesc Roma. Alte centre artistice preiau atunci ștafeta. Mai ales Veneția, care, după ce a rămas timp îndelungat fidelă artei gotice, devine adepta școlii florentine și romane și dezvoltă o puternică școală de pictură reprezentată de Tizian. Fiecare curte princiară din Italia de nord protejează un artist celebru. Dar inspirația viguroasă care a creat bogăția artei italiene de la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea pare secătuită. Dacă artiștii care au fugit din Roma răspîndesc în toată Italia lecțiile clasicismului victorios, spiritul inventiv dispare: unii dintre ei vor, desigur, să-și arate îndemnarea, virtuozitatea și inventivitatea. Dar se dezvoltă un academism care nu înseamnă altceva decât imitarea lui Michelangelo, a lui Rafael sau a lui Tizian. Tot ce se creează de acum înainte este „în maniera” cuiva. Manierismul este cu atât mai ușor de imitat cu cât este o codificare oarecum formală a artei renascentiste italiene. Sub această formă Renașterea se răspîndește în

* Camera în care papa semna buletele pontificale. (n. trad.)

Europa. Ea provoacă un elan aritistic care aclimatizează și adaptează la temperamentele naționale formulele noi elaborate la Florența, la Roma sau la Veneția.

Răspîndirea Renașterii

Minunile artei italiene au fost cunoscute destul de repede în Europa. Zecile de mii de pelerini care se duc în Cetatea Eternă rămîn uimiți în fața edificiilor pe care papii le ridică în capitala creștinătății. Începînd din 1494 și odată cu expediția lui Carol al VIII-lea la Napoli, armatele franceze dau buzna în Italia, provocînd reacția trupelor spaniole, germane sau elvețiene, care încearcă să le oprească înaintarea. Suveranii (începînd cu regii Franței, Carol al VIII-lea, Ludovic al XII-lea și François I), aristocrați, comandanți militari și soldați sînt fascinați de frumusețile peninsulei și visează să ducă în țara lor operele de artă care fac Italia de o frumusețe inegalabilă. Umaniștii care vin să contemple imaginea frumuseții perfecte, o evocă entuziasmați în fața prinților și marilor nobili. Obiectul admirației tuturor, Italia devine și obiectul dorințelor de posesiune. Francezi, spanioli și membri ai Imperiului luptă pentru dominația unei peninsule sfîșiată de luptele dintre prinții, cetățile și republicile sale. Epoca de aur a Renașterii italiene este totodată și aceea a slăbiciunii și a dezbinărilor. Machiavelli (1469-1527) prezice zadarnic venirea unui „Prinț” care va putea rezolva situația, dezbinarea triumfă. Simbolul decăderii italiene îl reprezintă intrarea armatei imperiale în Roma, în 1527. Venită să lupte împotriva lui Clement al VII-lea, aliată a lui François I, aceasta se dedă timp de o săptămînă la jefuirea bisericilor, mănăstirilor și palatelor. Locuitorii sînt masacrați iar capela Sixtină transformată în grajd pentru cai. În ochii întregii Italii, jefuirea Romei apare ca o dovadă a furiei divine împotriva fastuoasei Rome și a concesiilor făcute păgînismului de către Renaștere. Dar, chiar în momentul în care capitala noii arte este jefuită, alte mari orașe ale Europei occidentale îi iau locul.

Probabil, cea mai puternică influență a Renașterii se produce în Franța. Până către 1520, arta gotică este aici încă în plină perioadă de dezvoltare, în arhitectură (Saint-Gervais din Paris, Gisors, fleșa nordică a catedralei din Chartres), în artele decorative (vitraliile catedralei din Beauvais) sau în sculptură (Jean Colombe). Dar Carol al VIII-lea, după expediția în Italia (1494) și apoi Ludovic al XII-lea care ocupă orașul Milano, aduc cu ei în Franța artiști italieni. Aceștia acoperă cu elemente de artă italiană edificiile gotice (Amboise, Solesmes sau Gaillon). Sînt caracteristice decorațiunile rafinate ale scărilor de la Blois, Meillant sau Azay-le-Rideau. Această influență italiană se accentuează în timpul domniei lui François I (castelul Chambord) și se impune începînd din 1520. Aduși de François I, artiștii italieni introduc în Franța clasicismul și manierismul la modă în peninsulă. Construit și decorat în stilul Renașterii, castelul de la Fontainebleau servește drept model pentru noua artă care triumfă către 1540 în spatele ultimelor vestigii ale artei gotice. Artiștii francezi reușesc să realizeze o sinteză între contribuțiile italiene și tradițiile naționale: clasicismul francez. Arhitectul Pierre Lescot (aripa de sud-vest a curții pătrate de la Luvru) sau Jean Bullant (Écouen) pun bazele acestuia, în timp ce sculptorii Jean Goujon (Fîntîna Inocenților de la Paris) și Germain Pilon redescoperă idealul frumuseții și echilibrului specific artei statuare grecești.

În Țările de Jos, pătrunderea Renașterii italiene este la început oprită de dezvoltarea artistică a secolului al XVI-lea, care dă naștere unui curent puternic și înnoitor. Monumentele de la începutul secolului al XVI-lea (capela Saint-Sang din Bruges, clădirea Primăriei din Gand, biserica Saint-Jacques din Liège) își au toate izvoarele în goticul flamboiant, iar picturile lui Jeronimus Bosch reflectă clar inspirația medievală. Influența italiană pătrunde după 1520, mai ales la Anvers (Quentin Metsys). Manierismul italian își găsește centrul principal, prin Jean Gossaert zis Mabuse și prin Bernard von Orley, la curtea guvernatoarei Țărilor de Jos, Margareta de Austria, sora lui

Carol Quintul. Motivele mitologice, elementele de arhitectură clasică și decorația în stil italian sfîrșesc prin a triumfa. Dar această influență nu este decît superficială. Peter Brueghel cel Bătrîn, însușindu-și lecțiile italienilor, se întoarce în același timp spre tradiția națională, cu scenele sale țărănești pline de realism și cu simbolurile pînzelor sale alegorice.

Răspîndirea artei italiene se face și mai greu în Germania din cauza conflictelor politice și religioase, a naționalismului și a opoziției față de Roma, dar și datorită unei viguroase arte medievale în arhitectură și sculptură (marele panou din spatele altarului al lui Veit Stoss din Nürnberg pentru catedrala din Cracovia) sau în pictură (*Crucificarea* de Grünewald). Clasicismul italian are o oarecare influență în Germania de sud, în jurul Nürnbergului și Augsburgului, placă turnantă a relațiilor cu Italia. Cunoscut de către umaniști, Albert Dürer își însușește lecțiile artei italiene dar rămîne credincios propriilor preocupări religioase și morale. Născut la Augsburg, Hans Holbein face ilustrațiile la *Edificiul nebuniei*, vizitează Italia, apoi se instalează în Anglia unde devine pictorul lui Henric al VIII-lea și al Curții acestuia. Moartea lui Dürer (1528) și plecarea lui Holbein în Anglia (1532) marchează sfîrșitul Renașterii germane.

În celelalte țări ale Europei, influența artei italiene este încă și mai slabă. În Anglia, unde arhitectura rămîne fidelă goticului perpendicular, Renașterea în forma ei italiană trezește puțin interes. Numai adaptarea sa flamandă sau germană este adoptată. Spiritul înnoitor se manifestă doar în literatură, prin opera lui Shakespeare. Profund impregnată de credința creștină, Peninsula iberică este și mai reticentă față de noile valori. Ea se împotrivește umanismului și pătrunderii păgînismului în artă. Abia după 1560, arhitectul Juan de Herrera, însărcinat cu ridicarea mănăstirii de la Escorial, se inspiră din lucrările lui Bramante, în timp ce pictorul Domenico Theotocopoulos, zis El Greco, introduce la Toledo manierismul italian și spiritul Contrareforme (1577).

Fiică a umanismului și a idealului său neoplatonician de apropiere de Dumnezeu, Renașterea eșuează deci în tentativa de

a reface prin artă și cultură unitatea pierdută a lumii creștine. Acesta este un eșec intelectual în măsura în care știința umanistă a fost limitată de ponderea modelelor antice. Dar și un eșec politic, căci ideea de națiune și de tradiție națională se impune în ciuda proclamațiilor de universalitate. Cu atât mai mult cu cât Renașterea va da naștere, în secolul al XVII-lea, la două curențe opuse: barocul și clasicismul.

Originile Reformei

Reforma își găsește originile în atmosfera de neliniște religioasă care caracterizează sfârșitul Evului Mediu și în incapacitatea Bisericii de a-i găsi o rezolvare. Spectacolul morții, care provoacă un viu sentiment al riscului pe care îl prezintă păcatul, stimulează dorința mântuirii. Or, papalitatea pare a fi incapabilă să arate credincioșilor drumul de urmat. Mulțimea ascultă mai degrabă pe predicatorii populari, care anunță apocalipsul și pe cei ce se flagelează, care încearcă să obțină o garanție a lumii de dincolo producându-și în lumea de aici suferințele și pedeapsa pe care o merită păcatele lor. Pentru a scăpa de Iad, sau pentru a scurta perioada de Purgatoriu, creștinii se adresează intermediarilor (Fecioara sau Sfinții), își înmulțesc operele de caritate (donații, rugăciuni pentru săraci, pelerinaje), poartă talismane sau încearcă să adune „indulgențe”⁴⁸. Practica religioasă alunecă în felul acesta spre superstiție fără să micșoreze frământarea creștinilor.

Acestei neliniști de care suferă majoritatea se adaugă cea a elitei intelectuale. În acest mediu, dorința de a consolida credința prin experiența trăită și prin gândirea luminată, o însoțește pe aceea de mântuire. Or, pe ruinele tomismului triumfă nominalismul lui Wilhelm de Ockham. El afirmă că este imposibil să-l cunoști pe Dumnezeu din cauza incompatibilității dintre revelația divină și rațiunea umană. Religia nu mai apare de acum înainte decât ca un șir de afirmații dogmatice și de ritualuri impuse.

Biserica de la sfîrșitul Evului Mediu este slab pregătită pentru a da un răspuns acestor așteptări și repuneri în discuție. Abuzurile sale, nefiind o noutate, sînt denunțate cu atît mai multă patimă cu cît timpurile noi le subliniază dimensiunile. Delăsarea și obiceiurile brutale caracterizează clerul secundar ca și pe călugări: beție, jafuri, concubinaj și gustul pentru profit sînt lucruri frecvente. Episcopii sînt mai puțin preocupați de diocesele lor decît de acumularea de funcții și de profituri. Cît despre Curia romană, aceasta se străduiește să exploateze bisericile locale în timp ce pontifii își aranjează familiile (Alexandru al VI-lea Borgia), se războiesc (Iulius al II-lea) sau devin constructori (Leon al X-lea). Lipsurile Bisericii se observă mai des în indiferența ei față de îndatoririle pastorale, în formarea preoților, față de evanghelizare și față de îndrumarea spirituală a credincioșilor.

Dacă abuzurile nu sînt noi, denunțarea lor este mai vehementă decît în trecut. Într-o creștinătate în care credincioșii așteaptă un răspuns la cerințele lor spirituale, neputința Bisericii provoacă scandal. Încă de la începutul secolului al XV-lea, Jean Gerson, doctor al Universității din Paris, somează Biserica să-și asume rolul său pastoral. Cu și mai mare violență, fratele Jérôme Savonarola aruncă anatema asupra Curții de la Roma și asupra papei Alexandru al VI-lea Borgia. Dorind o „reînnoire a Bisericii“, el realizează la Florența, o teocrație model dar efemeră. Peste tot se aud voci care declară necesitatea urgentă a unei reforme a Bisericii. Dar lipsește voința. Sinoadele generale de la Constanț și de la Bâle promulgă multe decrete reformatoare, dar papalitatea, care vrea să-și mențină supremația asupra sinoadelor, refuză să le aplice. Dacă Iulius al II-lea convoacă sinodul de la Latran (1512), o face doar pentru a le pune bețe în roate lui Ludovic al XII-lea și lui Maximilian, care au convocat un sinod la Pisa. Încheiat în 1517, sinodul nu face decît să-i invite pe cardinali să ducă o viață de preoți și să-și limiteze acumularea de beneficii. În sfîrșit, încercările de reformă ale Bisericii naționale, făcute de suverani, sfîrșesc într-un impas, în afară

de Spania, unde cardinalul Cisneros reușește să reinstaureze disciplina și să transforme universitățile.

Biserica instituțională, fiind incapabilă să se renoveze, inițiativa este luată de mici grupuri. Creștini și laici caută împreună noile căi spirituale, în afara ierarhiei ecleziastice și pe baza unei religii individuale, purificate. Acesta este cazul grupărilor mistice, deosebit de active în Europa de nord (Flandra și Renania), care încearcă să ajungă la divinitate prin rugăciune și meditație. Această formă nouă de evlavie pune accent pe credința trăită individual. Ea dă naștere unor mici comunități cum ar fi „Frații vieții comune“. Dar aceste practici religioase rezervate unor grupuri restrânse nu puteau să se extindă la ansamblul comunității creștine.

În același timp, umaniștii propun să se revină la Sfânta Scriptură, la Biblie, purificată de toate interpretările adăugate în Evul Mediu. Traducerea *Noului Testament*, făcută de Erasmus (1516) sau aceea a *Epistolelor Sfântului Pavel*, realizată de Lefèvre d'Étaples, oferă bazele unei noi spiritualități. Lefèvre d'Étaples renunță la dogme, la ritualuri și la ierarhie și preconizează o religie bazată doar pe cuvântului Domnului. Pentru el, orice creștin este și preot, iar meditația clerului devine inutilă. Dacă acești umaniști nu iau în considerație nici un fel de ruptură cu Biserica instituțională, ei deschid totuși calea către zguduirile reformei pe care Luther o inaugurează între 1517-1520.

Religiile protestante

Prima reformă, cea a lui Luther (1483-1546), continuă încercările de epurare a credinței din secolul al XV-lea. Călugăr augustin, Luther studiază teologia la Wittenberg și devine profesor. Obsedat, ca mulți dintre contemporanii săi, de ideea mântuirii, el crede că numai calea mistică este cea care duce la ea. Luther începe o cercetare spirituală care îl convinge de transcendența lui Dumnezeu, de natura iremediabil înclinată spre păcat al omului și de imposibilitatea acestuia de a-și asigura mântuirea

numai prin meritele operelor pe care le înfăptuiește. Meditînd, pentru cursurile sale, asupra *Epistolelor* Sfîntului Pavel, el crede că a găsit în ele răspunsul la dilema tulburătoare care îl obsedează: cum să răspunzi la nevoia de mîntuire dacă omul însuși este incapabil să și-o asigure? Dumnezeu mîntuiește pe păcătoși nu în funcție de faptele lor, ci numai în virtutea credinței lor. Această „justificare prin credință” constituie baza gîndirii lui Luther și a întregii reforme.

Luther face din această idee baza învățăturilor sale și condamnă pomenile și operele de binefacere. Indignat de folosirea „indulgențelor” care îi fac pe creștini să creadă că-și pot cumpăra mîntuirea, Luther se hotărăște să-și facă cunoscute ideile. De ziua tuturor sfinților, în 1517, el afișează 95 de teze care rezumă esența dezaprobărilor sale. Respingerea lor de către dominicani și de teologii romani provoacă o controversă teologică (1518-1520). Atunci Luther se debarasează de autoritatea romană și afirmă că Scriptura reprezintă singurul izvor al Credinței.

Germania se arată a fi deosebit de receptivă la ideile sale din cauza slăbiciunii puterii imperiale, a ambițiilor prinților, a tensiunilor existente între orașe și nobili, țărani și seniori, și mai ales din cauza naționalismului german care se manifestă prin respingerea influențelor italiene. Ideile lui Luther au, deci, un ecou deosebit, provocînd adeziunea entuziastă a clericilor, burghezilor, intelectualilor (ca pictorul Dürer) sau a prinților. Această audiență adîncește conflictul cu Roma. În iunie 1520, papa Leon al X-lea publică bula *Exsurge Domine*, care condamnă ereziile lui Luther, în timp ce la Colonia i se ard operele (decembrie 1520). Luther reacționează dînd foc bulei papale și volumelor de drept canonic în piața din Wittenberg. Refuzînd să se supună, el publică mai multe lucrări în care își expune teoria despre mîntuire, critică sacramentele Bisericii romane, îi tăgăduiește papei orice autoritate și revendică drepturile fiecărui creștin să interpreteze Biblia. Chemat de împăratul Carol Quintul (aprilie 1521) în fața Dietei de la Worms, Luther refuză

să-și retracteze teoriile. Alungat din Imperiu, el se bucură de protecția ducelui Frederic de Saxa.

În Germania, reforma luterană se răspîndește ca o dîră de praf de pușcă. Începînd din 1527, Saxa și Hesse aderă la reformă, urmate de numeroase orașe libere (Nürnberg, Ulm sau Brandenburg). Reforma se răspîndește apoi în Danemarca, Suedia și Alsacia. Acest succes îl obligă pe Luther să-și precizeze poziția. Propăvăduind supunerea față de autoritățile legitime, el condamnă inovațiile liturgice ale unora dintre discipolii săi, revolta cavalerilor (1522) împotriva posesiunilor temporare ale episcopilor renani, răscoala țăranilor din Suebia (1524) susținută de Thomas Münzer și curentul anabaptiștilor. În sfîrșit, în 1525, se desparte de Erasmus și de umaniști: în timp ce aceștia din urmă cred în bunătatea naturală a omului și în posibilitatea de a contribui la mîntuirea sa, Luther reafirmă totala neputință a omului păcătos de a fi mîntuit.

Răspîndirea rapidă a Reformei și deviațiile liturgice sau doctrinale pe care aceasta le provoacă, îl determină pe Luther, împotriva voinței sale, să pună bazele unei adevărate Biserici. Aceasta trebuie să răspundă la cererea credincioșilor care doresc să fie îndrumați și să primească sfintele taine. Luther păstrează din catolicism tot ceea ce nu i se pare contrar doctrinei mîntuirii prin credință: biserici, altare, pastori însărcinați să răspîndească cuvîntul Domnului și să explice Scriptura, ca și două sacramente: botezul și euharistia. Mesa este simplificată și tradusă în limba populară. Mélancton joacă un rol important în această organizare. El prezintă într-o formă mai puțin aspră decît cea a lui Luther temele noii religii și este principalul redactor al *Confesiunii de la Augsburg*⁴⁹, carta doctrinală a credinței lutherane. Cum Luther nu se ocupă de organizarea formală (alegerea pastorilor, ritualurile liturgice etc.), prinții și magistrații din orașe se însărcinează cu acest aspect, ceea ce duce la o mare varietate în organizarea și în funcționarea Bisericilor lutherane.

Cînd Luther moare (1546), lutheranismul cuprinsese două treimi din Germania, Suedia și Norvegia. Amenințată în Germania

de împăratul Carol Quintul – acesta vrea să refacă unitatea religioasă a imperiului –, reforma este consolidată de pacea de la Augsburg (1555) care afirmă celebrul principiu *cujus regio, ejus religio*: religia prințului trebuie să fie cea a tuturor supușilor săi.

Reforma lutherană atrage după sine și alte mișcări reformatoare. Plecînd de la aceleași premise ca și Luther, acestea acceptă o mare parte a concepțiilor sale, dar se îndepărtează de reformă în anumite puncte ale dogmei și ale cultului. Este cazul reformei propăvăduite la Zürich de umanistul și elenistul Ulrich Zwingli. Acest discipol al lui Erasmus, ale cărui cercetări personale sînt asemănătoare cu cele ale lui Luther, acordă totuși o oarecare valoare operelor caritabile. El vede în Sfîntul Duh marea cale către mîntuire și refuză total prezența reală a trupului și sîngelui lui Hristos în euharistie. În 1523, Consiliul orașului Zürich îi adoptă poziția și reforma sa se răspîndește în cantonele Bâle și Berna. Cu excepția cîtorva nuanțe, principiile lui Zwingli se impun și în orașele de pe Rhin, mai ales la Strasbourg.

Anabaptismul este un alt curent reformator. Inspirat direct din iluminismul medieval, el se bazează pe credința în apropierea Judecării de Apoi. Aspirație mistică spre cunoașterea lui Dumnezeu prin intermediul Sfîntului Duh, acest curent nu are nici teologie, nici teoretician și respinge Bisericele, lumea, regulile și autoritățile. Înființat de frații Moravi, acesta apare în Saxa către 1520 și servește drept suport religios revoltei țăranilor din 1524. El se extinde în Țările de Jos și în Westfalia, unde anabapțiștii pun mîna pe orașul Münster (1534) și sub conducerea croitorului Jan de Leyda instaurează aici o dictatură mistică și comunitară (abolirea proprietății, poligamia, al doilea botez) care pretinde că se întoarce la creștinismul primitiv. Împăratul, prinții protestanți, Luther și Zwingli se unesc împotriva anabapțiștilor. Dar persecuțiile neîndurătoare la care sînt supuși nu-i împiedică să supraviețuiască, mai ales în Țările de Jos.

Pe urmele lutheranismului, în prima jumătate a secolului al XVI-lea, o mare parte a lumii germanice este cucerită de

Reformă. Exact în acel moment apare un alt curent, mai reformator încă: calvinismul. În Franța, reforma luterană interesează o parte a intelectualității, în timp ce unii predicatori predică mulțimii dezvinovățirea prin credință. Aspirația către o reformă a Bisericii își găsește drept conducător pe episcopul de Meaux, Guillaume Briçonnet. Acesta hotărăște să locuiască în dioceza sa, unde invită predicatorii parizieni care predică Evanghelia în forma ei nealterată. Acest grup, care vede în Luther „un om sfânt”, hotărăște să simplifice cultul și să facă slujbele în limba franceză. Temîndu-se de o răspîndire a reformei lutherane în Franța, Sorbona și Parlamentul iau măsuri de persecuție (1525). Unii reformatori trebuie să fugă, iar Briçonnet trebuie să renunțe la noua organizare introdusă la Meaux. La început ostil măsurilor violente luate împotriva Reformei, François I trebuie totuși și-și înăsprească atitudinea din cauza succesului pe care Reforma îl are în regat. Cînd, în 1534, reformații pun pe ușa camerei sale afișe care critică mesa, el reacționează printr-o dură represiune: numeroși credincioși sînt condamnați la ardearea pe rug, iar șefii reformaților trebuie să fugă. Pentru a-i apăra pe acești martiri, Jan Calvin publică la Bâle *Instituția religiei creștine* (1536). El expune aici cu precizie conținutul credinței reformate și îi conferă o rigurozitate și o logică de care ducea lipsă. La Geneva, unde instaurează Biserica reformată (1536), această doctrină capătă o conformitate strictă. La cererea sa, adunarea generală a orașului adoptă un regulament strict. Aceasta interzice îmbrăcămîntea luxoasă, mesele îmbelșugate, blasfemia, cărțile „papiste” sau mondene, cîntecele frivole. Fiecare cetățean trebuie să asiste la slujbe, să asculte de pastori și să țină cuvîntări. În ciuda unor opoziții, Geneva devine încet Roma calvinismului. Chiar în momentul în care luteranismul începe să obosească, reforma calvinistă se dezvoltă peste tot în Europa. Încîntați de caracterul ei radical, burghezi și meseriași, nobili și țărani aderă la mișcare. Primele țări europene în care își face apariția sînt Franța (mai ales în bazinul parizian și în sud), apoi Țările de Jos cu numeroase comunități în Flandra, la

Anvers, în Olanda, în Zelanda⁵⁰. Începînd din 1555, reformații încep să-și organizeze bisericile desemnînd persoane în vîrstă care să vegheze la disciplină, apoi diaconi care să administreze bunurile. Calvin este cel care numește pastorii. Către 1560, în Franța există 670 de biserici calviniste care se adună la conferința de la Poissy și declară că se bazează pe confesiunea de credință a lui Calvin, în timp ce bisericile din Țările de Jos adoptă *Confessio belgica* (1562) de strictă conformitate calvinistă.

În afara acestor centre principale, reforma calvinistă se răspîndește în mod majoritar în Boemia, Ungaria și Polonia. În Scoția, a doua zi după revolta împotriva regentei Maria de Guise, reformatorul John Knox organizează Biserica presbiteriană, de conformitate calvinistă.

În Anglia, Biserica este criticată de o importantă mișcare umanistă (John Calet, Thomas Morus) și de poporul sătul de abuzurile ei. Dar chiar dacă regele Henric al VIII-lea provoacă schisma cu Roma, nu se poate vorbi de o reformă. Păstrător al conformismului tradițional, purtînd corespondență cu Erasmus, îndrăgostit de teologie – lucrarea sa împotriva tezelor lui Luther îi aduce titlul de „Apărător al credinței” –, Henric al VIII-lea va rupe legăturile cu Roma. El vrea să divorțeze de soția sa, Catherine de Aragon, dar papa Clement al VII-lea se teme să nu-l supere pe Carol Quintul (nepot al Catherinei de Aragon) și trăgănează în așa fel lucrurile încît relațiile dintre Anglia și papalitate se degradează. După ce face în așa fel încît este recunoscut șef suprem al Bisericii din Anglia, regele obține anularea căsătoriei (1533). Papa condamnă acest divorț și excomunică pe regele Angliei: ruptura este definitivă. În 1534, Parlamentul votează *Actul de supremație*, care atribuie regelui conducerea Bisericii din Anglia, dreptul de a lupta împotriva ereziilor și de a excomunica. Toți supușii, laici și credincioși, trebuie să depună jurămînt de credință față de rege și de respingere a autorității romane. Cei care se opun sînt supuși unei represiuni neîndurătoare. Thomas Morus, care refuză să depună jurămîntul, este executat (1535), iar baronii catolici din Nord,

care s-au răsculat, sînt înfrînți. Ordinele religioase sînt desființate sau secularizate, iar bunurile lor confiscate. Ruptura cu Roma nu înseamnă totuși trecerea de partea Reformei: în ciuda înclinării spre luteranism a unora dintre episcopi, regele susține doctrina tradițională a Bisericii și pînă la moarte (1547) întărește persecuțiile împotriva protestanților.

După moartea lui Henric al VIII-lea, Anglia este guvernată de Lordul Protector Somerset (Eduard al VI-lea este minor), favorabil protestantismului. Episcopii Cranmer și Latimer redactează o carte de rugăciuni de conspirație pur calvinistă, în timp ce o confesiune de credință, avînd patruzeci și două de articole, definește doctrina anglicană. Biserica anglicană devine astfel, către 1553, o Biserică de stat cu o ierarhie bazată pe episcopi, dar cu o doctrină și un cult calvinist: schisma s-a trasformat în erezie. Devenită regină, Maria Tudor (1553), fidelă catolicismului roman, abolește aceste măsuri. Dar opinia publică engleză nu-și urmează suverana. Epurarea brutală a clerului, nesiguranța achizitorilor de bunuri pentru mănăstiri și frica de a vedea Anglia devenind vasala Spaniei (regina se căsătorește cu Infantul Filip, fiul lui Carol Quintul), provoacă o serie de revolte. Maria reacționează printr-o represiune nemiloasă care îi aduce porecla de Maria Sîngeroasă. Dar această reacție catolică nu este decît un foc de paie. După moartea Mariei (1558), anglicanismul se instalează definitiv.

Deci, în cea mai mare parte a Europei de Nord, catolicismul roman este contestat. Această repunere în discuție obligă conformismul catolic să propună, în sfîrșit, o reformă prea mult timp amînată.

Reforma catolică

Sigură pe ea, datorită pozițiilor foarte ferme ale catolicismului roman în Europa mediteraneană, papalitatea a crezut că erezia lui Luther nu va avea consecințe mai serioase decît cele ale reformei lui Wycliff sau a lui Jan Hus. Clement al VII-lea

se mulțumește deci să trimită legați (reprezentanți papali) care să lupte împotriva ideilor reformate. De abia odată cu venirea lui Paul al III-lea (1534), papalitatea pune bazele reformei Bisericii catolice. Începînd din 1536, aceasta introduce episcopi umaniști în Sfîntul Colegiu și convoacă un Sinod destinat să reformeze Biserica. Durează zece ani pînă ce acest Sinod se reunește. Însărcinați să pregătească programul Reformei, noii cardinali denunță bolile de care suferă Biserica și preconizează represii foarte dure ale ereziei, după modelul Inchiziției spaniole. Instaurată în 1542, Inchiziția romană, încredințată dominicanilor, vechi adversari ai lui Luther, se întinde în curînd în toată Italia și în alte țări creștine. Cît despre suveranii catolici – Carol Quintul în Imperiu, Henric al VIII-lea în Anglia și Henric al II-lea în Franța –, aceștia nu ezită să trimită pe eretici pe rug.

Cu toate acestea, represiunea nu poate restabili unitatea lumii creștine. Încurajate de împăratul Carol Quintul, acceptate de anumiți teologi protestanți (Mélanchton, Bucer), de catolicii erasmieni, de Jean Eck și de anumiți trimiși pontificali, încercări de împăcare intervin între catolici și protestanți (Ratisbonne, 1541). Toate însă eșuează.

Stimulați de Paul al III-lea, catolicii încearcă să recîștige terenul pierdut, reluîndu-și activitatea pastorală neglijată atîta vreme și precizînd mai clar conținutul doctrinei și regulilor disciplinare ale Bisericii. Apar noi ordine religioase (Capucini⁵¹, Theatini⁵² sau Barnabiți⁵³). Aceștia luptă împotriva ereziei, predicînd credința catolică prin fapt și cuvînt. Fondat de Ignațiu de Loyola, Ordinul Iezuiților, aprobat de Paul al III-lea (1540), se pune în serviciul papei și jură să se consacre mîntuirii sufletelor. Membrii Companiei lui Isus sînt instruiți mai ales în domeniul teologiei și predicii. Ei poartă veșmîntul preoților seculari și acceptă o supunere totală față de superiorul lor, generalul ordinului, ales pe viață. Legămîntelor monastice clasice, ei le adaugă un legămînt special, de supunere față de papă.

Controlat de papă și de iezuiți, Sinodul de la Tyrol (1545-1563) fixează pentru patru secole (pînă la al II-lea Vatican) bazele eclezologiei catolice: credința se bazează pe Scripturile interpretate de Biserică, faptele reprezintă un complement necesar al acestora, sacramentele sînt imuabile, iar mesa, care conferă credincioșilor prezența reală a lui Hristos în Euharistie, are un rol principal. În sfîrșit, Biserica și sacerdoțiul se bazează pe instituția divină.

În același timp, Sinodul reformează sacerdoțiul: se face un efort deosebit pentru recrutarea și formarea preoților (seminarii în dioceze), a căror misiune evanghelică este readusă în prim plan, în timp ce ascensiunea spre funcția episcopală și exercitarea acesteia sînt riguros controlate (obligația de rezidență, interzicerea acumulărilor de beneficii, delimitarea strictă a diocezei). În schimb, pe planul dogmei, Sinodul refuză orice inovație aparținînd Reformei protestante. În acest domeniu ne găsim în prezența unei Contrareforme.

Astfel, revoluția spirituală inaugurată de umanism sfîrșește cu explozia Europei creștine. Pe lîngă o Europă orientală, cîștigată de ortodoxie și amenințată de islamism, o Europă nordică reformată se opune unei Europe meridionale rămasă fidelă catolicismului. Pe de o parte, Germania de nord și Scandinavia luterană, Anglia anglicană, Scoția calvinistă (numai Irlanda rămîne catolică). De cealaltă parte Italia, Spania, Portugalia, în care triumfă catolicismul tridentin (bazat pe trinitate). Între acești doi poli, catolicismul și protestantismul se îmbină în Franța, în Țările de Jos și în provinciile renane, în Elveția, în Austria, în Boemia, în Ungaria și în Polonia.

Pentru o Europă marcată încă de principiul unității religioase, această coexistență este insuportabilă: fiecare din cele două tabere caută să extirpe erezia. Dorința de a face să triumfe credința adevărată se îmbină cu luptele politice pe care le cunoaște Europa. În afară de principiul unității creștine, Reforma distruge și mitul imperial. Încercarea împăratului Carol Quintul de a reda viață unității politice a Europei apare cu atît mai

anacronică cu cît supușii săi sînt împărțiți între catolici și protestanți.

Revoluția spirituală de la sfîrșitul secolului al XV-lea și din secolul al XVI-lea a dat oare o lovitură mortală existenței unei Europe unite? Fără îndoială, ea contribuie la consolidarea particularităților naționale și la fărîmițarea politică a continentului. Dar, contribuie totodată și la crearea identității europene. Cu excepția nuanțelor aparținînd tradiției naționale, unanimul, Renașterea și Reforma au fost mișcări europene. Aceleași probleme s-au pus de la Oxford la Cracovia, de la Paris la Florența, sau de la Roma la Anvers. Și dacă răspunsurile sînt diferite ca formă, ele își au rădăcinile în aceleași izvoare: îndepartarea concepției medievale despre lume, revenirea la antici, esteticul ca modalitate de cunoaștere a divinității și căutarea unei religii epurate, capabilă să răspîndească credința adevărată. Dincolo de fărîmițarea politică, ia naștere o civilizație îmbogățită de caracteristicile naționale.

Capitolul 7

CAROL QUINTUL ȘI ULTIMA ÎNGERCARE DE UNIFICARE A EUROPEI CREȘTINE

■ *După moartea lui Frederic al II-lea și eșecul noțiunii de imperiu, Italia ajunge la fărîmițare și devine (la sfîrșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea) scena înfruntărilor dintre regii Franței și concurenții lor europeni.*

■ *Titlul imperial, disputat de prinții germani, este inexistent în fapt pînă la alegerea, în 1519, a lui Carol de Habsburg, care va deveni Carol Quintul. Acesta este beneficiarul unui cumul de moșteniri: a Burgundiei, a Spaniei și a imensului ei imperiu american, a coroanelor Ungariei și Boemiei, ca și a posesiunilor germane ale Habsburgilor. Avînd ca punct de plecare acest uriaș teritoriu, Carol Quintul visează să refacă imperiul creștin.*

■ *Dacă el reușește să găsească un aliat în Henric al VIII-lea, regele Angliei, care se teme de puterea lui François I, să alunge pe francezi din Milano și să-l înfrîngă pe regele Franței la Pavia, aceste victorii răsunătoare neliniștesc Europa. Prinții germani își manifestă dorința de independență, iar luteranii germani se organizează într-o ligă pentru a se împotrivi împăratului care vrea să reconvertească Germania la catolicism.*

■ *Eșecul lui Carol Quintul își are originea în răscularea statelor europene și a principatelor care resping aceste proiecte imperiale grandioase dar învechite. François I nu ezită să se alieze cu sulta-*

nul, în timp ce împăratul luptă împotriva invaziei turcești în Europa centrală, apoi a prinților protestanți ajutați de regele Franței, Henric al II-lea. Carol nu reușește să-l numească pe fiul său, Filip, viitor împărat. Eșecurile înmulțindu-se, învins din punct de vedere militar de către francezi și de prinții germani, Carol Quintul este nevoit să accepte, în 1555, prin pacea de la Augsburg, dreptul prinților de a deveni protestanți și apoi abdică în 1556. Odată cu el ia sfârșit ultima încercare de restaurație imperială după concepția medievală.

Eșecul Sfântului Imperiu roman germanic după moartea lui Frederic al II-lea Hohenstaufen părea să condamne definitiv străvechiul vis al unui Imperiu care să cuprindă popoarele creștine ale Occidentului. De-abia constituite, statele naționale se istovesc în lupte inutile, fără alt scop decât să-și impună o dominație precară asupra vecinilor celor mai apropiați. Aceste războaie nu fac decât să scoată în evidență slăbiciunea unei Europe divizate, incapabilă să-și adune forțele pentru a împiedica înaintarea turcilor, considerați, totuși, o nenorocire îngrozitoare pentru lumea creștină.

Nu se face nimic pentru salvarea Imperiului bizantin, a cărui istorie glorioasă întrupase, în timpul Evului Mediu, amintirea Romei. În primii ani ai secolului al XVI-lea, otomanii își instalează tabăra chiar la granița teritoriilor ce constituiau patrimoniul familiei imperiale de Habsburg.

Două aspecte ilustrează profunda decădere a Europei după prăbușirea Bizanțului: fărâmițarea Italiei și lipsa de putere a împăraților.

Fărâmițarea și războaiele din Italia

Patrie a ideii de Imperiu, încarnată succesiv de împărații romani și de papii din Evul Mediu, considerată de către cei mai mari cezari germanici de la Otto al III-lea la Frederic al II-lea, drept cheia de boltă a Imperiului lor, Italia de la începutul secolului al XVI-lea nu mai este decât un mozaic de state mici.

Fărîmițarea aceasta face din Italia o caricatură a Europei. Proprietate a unor mici suverani certăreți și ambițioși, principatele italiene se războiesc fără încetare.

Aceste certuri favorizează ambițiile puterilor vecine, pentru care peninsula constituie o pradă cu atât mai ușoară cu cât complexitatea istoriei Italiei permite fiecăruia să aibă drepturi asupra unei părți sau alteia din teritoriul său. Incapabile să se apere fiecare în parte, statele italiene sînt la fel de incapabile să se unească. Fiecare dintre ele se teme ca prințul vecin să nu realizeze o unificare în avantajul său, care să periclitizeze interesele celorlalte. Italia devine cîmpul de bătaie al marilor puteri europene.

Nenorocirile sale încep în ziua în care dictatorul statului Milano, Ludovic Sforza, cere puternicului rege al Franței, Carol al VIII-lea, să-l ajute împotriva vecinilor săi. Însetat de putere, Carol al VIII-lea profită de situație pentru a-și cere „drepturile”: tatăl său, Ludovic al XI-lea, a moștenit odinioară de la regele René d'Anjou, în afara unor teritorii indiscutabile, pretențiile angevinilor asupra regatului Napoli. Carol al VIII-lea visează să domnească peste sudul peninsulei italiene pentru a putea porni, din acest punct, o serie de expediții care să-i alunge pe păgînii din Constantinopole, apoi din Ierusalim, unde armatele regelui Franței să poată restabili legea creștină.

Dar expediția militară pe care Carol al VIII-lea o organizează în Italia se izbește de opoziția lui Ferdinand de Aragon și a lui Maximilian de Habsburg și se transformă într-un dezastru. Aceea a succesorului său, Ludovic al XII-lea, eșuează și ea în fața coaliției organizată de papa Iulius al II-lea.

Cînd, în 1515, ducele de Angoulême devine rege sub numele de François I, el oferă regilor Franței o satisfacție. Învîngător al elvețienilor la Marignan, în zilele de 13 și 14 septembrie 1515, el semnează cu principalul său concurent, noul rege al Spaniei, Carol de Habsburg, tratatul de la Noyon (1516), care ratifică împărțirea zonelor de influență în Italia: spaniolii rămîn la Napoli, în timp ce francezii se instalează la Milano.

Spre o Europă a Habsburgilor

Dispariția treptată a titlului imperial, împreună cu fărîmîțarea Italiei dădeau semnalul renunțării la idealurile Evului Mediu. Împărații germani încercau zadarnic să apară în postura unor urmași ai lui Carol cel Mare, ei nu mai reprezentau decît niște simboluri derizorii ale acestuia. De la Frederic al II-lea Hohenstaufen, nici un împărat nu mai fusese demn de acest titlu. Membrii familiei Luxemburg și Habsburg, care și-au împărțit funcția imperială în secolele al XIV-lea și al XV-lea au fost incapabili să-i confere acesteia și o existență în fapt. Fără îndoială, posesiunile proprii ale Habsburgilor, sporite printr-o serie de căsătorii și de moșteniri norocoase (Austria, Styria, Carinthia, Carniola, o parte a Sileziei, a Lusaciei și a Elveției, în sfîrșit, coroanele Boemiei și Ungariei) făceau din aceștia cei mai puternici suverani din Europa Centrală. Dar aceasta era suficient pentru a avea pretenții la conducerea a ceea ce mai rămăsese în teorie din Imperiul mondial? Autoritatea împăratului era nulă chiar asupra prinților germani.

Nici mediocrul Ferdinand al III-lea, nici fiul său, Maximilian, nu au reușit să redreseze această situație dificilă. Singurul merit al acestuia din urmă este că s-a căsătorit cu moștenitoarea Temerarului, Maria de Burgundia, care i-a adus ca zestre o parte din patrimoniul burgund: Țările de Jos, Luxembourg și Franche-Comte. Mai mult, cînd Maria de Burgundia moare, aceste teritorii îi revin fiului său, Filip cel Frumos.

În momentul în care jocul dinastiilor naționale, a regulilor succesoriale, a căsătoriilor și a moștenirilor pare să ducă la o continuă fărîmîțare europeană, o serie de întîmplări permit o ultimă încercare de reinstaurare a Imperiului. Moștenitor al Habsburgilor, Carol Quintul poate într-adevăr să spere că va putea trece peste fărîmîțările naționale pentru a realiza un nou Imperiu occidental și aceasta în virtutea originii sale, a întinderii și situației statelor pe care le moștenește, precum și a rolului pe care trebuie să-l joace în apărarea lumii creștine în

fața amenințării turcilor. Timp de un secol și jumătate, Europa va trăi în umbra Habsburgilor iar istoria va fi cea a eforturilor disperate întreprinse de forțele centrifuge ale statelor naționale împotriva tendinței unitare a „Casei de Austria“.

Alianțele matrimoniale succeseive ale strămoșilor săi îi permit viitorului Carol Quintul să reunească coroanele imperiale ale Burgundiei, Spaniei, Ungariei și Boemiei. În 1506, moartea tatălui său, Filip cel Frumos, îl pune în posesia teritoriilor burgunde, apoi, în 1516, dispariția bunicului său, Ferdinand de Aragon, îi deschide calea către coroana spaniolă (cu Napoli și Sicilia) și către imperiul său american. În 1519, moartea lui Maximilian îi aduce posesiunile germane ale Habsburgilor și speranța unui titlu imperial. În sfârșit, legăturile de rudenie materne îi ațîță lui Carol pretențiile asupra statului Milano și asupra Burgundiei. Numai Franța poate să constituie un obstacol în calea reinstaurării Imperiului.

Pătruns de ideea măreției imperiale, convins că providența îl împinge spre reinstaurarea Imperiului occidental, Carol apare în mijlocul fastuoșilor suverani ai Renașterii ca un om din altă epocă. Crescut în Țările de Jos de mătușa sa, Margareta de Austria, el pare să fi luat de aici acel spirit de respingere față de noutățile venite din Italia, care surprind pe toată lumea într-o epocă cuprinsă în întregime de admirația față de modelele Antichității. În idealul care îl mîină, Carol se inspiră din Evul Mediu, în centrul acestei Europe gotice pe care vrea să o reînvie. Muncitor, prudent, chibzuit și tenace, el vrea să transforme fabuloasa moștenire pe care o datorează căsătoriilor și deceselor într-un Imperiu.

Pentru a-și realiza acest vis trebuie îndepărtate multe obstacole. Trebuie înăbușit spiritul de independență al nobililor spanioli și desființate drepturile orașelor din Peninsula iberică pe care politica tenace a regilor catolici mai degrabă le-a potolit decît le-a distrus. Trebuie să se evite ca electorii germanici să îndeapărteze de imperiu pe micii prinți germani atașați de o autonomie dobîndită cu greu de-a lungul secolelor. În sfârșit,

trebuie – și aceasta este partea cea mai îndrăzneată a programului – să fie doborât regatul Franței, statul cel mai puternic din Occident, care se înfige ca un cui în mijlocul posesiunilor habsburgice. Această înfruntare între un vis superb în anacronismul său și realitatea plină de obstacole marchează întreaga domnie a lui Carol Quintul. Față de luptele din secolele trecute și naționalismul care se naște, speranțele moștenitorului Habsburgilor apar, încă de la începutul domniei sale, ca niște himere.

Pentru a domina Europa occidentală, el intenționează să constituie acel „mare ducat al Occidentului“, la realizarea căruia visase și Temerarul. Aceasta presupune să-i smulgă regelui Franței partea sa de moștenire burgundă, dar, mai ales, întregul ducat al Burgundiei. Moștenirea lui Ferdinand de Aragon constituie pentru Carol un atu serios în acest plan. Începînd din 1516, Spania se vede stăpînită de un suveran burgund. Subjugat de proiectele sale legate de „marele ducat al Occidentului“, la început, Carol nu consideră noua coroană decît ca unul din mijloacele de a-și realiza ambițiile. Spre marea indignare a noilor săi supuși, el nu manifestă nici o grabă de a se prezenta în noul său regat și atunci cînd vine aici este însoțit de consilierii săi flamanzi și de curtenii săi burgunzi. Aceștia din urmă au, de altfel, tendința de a considera Spania ca o îndepărtată anexă a statului burgund, capabilă să-i furnizeze noi venituri și noi beneficii. Astfel, arhiepiscopatul de Toledo este atribuit nepotului unui consilier al lui Carol, în timp ce miniștrii burgunzi cer subvenții Cortesurilor spaniole. Această politică provoacă opoziția nobilimii catalane gata să încurajeze o revoltă contra celui pe care îl consideră un suveran străin.

Aceste dificultăți din Spania trec pe locul doi în momentul în care, după moartea bunicului său, împăratul Maximilian, Carol moștenește posesiunile germane ale acestuia: acum, cu atît mai mult, el poate să candideze la Imperiu, cu cît de mai bine de un secol coroana imperială a rămas în mîinile Habsbur-

gilor. Totuși, imperiul este eligibil și cei șapte Electori aleg candidații în funcție de interesele lor, fără să acorde vreun privilegiu „naționalității” germane a solicitantului. Totuși, Carol trebuie să facă față candidaturii neașteptate a lui François I, care intenționează să se opună în felul acesta intențiilor hegemonice ale Habsburgilor.

Fiecare din cei doi candidați încearcă să-i corupă pe electori. În acest scop, Carol apelează la bancherii Fugger, dar trebuie să recurgă la forța armelor pentru a câștiga. La 27 iunie 1519, Carol al Cincilea sau Carol Quintul este ales împărat.

Investit curînd cu misiunea de șef al cruciadei creștine împotriva turcilor, tînărul prinț se va lovi, în idealul său de a realiza o Europă imperială, de monarhiile naționale și mai ales de Franța, împotriva căreia își va îndrepta în curînd toate forțele.

Ambițiile lui Carol Quintul

Pentru a reface Sfîntul Imperiu, Carol trebuie mai întîi să unească sub același sceptru cele două elemente de bază: Germania și Italia. El și-a pus deja un picior în peninsula: împreună cu moștenirea spaniolă a primit și posesiunile italiene ale Casei de Aragon, Napoli și Sicilia. Bineînțeles, prin tratatul de la Noyon (1516), el a renunțat la drepturile asupra ducatului de Milano în favoarea lui François I. Dar nu era încă decît rege al Spaniei, iar François I era încărcat de glorie prin victoria de la Marignan. Devenit împărat, el găsește normal să reafirme pretențiile lui Barbarossa sau ale lui Frederic al II-lea Hohenstaufen asupra Lombardiei, cheie de boltă a puterii imperiale în Italia.

Ambițiile sale se lovesc din nou de Franța: înfruntarea a devenit inevitabilă. Cei doi suverani se pregătesc dîndu-și sîlînța să-și asigure alianța cu Henric al VIII-lea, regele Angliei, care devine arbitrul conflictului. Acest personaj autoritar, pasionat de litere și teologie, este foarte hotărît să se folosească de puterea Angliei condusă de dinastia Tudor pentru a juca un rol

esențial în politica europeană. El se lasă cu amabilitate solicitat de împărat și de regele Franței. Primit de François I în iunie 1520, el rămîne nemulțumit de întrevederea din „Camp du Drap d'or”^{*}. Întîlnindu-l apoi pe împărat, el pleacă urechea la propunerea unei alianțe împotriva Franței.

Războiul începe deci sub cele mai rele auspicii pentru François I. Lipsit de aliați, el este obligat să lupte pe trei fronturi: în Flandra, în Italia și la frontiera cu Spania. Cu atît mai mult cu cît nedreptățile comise față de conetabilul de Bourbon ridică împotriva lui pe cel mai puternic dintre marii feudali francezi: Carol de Bourbon se înțelege cu împăratul în vederea dezmembrării regatului. Descoperit, silit să fugă, el trece de partea dușmanului. El va fi cel care îi va alunga pe francezi din statul Milano. Curînd, Bourbon conduce războiul din Provence și regatul este invadat de spanioli. Regele Franței reacționează cu impetuozitatea-i obișnuită, conduce ofensiva în Provence și urmărește trupele conetabilului trădător pînă în statul Milano. La 24 februarie 1525 el asediază Pavia. Tunurile sale distrug zidurile orașului și curajul apărătorilor începe să slăbească. Ca și la Marignan, victoria pare a fi de partea lui François I. Vrînd să repete faptele de vitejie din prima sa campanie în Italia, François I se avîntă în fruntea cavalerilor săi. Dar acest lucru de bravură cere încetarea artileriei: François I pierde astfel cel mai bun atu al său din această bătălie. În lupta care urmează, François I, înconjurat și rănit, trebuie să se predea adversarilor săi. „Totul este pierdut în afară de onoare...”, scrie el mamei sale în aceeași seară.

Dus în Spania, François I trebuie să semneze tratatul de la Madrid (1526), în care transpar scopurile lui Carol Quintul: clauzele „burgunde” îl obligă pe regele Franței să renunțe la ducatul de Burgundia, la Flandra și la Artois; în timp ce clauzele „imperiale” îi impun să abandoneze Italia și să accepte să-l slujească cu fidelitate pe Carol Quintul în cruciada pe care acesta o pregătește împotriva turcilor. Carol Quintul pare să

^{*} „Camp du Drap d'or” – nume dat cîmpiei situate între Guines și Ardres (Pas-de-Calais), unde s-au întîlnit François I și Henric al VIII-lea. (n. trad.)

facă un pas important înainte în realizarea proiectelor sale imperiale; cel mai puternic adversar al său, distrus, a trebuit să cedeze și să promită că se va comporta ca un vasal ascultător.

Dar această victorie prea răsunătoare deschide dintr-o dată ochii suveranilor europeni. Ascunse pînă în acel moment de simplitatea și chiar modestia atitudinii sale, de dificultățile din Spania și de lipsa de consistență a autorității sale în Germania, țelurile împăratului apar dintr-o dată foarte clare. Amenințată, Europa națiunilor va reacționa de îndată împotriva intențiilor unitariste ale lui Carol Quintul.

Punctele slabe ale sistemului său ies imediat la iveală. Dacă Spania este bine ținută în mînă, în schimb, prinții germani îi demonstrează repede împăratului că puterea lui ține de bunăvoința lor. Cînd Carol îl cheamă pe Luther pentru a-i condamna erezia, el reușește cu greutate să obțină de la Dietă ca reformatorul să fie expulzat din Imperiu. Mai ales Frederic de Saxa nu ezită să înfrunte dorința imperială și să-i ofere lui Luther protecția sa. Anii care urmează măresc îngrijorarea lui Carol Quintul: noua religie se răspîndește în imperiu cu atît mai repede cu cît ea permite prinților să confişte bunurile Bisericii spre propriul lor profit. Răspîndirea Reformei în Imperiu face mai ales problematică unitatea poporului creștin și, în consecință, visul imperial al lui Carol. Chiar în momentul în care victoria de la Pavia îi permitea, pe plan politic, să dea proiectelor sale un început de materializare, expansiunea luteranismului i le compromite pe plan religios.

Răspîndirea Reformei îi servește, în tot cazul, lui François I. Eliberat din Madrid în urma unor tratative costisitoare, imprudentul rege anunță că nu va respecta clauzele „burgunde”. François I este susținut de vigoarea neașteptată a sentimentului național. Reunit la inițiativa sa, parlamentul declară că Burgundia reprezintă o parte inalienabilă a teritoriului național.

Războiul este deci reluat, dar în condiții cu totul diferite pentru Carol Quintul. Adversarul său este de acum înainte apărătorul unei concepții europene care înlocuiește vechea concep-

ție imperială. Apare ideea de „echilibru european”⁵⁴: în cadrul unui sistem de state nici o putere nu are dreptul să-și impună legea celorlalte. Pentru ca acest echilibru să fie respectat, pentru a împiedica tentativa hegemonică a lui Carol Quintul, François I poate conta pe toți cei care se tem de concepțiile unitariste ale lui Carol Quintul. De acum înainte, împăratul, moștenitor al unor concepții medievale despre Europa, trebuie să înfrunte particularismele cărora le dă naștere istoria.

Fără să rupă total legăturile cu împăratul, Henric al VIII-lea se îndepărtează de acesta și începe să-l susțină pe ascuns pe regele Franței. Văzînd în Carol Quintul un alt Frederic al II-lea gata să pună mîna pe Italia, prinții italieni și papa Clement al VII-lea se aliază cu regele Franței. Vechea ceartă dintre Guelfi și Ghibelini renaște din propria-i cenușă.

Dar regele Franței nu știe să exploateze situația. El nu acordă prinților italieni decît un ajutor neînsemnat, iar orașele italiene își pierd „libertățile”, unul după altul. Florența este cucerită și se impune din nou dictatura familiei Medici, care acționează în numele împăratului. Împotriva Romei, unde Clement al VII-lea încearcă să-i reziste, Carol Quintul trimite o armată recrutată în Germania printre luteranii fanatici. Bourbon, care îi comandă, este ucis în timpul asediului, dar Roma este totuși jefuită (1527). Indignarea izbucnește în întreaga creștinătate. Dar Carol Quintul este stăpînul Italiei și reușește acolo unde Barbarossa și Frederic al II-lea eșuaseră. De acum înainte, micii prinți italieni vor fi vasalii fideli ai unui împărat care face încă un pas pe calea restabilirii Imperiului.

Carol Quintul hotărăște atunci să se ocupe mai întîi de problemele religioase: încurajat de victoriile sale din Italia, el intenționează să pună capăt ereziei religioase care sfîșie Imperiul și să ia conducerea cruciadei care va elibera Europa de turci și îl va face să apară drept șeful de necontestat al poporului creștin din Occident.

Pericolul turcesc face într-adevăr din Habsburgi santinele avansate ale creștinătății. Sultanul Soliman Magnificul, conti-

nuînd înaintarea turcilor din secolul precedent, trece Dunărea în 1526⁵⁵ și își instalează tabăra pe pământurile Habsburgilor.

Pentru a avea mâinile libere, împăratul se grăbește să rezolve problemele aflate în suspensie. El se împacă cu papa, se asigură de neutralitatea lui François I – prin pacea de la Cambrai (1529) el renunță la Burgundia în schimbul Flandrei la care renunță François I – și hotărăște să rezolve problema luterană din Germania. La Dreta din Spire, reunită în 1529, Ferdinand de Habsburg declară că fratele său, Carol Quintul, nu va mai tolera nici o nouă convertire a prinților la religia luterană. Împotriva acestei hotărâri se revoltă spiritul de independență al prinților germani. Amenințați, prinții luterani „protestează” împotriva hotărârii de la Spire. Deveniți „protestanți”, ei se organizează într-o ligă, liga de la Smalkalde, pentru a-și apăra drepturile. În momentul în care Carol Quintul se angajează să apere Occidentul creștin, dușmanii săi, unindu-se pentru a-i ține piept, demonstrează că țin mai mult la „menținerea echilibrului” decât la victoria asupra turcilor.

Eșecul lui Carol Quintul

Diferența dintre concepțiile lui Carol Quintul și cele ale regiilor Europei nu a fost niciodată atât de mare ca în anii 1530-1540. În timp ce împăratul conduce ultima cruciadă și luptă în Mediterana contra piraților din Africa de Nord, luptă care se termină cu un dezastru al flotei imperiale (1541), François I înnoadă răbdător itele alianțelor sale. Pentru a-i pune bețe în roate împăratului, „regele preacreștin” nu ezită să încheie o alianță cu prinții protestanți din liga de la Smalkalde⁵⁶. El încheie chiar o înțelegere cu sultanul potrivit căreia turcii trebuiau să facă presiuni asupra Vienei cu amenințarea invaziei, în timp ce François va cuceri Piemontul. Concepția medievală despre unificarea Europei creștine nu a fost niciodată atât de anacronică.

Eșecul flotei imperiale a fost fără îndoială mai puțin sensibil pentru Carol Quintul decât descoperirea acestei indiferențe profunde a Europei față de cruciada sa. Deceționat de atitudinea suveranilor europeni, el își părăsește proiectele grandioase pentru a acorda atenție situației create în regatele sale. E drept, cam prea târziu.

În Germania, el se arată neîndurător față de protestanți, a căror dezertare a cîntărit atît de mult în eșecul proiectelor sale. Apărător al conformității stricte, el apelează la Spania catolică pentru a distruge erezia. Trupele castiliene îi oferă victoria de la Muhlberg (1547) asupra prinților din liga de la Smalkalde. În timp ce garnizoanele spaniole țin în mînă Germania, Carol își impune voința în imperiu. Inchiziția este transplantată din Peninsula iberică în Germania, Bula de Aur, garanție a autonomiei germane, este abrogată, iar Ferdinand I deschide Dieta din Boemia cu execuția a patru protestanți.

Severitatea lui Carol nu întîrzie să refacă alianța dușmanilor săi. Prinții protestanți își revin în fire, iar noul rege al Franței, Henric al II-lea le acordă ajutorul. Însăși Roma se îndepărtează de împărat; chiar dacă apără creștinătatea, îl reamintește supărător pe Frederic al II-lea. În sfîrșit, un conflict succesoral îl face pe Carol Quintul să se înfrunte cu fratele său, Ferdinand. Acesta din urmă, căruia împăratul i-a încredințat cu mult timp în urmă administrația teritoriilor germane, este ales rege al romanilor, ceea ce îl transformă în moștenitor de drept al titlului imperial. Fără să revină asupra acestei hotărîri, Carol vrea să-i asigure fiului său, Filip, deja moștenitor al Spaniei, al teritoriilor burgunde și al posesiunilor americane, succesiunea lui Ferdinand. El intenționează de asemenea să asigure în viitor solidaritatea dinastiei Habsburgilor din Spania și din Austria. Dar prinții germani, care au avut tot timpul să regrete alegerea lui Carol Quintul, nu au nici un interes să-și ofere un nou stăpîn din această familie. La urma urmelor, Filip, suveran în întregime spaniol, li se pare mai străin decît li se păruse odinioară tatăl său. Carol trebuie să renunțe. Acest nou eșec se adaugă pe lista deja lungă a decepțiilor sale.

Totul pare să se coalizeze împotriva acestui împărat îmbătrînit și bolnav. Încurajați pe ascuns de Henric al II-lea, prinții protestanți încep ofensiva. Adunați în jurul Electorului de Saxa, ei cuceresc orașul Innsbruck din care Carol Quintul trebuie să fugă în grabă. Trecînd rîul Brenner, părăsește Germania, spre marea satisfacție a prinților protestanți, dar și a Habsburgilor din Viena. Între timp, cu acordul prinților din Smalkalde, regele Franței a pus mîna pe trei orașe imperiale fortificate: episcopatele Metz, Toul și Verdun. În concepția lui Henric al II-lea, acestea nu constituie decît un gaj, destinat negocierii asupra Italiei. Pentru Carol Quintul aceasta este o lovitură mortală dată realizărilor imperiale. Paralizat de gută, împăratul încearcă un ultim efort: încheind un armistițiu cu protestanții, el se îndreaptă spre vest pentru a recuceri cele trei episcopate. Dar forțele sale sînt limitate, Germania îl urmează cu repulsie și numai energia disperării îl împinge să întreprindă împotriva tuturor sfaturilor asediul orașului Metz. Orașul este apărat cu îndrîjire de un prinț loren aflat în serviciul Franței, François de Guise. În 1553, Carol Quintul cunoaște umilința înfrîngerii și a unei retrageri dezonorante. Țelurile sale ambițioase au eșuat definitiv.

Înfrînt, bătrîn, bolnav, hărțuit de noianul de probleme care i se pun, el nu mai are defel curajul să continue lupta împotriva prinților protestanți care devin, în Germania, din ce în ce mai puternici. Visul său imperial prăbușit, unitatea politică a imperiului său compromisă, credința creștină divizată îl determină să accepte, în 1555, să semneze, la Augsburg, o pace definitivă cu liga din Smalkalde: cu condiția să renunțe la confiscarea bunurilor Bisericii, prinții pot să aleagă credința luterană. El renunță astfel la unitatea imperiului creștin și consimte la o fărîmițare a Germaniei, care transformă Sfîntul Imperiu într-un schelet gol pe dinăuntru.

Nu se putea imagina un dezastru mai complet. Împăratul nu mai putea supraviețui din punct de vedere politic: el abdică (1556), confirmă posesia teritoriilor austriece și germane ale

Habsburgilor care se vor adăuga coroanelor Boemiei și Ungariei pentru fratele său, Ferdinand, ales în curînd împărat, iar pentru fiul său Filip moștenirea spaniolă și burgundă cu anexa italiană. Se retrage apoi în mănăstirea spaniolă din Yuste unde moare în 1558.

Împreună cu el dispăre ultimul suveran care a atribuit titlului imperial semnificația lui medievală. Începînd din acest moment, în Europa triumfă particularismul: particularism politic care se accentuează în statele naționale și particularism religios caracterizat prin înmulțirea sectelor protestante. De acum înainte, realizarea unei uniuni europene nu se va mai concepe în jurul ideii medievale de imperiu unitar.

Tentativele de realizare a unei unități nu dispar. Dar suveranii care încearcă să o înfăptuiască nu-și concep năzuințele de hegemonie continentală decît sprijinite pe forța nouă a națiunilor. Astfel, mai întîi, Filip de Habsburg, apoi Ferdinand al II-lea de Habsburg vor încerca unul după altul să-și impună în Europa propria lege.

Capitolul 8

EPOCA FRĂMÎNTĂRILOR (1560-1660)

■ *În a doua jumătate a secolului al XVI-lea și la începutul secolului al XVII-lea, Europa este lovită de o serie de crize datorate unei succesiuni de recolte slabe, revenirii lipsei monetare și reapariției foametei și epidemiilor. Creșterea prețurilor și manevrele monetare provoacă deprecierea monezilor, războaiele devastează Europa, iar zonele de prosperitate din perioada anterioară se scufundă în lîncezeală.*

■ *Răsturnarea complexului de împrejurări înmulțește numărul săracilor și al cerșetorilor. Acceptată mai greu decît odinioară, această sărăcie determină apariția azilelor și a spitalelor pentru săraci. Dar revoltele provocate de foamete sau de impozite se înmulțesc în toată Europa, urmate de represiuni severe.*

■ *Acest nou climat face să domnească o atmosferă de scepticism (ilustrat mai ales de Montaigne) care pune capăt umanismului. Accentuarea particularismelor naționale pune problema caracterului universal al culturii în favoarea culturilor și limbilor naționale.*

■ *Această perioadă de fărîmițări și de tulburări își găsește mijlocul de exprimare în stilul baroc. Apărut din dorința Bisericii catolice de a-și afirma noile dogme, după Sinodul din Tyrol⁵⁷, acesta este la început o formă de reprezentare a misterelor sfînte,*

al căror caracter teatral și dramatic se adresează mai degrabă sensibilității și imaginației decît rațiunii. Dar mai tîrziu, barocul va deveni un mijloc de a etala bogățiile care îl glorifică pe Dumnezeu și simbolizează puterea Bisericii. Apărut în Italia, barocul se dezvoltă în Spania, în Europa centrală și catolică, în sudul Țărilor de Jos și cu foarte multe opoziții, în Franța.

■ *Începutul secolului al XVII-lea asistă la nașterea spiritului științific modern, cu descoperirile astronomice pe baze matematice ale lui Kepler și Galilei și cu redactarea de către Descartes a Discursului asupra metodei. Astfel, se observă constituirea unei Europe a savanților, care ezită totuși să se prevaleze în mod deschis de rațiune, într-o epocă în care credința constituie încă liantul societății.*

Acțiunea lui Carol Quintul se desfășoară în întregime de-a lungul „frumosului secol al XVI-lea“, această epocă de aur caracterizată de prosperitate, de creșterea prețurilor și a producției, de o relativă bunăstare a populației și de o creștere demografică. A doua jumătate a secolului al XVI-lea se situează într-un context diferit, mult mai sumbru. Europa intră într-o nouă epocă de frământări care va dura un secol.

Răsturnarea complexului de împrejurări

Istoricii au fost uimiți de importanța crizelor periodice care lovesc Europa începînd din a doua jumătate a secolului al XVI-lea. „Frumosul secol al XVI-lea“ nu a fost scutit în totalitate de recoltele slabe, dar perioadele de foamete și creștere a mortalității nu au durat decît cîțiva ani (1505-1506, 1520-1523, către 1530 și în 1545-1546). După această dată însă, crizele sînt mai frecvente (la trei sau la cinci ani), scăderea producției și a cursurilor monetare mai accentuată și durata dificultăților mai mare. Ultimele două decenii din secolul al XVI-lea sînt perioade de criză aproape continue. După o restabilire trecătoare, dificultățile continuă pînă la sfîrșitul secolului al XVII-lea.

1630-1632, 1648-1652, 1661, 1693-1694 sînt perioade de foamete și mortalitate deosebit de grele. Cu atît mai mult cu cît între perioadele de criză nu se produce nici o dezvoltare, prețurile oscilează între o tendință generală de scădere și creșteri bruște, ceea ce aruncă în mizerie pe micii fermieri și pe săraci.

Cum se poate explica această lungă perioadă de stagnare care, cu excepția cîtorva faze de restabilire, se prelungește pînă la începutul secolului al XVIII-lea? Bazîndu-se pe faptul că recoltele proaste sînt datorate condițiilor climaterice nefavorabile, s-a dat drept explicație o schimbare a climei, care s-ar situa între 1560 și ar dura tot secolul al XVII-lea. Ar fi vorba de o răcire generală a climei, de o mică „eră glaciară“, care a adus ierni grele și veri răcoroase și umede, ceea ce a făcut ca sămînța să putrezească în pămînt. Dacă sînt atestate cîteva ierni friguroase și cîteva veri reci, lipsesc totuși dovezile care să confirme că această situație caracterizează întreaga perioadă.

Explicația constînd în micșorarea cantității de metale prețioase puse în circulație apare cu atît mai atrăgătoare cu cît prosperitatea de la începutul secolului al XVI-lea se explică pe deplin prin abundența acestora. Din contra, la începutul secolului al XVII-lea se asistă la lipsa masei monetare. În fapt, se constată că transporturile de argint ce sosesc la Sevilla se reduc rapid după 1630. Acestea au scăzut la jumătate în 1650. Această evoluție se explică prin epuizarea filoanelor supraexploatare și prin lipsa de mînă de lucru: populația indiană este lovită de o mortalitate catastrofală.

Pentru a explica stoparea dezvoltării după 1560, poate fi invocat un al treilea element: argumentul demografic. Puternica dezvoltare constatată în cursul primei jumătăți a secolului al XVI-lea pare să se oprească după 1560 din cauza insuficienței materiilor disponibile. Tehnicile agricole nu au avansat deloc și singura soluție la creșterea demografică este extinderea suprafețelor cultivate. Or, această extindere, care duce adesea la cultivarea unor pămînturi de calitate mediocră nu poate fi suficientă. Ne aflăm deci în prezența unei ruperi a echilibrului

dintre populație și mijloacele de supraviețuire care explică reapariția foametei și împreună cu aceasta a marilor epidemii (variola, tifos, malarie, rujeolă, tuse convulsivă și mai ales ciumă). La sfârșitul secolului al XVI-lea se declanșează patru mari epidemii de ciumă (1563-1566, 1575-1578, 1589-1590, 1597-1601). Altele, care vor afecta întreaga Europă, vor urma să apară în secolul al XVII-lea.

Apărută la începutul secolului al XVI-lea, creșterea prețurilor continuă și în a doua jumătate a secolului. După ce s-au dublat între 1520 și 1600, prețurile se dublează din nou între 1550 și 1560. Traumatizantă pentru o societate obișnuită cu o relativă stabilitate, această creștere se explică la început prin abundența de metale prețioase aduse din America, dar odată cu sfârșitul secolului capătă un aspect inflaționist.

Deprecierea monedelor nu se explică numai prin marea lor cantitate, ci și prin manevrele monetare la care recurg statele. Cheltuielile foarte mari provocate de apariția sistemelor de administrație a războaielor continue duc la o îndatorare enormă a prinților. Pentru a-și micșora aceste datorii ei sînt tentați să micșoreze valoarea monedei. De obicei, transporturile de argint fiind mult mai mari decît cele de aur, metalul galben trebuie să fie reevaluat în mai multe rînduri. În sfîrșit, baterea fără nici un control de monede divizionare din cupru amestecat cu argint duce la deprecierea acestora și la o inflație deosebit de mare.

În această răsturnare a complexului de împrejurări nu trebuie să se uite războaiele civile și între națiuni care devastează Europa. După a doua jumătate a secolului al XVI-lea, marcată de războaiele religioase și acțiunile regelui Spaniei, Filip al II-lea, secolul al XVII-lea începe cu „războiul de treizeci de ani“. Aceste conflicte, care însîngerează Europa occidentală, înghit și o mare parte din numerarul disponibil.

În sfîrșit, a doua jumătate a secolului al XVI-lea este marcată de o deplasare a centrelor de greutate economică din Europa. Europa mediteraneană, care rezistase concurenței noilor rute comerciale oceanice, cu o jumătate de secol mai tîrziu este

victima unui iremediabil declin. Defrișarea exagerată a pădurilor provoacă o surpare a terenurilor care dă o lovitură mortală vechilor grânare, ca Sicilia și Provence. În Spania, expulzarea musulmanilor duce la o decădere a tehnicilor agricole. De acum înainte trebuie să se importe masiv cereale din Europa de Nord pentru a se face față în felul acesta deficitului cerealier din zona Mediteranei. În orașele suprapopulate și pradă epidemiilor de ciumă, burghezia renunță la comerțul care a îmbogățit-o pentru a face politică și cheltuieli enorme.

Decăderea Europei mediteraneene atrage după sine și declinul regiunilor aflate pe itinerariile care o leagă de Europa de Nord. Începînd din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, această extindere a declinului începe cu Germania de sud, mai precis cu orașele Augsburg și Nürnberg. Același lucru se întîmplă, la capătul acestui itinerar, cu Flandra și Brabantul, unde, în plus, au loc tulburări politice, sociale și religioase care sfîrșesc printr-o severă reprimare spaniolă a revoltelor din Țările de Jos. Anvers, jefuit în 1576, asediat în 1585, este pînă la urmă privat de deschiderile sale maritime și cunoaște o ruină totală. În schimb, coasta atlantică își accentuează dezvoltarea: porturile spaniole, portugheze, franceze și mai ales cele ale țărilor riverane din nord sau din Marea Baltică își continuă expansiunea din secolul al XVI-lea. Olandezii îi îndepărtează definitiv pe hanseatici din comerțul de tranzit al cărui centru vital devine Amsterdamul.

Sărăcie și revolte

Această schimbare totală a complexului de împrejurări înmulțește numărul celor săraci. Dacă în prima jumătate a secolului al XVI-lea sărăcia s-a mai redus, secolul al XVII-lea amintește în multe privințe perioada sumbră de la sfîrșitul Evului Mediu: micii fermieri ajung la foamete iar membrii claselor populare din orașe, care suportă creșterea prețurilor și apăsarea obligațiilor fiscale, ajung să cerșească de la cei pe care i-a îmbogățit comerțul, furniturile militare sau speculațiile.

Această sărăcie este percepută acum ca o situație anormală care îi îngrijorează pe creștini. Ameliorarea situației în cursul secolului al XVI-lea, reformele, caracterul mai larg al religiei și aprofundarea mesajului evanghelic fac ca prezența săracilor să nu mai fie privită cu resemnare.

Remediul este adesea ambiguu. Sub pretextul de a ajuta creștinii nevoiași dându-le de mâncare sau de lucru se supra-veghează îndeaproape o populație marginalizată, pentru a se evita revoltele și nesiguranța. În întreaga Europă se dezvoltă o politică generală a sărăciei. Înființate de orașe și de state, azilele și spitalele pentru săraci îi adăpostesc pe cei săraci, care, în felul acesta, nu mai umplu străzile orașelor. Li se dă de lucru celor valizi iar copiii învață o meserie. Papa Sixt Quintul de la Roma, ordinele religioase din țările catolice, orașele, parohiile îi ajută în felul acesta pe cei săraci să nu moară de foame. Această politică cere sume importante, care sînt obligația locuitorilor cei mai bogați din orașe. Politica de izolare a marginalizaților, săraci și antisociali, va fi analizată în amănunt de filosoful Michel Foucault (*Istoria nebuniei în epoca clasică și A supra-veghea și a pedepsi*).

În ciuda luptei împotriva sărăciei, tulburările sociale izbucnesc. Fără îndoială, cauzele acestora sînt multiple dar nu se poate contesta că tensiunea economică din această perioadă joacă un rol important în izbucnirea și în extinderea lor. Perioada dintre 1625 și 1650 este, în toată Europa, plină de tulburări: revolta din Biscaye (1631), tulburările din Aix-en-Provence, Paris, Rouen, Bordeaux sau Poitiers (1631), răscoala „desculților” din Normandia (1639), cu extinderi în Bretagne, Poitou, provinciile din centru. În sfîrșit, Catalonia se răscoală în 1640.

Aceste revolte își au principala cauză într-o perioadă de foamete sau în apariția unui nou impozit. În Normandia, revolta „desculților” izbucnește dintr-un protest împotriva impozitului pe sare (1639). Mulțimea, care îl ucide pe percepător, este sprijinită de nobili și de preoți. În Provinciile Unite, sub pretextul unui conflict teologic, mateloții, muncitorii și nobilii din inte-

riorul teritoriului se unesc sub protecția Casei de Orania pentru a lupta împotriva burghezilor și oamenilor de afaceri din porturile Olandei. Fronda reunește burghezii din orașe și clasele populare urbane, nobili și țărani împotriva numirii agenților regali însărcinați cu perceperea impozitelor.

Urmașe ale jacqueriilor de la sfârșitul Evului Mediu, aceste mișcări au toate același sfârșit. Represiunea, condusă de stat, se abate asupra rebelilor. Richelieu zdrobește fără milă revolta „desculților“, pedepsind pe răzvrățiți și pe magistrații care i-au susținut. Primii sînt trași pe roată sau spînzurați, ceilalți sînt exilați iar orașele condamnate să plătească amenzi grele. Cînd săracii și bogații se unesc împotriva abuzurilor regale, rar se întîmplă ca această alianță să reziste mult timp antagonismelor care îi despart. Îngrijorați de soluțiile extreme spre care foamea îi împinge pe cei săraci, burghezia sfîrșește prin a accepta autoritatea statului, singura capabilă să restabilească ordinea.

Greutățile conjuncturii economice, decăderea unor regiuni ale continentului, reapariția foametei și a epidemiilor, creșterea prețurilor, dezlănțuirea conflictelor, tulburările sociale și revoltele provoacă o criză profundă a sistemului de valori stabilit la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea.

Criza umanismului

Umanismul florentin din secolul al XV-lea a fost o mișcare bazată pe încrederea extraordinară în posibilitățile omului, sprijinit de lecțiile Antichității, de a se apropia de înțelegerea întregii Creații, pe calea Dragostei și prin cultul Frumosului. Optimismul generat de certitudinile neoplatoniciene nu rezistă totuși eșecurilor din secolul al XVI-lea. Educația modernă preconizată de umaniști nu a schimbat natura umană: lecțiile anticilor se arată a fi incapabile să pună bazele unei științe ale cărei concluzii să fie legate de experiență, iar dorința de a cunoaște mai bine mesajul evanghelic a sfîrșit prin extinderea ereziilor și distrugerea unității lumii creștine.

În a doua jumătate a secolului, optimismul este înlocuit cu scepticismul. Caracteristice noii epoci, *Eseurile* lui Montaigne exprimă o îndoială profundă asupra adevărurilor infailibile și asupra certitudinilor cunoașterii. Acestea scot în evidență preferința pentru o înțelepciune care constă în a te resemna în fața neputinței spiritului uman, în a lua în considerație relativitatea adevărului și pînă la urmă în a renunța la orice judecată. Aceeași îndoială se manifestă și în legătură cu caracterul universal al culturii. Accentuarea particularismelor naționale, reacția împotriva dominației limbii latine sau împotriva supremației italiene duce la afirmarea culturilor naționale și la apărarea limbilor vulgare (populare), în care de acum înainte se vor exprima poezii și romancierii. În timp ce Du Bellay apără franceza ca limbă de cultură (*Apărarea și ilustrarea limbii franceze*, 1549), Tasso, în Italia, își dă silința să regăsească inspirația romanelor cavalierești medievale. În Anglia, poemele lui Spenser, piesele de teatru ale lui Marlowe și mai ales dramele lui Shakespeare glorifică istoria națională. În sfîrșit, Spania lui Cervantes, Portugalia lui Camoens sau Germania lui Luther se angajează pe calea elaborării culturilor naționale, îndepărtîndu-se de visul umanist al unei culturi universale.

Prin repunerea în discuție a conceptelor medievale despre lume, la sfîrșitul secolului al XVI-lea, umanismul și-a epuizat calitățile novatoare. O parte din contribuția sa este totuși păstrată: în domeniul teologiei, o parte din canoanele Sinodului din Tyrol confirmă rolul rațiunii în credință, contribuția creștinului la propria-i mîntuire prin faptele sale, și se insistă asupra liberului arbitru al credinciosului; în domeniul pedagogiei, spiritul umanist se regăsește în organizarea colegiilor iezuite; în domeniul erudiției, care continuă mișcarea științifică generată de umaniști. Influența acestei revoluții a valorilor se face simțită și în psihologie, în drept sau în critica istorică. Dar dacă o moștenire mai supraviețuiește încă, dacă premisele formulate continuă timp de două secole să-și facă simțite efectele, marele scop umanist dispare la sfîrșitul secolului al XVI-lea.

Pe ruinele sale ia naștere o nouă formă de sensibilitate. Ea exprimă gustul pentru schimbare, dragostea de viață, pasiuni și impulsuri violente, dar și neliniștea mocnită a unei epoci frământate, sfîșiată de războaie și de lupte civile, în care se adună devastări și distrugerii.

Barocul

În general, se explică originea cuvîntului „baroc” din cuvîntul portughez „barocco” care înseamnă „perlă cu formă neregulată”. Prin extensie, termenul francez se referă la tot ce este ciudat, chiar șocant. Dezvoltarea artei baroce se explică mai întîi prin evoluția Bisericii romane după Sinodul din Tyrol. La început, arta barocă apare într-adevăr ca o artă a Contrareformei. Aceasta, înlăturînd toate aspectele păgîne ale artei renașterii, își alege drept scop să combată erezia protestantă și să afirme sus și tare dogmele întocmite de Sinodul din Tyrol. Pentru a răspîndi doctrina într-o societate în majoritate analfabetă și prea puțin capabilă să înțeleagă esența dezbaterilor teologice, Sinodul a recomandat reprezentarea misterelor sfînte. Se pun totuși condiții foarte stricte în reprezentarea acestei arte religioase pentru a se face o diferență netă între arta religioasă și arta profană: se interzice apariția în scenele religioase a personajelor anecdotice sau bufone, să se reprezinte imaginea donatorilor, să se picteze personajele religioase în haine contemporane, se interzice nudul. Papa Pius al II-lea dă ordin ca personajele din Judecata de Apoi a lui Michelangelo, din Capela Sixtină, să fie îmbrăcate.

Această dorință de înnoire care inspiră catolicismul post-tridentin creează o artă de o fecunditate extraordinară. Artă religioasă fără îndoială, dar pe care credinciosul poate să o înțeleagă. Ea trebuie să-l impresioneze prin caracterul său teatral și dramatic, să se adreseze atît simțurilor și imaginației acestuia cît și rațiunii lui, să-l facă să adere la dogme prin emoție artistică. Astfel, imaginația și virtuozitatea artiștilor se

dezlănțuie nestingherite; mișcarea predomină, pateticul, excesivul, neprevăzutul și iraționalul triumfă asupra măsurii și echilibrului.

În domeniul arhitecturii, reînnoirea liturgică și pastorală face să triumfe stilul „iezuit“, al cărui prototip este biserica *Di Gesu* din Roma. Această mare biserică, cu un singur naos, permite tuturor credincioșilor să urmărească mesa – mesele particulare se desfășoară în capelele laterale – fără ca atenția să le fie distrasă de cîntăreți și muzicanți, care sînt închiși într-o tribună. La început, biserica este decorată sobru, cu o fațadă destul de severă, cu un fronton și o cupolă în care s-a văzut o semnificație simbolică. Dar foarte curînd, acest gust pentru sobrietate dispare în favoarea etalării bogăției în scopuri pastorale. Bisericile baroce au o decorație sumptuoasă în care predomină aurul și marmura. Nimic nu este prea frumos pentru a-l slăvi pe Creator și pentru a scoate în evidență puterea și forța Bisericii catolice. Trebuie ca imaginația să fie frapată, sufletele să fie impresionate și să se ofere chiar și celor mai umili o imagine terestră a ceea ce va fi viața eternă datorită mîntuirii, al cărei secret îl are numai Biserica. Sculpturile și picturile sînt și ele destinate să ridice în slăvi învățăturile Sinodului din Tyrol: glorificarea euharistiei, celebrarea Sfintei Fecioare și a sfinților, scene de extaz care pregătesc omenirea să primească iertarea divină.

Arta barocă răspunde în primul rînd preocupărilor Bisericii catolice, care-și pune în joc toate instrumentele puterii, ale bogăției și emoției împotriva austerității și sobrietății afișate de Reformă. Acesta corespunde și sensibilității epocii. O sensibilitate caracterizată prin dorința fiecăruia de a-și trăi viața cu intensitate, cu pasiune, împingînd exprimarea sentimentelor pînă la exacerbare. Este epoca iubirilor sublime și pasionate, al unui simț al onoarei deosebit de sensibil, care provoacă înmulțirea duelurilor în rîndul nobililor. Este, de asemenea, epoca imaginației fără frîu, care se exprimă în epopei (*Ierusalimul eliberat* a lui Tasso), în romanul picaresc spaniol și în romanul eroic (*Astrée* a lui Honoré d'Urfé).

Aceste valori sînt cele ale societăților rurale, dominate de aristocrație, în care triumfă gustul pentru onoare și exaltarea pasiunilor violente. Țărăimea analfabetă, majoritară numeric, sensibilă la miraculos și la afectivitate, se extaziază în fața luxului, a puterii și vibrează la poveștile miraculoase despre viețile sfinților care îi aduc speranța unei lumi mai bune. Monarhiile se folosesc de somptuozitate, de decorul luxos și de fastul cu care se înconjoară acțiunile regale pentru a-și justifica puterea. Aceste caracteristici sînt cele ale Europei catolicismului roman, în care triumfă spiritul Contrareforme. Cîștigată de partea reformei, Europa de Nord-Vest, cu societatea ei urbană burgheză și comercială, rămîne reticentă față de exprimarea sensibilității baroce și își manifestă în schimb preferința pentru clasicism. În Europa anilor 1560-1660 triumfă totuși barocul cu nuanțe naționale, care țin cont de temperamentele specifice.

Răspîndirea barocului

Barocul apare în Italia ca o prelungire a artei Renașterii, trecînd prin reflectarea manierismului. Operele tîrzii ale artiștilor de la sfîrșitul secolului al XVI-lea îmbină maniera artistică cu dorința de dogmatizare, de punere în scenă și de spectaculos. *Judecata de Apoi* (Capela Sixtină) a lui Michelangelo ilustrează perfect această revoluție. Continuînd activitatea papilor din timpul Renașterii, cei din epoca Contrareforme fac din Roma capitala artei baroce. Terminată în 1612 de Carlo Maderna, bazilica Sfîntul Petru servește drept ilustrare acestei evoluții. Caracteristicile stilului baroc sînt realizate în modul cel mai expresiv în decorația interioară, de către arhitectul, pictorul și sculptorul Bernini. Dar el știe, de asemenea, folosind o artă desăvîrșită a punerii în scenă, să facă din această bazilică un loc cu un simbol profund, spre care mulțimea se îndreaptă și unde se adună: Biserica pare că îmbrățișează oamenii care intră în ea.

Nefericit rival al lui Bernini, Borromini, artist subtil și frămîntat, caută să exprime avînturile și pasiunile ființei umane.

În acest scop el se folosește, cu o artă deosebită a curbei și a contracurbei, de contrastul dintre fațadă, care te invită să intri în biserică, și interior, unde totul este organizat în jurul misterului divin.

Dacă arhitectura și sculptura apar ca elementele cele mai caracteristice ale artei baroce, pictura, fără să cunoască strălucirea celei renașcentiste, este și ea influențată de noua sensibilitate. La Roma domină stilul monumental al lui Carrachi (Luigi, Agostino, Annibal). Dar capodoperele picturii baroce sînt realizate de Caravaggio, care reprezintă sfinții și pe Hristos cu trăsăturile oamenilor și femeilor din viața de zi cu zi. Brutalitatea efectelor sale de lumină, violența scenelor exprimă o formă de evlavie exasperantă, care va șoca adesea pe contemporanii săi, dar va avea o profundă influență asupra întregii picturi europene din secolul al XVII-lea.

Ca odinioară arta Renașterii sau manierismul, barocul se răspîndește destul de mult în Europa catolică din perioada Contrareforme. În afara Italiei, barocul cunoaște cel mai mare succes în Spania. Mai puțin exuberant, mai puțin superficial decît barocul italian, barocul spaniol se caracterizează prin sobrietate (arhitectura Escorialului) și spiritualitate. După sfîrșitul secolului al XVI-lea, devine mai realist, mai pasionat, mai violent. I se regăsesc influențele în expresia literară cu romanul lui Cervantes, *Don Quijote* (1605), care, în tradiția romanului picaresc spaniol din secolul al XVI-lea realizează un tablou ironic și emoționant al societății spaniole. Aceeași inspirație barocă în prolifica operă teatrală a lui Lope de Vega, care pune în scenă marile principii ale Spaniei din timpul său: sentimentul onoarei, fidelitatea față de monarhi și credința catolică. Credincios ca și Lope de Vega, Tirso de Molina creează personajul don Juan, și el subjugat de onoare, îmbinînd libertinajul cu credința religioasă. Mai filosofice, operele lui Calderon exprimă violența sentimentelor contradictorii. Dacă literatura și teatrul sînt modalitățile cele mai caracteristice de exprimare a sensibilității baroce, în Spania secolului al XVII-lea apare și o strălucită

pleiadă de pictori: Ribera, Zurbaran sau Murillo. Acest baroc spaniol se răspîndește în Portugalia, apoi în America Latină, unde dă naștere barocului colonial care accentuează și mai mult tendințele originale.

La începutul secolului al XVII-lea, la rîndul său, Europa Centrală este influențată și ea. Barocul se va dezvolta aici după războiul de treizeci de ani. Venit din Italia de nord prin Germania de sud, acesta triumfă odată cu Contrareforma la Praga, Viena, München. Artă italiană este susținută aici de o aristocrație rurală care construiește castele și biserici destinate să-i arate puterea, și de iezuiți și capucini care, în construcțiile lor, folosesc din plin arsenalul simbolic arhitectural și imaginile apărătorilor credinței catolice.

În partea meridională a Țărilor de Jos, rămasă catolică, arta barocă găsește un teren favorabil și pe cel mai mare pictor al său: Peter-Paul Rubens. După o lungă ședere în Italia, el se instalează la Anvers (1609), unde va picta aproape 3 000 de pînze, care, caracterizate de dragostea de viață și glorificarea creației divine, cunosc un succes enorm (*Viața Mariei de Medici*, *Coborîrea de pe cruce*). La școala sa se formează Jordaens și Van Dyck.

În sfîrșit, Franța cunoaște și ea o epocă a barocului. Datorită influențelor italiene – Curtea Mariei de Medici – și spaniole – sub domnia lui Ludovic al XIII-lea – barocul pătrunde masiv în momentul în care țara trece prin tulburări civile și în care aristocrația încearcă să se opună puterii monarhice. Gustul pentru libertate, fantezie și exuberanță răspunde dorințelor unei nobilimi care încearcă să zdruncine rînduiala regală. Sprijinit de magistrații și de burghezii provinciali, clasicismul, care se afirmă de la mijlocul secolului al XVI-lea, desigur, nu dispare, dar este combătut cu putere de arta barocă. Aceasta din urmă cunoaște o incontestabilă modă literară. Libertatea de inspirație a unui Mathurin Régnier, a unui Saint-Amant, a unui Théophile de Viau, chiar a unui Cyrano de Bergerac se opune dorinței lui Malherbe de a guverna cu autoritate limba. Reacție barocă a

unei aristocrații care se teme să nu fie confundată cu vulgul, prețiozitatea provoacă o contrareacție, barocă și aceasta, prin dezvoltarea burlescului, care se remarcă prin grosolănia limbajului și o prefăcută vulgaritate (*Eneida travestită* a lui Scarron). Corneille însuși, în primele sale opere (*Iluzia comică*, 1636) se bazează pe o estetică barocă ce transpare încă în *Cidul*, cu toate că această operă marchează trecerea la tragedia clasică. Prezența barocului în Franța este semnalată și în operele efemere: decorul serbărilor, arcuri de triumf, alaiuri funebre sau procesiuni. Dar mai ales pictura este aceea care se inspiră din baroc (pictorul Simon Vouet) și mai ales din arta lui Caravaggio.

În ciuda largii sale răspândiri în Europa catolică, barocul nu triumfă în întregime. El provoacă peste tot, chiar în Italia, opoziții care duc la forme de exprimare artistică și de sensibilitate foarte diferite. Astfel, Velasquez, influențat la început de Caravaggio, evoluează apoi către un stil cu totul personal. În Franța, curentul baroc important care a fost semnalat este contemporan cu o estetică clasică care susține exact ce-i este contrar și care influențează profund arhitectura: palatul Luxemburg construit de Salomon de Brosse pentru Maria de Medici nu evidențiază barocul, ci Florența renașcentistă. Clasicismul se întâlnește și în pictură cu Nicolas Poussin, Claude Gellée zis „Le Lorrain” sau Georges de La Tour. În sfârșit, influența lui Malherbe și evoluția lui Corneille, care încearcă să fixeze reguli precise pentru limba franceză, scenică și realizarea teatrală, pregătesc triumful clasicismului literar.

În țările protestante, estetica barocă este respinsă categoric. În Anglia, puritanismul constituie un ecran împotriva influenței sale. În ciuda câtorva tendințe ale Curții, influența italiană nu pătrunde decât foarte lent și sub o formă mai mult clasică. Cât despre Provinciile Unite, acestea sînt dominate de burghezia olandeză legată de protestantism. Respingînd orice influență barocă, ea cere pictorilor (Franz Hals, Peter de Hoogh, Vermeer de Delft) portrete, peisaje sau interioare, pe scurt o reconstituire a cadrului vieții cotidiene. Totuși, cel mai mare

dintre toți artiștii olandezi este Rembrandt. El pictează, desigur, portrete, peisaje și scene biblice, dar a fost influențat de Caravaggio și opera sa depășește cu mult gusturile convenționale și conformiste ale societății olandeze.

În domeniul muzicii, „stilul concertant” (opoziția dintre ansamblurile sonore, cucerirea tonalității și a cromatismului, practica basului continuu și variația ornamentală) ia naștere din estetica „barocă”. Dacă această expresie aplicată la muzică este diferită de sensul ei arhitectural sau pictural, este adevărat că un concert de Vivaldi, o operă ca *Messia* lui Haendel și mai ales ansamblul operei lui Bach introduc, fără îndoială, un stil de muzică barocă.

Paralel cu succesul barocului, prima jumătate a secolului al XVII-lea este martora unei schimbări capitale în istoria gândirii europene: nașterea gândirii științifice moderne.

Afirmarea spiritului științific

În secolul al XVI-lea, umaniștii au încercat să se elibereze de sistemul aristotelic pentru a pregăti drumul unei științe fondată pe observație. Respectul pentru contribuția Antichității, insuficiența mijloacelor de observație și absența instrumentelor matematice au limitat totuși acest efort științific. Între sfârșitul secolului al XVI-lea și începuturile secolului al XVII-lea, o serie de idei înaintate permit ca în câțiva ani să se pună bazele gândirii științifice moderne.

Giordano Bruno este cel care, în 1584, înlătură sistemul aristotelic, contestînd din temelii concepția despre univers pe care se sprijinise Evul Mediu: el emite ipoteza unui univers infinit și afirmă că soarele nu este decît o stea printre atîtea stele. Aceste concepții provoacă „fulgerele” Inchiziției romane: el este condamnat la arderea pe rug în 1600. Aproape în același timp, danezul Tycho Brahe pune la punct cunoștințele de astronomie perfecționînd instrumentele de observație și realizînd o hartă a bolții cerești. La sfârșitul secolului al XVI-lea, fac de

asemenea progrese matematica (Simon Stevin, François Viète), mecanica (Gianbattista Benedetti), ca și descoperirile esențiale asupra magnetismului (William Gilbert). Savanții dau dovadă de un spirit cu totul nou: renunțând la considerațiile metafizice sau estetice, renunțând la ipotezele speculative, ei caută să formuleze legi bazate pe observația realităților concrete. Această schimbare fundamentală de atitudine permite să se pună bazele unei adevărate științe moderne.

Marele avînt care va pune bazele științei moderne începe către 1620. Primii pași sînt făcuți de Johannes Kepler, matematician al împăratului Rudolf. Preluînd observațiile lui Tycho Brahé și corectînd ipotezele lui Copernic, el reformulează, între 1609 și 1618, primele legi matematice ale astronomiei. Profesor la Pisa, Galileo Galilei contestă teoria aristotelică a mișcării și transpune în limbaj matematic legile mecanicii. El descoperă legile căderii corpurilor, ale mișcării oscilatorii și ale traiectoriei proiectilelor. Convins de adevărul ipotezelor lui Copernic, pune la punct o lunetă astronomică (1609) care îi permite să le susțină. Publicarea lucrării sale, *Dialog despre cele două mari sisteme ale lumii* (1632), care aduce în scenă un adept al lui Aristotel și doi copernicieni și care se termină cu punerea în încurcătură a primului personaj, provoacă intervenția Inchiziției romane. Acuzat de a fi contrazis învățătura biblică prin teoreme eretice – poziția centrală a Soarelui, ideea că Pămîntul nu stă nemișcat în centrul universului –, el este condamnat (1633) și își salvează viața semnînd o declarație de abjurație. Astfel, nașterea unei mentalități științifice se izbește de concepțiile dogmatice ale clasicismului Contrareforme, preocupat să înlăture cea mai mică urmă de erezie.

În 1637, francezul René Descartes publică o lucrare care reprezintă o adevărată revoluție intelectuală și pune bazele filosofice ale științei moderne: *Discurs asupra metodei pentru buna îndrumare a gîndirii și căutarea adevărului în științe*. Scrisă în franceză, această lucrare exprimă dorința de a găsi o metodă universală de cercetare a adevărului științific. Din pre-

cauție, Descartes îndepărtează din această cercetare a adevărului tot ceea ce se referă la politică și religie, pune bazele unui spirit științific care înlătură în mod hotărît concepțiile care au prelevat încă din Antichitate: cercetarea esențelor, a semnificațiilor și a abordărilor magice sau calitative ale științelor. El enunță, „a contrario“, patru principii fundamentale ale „metodei“: îndoiala metodică, care nu permite ca adevărat decît ceea ce este demonstrat în consecință și se prezintă gîndirii atît de clar și de limpede încît este imposibil să fie contestată; necesitatea analizei („să se împartă fiecare problemă pe care o voi analiza în atîtea secvențe cîte sînt posibile și cîte sînt necesare pentru a le putea rezolva mai bine“); raționamentul deductiv („să-mi organizez în ordine gîndurile începînd cu obiectele cele mai simple și mai ușor de studiat, pentru a urca încet-încet, ca pe niște trepte, pînă la cunoașterea celor mai complexe“); necesitatea unei priviri sintetice a obiectului științific („să se recenzeze totul în amănunțime și să se facă enumerări atît de ample încît să fiu sigur că nu s-a omis nimic“).

Primatul rațiunii și al experienței, transpunerea legilor observate în limbaj matematic, iată bazele științei moderne pe care Descartes le formulează în această lucrare care marchează rezultatul efortului inițiat la sfîrșitul Evului Mediu, de desprindere de știința scolastică bazată pe concepțiile lui Aristotel și punctul de plecare al mării aventuri științifice a Europei moderne.

Fără îndoială, lucrările științifice ale lui Descartes nu sînt la înălțimea metodei pe care o preconizează. În domeniul geometriei, el fixează cunoștințele din timpul său, dar lucrările sale asupra mecanicii sînt în urmă față de cele ale lui Galilei. În special lucrările în domeniul opticii și explicația dată mecanicismului universal apar mai degrabă ca niște raționamente speculative, strict deductive, decît ca rezultatul observațiilor științifice analizate în mod riguros. Adevărul este că dacă Descartes savantul nu marchează istoria epocii sale, Descartes filosoful exprimă cu tărie noile tendințe apărute în primii ani ai secolului al XVII-lea. Aplicînd practic reguli asemănătoare cu cele ale

lui Descartes, englezul William Harvey face să progreseze cunoștințele despre circulația sîngelui în corpul uman (1628), iar belgianul Jean-Baptiste Van Helmont pune la punct metodele chimiei experimentale.

Europa savanților la mijlocul secolului al XVII-lea

Avîntul științific din anii de după 1620 face să se nască o Europă a savanților. După modelul a ceea ce a fost odinioară Europa umaniștilor, aceasta deschide calea spre Europa Luminilor. Descoperirile și experimentele sînt publicate și cunoscute dincolo de frontiere, de către un mediu științific în formare. Savanții corespundea între ei, compară informațiile pentru a fi folosite apoi de savanții străini. Se leagă prietenii, se organizează adevărate rețele. Unii oameni, savanți și ei, joacă rolul de intermediari: Peiresc, fost elev al lui Galilei la Padova și consilier în Parlamentul din Aix-en-Provence, părintele Mersenne, călugăr din ordinul franciscanilor care corespundea cu toți savanții Europei, canonicul Gassendi la Digne sau Constantin Huyghens, mare burghez din Olanda, prieten al lui Descartes și aproape al tuturor savanților francezi.

Acest mediu științific în formare activează totuși într-un secol în care spiritul științific nu și-a dobîndit încă dreptul de cetățenie. Numeroși oameni ai Bisericii se interesează de știință, dar raporturile dintre credință și rațiune rămîn delicate. Condamnarea lui Galilei este o dovadă în acest sens.

Dacă savanții au acceptat definitiv că cercetările lor țin numai de domeniul rațiunii, de frică sau din credință sinceră, ei își iau adesea măsuri de precauție și își declară conformismul religios și fidelitatea față de credința creștină. Unii își afirmă totuși raționalismul sau chiar ateismul într-un moment în care acest lucru poate duce la arderea pe rug. Printre acești „libertini” pot fi citați Théophile de Viau, Gassendi (care, în *Apologia lui Epicur*, se alătură materialismului eroului său) sau Cyrano de Bergerac. Evoluția lui Blaise Pascal este mai complexă.

Spirit universal, geniu precoce (reinventează la 12 ani, fără nici o carte de matematică, geometria lui Euclid), el își înmulțește lucrările matematice și cercetările în domeniul fizicii, punând în evidență fenomenul presiunii atmosferice. Pasionat de problemele teologice, frământat de aspectul mîntuirii, se angajează în curentul de la Port-Royal care propune o apropiere serioasă de religia creștină. În onoarea libertinilor, el se hotărăște să realizeze o *Apologie a religiei creștine* (fragmentele care ne-au rămas constituie celebrele sale *Cugetări*) în care afirmă superioritatea credinței față de gîndirea umană.

Născută în secolul al XVII-lea, știința modernă are încă ezitări asupra identității sale. Trebuie să propună (așa cum a vrut să facă Descartes) un sistem global care să explice lumea materială. Trebuie să se mulțumească doar să descopere legile fenomenelor observate? Sfîrșitul secolului al XVII-lea și secolul al XVIII-lea vor alege al doilea termen al alternativei, dar formulîndu-și metoda, Descartes a întors deja pagina. Înlăturînd definitiv autoritatea anticilor pentru a afirma că știința se bazează pe experiență și rațiune, el a deschis calea unei atitudini științifice care va permite toate descoperirile ulterioare.

O lume nouă își face deci apariția din anii tulburi 1560-1660. Dacă s-a născut din anticipațiile umaniste și renașcentiste, trăsăturile sale se deosebesc fundamental de cele ale începutului secolului al XVI-lea. Nu numai pentru că răsturnarea complexului de împrejurări pune capăt unei perioade de optimism, în care totul părea posibil. Nu numai pentru că sensibilitatea timpului exprimă în artă sau literatură această neliniște profundă, această violență a sentimentelor, această vitalitate ce caracterizează barocul. Dar și pentru că civilizația europeană se desprinde de admirația pentru antici, se vrea o civilizație științifică, care să afirme superioritatea experienței și a rațiunii. În mijlocul agitației unui secol baroc în care zgomotul și furia războaielor civile și a conflictelor europene ocupă primul plan al scenei, se naște astfel Europa rațiunii. Ea va cunoaște, la sfîrșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea, o adevărată epocă de aur.

Capitolul 9

TENTATIVELE HEGEMONICE ALE HABSBUGILOR

■ *Fiul lui Carol Quintul, regele Spaniei, Filip al II-lea este cel mai puternic prinț din Occident. El încearcă să centralizeze posesiunile iberice (Spania și Portugalia), italiene și burgunde. Metalele prețioase venite din America îi permit să finanțeze o armată puternică cu ajutorul căreia, în numele credinței catolice, încearcă să-și impună hegemonia în toată Europa. Învingător al Franței în 1559, zdrobind flota turcească la Lepanto în 1571, el pare a fi pe cale să-și realizeze proiectele.*

■ *Dar aproape imediat decepțiile și eșecurile se adună. În ciuda unei nemiloase represiuni, revolta din Țările de Jos duce la succesiunea Provinciilor Unite protestante. După moartea soției sale, Maria Tudor, creșterea puterii engleze ridică împotriva lui Filip al II-lea un stat protestant, iar dorința sa de a învinge Anglia eșuează. În sfârșit, încercările sale de a interveni în favoarea catolicilor din Franța după 1562 și apoi de a face din fiica sa suverana acestei țări nu reușesc: Henric de Navarra, convertit la catolicism și moștenitor al tronului, intră în Paris în 1594.*

■ *Habsburgii din Viena sînt cei care încearcă în continuare să-și extindă dominația asupra Europei în numele credinței catolice. Alegerea lui Ferdinand al II-lea (1619), elev al iezuiților, ca împărat, pare să ducă la realizarea acestui proiect. În sfârșit, ruptura intervenită cu un an înainte între Ferdinand și nobilimea cehă*

protestantă, pe care acesta o persecută, aruncă Europa în „războiul de treizeci de ani“.

■ *Acesta apare la început ca o luptă între prinții protestanți germani, susținuți de cehi, și împăratul catolic aliat cu Habsburgii din Spania. Dar victoria rapidă a acestuia din urmă neliniștește Franța. Richelieu va împinge rînd pe rînd în război pe suveranii protestanți Christian al IV-lea al Danemarcei și Gustav Adolf al Suediei. Eșecul acestora obligă Franța să se alieze cu statele protestante și să intre în război. Victoriile franceze îl silesc pe împărat și pe regele Spaniei să semneze tratatul din Westfalia (1648) și respectiv tratatul din Pirinei (1659). De acum înainte este deschisă calea unei preponderențe franco-suedeze asupra Europei.*

Încercarea lui Carol Quintul de reinstaurare a puterii imperiale se termină cu un eșec și anunță sfîrșitul mitului unității creștine. Încetarea unității religioase, triumful limbilor naționale asupra latinei, dominația specificităților naționale în artă și cultură, cît și fărîmițarea politică atestă că Europa trăiește de acum înainte epoca statelor naționale. Dacă aceste particularisme nu împiedică apariția unei civilizații comune pe continentul european, în schimb, națiunea triumfă definitiv asupra concepției despre imperiul creștin. Aceasta nu înseamnă defel că prinții cei mai puternici din Europa au renunțat să 'refacă, în favoarea lor, unitatea europeană. Dar nu mai este vorba de a reuni ci de a domina. Mitul unității pierdute este înlocuit cu ambițiile hegemonice ale statelor. Nu este surprinzător faptul că de acum înainte inițiativa aparține celor două puteri rezultate din împărțirea imperiului lui Carol Quintul: Spania și Imperiul germanic. Timp de un secol, de la mijlocul secolului al XVI-lea la mijlocul secolului al XVII-lea, Europa trăiește încă sub influența Habsburgilor.

Puterea și ambițiile lui Filip al II-lea al Spaniei

Dacă, în aparență, fiul lui Carol Quintul continuă politica tatălui său, planul lui este cu totul diferit. Bineînțeles, Filip al II-lea intenționează să se folosească de bazele esențiale ale puterii Habsburgilor pe care le-a moștenit, dar scopul nu este reinstaurarea puterii imperiale. Filip al II-lea vrea să impună în Europa hegemonia Spaniei.

Realizînd împărțirea statelor sale, Carol Quintul a separat puterea reală a Habsburgilor de pretențiile potențiale la titlul imperial. Odată cu Imperiul, Habsburgii din Viena moștenesc și mitul „Imperiului mondial“. Într-o bună zi, Europa le va confirma cu duritate această separare, în momentul în care unul din ei va dori să înlocuiască realitatea cu simbolul. Filip al II-lea de Habsburg este cel ce moștenește mijloacele acestei puteri. Tatăl său nu a reușit să facă din el „regele romanilor“, care ar fi putut să materializeze într-o zi visele sale de măreție: particularismul germanic s-a opus ca un spaniol să-i urmeze unui burgund pe tronul imperial. Cedînd deci în fața particularismelor europene, Carol Quintul a făcut din fiul său regele Spaniei și cel mai puternic suveran din Occident. Introducînd în jocul său o Europă care se sustrage tentativelor de unificare, el a deschis calea către concepția hegemonică a Europei din epoca modernă.

Într-adevăr, Filip dispune de teritorii care îi permit să intervină în întreg Occidentul. Primind de la tatăl său coroanele spaniole, el se consacră țelului de a desființa acele libertăți și privilegii care au contribuit în primul rînd la eșecul lui Carol Quintul. Dorința sa unificatoare găsește curînd ocazia să se manifeste: tronul portughez, devenit vacant în 1580, Filip își cere drepturile moștenite de la mama sa, infanta portugheză, și zdrobește cu o armată spaniolă rezistența locală. Împreună cu coroana Portugaliei, Filip al II-lea adaugă posesiunilor sale și Imperiul portughez, cel mai întins din lume după cel spaniol.

Carol Quintul i-a lăsat și posesiunile italiene: statul milanez, prin care se stabilește legătură cu ramura mezină a Habsburgilor care domnește la Viena, și Regatul celor două Sicilii, care asigură regelui Spaniei stăpînirea Mediteranei occidentale. Temîndu-se ca aceste state să nu-și revendice o autonomie care ar face puterea sa iluzorie, Filip al II-lea întreprinde hispanizarea lor sistematică. Întreaga Italie se află astfel în mîinile sale și într-un mod mult mai sigur decît în timpul lui Carol Quintul: marele duce de Toscana este supusul său, iar papa însuși evită cu greutate imixtiunile agenților spanioli.

Filip dispune, în sfîrșit, de o splendidă moștenire burgundă: cele „șaptesprezece provincii ale Țărilor de Jos“. Dar dacă Burgundia lui Carol Quintul guvernase posesiunile Habsburgilor, în timpul lui Filip al II-lea ea nu este decît o provincie îndepărtată a Spaniei și suportă curînd guvernarea dură a proconsulilor spanioli. Peninsula iberică reprezintă în ochii lui Filip al II-lea piesa principală a ansamblului. Industriile artistice – moștenite de la secolele de dominație musulmană – lîna oilor dar mai ales galioanele încărcate cu aur și metale prețioase aduse din America îi furnizează bogățiile. Fără îndoială, o parte din acest aur trece în mîinile negustorilor francezi, italieni sau flamanzi stabiliți la Sevilla. Dar mai rămîne destul pentru a înarma infanteria spaniolă care domina timp de aproape un secol cîmpurile de bătălie ale Europei.

Filip al II-lea se stabilește în inima Spaniei, din care face centrul Europei. Departe de capitalele istorice ale Castiliei, la poalele munților Sierra de Guadarrama, într-un loc arid și pustiu, regele construiește palatul Escorial. Închis în spatele zidurilor sale reci, unde aduce sicriile împăratului, ale reginelor defuncte și ale infanților, Filip al II-lea își țese pînă la sfîrșitul secolului urzeala complicată a politicii sale europene.

La 29 de ani, după ce a guvernat Spania în numele lui Carol Quintul timp de mai mulți ani, Filip al II-lea ajunge la putere. Rege profund credincios, el este convins că Dumnezeu i-a încredințat sarcina să apere religia catolică amenințată de

reformatori. O astfel de concepție exclude orice compromis. Spirit intransigent, preferă să piardă partea de nord a Țărilor de Jos decît să accepte ca religia să nu fie catolică aici. De asemenea, pentru că i se pare de neconceput să împartă ceea ce Dumnezeu i-a dat, el refuză să numească împuterniciți. Stăpîn al unui guvern centralizat la maximum, birocrat prin temperament, el consideră că trebuie să rezolve singur toate problemele. Încețineala administrației de la Madrid devine proverbială: „Dacă moartea ar trebui să mă caute la Madrid, aș fi nemuritor“, declară în glumă un contemporan.

Această mașinărie greoaie constituie instrumentul politicii hegemonice a lui Filip al II-lea. Politica sa este incontestabil imperialistă. El vrea să impună Europei dominația spaniolă. Dacă ale sale concepții sînt diferite de cele ale lui Carol Quintul, aplicarea lor în practică are aceleași caracteristici: statele naționale din Europa, și mai ales cel mai puternic dintre ele, regatul Franței, sînt principalii dușmani, iar cel mai bun instrument al politicii expansioniste rămîne catolicismul roman. Filip al II-lea, mai mult încă decît tatăl său, identifică apărarea catolicismului roman cu scopurile sale imperialiste. Papii protestează zadarnic, ei nu-l pot împiedica pe regele Spaniei să facă din catolicism principalul pretext al intervențiilor sale în întreg Occidentul.

Primul său obiectiv este să pună capăt interminabilului conflict cu Franța. Războiul fiind reluat în Italia, imediat după urcarea sa pe tron, regele Spaniei hotărăște să-l termine și își aruncă toate forțele în bătălie. La 10 august 1557, o armată spaniolă venită din Țările de Jos zdrobește la Saint-Quentin armatele franceze ale conetabilului de Montmorency.

Această bătălie pare hotărîtoare din cauză că cele două monarhii sînt, din punct de vedere financiar, pe marginile prăpastiei: Spania va da faliment în 1557, iar Franța doi ani mai tîrziu. Mai mult, nici unul dintre cei doi suverani nu dorește să continue un război de care li se pare că profită Reforma. Tratatul de la Cateau-Cambrésis⁵⁸ (1559) reflectă această situație:

neputînd să-și permită să învingă Franța printr-o reluare a ostilităților, Filip al II-lea cere numai ca aceasta să renunțe la pretențiile sale teritoriale în Italia. Sub aparențele de compromis, această pace catolică consolidează considerabil poziția Habsburgilor. Lăsînd Franța pe mâinile unei regente, moartea accidentală a lui Henric al II-lea întărește această preponderență spaniolă pe continent.

Filip al II-lea caută să profite de această situație pentru a deveni generalisimul lumii catolice.

Preocupat mai ales să asigure moștenirea spirituală a statelor sale, el restabilește Inchiziția atît de dragă Regilor catolici: rarii reformați din peninsula plătesc cu viața lor crima de a nu avea aceeași credință ca suveranul lor. Convertiți cu forța la catolicism de zelul Isabellei cea Catolică, musulmanii din Castilia, cărora li se reproșează că sub aparența creștină își păstrează limba, ritualurile și obiceiurile, sînt și ei persecutați.

Deci, un rege catolic care și-a dovedit credința este cel care se alătură cruciadei pe care papa Pius al V-lea se chinuie să o organizeze încă de la începuturile pontificatului său. Și nu fără motiv: în timp ce pirații din Africa de nord aduc nesiguranta pînă în mijlocul posesiunilor spaniole din Mediterana occidentală, la cealaltă extremitate a teritoriilor Habsburgilor, turcii obțin succese care îl obligă pe împărat să accepte un armistițiu. În sfîrșit, sultanul amenință să cucerească Ciprul, posesiune venețiană.

Preocupate de certurile proprii, statele europene primesc fără entuziasm cruciada propăvăduită de Pius al V-lea. În timp ce Franța, aliata turcilor împotriva Habsburgilor, se oferă ca mediator, suveranii europeni, de la împăratul Maximilian pînă la Elizabeta a Angliei, se tem ca Filip al II-lea să nu profite de cruciadă pentru a-și extinde dominația. După multe negocieri, papa Pius al V-lea reușește să organizeze o expediție de vase spaniole, genoveze și piemonteze comandată de însuși fratele regelui Spaniei: don Juan de Austria obține la Lépanto (1571), în largul Corintului, o strălucită victorie asupra flotei turcești. Spania cîștigă astfel un prestigiu considerabil.

Lepanto este totuși ultimul succes al regelui Spaniei. De altfel, un succes mai mult aparent decît real: flota turcească nu este distrusă. Ciprul rămîne în mîinile otomanilor, iar puterea de care dă dovadă Filip al II-lea continuă să îngrijoreze statele europene. Franța, ale cărei teritorii sînt încercuite, este mai neîncrezătoare decît niciodată, iar Anglia protestantă îl consideră pe Filip drept dușmanul său firesc. Îngrijorate pentru independența lor, tinerele state naționale europene încearcă să zdrobească pretențiile hegemonice ale Spaniei. Rînd pe rînd, Țările de Jos, Anglia sau Franța scapă de sub dominația ei.

Revolta din Țările de Jos

Chiar dacă împăratul Carol Quintul considera cele „saptesprezece provincii” ale Țărilor de Jos drept inima însăși a Imperiului său, din simpatie dar și din prudență, el le-a lăsat totuși libertățile și privilegiile moștenite din trecutul lor glorios. Ambiția nu-l lăsa să uite că Țările de Jos erau provinciile cele mai bogate din Europa, iar Anvers capitala economică a lumii. În timpul ultimilor ani ai domniei sale, apariția garnizoanelor spaniole în orașele Flandrei a trezit îngrijorarea Țărilor de Jos. Instalarea puterii lui Filip al II-lea nu putea decît să agraveze situația. Pentru a se apăra de intransigența suveranului spaniol, Țările de Jos aleg și ele calea particularismului național.

Cînd îl moștenește pe Carol Quintul, Filip al II-lea părăsește Țările de Jos și nu mai revine aici. Sora sa vitregă, Margareta de Parma este cea care guvernează asistată de cardinalul Granvelle. Interesat și plutocrat, acesta din urmă provoacă opoziția nobililor olandezi. Membri ai ordinului burgund al Lîinii de Aur, contele de Egmont și Wilhelm de Nassau, prinț de Orania, se fac purtătorii de cuvînt ai insatisfacției unei nobilimi ale cărei motive de nemulțumire sînt numeroase: prezența garnizoanelor spaniole în orașele Flandrei și Valoniei, introducerea iezuiților și Inchiziției pe acest teritoriu preferat de umaniști, în care predomină reforma calvinistă, și crearea a patruzeci de noi epis-

copate. Separarea de la Granvelle (1564) nu ajunge să restabilească calmul: doi ani mai târziu, două sute de nobili conduși de Ludovic de Nassau și îmbrăcați sărăcăcios („săracii“) cer rechemarea inchiizitorilor. Regele Spaniei hotărăște să reprime revolta și să înece erezia în sânge.

Investit cu puteri depline, ducele de Alba se năpustește asupra Țărilor de Jos cu o armată de 27 000 de oameni. Severitatea represiunii pe care o practică aici înspăimîntă Europa. Un tribunal al tulburărilor, înființat la Bruxelles, înmulțește execuțiile (mai mult de 8 000). Devenit un dușman neîmpăcat al lui Filip al II-lea, prințul de Orania trece în Germania unde recrutează mercenari și unde, fără greutate, face să fie detestat numele călăului din Țările de Jos.

Pe lângă teroare, exploatarea financiară exercitată de Spania îndepărtează definitiv pe supușii săi din Țările de Jos. Alba împrăștie trupele lui Wilhelm de Orania, dar acesta găsește aliați de temut printre marinarii aspri din Zelanda, Olanda și Friza: cuceriti de propăvăduința calvinistă și înzestrați cu „scriitori de împuternicire“ semnate de Wilhelm, „săracii mărilor“ jefuiesc Marea Nordului și marchează cu atrocități zelul lor anticatolic și antispaniol. În 1572, ei cuceresc provincia Utrecht unde Wilhelm depune jurământ și devine „stathouder“⁵⁹ (locotenent) al regelui de Olanda. Alungîndu-i pe spanioli din Walcheren, ei sînt în curînd stăpîinii părții de nord a Țărilor de Jos.

Represiunea nemiloasă duce deci la un eșec absolut total: incapabil să înăbușe erezia, Filip al II-lea s-a arătat a fi neputincios în fața „săracilor“. Chiar în momentul în care victoria de la Lepanto îi satisfăcea ambiția, proprii săi supuși îi aduc cea mai crudă ocară. Ei îi oferă generalisimului cruciadei imaginea ereziei triumfătoare; suveranului care visează să domine Europa ei îi dovedesc neputința sa de a se face ascultat de propriile sale state.

În zadar îl înlocuiește Filip pe ducele de Alba cu don Juan de Austria, gloriosul învingător de la Lepanto, el nu reușește să

reinstaeze dominaia spaniolă. Decît să o suporte, olandezii preferă să deschidă digurile, iar provinciile din sud, după jefuirea Anversului de către trupele spaniole (1576), se alătură lui Wilhelm de Orania pentru a-i alunga pe spanioli.

Pentru a evita pierderea în întregime a Țărilor de Jos, Alessandro Farnese, numit de Filip în 1578, se folosește de neîncrederea religioasă a catolicilor din sud față de Wilhelm de Orania, care se prezintă drept șef al calvinistilor. Dacă acesta reușește să-i readune sub autoritatea regelui Spaniei, el nu poate să împiedice cele șapte provincii calviniste din nord (Olanda, Zelanda, Utrecht, Guelderland, Ijssel, Overland, Friesland și Groningen) de a se proclama „Provincii Unite“. Insurecția din Țările de Jos împotriva lui Filip al II-lea se termină cu despărțirea celor Șaptesprezece Provinci: incapabil să unifice Europa, Filip al II-lea nu a reușit decît să provoace formarea unui nou stat. Asasinarea prințului de Orania (1584), departe de a restabili situația, hotărăște Anglia să susțină Provinciile Unite.

Începînd din acel moment, războiul capătă caracterul unei lupte neiertătoare între credința catolică, al cărei apărător este Filip și protestantism, forță centrifugă ce trebuie distrusă acolo unde este ea mai puternică. Încă o dată, motivele religioase coincid cu vederile politice ale lui Filip. Pentru a instaura în Europa dominația Spaniei catolice, pentru a se restabili și în Provinciile din nordul Țărilor de Jos autoritatea sa pierdută, trebuie lovită Anglia, centrul calvinismului european.

Ascensiunea puterii engleze

Sub domnia Tudorilor, monarhia engleză se întărește, Henric al VIII-lea (1509-1547) este unul din cei trei mari suverani ai Europei. Odată cu el apare doctrina care va servi drept bază politicii europene a Angliei: echilibrul european. Securitatea Angliei putînd fi amenințată dacă un stat reușește să-și instaureze hegemonia pe continent, acesta trebuie să treacă de partea adversarilor puterii dominante în acel moment.

Trebuie de asemenea să se stabilească de unde vine pericolul: confruntat cu fastul nemaipomenit al lui François I și cu umilința prefăcută a lui Carol Quintul, Henric al VIII-lea crede la început că Franța este aceea care amenință stabilitatea continentului. Odată ambițiile lui Carol Quintul date la iveală, Anglia adoptă față de Habsburgi o atitudine cu atât mai ostilă cu cât problema religioasă adaugă noi motivații. S-a văzut că Henric al VIII-lea, catolic intransigent, salutat de suveranul pontif cu titlul de „apărător al credinței“, a fost obligat din motive personale să se despartă de Roma. Totuși, este o falsă schismă și o falsă reformă, pentru că esența dogmei și a ritualului catolic este păstrată. Nu există deci nimic care să facă Anglia să devină în Europa apărătoarea Reformei în fața catolicismului reprezentat de Spania.

Se putea crede chiar că, legată de împrejurări neprevăzute, reforma anglicană era sortită eșecului. Poate că ar fi fost așa dacă gafele lui Filip al II-lea, adăugate la ura tradițională față de Roma, nu ar fi transformat noua religie în cheia de boltă a patriotismului britanic, provocat de acțiunile spaniole. Când Maria Tudor, preacatolica fiică a Catherinei de Aragon, se urcă pe tron, anglicanismul pare să fie condamnat. Căsătoria sa cu Filip al II-lea schimbă situația. Cu toate că cele două regate rămân separate, regele Spaniei intenționează să se folosească de Anglia în politica sa europeană. Astfel, o împinge pe Maria să-și angajeze țara în război împotriva Franței, ceea ce o face să piardă Calais-ul prin tratatul de la Cateau-Cambrésis. Filip încurajează mai ales pe soția sa să restabilească catolicismul în Anglia prin orice mijloace. Represiunea întreprinsă de aceasta (mai mult de 300 de morți pe rug) îi aduce Mariei porecla de „Sîngeroasa“ și îi ridică pe englezi împotriva catolicismului.

În 1558, când se termină domnia lugubră a Mariei Tudor, Elizabeta, fiica celei de-a doua soții a lui Henric al VIII-lea, se urcă pe tron. Pentru că este reformată, ea nu este recunoscută de catolici, care o consideră drept suverană legitimă pe verișoara sa, Maria de Stuart, regina Scoției. Căutînd mai ales să resta-

bilească pacea, Elizabeta refuză să intervină în conflictele continentale și se opune la susținerea „săracilor“ din Țările de Jos, răsculați împotriva lui Filip al II-lea. Ambiția ei este să-și construiască o flotă puternică care, prin expediții împotriva galioanelor spaniole ce vin din America, să contribuie la îmbogățirea regatului său.

Supărat, Filip al II-lea caută să alunge pe negustorii britanici din Portugalia. El încearcă mai ales să se debaraseze de Elizabeta susținând drepturile la coroană ale verișoarei sale, Maria Stuart. Eșecul acestui complot nu face decât să-i unească pe englezi în jurul suveranei lor. Aceasta nu mai are nici o ezitare când asasinarea lui Wilhelm de Orania scoate la iveală amploarea și pericolul proiectelor europene ale lui Filip al II-lea.

Elizabeta îl trimite pe favoritul ei, Robert Dudley, împreună cu vreo 6 000 de oameni, în ajutorul răsculaților din Țările de Jos. În același timp, ea se arată neîndurătoare în noul complot țesut în jurul Mariei Stuart. Acuzată de asasinarea celui de-al doilea soț al ei, este condamnată la moarte. Execuția face din ea o martiră a credinței și agravează tensiunile dintre Anglia și Filip al II-lea. Acesta din urmă este convins că trebuie să învingă Anglia pentru a înfrânge rezistența provinciilor nordice din Țările de Jos și să pună capăt hoțiilor de nesuportat ale piraților englezi.

Surd la sfaturile pentru prudență ale unor consilieri ai săi și ale papei însuși, el concentrează pe Tage (mai 1558) flota cea mai puternică care s-a văzut vreodată: 132 de nave, la care se vor adăuga cele ale escadrei flamande ale lui Farnese, șef al expediției, având 30 000 de oameni și 2 400 de tunuri. Deosebit de puternică, dar greu de manevrat, „Invincibila Armada“ cunoaște trei dificultăți: furtunile și coliziunile la care se adaugă hărțuiei piraților englezi. Pe coastele Flandrei, „Armada“ este înfrântă definitiv: comandată de marinari remarcabili, flota britanică, inferioară, pătrunde cu îndrăzneală în mijlocul greoaiei flote spaniole. Blocat de o flotă olandeză, Farnese nu poate să-i

dea ajutor. Pentru a scăpa de urmăritori, „Armada“, fără hărți și piloți, intră în Marea Nordului unde este împrăștiată de scoțieni, irlandezi, de furtuni și uragane. Numai jumătate din „Armada“ se întoarce în Spania.

Odată cu puterea navală a Spaniei se prăbușesc și pretențiile hegemonice ale lui Filip al II-lea. El supraviețuiește zece ani dezastrului Armadei și vede afirmându-se puterea engleză, căreia a vrut să-i dea lovitura de grație. În ciuda acestui eșec, el crede încă posibilă realizarea ambiției lui Carol Quintul: alipirea posesiunilor din Țările de Jos la regatul Spaniei, anexînd și Franța Regilor Preacreștini⁶⁰. Aceste noi țeluri imperialiste nu vor mai avea nici o șansă.

Regatul Franței îi scapă lui Filip al II-lea

Ocrotit de pacea de la Cateau-Cambrésis, puterea franceză se descompune după moartea lui Henric al II-lea (1559). Neavînd timp îndelungat un rege adult, reapar slăbiciunile monarhiei franceze, mai întîi prin turbulența marilor feudali.

Rege la 15 ani, François al II-lea este lipsit de cultură și de energie. El îi lasă pe cei din familia de Guise, unchiul soției sale, Maria Stuart, să guverneze în locul său. Această situație stimulează ambițiile: alți mari feudali (Montmorency, Bourbon) pot să aibă pretenții să-l sfătuiască pe rege, fiind chiar mai îndreptățiți decît de Guise. Aceste rivalități se vor agrava datorită strînsei legături dintre certurile religioase și luptele politice: condusă de Coligny și de Bourboni, nobilimea protestantă se ridică împotriva familiei de Guise care-i persecută pe reformați.

Avînd drept scop să-l răpească pe rege pentru a-l sustrage influenței familiei de Guise, conjurația de la Amboise este demascată și reprimată cu asprime. Poetul Agrippa d'Aubigné (1552-1630) povestește că fratele său l-a pus să jure că-i va răzbuna pe condamnații spînzurați de ferestrele castelului de la Amboise.

Moartea lui François al II-lea (1560) a retezat influența familiei de Guise. Catherina de Medici devine regentă în numele lui Carol al IX-lea, al doilea fiu al său. Ea încearcă, printr-o politică de toleranță, să dezamorseze situația pe care dușmăniile religioase și vechile rivalități senioriale o fac explozivă. Dar dorința sa se lovește de manevrele familiei de Guise și de presiunile ginerelui său, Filip al II-lea. În timp ce suveranul spaniol amenință că va interveni în Franța pentru a distruge erezia, familia de Guise se însărcinează să pună gaz pe foc: la Vassy, în Champagne, oamenii ducelui de Guise împrăștie o adunare protestantă și ucid vreo treizeci de reformați (1562). Este începutul războaielor religioase.

Agravat de implicațiile religioase, războiul pentru putere pe care îl provoacă familia de Guise și Bourbon depășește curînd granițele regatului francez. Prințul de Condé, fratele lui François de Guise, apelează la prinții lutherani germani și la Elizabeta a Angliei și în felul acesta regenta și familia de Guise sînt împinse către prinții catolici și mai ales către Filip al II-lea, care arde de nerăbdare să intervină.

În nemilosul război civil care sfîșie Franța se înmulțesc masacrele și asasinatele. La asasinarea lui François de Guise (1563) se răspunde în noaptea de 23 spre 24 august 1572 cu masacrul hughenotilor (noaptea Sfîntului Bartolomeu): trei mii de protestanți sînt uciși, printre care amiralul de Coligny, devenit consilierul principal al tînărului rege Carol al IX-lea.

Manevrînd între facțiunile politice rivale, Catherina de Medicis încearcă să păstreze pentru ea tronul fiilor săi. Ea învrăjbește cele două partide și înlesnește pe rînd adversarilor să-l pună pe rege sub dominația lor. Preocupată să-l controleze pe rege, ea nu ezită să-l elimine pe cel care îi cîștigă bunăvoința.

Urmîndu-i fratelui său Carol al IX-lea (1574), Henric al III-lea trebuie deci să înfrunte o situație foarte complexă. Inteligent, autoritar și lucid, el nu știe să-și folosească aceste calități din lipsă de voință și de spirit metodic. Încă de la venirea sa pe tron, el încearcă să restabilească pacea prin concesii făcute protestan-

ților. Nu reușește decît să dezlănțuie agitația catolică întreținută de Henric de Guise, care își ascunde cu greutate pretențiile la tronul Franței și pune bazele Sfintei Ligi⁶¹ (1567): o adunare generală a tuturor asociațiilor catolice din provincie hotărîită să impună catolicismul, la nevoie chiar împotriva voinței regelui. Amenințarea este cu atît mai mare cu cît umbra lui Filip al II-lea se profilează în spatele Ligii. Acesta din urmă îl finanțează de altfel pe Henric de Guise.

Situația lui Henric al III-lea este compromisă și de moartea tînărului duce de Alençon (1584), ultimul fiu al Catherinei de Medicis: regele nu are moștenitor direct. În ordinea succesiunii, cel ce ajunge primul pe listă este Henric de Navarra. Dar succesiunea sa la tronul Franței este problematică: el este șeful partidului protestant. Henric al III-lea trebuie să aleagă între urmașul său protestant și rivalul său catolic, ducele de Guise. Pentru a-și salva coroana, el îl alege mai întîi pe Henric de Guise. Dar se simte repede înlăturat de acesta, care se sprijină pe cler și beneficiază de încrederea poporului parizian. Fugind din capitală, ajunge la Blois, unde convoacă Stările generale (1589) înainte de a-l asasina pe Henric de Guise și pe fratele său, cardinalul de Lorena. La Paris izbucnește o revoltă și Mayenne, ultimul frate al lui Henric de Guise este numit locotenent-general al regatului. Renegat de supușii săi catolici, Henric al III-lea nu are altă alternativă decît să se împace cu Henric de Navarra și să-și unească armata cu armata acestuia din urmă pentru a asedia capitala. Înjunghiat (la 1 august 1589) de Jacques Clément, un călugăr fanatic, înainte de a muri, Henric al III-lea îl desemnează drept moștenitor legal pe Henric de Navarra.

Filip al II-lea, care se mulțumise pînă atunci să subvenționeze Liga, hotărăște să intervină. Situația este avantajoasă pentru că majoritatea seniorilor catolici refuză să-l considere regele lor pe Henric al IV-lea. Pentru Europa catolică, singurul rege adevărat al Franței este bătrînul cardinal de Bourbon, pe care Mayenne, ultimul frate al lui Henric de Guise, îl proclamă

rege la Paris, sub numele de Carol al X-lea, dar care, prizonier al lui Henric al IV-lea, nu mai are nici o putere.

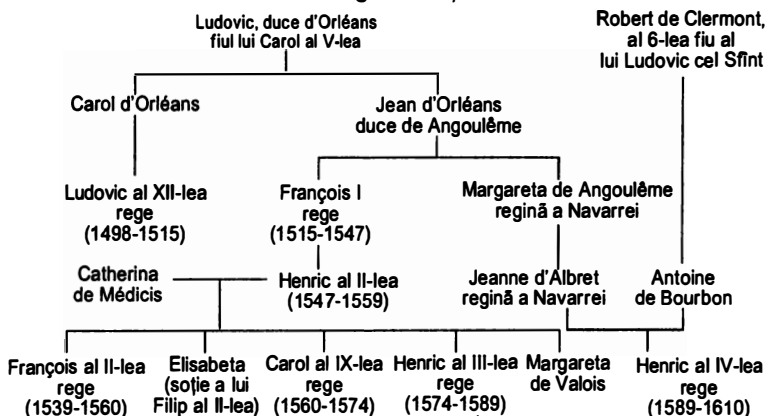
Începe atunci o lungă perioadă de războaie. Franța apare ca un câmp de luptă închis, în care se înfruntă Europa catolică și Europa protestantă. Henric al IV-lea, rege fără regat, încearcă să i-l smulgă lui Mayenne, aliat al lui Filip al II-lea, ale cărui trupe au pătruns în Franța. Începe o luptă ciudată, fără victorii hotărâtoare, adversarii ferindu-se să bruscheze lucrurile. În timp ce Mayenne, depășit de intransigența membrilor parizieni ai Ligii, a făcut eforturi deosebite pentru a rezista presiunilor continue ale lui Filip al II-lea, Henric de Navarra intenționează să cucerească odată cu regatul și inimile supușilor săi. În acest scop, el începe să plece urechea la sfaturile binevoitoare ale celor care, urmînd sugestia lui Henric al III-lea pe patul de moarte, îl împing să se lepede de protestantism pentru a face să dispară ezitățile francezilor.

Din rațiuni politice, temîndu-se de puterea lui Filip al II-lea, națiunile Europei nu-i refuză lui Henric al IV-lea sprijinul lor. Acestea își intensifică eforturile cînd regele Spaniei își dezvăluie planurile: moartea cardinalului de Bourbon lipsind Liga de justificare, un emisar spaniol propune deputaților din Stările generale să o numească regină a Franței pe Isabelle-Claire-Eugénie, fiica lui Filip al II-lea și a Elizabetei de Valois.

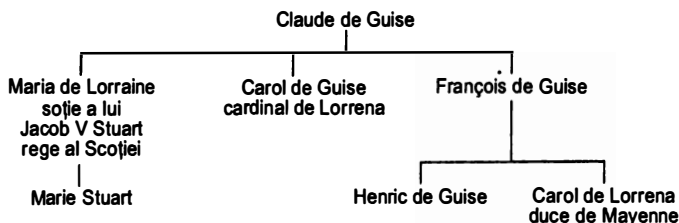
Acest proiect, care pregătește embrionul unui nou imperiu occidental, determină Liga și pe parlamentari să înceapă negocierile cu Henric de Navarra. După ce a abjurat religia protestantă, el intră triumfător în Paris (22 martie 1594). Ambițiile de hegemonie europeană ale lui Filip al II-lea s-au spulberat. Moartea sa, cîțiva ani mai tîrziu, nu înseamnă totuși sfîrșitul intențiilor imperialiste ale Habsburgilor: ele vor constitui de acum înainte preocuparea ramurei vieneze a familiei.

Familiile regale în Franța în secolul al XVI-lea (genealogie simplificată)

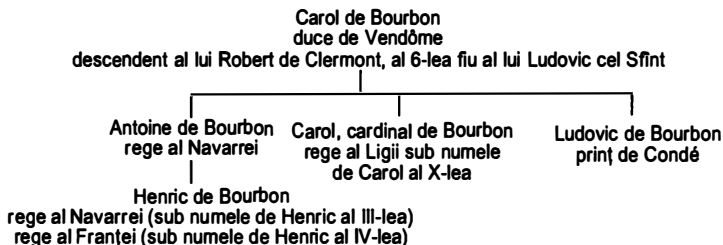
Regii Franței

Familia de Guise

Familia Bourbon

Dificultățile Habsburgilor din Viena

Moartea lui Filip al II-lea de Spania consfințește eșecul încercării acestuia de a domina Europa. Totuși, puterea spaniolă rămîne considerabilă chiar dacă peninsula este slăbită de scăderea transporturilor de metale prețioase și de emigrația tot mai mare, consecință a sărăcirii economice și a unei politici religioase intransigente. Țările de Jos, chiar micșorate prin desprinderea Provinciilor Unite calviniste, constituie un puternic cap de pod în nordul Europei, iar posesiunile din Italia, comunicînd ușor cu cele austriece ale ramurii mezine, reprezintă replica meridională a Flandrei. Numai caracterul lor slab împiedică pe urmașii lui Filip al II-lea să reia la rîndul lor politica imperialistă a singuraticului de la Escorial.

Ultima încercare a Habsburgilor de a domina Europa vine de la Sfîntul Imperiu germanic, pe care dezbinarea suveranilor săi și lipsa de autoritate a împăraților, păreau să-l hărăzească unei lente alunecări în anarhie. Ferdinand I este ales împărat în 1558, după abdicarea fratelui său, Carol Quintul. El poate încă să ofere iluzia unui suveran independent, dornic să reunească forțele Imperiului pentru a-i respinge pe turci, care ocupă statele sale din Ungaria. Puterea sa depinde totuși de bunăvoința prinților germani pe care este obligat să-i menajeze, aplicînd prevederile Păcii de la Augsburg.

Această slăbiciune a Habsburgilor de Viena este încă și mai evidentă în timpul succesorilor imediat următori ai lui Ferdinand I. Incapabili să guverneze imperiul, sau luptîndu-se între ei pentru putere, ei lasă calea liberă prinților protestanți sau catolici, care se înfruntă direct, formînd partide bine organizate. Punînd capăt certurilor dintre calviști și luterani, prinții protestanți se organizează în Uniunea evanghelică, grupată în jurul Electeurului palatin, în timp ce catolicii formează o Ligă Sfîntă condusă de ducele de Bavaria.

Ambițiile lui Ferdinand al II-lea

Germania de la începutul secolului al XVII-lea este deci fărâmițată, dezbinările religioase adăugându-se fărâmițării politice care fac neputincios „Sfântul Imperiu de naționalitate germanică“. Dar dacă vine un împărat energic care să redea forță posibilităților pe care le presupune un titlu imperial, Sfântul Imperiu ar putea pretinde conducerea Europei din care ar extirpa erezia...

Astfel gîndesc iezuiții care conduc Contrareforma în statele Habsburgilor. Ei nu-l simpatizează pe Mathias, împărat din 1612 pînă în 1619, care încearcă zadarnic să desființeze cele două ligi rivale: Uniunea Evanghelică și Liga Sfintă. În schimb, iezuiții au să-i propună un succesor ales dinainte: vărul său, arhiducele Ferdinand de Styria, pe care l-au crescut ei și cu ajutorul căruia speră să asigure succesul Contrareformei în Imperiu.

Sub influența lor, împăratul Mathias îl recunoaște pe Ferdinand drept succesor și îl prezintă el însuși drept viitor rege al Boemiei (1617). Cehii, care au obținut (1609) recunoașterea oficială a Bisericii husite, sînt cu atît mai îngrijorați cu cît Ferdinand a demonstrat deja în Styria zelul său catolic: el a oferit protestanților posibilitatea de a alege între convertire și exil. Desigur, Ferdinand jură să respecte acele „lettres de Majesté“ care garantează libertatea religioasă a cehilor, dar nu-și ține promisiunea. Tracasările și persecuțiile împotriva protestanților provoacă agitația nobilimii cehe. În mai 1618, o delegație de protestanți înarmați se prezintă la castelul regal din Hradcany și, după o discuție aprinsă, îi aruncă pe consilierii regali pe fereastră.

„Aruncarea pe fereastră de la Praga“ marchează ruptura dintre cehi și Imperiu. Se constituie un guvern revoluționar și cînd, în mai 1619, împăratul Mathias moare, cehii îl declară pe Ferdinand decăzut și îl aleg în locul lui pe Electorul palatin Frederic al V-lea. Conflictul începe cîteva zile mai tîrziu, cînd Ferdinand al II-lea este ales împărat.

Acest conflict nu poate fi considerat doar un război religios. El ține de tentativa făcută de Ferdinand al II-lea și de iezuiți de a reface Sfântul Imperiu germanic. Acest nou plan expansionist al Habsburgilor, în care Ferdinand al II-lea trebuie să reia ambițiile lui Carol Quintul cu metodele lui Filip al II-lea, neliniștește națiunile Europei. Acestea se vor ridica împotriva Habsburgilor de Viena.

Războiul „de treizeci de ani“

Dacă Boemia, motivul direct al conflictului, se găsește în centrul Europei, războiul apare foarte repede ca un nou episod al planului habsburgic de a reface o Europă catolică pe care s-o domine. Taberele adverse se constituie în jurul acestei perspective: cehii, cerînd ajutor șefului Uniunii Evanghelice își leagă soarta de cea a prinților germani interesați de menținerea unui împărat fără autoritate. În ceea ce-i privește, Habsburgii fac bloc în jurul lui Ferdinand; Spania trimite Habsburgilor din Viena trupe din Veneția și din Țările de Jos. În această înfruntare care rămîne germană trebuie semnalată absența țărilor europene cele mai interesate în eșecul împăratului: Anglia lui Jacob Stuart dezaproabă revolta cehă, în timp ce Franța este paralizată de regența care urmează morții lui Henric al IV-lea (1610).

În aceste condiții soarta războiului este repede pecetluită: Boemia cade în mîinile lui Ferdinand, iar regimul habsburgic se stabilește cu brutalitate în regatul recucerit. Execuții numeroase, otrăviri și confiscări asigură autoritatea împăratului în țară și deschide prăpastia între populația cehă și stăpîinii săi germanici. Numai nobilii catolici găsesc îndurare în fața împăratului. Dată pe mîna mercenarilor, Boemia este jefuită și va recunoaște prima acele „orori ale războiului“ care vor deveni obișnuite în Europa și pe care gravurile lui Callot le-au imortalizat pentru posteritate. Conduși de nunțiul papal Carafa, iezuiții trec la convertirea forțată a locuitorilor. Mulți preferă să fugă din Boemia și emigrează în toată Europa. Reluînd pro-

iețele centralizatoare și catolice ale lui Filip al II-lea, Ferdinand aplică în regatul care se află în stăpînirea sa regimul pe care visează să-l introducă în întreg Imperiul: vechiul regat al Boemiei este lipsit de orice autonomie, monarhia încetează să mai fie electivă și devine ereditară în favoarea Habsburgilor.

Cît despre Electorul palatin, acesta se întoarce în grabă în statele sale pe care le găsește ocupate de trupele spaniole venite din Țările de Jos. Frederic al V-lea este alungat din statele sale și exilat din Imperiu: de acum înainte, în colegiul care îl numește pe împărat nu mai sînt decît doi electori protestanți (Saxa și Brandenburg).

Victoria lui Ferdinand este cu atît mai îngrijorătoare pentru națiunile Europei cu cît aceasta coincide cu o reluare a activității Habsburgilor din Spania în Italia și în Țările de Jos. Odată cu numirea (1624) a cardinalului Richelieu în funcția de ministru al lui Ludovic al XIII-lea, Franța iese dintr-o lungă letargie diplomatică și își dă seama imediat de pericolul pe care îl reprezintă întreprinderile Habsburgilor. Dar Richelieu crede că regele trebuie mai întîi să restabilească ordinea în regatul său, în care prinții protestanți îi batjocoresc autoritatea. Fără să acționeze în mod direct împotriva Habsburgilor, el se străduiește să ridice obstacole în calea ambițiilor lor. Regele Danemarcei este cel căruia îi revine acest rol.

Danemarca și Suedia împotriva lui Ferdinand al II-lea

În timp ce Uniunea de la Kalmar se prăbușește definitiv (1523), fiecare dintre suveranii Uniunii – Gustav Vasa în Suedia și Frederic I în Danemarca – se străduiește să constituie un stat puternic. În acest scop ei hotărăsc să confiște bunurile celui mai mare proprietar de pămînturi din Scandinavia: Biserica. Pentru a-i da acestei operații economice un pretext religios, și unul și celălalt se fac luterani. Pentru Frederic I, această con-

vertire avea în plus avantajul de a răspunde unui profund sentiment antigermanic, hrănit de secole de luptă împotriva expansionismului germanic.

Fiul său, Christian al IV-lea (1588-1648), prinț al Imperiului datorită posesiunilor sale din Schleswig-Holstein, este legat de prinții protestanți din Germania de nord. Aliat cu orașele luterane ale Hansei, el visează să extindă influența daneză asupra estuarelor germane. De aceea se neliniștește în fața acțiunilor Habsburgilor din Spania împotriva Provinciilor Unite și ale împăratului împotriva protestanților.

Încurajat de trimișii lui Richelieu, de Anglia și de Olanda, el se străduiește să adune forțele protestante din Germania. Frederic al V-lea din Palatinat îi oferă un comandant de armată și un argument de drept pentru a interveni.

Dar Ferdinand al II-lea nu rămîne inactiv: un nobil ceh aliat, Albert de Valdestejn (mai cunoscut sub numele germanizat de Wallenstein), adună pe socoteala sa o armată de 20 000 de mercenari. Ofensiva daneză este sortită eșecului: trupele lui Christian al IV-lea sînt zdrobite în 1626. Temîndu-se ca Suedia să nu profite de situație, prin pacea de la Lübeck (1629), Christian al IV-lea trebuie să renunțe să mai intervină în afacerile Imperiului.

Ferdinand al II-lea profită de această situație pentru a-și mai mări puțin autoritatea asupra Germaniei și pentru a mai avansa în dubla întreprindere de restaurare a catolicismului și de centralizare: el dă satisfacție catolicilor anulînd toate acțiunile luterane împotriva bunurilor Bisericii. Dar Ferdinand intenționează să le dea o lovitură grea pe plan politic. Puternic datorită victoriilor sale recente, el intenționează să se lipsească de Electori și să refacă o monarhie ereditară în favoarea Habsburgilor. La Ratisbonne, el propune Dietei să-l aleagă pe fiul său rege al romanilor. Trimisul lui Richelieu, părintele Joseph, stîrnește neîncrederea Electorilor care refuză să-l aleagă pe fiul lui Ferdinand.

Pentru Richelieu acesta este un succes diplomatic incontestabil. Succes consolidat în Franța prin victoria sa asupra

partidului grupat în jurul reginei mamă, care caută să-l discrediteze acuzându-l de o politică antispaniolă și anticatolică. Richelieu poate acum să-și pună în aplicare planul: el trimite împotriva lui Ferdinand al II-lea redutabila armată suedeză pe care o întreține din subvențiile sale.

Suedia urmașilor lui Gustav Vasa este foarte legată de Reformă. Când Ioan al III-lea se căsătorește cu moștenitoarea Jagellonilor din Polonia, nobilimea suedeză îl bănuiește că vrea să unească pe capul fiului său, Sigismund, cele două coroane, a Suediei și a Poloniei, suținute de religia catolică. Refuzând ceea ce i se pare o formă de supunere politică și religioasă, nobilimea suedeză îl detronează pe Sigismund în favoarea unchiului său, Carol (1604).

Noul rege întreprinde o serie de campanii menite să stabilească autoritatea suedeză în detrimentul Poloniei și Danemarcei. Rege la șaisprezece ani, fiul său, Gustav-Adolf, devine apărătorul cauzei reformate împotriva acțiunilor lui Ferdinand al II-lea. Cultivat, chiar savant, dispunând de posibilitatea de a se dota cu un armament de ultimă oră datorită minelor de fier în care Suedia este bogată, el înființează o armată națională de 130 000 de oameni, formată din țărani suedezi viguroși, supuși unei discipline severe și plătiți în mod permanent. Această armată luptă nu din spirit mercenar, ci în numele unui ideal religios și național. Intrând în luptă cântînd psalmi, îi alungă pe polonezi din Livonia (1621), apoi cucerește Prusia orientală și preia controlul asupra Niemenului și Vistulei. Regatul Suediei se întinde acum pînă la teritoriile germanice.

Gustav-Adolf este conștient de pericolul pe care îl reprezintă pentru Scandinavia recucerirea catolică a Habsburgilor din Germania. De aceea el ascultă cu atenție sugestiile lui Richelieu, care, promițîndu-i subvenții serioase, îl sfătuiește să-și întoarcă forțele împotriva Imperiului. Chiar în momentul în care părintele Joseph (1630) îi convinge pe Electorii de la Ratisbonne să nu cedeze pretențiilor împăratului, regele Suediei debarcă în Pomerania și primește ajutorul Electorilor protestanți

de Saxa și de Brandenburg. Aceste evenimente marchează o nouă etapă în războiul indirect care se duce între Richelieu, reprezentant al statelor naționale din Europa, și Ferdinand al II-lea, moștenitor al concepțiilor hegemonice ale familiei de Habsburg.

Bazele alianței dintre Richelieu și Gustav-Adolf sînt totuși nesigure: pentru Richelieu, Gustav-Adolf nu este decît un „condottiere“, a cărui armată o cumpără și căruia îi permite să dispună de ținuturile cucerite cu condiția să respecte pe aceste teritorii cultul catolic. Departe de a se bate pentru regele Franței, Suedia lui Gustav-Adolf caută să-și extindă dominația asupra întregii Mări Baltice și să constituie o federație a statelor reformate din Germania de Nord: un fel de Imperiu protestant care ar contrabalansa Imperiul catolic.

Jefuirea de către forțele imperiale ale lui Tilly a orașului protestant Magdeburg ajută acest plan, aruncînd pe prinții protestanți, la început neîncrezători, în brațele lui Gustav-Adolf. Devenit șef al protestanților din Imperiu, regele Suediei începe ofensiva. În cîteva săptămîni, el este stăpînul și arbitrul Germaniei. Tilly se retrage în Saxa, apoi este zdrobit la Breitenfeld (1631). Năpustindu-se spre Rhin, Gustav-Adolf îi alungă pe spanioli din Mainz.

El îi propune atunci lui Richelieu o acțiune paralelă în Franche-Comté și Alsacia. Însălmîntat de succesele rapide ale regelui Suediei și puțin dornic de a deveni instrumentul politicii protestante a acestuia, care nu era în ochii lui decît un mercenar devotat și ascultător, cardinalul tergiversează. Franța este incapabilă să țină în frîu uraganul pe care tocmai l-a declanșat în Germania. Sătul de interminabilele negocieri cu francezii, Gustav-Adolf hotărăște să treacă la acțiune debarasîndu-se de Electorul de Bavaria, sufletul coaliției catolice. O ofensivă fulgătoare îl conduce la München și îi deschide calea spre Viena. Îngrozit, Ferdinand al II-lea îl recheamă pe Wallenstein care își reface armata, o alătură celei a lui Maximilian de Bavaria și, cu forțe net superioare ca număr, barează suedezilor drumul spre

capitală. La capătul unei lupte nesigure de cinci zile, Gustav-Adolf renunță și se întoarce spre Saxa, urmărit de inamici. Lupta decisivă se dă la Lützen, la 16 noiembrie 1632: suedezii câștigă, dar Gustav-Adolf este ucis în bătălie.

Moartea sa îl scoate pe Richelieu din încurcătură, dar nu rezolvă problemele lui Ferdinand. Cancelarul suedez Oxenstiern rămîne în Germania și organizează lupta împotriva împăratului. Mai mult, Bernard de Saxa-Weimar, locotenent al lui Gustav-Adolf, își atribuie un ducat în regiunea Franken (sau Franconia), în timp ce Wallenstein, teoretic în serviciul lui Ferdinand, o face pe suveranul în castelul său din Boemia, ascultînd cu bunăvoință pe trimișii lui Richelieu care îi trec pe sub nas coroana Boemiei în schimbul unei alianțe împotriva împăratului. Pentru a evita această situație catastrofală, Ferdinand îl asasinează în 1634. Combinația diplomatică a lui Richelieu împotriva Habsburgilor a eșuat. Acest eșec este agravat de înfrîngerea suedezilor lui Oxenstiern de armatele împăratului, la Nordlingen (1634), și de spectaculoasa împăcare a împăratului cu Electorul de Saxa. După atîția ani dificili, Ferdinand II, care nu a făcut decît să consolideze tendințele sale imperialiste, iese triumfător.

Pentru Richelieu și ministrul spaniol Olivares, timpurile abilităților diplomatice au trecut. Europa statelor naționale, între care pe primul loc se află Franța, trebuie să pună capăt ambițiilor imperialiste ale Habsburgilor. Se anunță o nouă înfruntare care va dura mai mult de douăzeci de ani.

Franța iese din culise

Etimologic universală⁶², religia catolică face parte integrantă din întreprinderile imperialiste ale Habsburgilor. Deci, nu este de mirare că apărătorii cei mai înverșunați ai independenței statelor sînt reformații. După ce au înlăturat centralizarea religioasă a Romei, ei intenționează să scuture jugul politic reprezentat de Habsburgi și să scape de toate amenințările pe care le include titlul imperial.

Pentru a pune capăt ambițiilor Habsburgilor, Richelieu se vede obligat să încheie cu reformații o alianță la care nu s-a gândit pînă acum decît cu aversiune. Regele Preacreștin devine protectorul recunoscut al protestantismului european. În 1635, se încheie acorduri cu Suedia – căreia i se promite Electoratul de Mainz –, cu Danemarca – căreia i se oferă Bremenul în schimbul binevoitoare sale neutralități –, cu Bernard de Saxa-Weimar – care va primi Alsacia în schimbul armatei sale – și, în sfîrșit, cu Provinciile Unite „răscolate împotriva regelui și Dumnezeuului lor“, care primesc subvenții pentru a nu încheia pacea cu Spania. Cardinal al Bisericii romane, Richelieu reunește protestanții din Europa împotriva împăratului catolic, distribuindu-le în schimb pămînturile Sfîntului Imperiu.

Începe acum un lung război cu o mulțime de peripeții. Protagonștii dramei dispar unii după alții. Ferdinand al II-lea moare în 1637, în timp ce armatele Habsburgilor, după ce au cucerit Corbie pe Somme, amenință Parisul. Cînd Richelieu (1642) și Ludovic al XIII-lea (1643) mor la rîndul lor, trupele franceze au îndreptat situația: învingînd-o la Rocroi (1643), tînărul duce de'Enghien pune capăt superiorității infanteriei spaniole care a durat un secol și jumătate.

Reluînd politica lui Richelieu, cardinalul Mazarin, după strălucitele victorii obținute de generalii francezi, Turenne și Condé, îl obligă pe împărat să negocieze (1648). Războiul cu Spania durează încă zece ani: ca pe timpul lui Filip al II-lea, Habsburgii din Madrid încearcă să profite de tulburările interne care sfișie Franța – Fronda privilegiatilor, magistrații și nobilimea militară, pe care monarhia absolută încearcă să-i îndeparteze, se opun lui Mazarin. În ciuda alianței temporare cu prințul de Condé, spaniolii sînt la rîndul lor obligați să negocieze. Tratatul din Pirinei (1659) pune capăt, după aproape un secol și jumătate, luptelor dintre Habsburgi și Franța.

Tratatele de la Westfalia și Pirinei anunță sfîrșitul definitiv al tentativei de unificare imperialistă a Europei de către Casa de Austria. Acestea dau naștere unei noi Europe în care se afirmă

forța triumfătoare a monarhiilor naționale. Echilibrul european învinge, fiind bazat pe frica reciprocă a națiunilor egale ca importanță. Va trebui să se aștepte Revoluția franceză pentru a se naște o ideologie capabilă să justifice o nouă tentativă de unificare europeană.

Tratatele de la Westfalia și Pirinei

Încheiate după un secol și jumătate de războaie duse de națiunile Europei împotriva imperialismului habsburgic, tratatele de la Westfalia (1648) și Pirinei (1659) consfințesc din punct de vedere juridic eșecul tentativei hegemonice a lui Carol Quintul și a urmașilor săi. Habsburgii sînt loviți chiar în inima acestui imperiu din care au vrut să facă instrumentul dominației lor.

Ferdinand al II-lea voise să instaureze autoritatea absolută a împăratului asupra Germaniei. Urmașii săi învinși trebuie să recunoască „libertățile“ prinților germani, care continuă fărîmițarea politică a Imperiului și condamnă pe împărat la neputință. „Împăratul iezuiților“ a vrut, ca și Carol Quintul și Filip al II-lea, să-și bazeze tentativa hegemonică pe o recucerire catolică a Germaniei. Tratatele de la Westfalia condamnă Sfîntul Imperiu să nu mai fie romanic decît cu numele: în statul lui, fiecare prinț poate să aleagă și să impună poporului său religia pe care o dorește. Tratatele de la Westfalia fac din Sfîntul Imperiu o confederație foarte slabă, formată din 350 de principate libere din punct de vedere politic și religios: ele pot chiar să încheie tratate cu străinătatea. Din ce în ce mai derizoriu, titlul imperial rămîne supus alegerii marilor Electori (opt în loc de șapte), Electorul Palatin recîștigîndu-și titlul electoral pe care Ferdinand al II-lea i-l ridicase.

Consecințele teritoriale sînt mai mici. Habsburgii cedează Franței un ansamblu destul de confuz de drepturi feudale și de proprietăți asupra Alsaciei. Suedia își realizează ambițiile: primind Pomerania orientală și episcopatele de Boemia și de Verden,

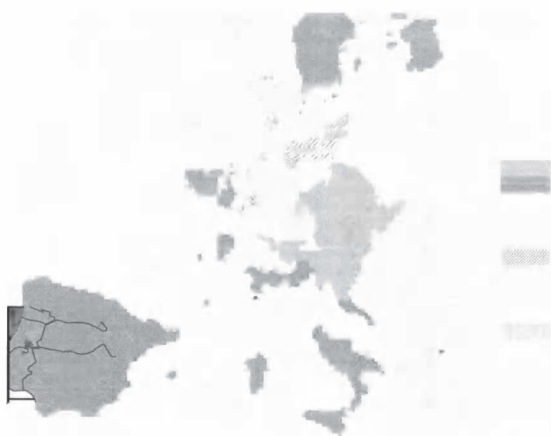
ea își asigură controlul estuarelor fluviilor germane Oder, Elba și Weser. Spre deosebire de Alsacia, pe care negociatorii din Westfalia au avut grijă să o separe de Imperiu, aceste posesiuni dau regelui Suediei titlul de prinț german și dreptul de a face parte din Dietă. În sfârșit, un alt stat german, Brandenburgul, capătă din aceste tratate avantaje cărora viitorul le va arăta importanța. Deja moștenitor al ducatului de Clèves (1614) și stăpîn al Prusiei (1618), noul Elector de Brandenburg, Frederic-Wilhelm de Hohenzollern, primește Pomerania orientală și o întreagă serie de teritorii situate de-a lungul fluviilor germane (Halberstadt, Minden, Magdeburg).

Modificările teritoriale aduse de tratatul din Pirinei nu sînt nici ele cu mult mai importante. Spania învinsă nu cedează Franței decît Roussillon și Artois. Și chiar dacă tînărul rege al Franței, Ludovic al XIV-lea, se căsătorește cu fiica cea mai mare a lui Filip al II-lea, infanta Maria-Tereza, el trebuie să renunțe – pentru 500 000 de scuzi de aur – la toate drepturile eventuale asupra succesiunii Spaniei.

Pentru a încheia conflictele europene în curs nu mai rămînea decît să se pună capăt lungului război dus de tînăra putere suedeză împotriva vecinilor săi danezi și polonezi pentru stăpînirea coastelor Balticii. Încheiată sub auspiciile lui Mazarin, în 1660, pacea de la Oliva pune capăt acestui război din nord și asigură, în schimbul alipirii teritoriului Suediei, împăcarea polonezilor cu suedezi.

După un secol de războaie, Habsburgii trebuie să constate eșecul ambițiilor lor. Tentativele lor hegemonice bazate pe cucerirea catolică au sfârșit printr-un fiasco în Europa statelor naționale. Rînd pe rînd, Filip al II-lea al Spaniei, apoi Habsburgii din Viena au fost înfrînți în încercarea de a realiza aceste proiecte ambițioase. Noul echilibru european, așa cum reiese din tratatele de la Westfalia și din Pirinei se bazează pe dubla preponderență a Franței în Europa occidentală și a Suediei în Europa de nord. Dar ar fi simplist să se reducă Europa la această preponderență franco-suedeză. Europa statelor naționale, care

iese întărită din eșecul Habsburgilor, este cu mult mai complexă. Lipsită de visul ei imperial, Austria rămîne o putere națională de prim-plan, Prusia se afirmă în ciuda tulburărilor prin care a trecut, Anglia și-a consolidat vocația maritimă și colonială, iar Rusia, ieșită din izolarea pe care a cunoscut-o în timpul perioadei sale de constituire, începe să privească spre Europa. Noi state au luat ființă, altele s-au consolidat și vor zdruncina și complica echilibrul european. Epoca echilibrului statelor naționale începe la mijlocul secolului al XVII-lea.

Partea a III-a

(1660-1789)

**Clasicismul și Iluminismul
la ora echilibrului european**

Capitolul 10

EUROPA LA MIJLOCUL SECOLULUI AL XVII-LEA

■ *În Europa de nord-vest (Anglia, Franța, Țările de Jos), la mijlocul secolului al XVII-lea, marile monarhii naționale trec printr-o criză provocată de marile grupări sociale cu rădăcini în trecut (aristocrația nobiliară) sau de noile curente economice (burghezia comercială) care încearcă să se elibereze de puterea absolută a suveranilor. În Franța, monarhia absolută triumfă după tulburările provocate de Fronde⁶³. În Anglia, monarhia este zguduită de o revoluție care duce la execuția regelui și instaurarea unei republici efemere. În Provinciile Unite izbucnește un conflict între puternica burghezie din provincia Olandei și pretențiile monarhice ale familiei de Orania.*

■ *Distruse de înfrângerea în fața Franței, posesiunile Habsburgilor nu prezintă același dinamism. Spania cunoaște începutul unei lungi decadențe, iar succesiunea la tronul Spaniei, a cărei dinastie este amenințată de dispariție, devine o miză pentru Europa. Prinși între ofensiva turcilor și puterea crescândă a familiei Hohenzollern de Brandenburg, Habsburgii din Austria nu mai exercită asupra Imperiului ruinat și divizat decât o autoritate derizorie.*

■ *În nordul Europei, hegemonia suedeză instaurată la mijlocul secolului al XVII-lea este amenințată de creșterea puterii prusace. Dar în afara acesteia, Suedia nu are în față decât o Rusie semi-barbară și o Polonie micșorată. Timp îndelungat dominată de*

mongoli, Rusia se eliberează la sfârșitul secolului al XV-lea și la începutul secolului al XVI-lea, sub domniile lui Ivan al III-lea și Ivan al IV-lea cel Groaznic. Extinzându-și domeniile în Siberia, statul rus luptă la vest împotriva Poloniei și a Suediei. După o perioadă de anarhie, venirea în secolul al XVII-lea a dinastiei Romanovilor îi aduce o relativă stabilitate politică în ciuda civilizației rămase în urmă față de Occident. Mult mai civilizată, Polonia este slăbită de tendințele anarhice ale nobilimii. Regalitatea ei electivă este lipsită de un mijloc de a acționa în fața unei aristocrații care, la fiecare scrutin, obligă pe noul suveran să mai renunțe la o fărîmă de putere.

La vest: criza monarhiilor naționale

Tratatele din Westfalia (1648) și din Pirinei (1659) pun capăt tentativelor hegemonice ale Habsburgilor asupra Europei și lasă cale liberă statelor naționale constituite în jurul monarhiilor din Europa occidentală.

Decăderea puterii spaniole face ca Franța, ieșită în final victorioasă din lupta interminabilă dusă împotriva Habsburgilor, să apară ca prima putere a continentului. Devenite independente după ce au luptat împotriva pretențiilor spaniole și imperiale (tratatele de la Münster, 1648), Provinciile Unite se afirmă ca principala putere economică din Europa. În sfârșit, Anglia, timp îndelungat sfîșiată de conflicte interne și care a stat deoparte în cea mai mare parte a conflictului european, și-a făcut o reintrare triumfală pe scena europeană, aliindu-se cu Mazarin pentru a da ultimele lovituri Spaniei epuizate.

Dar aceste monarhii naționale victorioase, care au știut să-și apere interesele în fața Habsburgilor, intră toate în criză la mijlocul secolului al XVII-lea. O criză legată, fără îndoială, de evoluția socială care le zdruncină profund. Aceasta își are originea, dincolo de specificitățile naționale, în dificila formare a statelor pe ruinele concepțiilor medievale despre monarhie. Criza este legată în egală măsură de căutarea echilibrului dintre diversele grupuri sociale și o monarhie din ce în ce mai abso-

lutistă. Criza din secolul al XVII-lea pune deci în termeni noi problema formei statale. Soluțiile la care ajung statele naționale europene sînt diferite: o diferență netă separă Franța, Marea Britanie și Provinciile Unite care ies consolidate din criză, de Spania care, ruinată de război și de politica neprevăzătoare a suveranilor săi, pare să se îndrepte spre o prăbușire inevitabilă.

În Franța, această criză are un nume: Fronda. Ea izbucnește într-un moment de relativă relaxare a puterii. Autorității severe a unui Richelieu sprijinit de suveranul său îi ia locul prezența suspicioasă a cardinalului Mazarin, care nu poate conta pe sprijinul simbolic al unui rege minor și al unei regine mamă fără autoritate. Protest al săracilor împotriva fiscalității regale, tentativă a marilor nobili de a recuceri bunăvoința suveranului, ca și un rol în afaceri și încercarea ofițerilor regali de a controla activitatea monarhiei, Fronda îi adună pe cei nemulțumiți de monarhia absolută.

Eșecul mișcării nu-și are originea în puterea regală reprezentată de Mazarin, ci în diversitatea de interese pe care se bazează revolta. Fronda nu rezistă decît datorită dușmanului comun, suveranul absolut. Mazarin înțelege bine acest lucru. Confruntat cu revolta provinciilor aflate în mîinile marilor feudali, a Parisului aflat în mîna parlamentarilor și a poporului care îi susținea și pe unii și pe ceilalți, el se retrage pe teritoriul Electorului de Köln (1652). Această retragere scoate în evidență lipsa de forță a revoltei: derutați de retragerea celui ce simboliza tot ceea ce detestă, răzvrățiții se arată a fi incapabili să organizeze în Franța o nouă guvernare. Intrigile prințului de Condé (șeful Frondei nobilimii) cu spaniolii neliniștesc pe parlamentari, iar teroarea pe care o instaurează în capitală îi obosește pe parizieni. Negocierile încep și se sfîrșesc în octombrie 1652, la întoarcerea tînărului rege în Paris. Cîteva luni mai tîrziu, Mazarin se întoarce și el, în aclamațiile mulțimii. Monarhia absolută iese din aceste tulburări consolidată în mod considerabil. În lipsa unei alte alternative, Ludovic al XIV-lea devine cel mai absolut dintre suveranii europeni, dar în același timp și cel mai puternic.

În Anglia, monarhia absolută provoacă aceeași reacție, dar consecințele sale sînt total diferite. Jacob I Stuart, care domnește din 1603 pînă în 1625, apoi fiul său, Carol I (1625-1649), încearcă să-și impună puterea absolută. Această încercare, care se opune tendințelor economice și religioase ale regatului, provoacă ostilitatea claselor celor mai dinamice ale țării. Pe plan religios, Jacob I intenționa să mențină o Biserică puternic ierarhizată. „Dacă nu sînt episcopi, nu există rege” obișnuia el să spună. O concepție care șochează profund convingerile „puritanilor”⁶⁴ protestanți intransigenți, care doresc să curețe religia anglicană de ultimele rămășițe ale „papismului”⁶⁵. Or, puritanii se recrutau exact din cele două clase sociale cele mai dinamice din Anglia secolului al XVII-lea: burghezia comercială din orașe și marii proprietari de la țară. Și unii și alții sînt neîncrezători față de o putere regală care caută să controleze cu strictețe viața economică a regatului și care nu-și ascunde ostilitatea față de constituirea marilor domenii, factor de depopulare. Ca și în Franța, revolta este a privilegiaților care intenționează să-și păstreze avantajele. Dar în Anglia este vorba de privilegiați care sînt beneficiarii și nu victimele evoluției economice în curs. Mai ales că aceste două clase ale societății engleze dispun de ceea ce frondiştilor din Franța le lipsește: o reprezentare politică, Parlamentul.

Lupta dintre monarhia absolută și forțele centrifuge engleze se manifestă mai întîi printr-o opoziție între rege și Parlament, care pretinde să controleze monarhia. Punctul culminant este atins cu Carol I, care, după ce a încercat cîțiva ani să guverneze fără Parlament și să impună supușilor săi absolutismul politic și religios, presat de necesități financiare trebuie curînd să facă apel la parlamentari. Situația se agravează atunci într-atît încît regele, care îi vede pe parlamentari formulînd împotriva lui un adevărat act de acuzare, încearcă să folosească forța, dar nu reușește. Războiul civil între rege și parlamentari se termină cu victoria armatei Parlamentului condusă de Oliver Cromwell, reprezentant al celui mai intransigent partid, al puritanilor rurali.

Convins că este însărcinat să facă să domnească în Anglia ordinea divină, Cromwell dă ordin ca regele să fie judecat și executat (1649), înlătură Parlamentul și proclamă o Republică.

Dictatura pe care el o instaurează, în realitate nu este suportată decît pentru că, după o lungă retragere în timpul războiului de treizeci de ani, redă Angliei o prezență activă în Europa. După ce a recucerit Scoția și Irlanda, Cromwell participă la ultima parte a războiului franco-spaniol: alianța sa cu Franța lui Mazarin îi dă Spaniei lovitura fatală (bătălia de la Dunes, 1658) și îi permite să recupereze portul Dunkerque. Sprijinită pe un singur om, Republica lui Cromwell nu supraviețuiește fondatorului ei: din 1660, fiul lui Carol I, Carol al II-lea, este rechemat pe tron. Revoluția engleză a eșuat bineînțeles, dar Parlamentul a arătat clar pînă unde poate să ajungă dacă absolutismul regal îi amenință interesele sau convingerile. Carol al II-lea nu poate să reinstaureze absolutismul. În ciuda simpatiei sale pentru catolicism și a caracterului său autoritar, el trebuie să țină cont de puternica opoziție față de autoritatea regală. Departe de a fi rezolvată de Restaurația din 1660, criza engleză nu este decît amînată.

Provinciile Unite sînt și ele afectate, cu toate că se deosebesc printr-o organizare politică federativă și o instituție monarhică mult mai nouă decît cea din Franța sau din Anglia. Departe de a constitui o națiune, Provinciile Unite din secolul al XVII-lea seamănă mai degrabă cu o comunitate de interese. Războaiele duse împotriva Spaniei au determinat nașterea unui sentiment de unitate a cărui concretizare este stathouderatul (guvernarea provinciei): fiecare din cele șapte provincii are stathouderul său (guvernatorul propriu). Serviciile aduse cauzei independenței de către familia de Orania fac ca cinci provincii să aleagă drept stathouder pe șeful familiei, Mauriziu de Nassau, fiul lui Wilhelm de Orania. O alegere care riscă să împingă stathouderatul spre monarhie. O evoluție pe care bogata burghezie din provinciile de pe coastă, mai ales cea din Olanda, nu o doresc cu nici un preț. Temîndu-se pentru averile

lor, burghezii, al căror purtător de cuvânt este Marele Pensionar al Olandei, opun tendințelor monarhice și unificatoare ale familiei de Orania voința lor republicană și autonomistă. Conflictul durează tot secolul al XVII-lea: în 1619, un conflict cu implicații politice și religioase complexe permite lui Mauriziu de Nassau să-l judece și să-l execute pe Marele Pensionar al Olandei, Oldenbarneveldt, un bătrîn de 72 de ani. Dar moartea lui Wilhelm al II-lea (1650), care a încercat să impună Provinciilor Unite o guvernare personală de tip monarhic, dă prilej burgheziei olandeze să desființeze stathouderatul. Provinciile Unite se orientează spre o Republică instaurată în avantajul burgheziei olandeze și al cărei adevărat stăpîn este Marele Pensionar al Olandei, Jan de Witt.

Crizele prin care trec cele trei state, cele mai dinamice ale Europei occidentale din secolul al XVII-lea, au deci drept punct comun contestarea unei instituții monarhice care, din secolul al XVI-lea, servea de antipod statelor naționale. Fiecare din cele trei state reacționează în felul său. Franța, după Frondă, se orientează spre o monarhie absolută și centralizatoare, Provinciile Unite se constituie într-o republică federală dominată de bogata burghezie comerciantă, în timp ce Anglia încearcă experiența originală a monarhiei temperate, controlate de Parlament, asupra căreia vom mai reveni. Dar nici una din aceste crize nu apare ca un semn de decadență, dimpotrivă, ele nu împiedică nici Franța, cel mai bogat și mai populat stat din Europa occidentală, să-și dezvolte un potențial uman și economic, baza supremației sale viitoare, nici Marea Britanie și Provinciile Unite, de altfel concurente, să-și găsească în comerț și colonii compensarea sărăciei solului național și a numărului scăzut al populațiilor lor. Cu totul diferită este situația peninsulei iberice și a Imperiului, care plătește costul eșecului Habsburgilor.

În centru: declinul Habsburgilor

Singura din toate marile state europene, Spania nu trece prin criza de la mijlocul secolului al XVII-lea. Dar 'ea intră într-o epocă de decadentă lentă și constantă, mascată încă de vestigiile măreției sale trecute. Monarhia absolută instaurată de Filip al II-lea nu mai este repusă în discuție, dar regatul este lipsit de vlagă. Expulzarea arabilor a dat o lovitură de moarte dinamismului Spaniei. Emigrarea este continuă și depopularea se accentuează. Mai peste tot creșterea animalelor înlocuiește cultivarea pământului. Viața economică este sufocată de concurența englezilor și a olandezilor, în timp ce negustorii străini stabiliți în porturile spaniole dirijează în afara peninsulei profiturile comerciale.

Spania nu reușește să-și păstreze nici integritatea teritoriilor pe care le moștenise Filip al II-lea. Olandezii au profitat de războiul de treizeci de ani pentru a pune mîna pe cea mai mare parte a imperiului colonial portughez: insulele Sonde cu bogății fabuloase. Mai ales, Spania pierde Portugalia. În 1640, o revoltă împotriva spaniolilor duce, după episoade confuze, la independența acestui stat, care își alege drept rege pe Juan de Bragante, un urmaș îndepărtat al regilor Portugaliei.

Un șir de suverani mediocri îi urmează lui Filip al II-lea, care scot în evidență amploarea decadenței spaniole. În mai puțin de un secol, Spania, care visase să domine Europa, ajunge printre ultimele state din Europa occidentală. Mai grav încă, dinastia Habsburgilor din Spania este amenințată cu dispariția și luptele pentru succesiune care se conturează amenință să arunce țara în mîinile puternicilor săi vecini.

Suverani mediocri, conduși de miniștri sau de favoriți lor, înconjurați de o curte sufocată de formalismul religios, Filip al III-lea și Filip al IV-lea sînt incapabili să stopeze această decădere. În momentul în care Ludovic al XIV-lea își începe domnia personală (1660), Filip al IV-lea nu are încă un moștenitor. Nașterea unui fiu amîină din nou speranța de-a vedea

Spania scăpată de ambițiile franceze. Dar cînd Carlos al II-lea ajunge pe tron, în 1665, nu are decît patru ani și este atît de fragil încît Europa se așteaptă să moară de la o zi la alta.

Problema succesiunii spaniole, „ființa bolnavă“ a Occidentului din secolul al XVII-lea, este problema vitală a politicii europene din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea. Ludovic al XIV-lea a renunțat desigur la tronul spaniol prin tratatul din Pirinei (1659), dar juriștii francezi pun în discuție legalitatea unei renunțări făcută de un rege care deține drepturi ereditare, cu atît mai mult cu cît contravaloarea acestei renunțări, 500 000 de scuzi de aur nu a fost niciodată plătită. Europa statelor naționale are toate motivele să se teamă de o unificare în favoarea lui Ludovic al XIV-lea. Franța ar controla atunci toate coastele atlantice ale Europei, din Țările de Jos pînă în Gibraltar, inclusiv imensul imperiu spaniol din America. Perspectiva oferită de celălalt pretendent la tronul Spaniei, Leopold de Habsburg, nu este defel mai atrăgătoare, căci riscă să ducă la refacerea Imperiului lui Carol Quintul și la anularea a 150 de ani de lupte europene împotriva dominației Habsburgilor.

Tratatele de la Westfalia, reorganizînd Europa centrală, au făcut din Imperiu un cuvînt gol de conținut. Cele 350 de principate sau de orașe libere din care este constituit fac iluzorie orice politică comună, iar dreptul fiecăruia de a încheia tratate separate dă anarhiei o formă legală. Imperiul este ruinat, paralizat din punct de vedere politic și stors de războaiele continue provocate de ambițiile Habsburgilor. Dar statele din care este format sînt departe de a fi decăzute. Austria învinsă rămîne statul cel mai puternic din Europa centrală și imperialismul ei, întrerupt, nu este deloc distrus. Împărat din 1658, Leopold I întoarce privirile Austriei de la această Europă și își concentrează forțele pentru a lupta împotriva turcilor invadatori ai lumii creștine. Începînd din 1664, el obține cîteva succese care provoacă contraofensiva sultanului. În 1683, turcii asediază Viena. Ca pe timpul cruciadelor, ajutorul vine din nord: regele Poloniei, Jan Sobieski, vine cu o armată puternică și eliberează Viena.⁶⁶

Leopold cucerește atunci terenul pierdut în secolul al XVI-lea: ocupă fortăreața de la Buda (1686) și ajunge în câmpia ungară și în Transilvania. Austria, apărătoare a creștinătății, își găsește astfel un nou echilibru, mai puțin indiferent la problemele europene decât vrea să pară. Vitalitatea Habsburgilor din Austria ar putea deci să devină de temut în cazul unei moșteniri spaniole.

Dar pericolul principal apare din creșterea puterii, încă puțin vizibilă dar foarte reală, a Hohenzollernilor de Brandenburg, care încep să se afirme în Imperiu. Stăpîni ai Electoratului de Brandenburg din secolul al XV-lea, ei și-au mărit cu răbdare patrimoniul, adăugînd la statele lor inițiale noi provincii, dintre care ducatul Prusiei, fost domeniu al Cavalerilor Teutoni. Frederic-Wilhelm de Hohenzollern, care ia puterea în 1640, cu tenacitate și cu brutalitate, face din aceste teritorii disparate un adevărat stat. Unificat prin suprimarea privilegiilor și autorității adunărilor locale, acesta prosperă datorită dezvoltării economice și stabilirii unui sistem permanent de impozite care permite întreținerea unei armate permanente de 30 000 de oameni. La moartea lui Frederic-Wilhelm (1688), Austria trebuie să țină cont de această nouă putere.

La nord: hegemonia suedeză

În timp ce Habsburgii încearcă să-și impună hegemonia Europei occidentale și centrale, Suedia își instaurează dominația asupra Europei de nord.

Apariția Suediei pe scena internațională la începutul secolului al XVII-lea dă impresia unui meteorit care surprinde puterile europene și zdruncină echilibrul în Europa de nord și de est. Începînd de acum, tentativa Poloniei de a pune mîna pe statul creat în secolul al XVI-lea de către Gustav Vasa dă greș în fața aderării suedezilor la Reformă: nobilii suedezi preferă să înlătore un suveran mai mult polonez decât suedez. Suedia de la începutul secolului al XVII-lea încearcă deci, înainte de orice,

să-i înfrîngă pe membrii familiei Vasa din Polonia, care visează să cucerească Livonia și să controleze coastele Balticii. În această înfruntare fundamentală, participarea lui Gustav-Adolf la războiul de treizeci de ani nu apare, din punctul de vedere al Suediei, decît ca un fenomen secundar destinat să ușureze realizarea ambițiilor naționale. Dar cînd Christina urmează tatălui său, Gustav-Adolf, Suedia intră într-o criză profundă. Corespondentă a filosofului Descartes, admiratoare a artiștilor din timpul său, conducînd politica țării sale cu o inteligență lucidă dar cu un profund dispreț față de dorințele poporului și convingerile lui religioase, Christina ia, în 1654, hotărîrea să abdice pentru motive în care gustul pentru gestul teatral predomină față de realitatea dificultăților.

Verișorul său, Carol-Gustav, devenit Carol al X-lea, redă Suediei un loc internațional de prim rang. Prin Tratatul de la Oliva (1660), el capătă recunoașterea drepturilor sale asupra Livoniei și obține Pomerania, în sudul Balticii.

Suedia devine astfel cea mai mare putere din Europa de nord, garantă împreună cu Franța a tratatelor de la Westfalia, care stabilesc echilibrul european. Fără îndoială, ea iese epuizată din războaiele care, de la obținerea independenței, nu au încetat nici un moment. De asemenea, își dă seama de amenințarea puterii familiei Hohenzollern, căreia trebuie să-i recunoască titlul de duce al Prusiei. Dar, ca și Franța în vest, Suedia victorioasă în războiul contra Habsburgilor, apare drept arbitru al Europei de nord. Cu atît mai mult cu cît ea nu are în față decît o Polonie mult știrbită și o Rusie semibarbară, ruptă de Europa de cînd furtuna mongolă a șters-o, practic, de pe hartă.

La est: Rusia și Polonia prevestesc noi dezechilibre europene

Tătarii instaurează, într-adevăr, asupra principatelor rusești un protectorat apăsător. Moscovia însăși este cucerită iar Moscova incendiată în 1451. Urmînd lui Vasile cel Orb la înce-

putul secolului al XVI-lea, Ivan al III-lea este primul care „adună pământurile rusești“. Epopeea sa capătă culori sinistre: adesea el reușește prin crime să-și înlăture frații și să alăture principatului său apanajele acestora. După ce și-a extins autoritatea asupra micilor state vecine, el realizează o lovitură de maestru cucerind, în 1495, Republica Novgorodului, leagănul statului rus în timpul cuceririi lui Rurik (882). În sfârșit, cu doi ani înainte de moartea sa (1503), Ivan al III-lea dă o lovitură de grație Hoardei de Aur, punând capăt dominației de secole a mongolilor asupra Rusiei. În același moment în care se prăbușea bătrânul imperiu al Constantinopolului, tînăra putere rusă a lui Ivan cel Mare devine statul conducător al creștinătății ortodoxe, refugiul natural și centrul de atracție al țărilor creștine din Balcani, supuse jugului turcesc. Ca pentru a scoate în evidență importanța moștenirii, Ivan al III-lea cel Mare se căsătorește cu Sofia Paleologul, nepoata ultimului împărat bizantin. Fiul lui, Ivan cel Groaznic, va lua titlul de „țar“, traducerea slavă a cuvîntului „Cezar“.

Ivan al IV-lea continuă acțiunea tatălui său, extinzînd spre est teritoriul Rusiei: pămînturile asiatice, imense domenii ne-locuite, nu cunoscuseră pînă atunci decît trecerea cavalerilor veniți din stepele meridionale. Împingînd frontierele Europei orientale pînă la coastele Pacificului, comercianții și colonii ruși instalează adevărata frontieră între Asia și Europa, de-a lungul munților Asiei centrale mai degrabă decît de-a lungul Uralilor, care nu au constituit niciodată o barieră adevărată. Această lentă *reconquista* rusească apare ca o replică mult mai lentă și mai puțin spectaculoasă, dar nu mai puțin importantă, a expansiunii occidentale asupra mărilor globului terestru, spre America sau spre Indii.

Dacă Rusia se întinde în est, în vest ea se luptă. Căutînd o ieșire spre Baltica, ea se lovește de ambițiile rivale ale Suediei și Poloniei. Odată cu moartea lui Feodor Ivanovici (1598), ultimul descendent al lui Rurik, începe o „epocă de tulburări“: cumnatul lui Feodor, Boris Godunov, trebuie să facă față coaliției

marilor familii de boieri (nobili) și unei Polonii interesată în mod evident de slăbirea Rusiei. Alegerea ca țar a lui Mihail Romanov (1613) dă Rusiei o nouă dinastie și provoacă o tresărire națională asemănătoare cu cea care a zguduit Franța în timpurile cele mai grele ale Războiului de o Sută de Ani: dacă suedezii rămân bine stabiliți pe coastele golfului Finlandei, ei trebuie totuși să părăsească regiunea Novgorodului. Boierii sînt potoliți, iar aliații lor polonezi trebuie să renunțe la dezmembrarea statului rus. Drept preț al acesteia, Mihail trebuie totuși să renunțe la orice drept asupra Livoniei și Curlandei. Suedezii și polonezii însă blochează în continuare drumul spre Baltica.

Statul pe care Mihail Romanov îl lasă moștenire fiului său Alexei (1645) este deosebit de întins și își desăvîrșește organizarea. Comparat cu regatele din Occident, cu Suedia sau cu Polonia, rămîne totuși un stat semibarbar. Aspirațiile la moștenirea bizantină ascund cu greu urmele profunde lăsate de mai multe secole de dominație mongolă.

Principala rivală a Rusiei, Polonia apare ca o putere înfînit mai civilizată și cu o importanță mult mai mare în afacerile europene. Totuși, veșnicele tendințe centrifuge triumfă din nou sub Jagelloni (dinastie de origine lituaniană care domnește în Polonia din 1386 pînă în 1572), făcînd din monarhia poloneză o monarhie slabă. Răspîndindu-se în toată Europa (unul dintre ei devine rege al Boemiei și adaugă posesiunilor sale coroana ungară în 1490), Jagellonii nu reușesc să mențină uniunea lituano-poloneză, care se distruge în 1492. Mai ales slăbiciunea regilor Poloniei întărește tendințele anarhice. Acestea înving în momentul în care pericolul turcesc și progresele prinților de la Moscova impun Poloniei și Lituaniei o nouă alianță sub autoritatea marelui duce de Lituania, Alexandru. Pentru a-și lua măsuri de precauție împotriva tendințelor centralizatoare ale suveranului, aristocrația poloneză îl obligă să accepte Constituția *Nil Novi* (1505): nici o reformă statală nu poate fi făcută fără aprobarea nobilimii.

Vecinii Poloniei profită de decăderea sa pentru a se întări pe seama ei. Dacă acțiunea Rusiei se desfășoară mai ales în est,

Ivan al IV-lea cel Groaznic reușește să pună mîna pe Livonia, aducînd aici negustori și meșteșugari și arătîndu-se hotărît să distrugă monopolul polonez din Baltica. Mai periculoasă încă este dezvoltarea Suediei, care își îndreaptă ambițiile spre țărmurile orientale ale Balticii, concurînd astfel Rusia și Polonia. În sfîrșit, Jagellonii nu reacționează defel la nașterea unui nou stat, Prusia (1525), care constituie totuși o enclavă în nordul Poloniei și pe țărmurile Balticii.

Cînd dinastia Jagellonilor dispare (1572), întreaga Europă își dispută acest regat electiv. La început, cel ce cîștigă este un prinț francez, ducele de Anjou. Dar acest frate mai mic al regelui Carol al IX-lea își nemulțumește supușii prin atitudinea docilă față de nunțiul papal: el este curînd obligat să fugă din Polonia (va deveni rege al Franței sub numele de Henric al III-lea).

Tronul Poloniei ajunge pînă la urmă în mîinile fiului regelui Suediei și al Catherinei Jagello, Sigismund Vasa (1586). El și urmașii încep o lungă și zadarnică luptă împotriva rudelor lor din Suedia pentru dominația Livoniei. Regalitatea electivă de care nobilii sînt atît de mîndri și care, la fiecare alegere, obligă candidații care adună sufragiile să renunțe la o parte din puterea regală, duce încet-încet regatul la o paralizie completă și la o decădere inevitabilă în momentul în care Rusia se reorganizează iar Suedia reprezintă în Europa de nord marea beneficiară a războiului de treizeci de ani.

În 1648, regele Jan Cazimir Vasa face o sumbră dar lucidă prezicere: „Să dea Dumnezeu să mă înșel! Dar dacă nu vă grăbiți să îndreptați nenorocirile pe care pretinsele voastre alegeri libere le aduc țării, dacă nu renunțați la privilegiile personale, acest nobil regat va deveni prada celorlalte națiuni. Puterea moscovită ne va smulge Rusia (albă) și Lituania; Casa de Brandenburg va pune mîna pe Prusia și pe Poznan; Austria, mai loială decît aceste două puteri, va fi obligată să procedeze ca ele: ea va lua Cracovia și Mica Polonie“. Polonia micșorată astfel, destinul Europei de nord se află în mîinile Suediei și ale Rusiei.

Capitolul 11

EUROPA COALIZATĂ ÎMPOTRIVA DOMINAȚIEI LUI LUDOVIC AL XIV-LEA (1660-1715)

■ *După tratatele de la Westfalia, în Franța se instalează modelul de monarhie absolută. Fondată în același timp pe ierarhia feudală, pe ideea romană de stat personificată de suveran și pe ungerea divină, puterea monarhică se afirmă datorită existenței unei birocratii recrutate din rândurile burghezilor magistrați. Absolutismul se manifestă în economie; puterea monarhică controlează producția, favorizează comerțul interior și pe cel de peste mări și creează un imperiu colonial. El este strâns legat de dorința de a controla viața religioasă: lupta împotriva practicilor considerate disidente (jansenismul⁶⁷ și chietismul⁶⁸), încercarea de a extirpa protestantismul din regat prin abolirea Edictului de la Nantes, dar și întrînd în conflict cu papalitatea pentru afirmarea „libertăților Bisericii galicane”. În sfîrșit, absolutismul se extinde în domeniul artelor, unde regele susține idealul clasic, Versailles devenind astfel simbolul unei estetici care va servi drept model Europei monarhice.*

■ *Absolutismul regal este inseparabil de o încercare de supremație în Europa. Ludovic al XIV-lea va fi astfel implicat în mai multe războaie împotriva vecinilor săi. Europeanii se coalizează împotriva lui pentru a se opune poftelor sale nemăsurate de cuceriri, iar factorii politici, religioși, economici, dinastici se îmbină în*

mod inextricabil pentru a izola Franța. Când regele Franței se hotărăște să accepte testamentul regelui Spaniei, care lasă moștenire regatul său ducelui de Anjou, nepotul său, începe împotriva statelor europene lungul război de succesiune a Spaniei (1702-1713), care ruinează finanțele și economia regatului, întuneacă ultimii ani ai lui Ludovic al XIV-lea și, la moartea regelui, lasă o țară epuizată și sătulă de absolutism.

■ *În același timp, Suedia, la rîndul ei, își vede amenințată dominația asupra Europei de nord. În ciuda epopeii regelui Carol al XII-lea care, la începutul secolului al XVIII-lea, luptă victorios împotriva danezilor, polonezilor și prusacilor, Suedia este doborâtă și trebuie să accepte să-și cedeze cuceririle și dominația din Baltica danezilor și rușilor.*

În 1648, tratatele de la Westfalia puneau capăt războiului dus de națiunile europene împotriva hegemoniei Habsburgilor. Garanți teoretici ai echilibrului european, cele două principale învingătoare, Franța și Suedia, nu reușesc să facă față avantajelor conferite de poziția de arbitri ai continentului pe care le-o recunosc tratatele.

Franța lui Ludovic al XIV-lea este cu atît mai pregătită să-și asigure dominația în Europa cu cît ea și-a rezolvat problema formei de guvernămînt pusă de criza din secolul al XVII-lea. Modelul monarhiei absolute dă regelui Ludovic al XIV-lea o putere incomparabilă. El pare capabil să-și impună voința tuturor supușilor de pe toate domeniile. În ciuda limitelor sale, timp de un secol și jumătate, monarhia absolută de tip francez va servi drept punct de referință.

Instalarea tipului de monarhie absolută

Desăvîrșind acțiunea regilor Franței încă din Evul Mediu, Ludovic al XIV-lea stabilește un model de monarhie a cărei eficacitate este invidiată de suveranii europeni. Formulînd bazele teoretice ale monarhiei absolute, el o face să atingă apogeul.

Monarhia absolută se bazează în esență pe principiul, repetat mereu, al atotputerniciei regelui. Trei reguli se aflau la baza acestui principiu. Prima este utilizată pentru a reduce dorința de independență a marilor nobili și a preveni revenirea altor Fronde. De origine medievală, aceasta amintește că suveranul, suzeran suprem, așezat în vârful ierarhiei feudale, este îndreptățit să ceară tuturor vasalilor săi fidelitate și sprijin. Ea își găsește aplicarea concretă în existența Curții care permite suveranului să supravegheze și să domesticească înalta nobilime. A doua regulă este legată de descoperirea noțiunii romane de stat, făcută în timpul lui Filip cel Frumos. Juriștii nu au încetat să o tot repete: statul se confundă cu regele. Succesor al împăratului roman, el este „împărat în regatul său” și în același timp este la originea întregii justiții, întregii legislații și întregii autorități administrative. Dar suveranul și lingușitorii săi insistă mai ales pe caracterul sacru al monarhiei. Ungerea papală îi conferea deja monarhului o dimensiune religioasă esențială. Bossuet (*Politique tirée de l'Écriture sainte*) merge mult mai departe declarând că „Dumnezeu numește regii ca pe miniștrii săi și domnește prin ei asupra popoarelor (...). Prinții acționează deci în calitate de miniștri ai lui Dumnezeu și locoteneți ai săi pe pământ. De aceea, noi am văzut că tronul regal nu este tronul unui om, ci tronul lui Dumnezeu însuși (...). Reiese de aici că persoana regilor este sfântă și a atenta asupra lor este un sacrilegiu. Prințul trebuie deci să fie ascultat în virtutea principiului religios și de conștiință (...). Slujirea lui Dumnezeu și respectul pentru rege sînt unul și același lucru (...). De aceea Dumnezeu a pus în prinți ceva sfînt” Concluzia este clară: regele este sfînt, autoritatea sa este absolută deoarece este de origine divină, iar el nu trebuie să dea socoteală nimănui.

Aplicarea acestor principii dă suveranului puteri considerabile deoarece, prin hotărîre divină, statul se confundă cu persoana sa. El este sursa întregii justiții: toate tribunalele judecă în numele lui și el poate interveni direct în cauzele judiciare. Adevărată lege vie, conform vechiului *Rex, Lex*, el legiferează

prin ordonanțe, edicte, declarații sau hotărîri ale Consiliului. Șef al administrației, el numește pe „ofițerii“ însărcinați să-i execute hotărîrile și este singurul care are dreptul să bată mone-dă și să perceapă impozite. În sfîrșit, numai el poate hotărî pacea sau războiul.

Instaurarea acestei autorități absolute implică desăvîrșirea unei monarhii birocratice care se află și ea în germene încă din Evul Mediu. Ludovic al XIV-lea o aduce la stadiul de perfecțiune. „Rege prin grația lui Dumnezeu“, el nu concepe să încredințeze unui „ministru principal“ problemele statului, așa cum făcuseră Ludovic al XIII-lea, apoi Ana de Austria. După moartea lui Mazarin, el își anunță intenția de a guverna singur. Refuzînd sfaturile familiei regale și ale marilor nobili care ar fi putut să-i conteste autoritatea, el se înconjoară de colaboratori înnobilați de curînd și care îi sînt datori. Mai mult, are grijă să împartă exercitarea autorității între acești înalți funcționari: el se sprijină, rînd pe rînd, pe Le Tellier (secretar de stat, apoi cancelar), pe Hughes de Lionne (secretar de stat cu afacerile externe), pe Fouquet (suprintendent general al finanțelor) și, după dizgrația acestuia (1661), pe Colbert. Un mic grup de colaboratori, care se mărește în 1671 cu Louvois, fiul lui Le Tellier și cu Arnauld de Pomponne.

Autoritatea regelui și a colaboratorilor săi apropiați se exercită datorită eficacității aparatului guvernamental. Acesta a provenit din Consiliul regelui, dar complexitatea crescîndă a problemelor a dus la împărțirea lui în secțiuni specializate. În vîrf, Consiliul suprem constituie adevăratul guvern al regatului. Membrii săi, a căror denumire depinde exclusiv de rege, poartă titlul de miniștri de stat și studiază marile probleme ale regatului. Consiliul de corespondență este însărcinat să răspundă scrisorilor primite din provincie. Problemele financiare sînt rezolvate de Consiliul de finanțe. Sub președinția cancelarului, Consiliul părților are competențe administrative, legislative și mai ales judiciare. În sfîrșit, guvernul central este completat cu colaboratori specializați ai regelui: cancelarul, șeful magistraturii și mi-

nistrul de justiție; Controlul general al finanțelor, titlu creat în 1665 pentru Colbert, care conduce administrația finanțelor și afacerile economice, și cei patru secretari de stat însărcinați cu afacerile străine, cu războaiele, marina și Palatul regal.

Aleși ca și membrii guvernului prin raportorii Consiliului regelui, Inspectorii regali de justiție, poliție și finanțe îl reprezintă pe rege în provincie: ei îi supraveghează pe funcționari, pe președinții tribunalelor, mențin ordinea, se ocupă de problemele de aprovizionare, de poduri și drumuri sau veghează asupra repartizării și perceperii impozitelor. Principali agenți ai centralizării monarhice, ei reprimă fără milă tendințele de independență ale nobilimii, ale suitelor princiare, ale parlamentelor, ale funcționarilor, ale adunărilor provinciale sau ale orașelor.

Modelul monarhiei absolute pe care Ludovic al XIV-lea intenționează să-l impună are totuși limite. Mai întâi în domeniul dreptului, pentru că regele este obligat să respecte „legile fundamentale ale regatului”: caracterul inalienabil al teritoriului național, regulile de succesiune dinastică (primogenitura masculină), caracterul catolic al religiei, viața și bunurile supușilor săi. Și alte realități devin obstacole în exercitarea autorității regale: diversitatea limbilor și dialectelor, varietatea unităților de greutate și măsură, multitudinea cutumelor juridice și a practicilor fiscale sau juxtapunerea ofițerilor regali, deveniți cu timpul proprietari ai funcțiilor lor. Efortul de unificare, dorința de a mări eficacitatea sistemului nu pot fi negate, dar mai trebuie mult pînă ce regele să ajungă la rezultatul dorit. Dacă Europa admiră sistemul francez, care face din Ludovic al XIV-lea cel mai mare suveran al timpului său, monarhia franceză este mai degrabă un absolutism în devenire decît un model desăvîrșit. Un model care nu se limitează la politică, ci se extinde în domeniul economic, religios sau artistic, considerate drept instrumente în serviciul puterii absolute a regelui.

Absolutismul economic

Bogați fiind, francezii vor putea, prin impozite, să întrețină armata și marina regală și să finanțeze construcțiile care reprezintă „măreția gloriei regale“.

Artizan principal al politicii financiare și economice a monarhiei franceze, Colbert vrea să îmbogățească Franța. Pentru a reuși acest lucru, Controlorul general al finanțelor se străduiește să reorganizeze administrația financiară. În 1661, numai 31 milioane de livre din cele 83 plătite de contribuabili au ajuns în visteria regală, restul mergînd la perceptori și la fermieri, așa încît au trebuit angajate cu anticipație toate veniturile din 1662 și o parte din cele din 1663! Pentru a pune capăt acestei situații, Colbert reorganizează Visteria de economii și Consiliul de finanțe. Stabilește un buget de prevedere și un stat real de socoteli (de care, în fond, regelui nu-i prea pasă) și se străduiește să micșoreze cheltuielile statului prin răscumpărarea funcțiilor devenite inutile, reducerea sau anularea rentelor și descoperirea delapidărilor. În același timp, el crește încasările urmărind scuti-rile abuzive și controlînd mai îndeaproape pe fermieri.

Dar principala realizare a lui Colbert constă în dorința sa de a-l îmbogăți pe rege dezvoltînd activitatea economică a țării. Acțiunea sa se plasează într-un cadru comercial: ca majoritatea contemporanilor săi, el consideră că, cantitatea de aur și argint existentă în lume fiind în general constantă, iar bogăția unui stat constînd în cantitatea de metale prețioase pe care acesta o deține, aceasta nu poate fi sporită decît ducînd un „război al banilor“ împotriva celorlalte națiuni, al cărui scop este să cheltuiești cît mai puțin posibil și să câștigi cît mai mult posibil. Pentru a vinde cît mai mult în străinătate, limitînd la maximum importurile, trebuie să se producă în țară tot ceea ce se poate fabrica. Pentru că principalele importuri franceze constau din produse de lux și produse coloniale, Colbert încurajează crearea manufacturilor pentru produse de calitate și expansiunea colonială.

Dezvoltarea manufacturilor este încurajată prin diverse măsuri: monopoluri de fabricație, scutiri fiscale, subvenții, împru-

muturi, comenzi făcute de Curte, chiar produse fabricate de stat (manufactura de tapiserii Gobelins). În plus, guvernul încurajează recrutarea cu mari cheltuieli a celor mai buni muncitori din Europa pentru producțiile de lux (sticlari din Veneția, țesători din Țările de Jos sau turnători de cupru din Liège). Reorganizat în 1665, Consiliul de comerț impune regulamente de fabricație extrem de precise, fixează amănunte tehnice, pedepsește cu severitate defectele și reorganizează corporațiile încercând să le facă obligatorii. Inspectorii manufacturilor veghează la respectarea acestor măsuri și pedepsesc fraudele. Cît despre muncitori, ei sînt supuși unei discipline severe, iar absenteismul și lenea sînt pedepsite. În sfîrșit, cîrmuirea regală protejează manufacturile de concurența străină, mai ales de cele olandeze și engleze (tarifele din 1664 și din 1667).

Nu este vorba numai de a fabrica, ci și de a vinde. Colbert nu poate să suprimă în întreaga Franță ansamblul de obstacole existente în circulație, cum ar fi vamele la poduri sau taxele vamale interne, dar reușește să le suprimă în provinciile din centrul regatului: „cele cinci mari ferme“. El încearcă de asemenea să îmbunătățească drumurile care duc la marile porturi și mai ales circulația pe calea apelor prin construirea de canale (canalul Orléans, canalul Deux-mers între Toulouse și Sète). Efortul cel mai important îl face totuși în domeniul marelui comerț pe distanțe mari, asigurat de olandezi. Pentru a-i determina pe francezi să pună ei mîna pe acest comerț profitabil, puterea regală creează Companii privilegiate de tipul celor pe care le-au înființat olandezii și englezii: Compania Indiilor orientale pentru comerțul cu mirodenii, Compania Indiilor occidentale care se ocupă cu comerțul cu zahărul din insulele din America, Compania Senegalului specializată în comerțul cu sclavi capturați pe coasta Africii și duși pe plantațiile din insule, Compania Nordului, concurentă a olandezilor în comerțul baltic sau Compania Levantului pentru Mediterana orientală.

În ciuda acestor eforturi, rezultatele rămîn decepționante. Lipsa de capitaluri, frica de aventură, ostilitatea negustorilor din

marile porturi și slaba experiență a organizatorilor explică acest relativ eșec. Toate acestea dau naștere, totuși, primului imperiu francez: stabilimentele comerciale se întind pe coastele Africii și ale Indiei, ale Antilelor și ale Canadei.

Dacă rezultatele economice ale absolutismului sînt numărate, adevărul este că Ludovic al XIV-lea inaugurează o concepție economică de stat care se va extinde odată cu mercantilismul din secolul al XVIII-lea și, mai departe, în experiențele keyneziene și neokeyneziene din secolul XX.

Absolutismul religios

Purtînd ca și strămoșii săi titlul de „Rege Preacreștin“, sprijinindu-se pe dimensiunea religioasă a guvernării sale pentru a-și întări autoritatea, Ludovic al XIV-lea se consideră răspunzător în fața lui Dumnezeu de mîntuirea supușilor săi, ba chiar de viitorul creștinătății. „Episcop din afară“, el consideră că protejarea Bisericii este parte integrantă a funcției sale și că exercitarea autorității sale în regat este inseparabilă de unitatea religioasă a supușilor săi.

În numele acestui principiu își dă silința să distrugă jansenismul, practică austeră a religiei creștine care se sprijină pe învățătura Sfîntului Augustin. Represiunea regală este cu atît mai feroce cu cît numeroși dintre foștii membri ai Frondei au găsit în rîndurile jansenistilor un refugiu spiritual. Timp de mai mulți ani, Ludovic al XIV-lea se străduiește să-i distrugă, făcîndu-i să semneze „Formularul“, condamnarea pontificală a principalelor teze janseniste.

Sfîntul Scaun găsește acum ocazia să intervină direct în treburile Bisericii franceze: papa va domoli prima etapă a scandalului jansenist printr-o formulă de compromis. Dar această intervenție se lovește de concepțiile galicane despre o Biserică a Franței care, cu riscul de a fi supusă autorității regale, revendică o independență considerabilă în domeniul apostolic, disciplinar și... financiar. Începînd cu Concordatul din 1516, regele

numește funcțiile și beneficiile ecleziastice (papa dă apoi investitura spirituală) și intenționează să-și consolideze puterea devenind șef al Bisericii din Franța. Sprijinit de înaltul cler, el revendică sus și tare aceste prerogative. În 1673, el hotărăște să-și extindă dreptul de rege (care îi permite ca în timp ce un scaun episcopal este vacant să administreze veniturile diocezei și să numească funcțiile locale) și în diocesele unde nu se aplicase pînă atunci. Refuzînd să se lase înfrînt de Ludovic al XIV-lea, papa Inocențiu al XI-lea condamnă hotărît decizia regală. Regele răspunde convocînd o adunare a clerului francez care, în martie 1682, adoptă „Declarația celor patru articole” care confirmă libertățile Bisericii galicane: regii sînt independenți față de papă, sinodul este superior papei, Sfîntul Scaun trebuie să respecte legile și cutumele regatului, în sfîrșit, papa nu este infailibil decît prin consimțămîntul Bisericii universale. Conflictul se adîncește în anii următori, Inocențiu al XI-lea anulînd hotărîrile din 1682 și refuzînd să dea investitura canonică noilor episcopi numiți de rege. Ludovic al XIV-lea ocupă Avignonul și ținutul Comtat*. Angajat într-o luptă cu un sfîrșit incert, regele profită de moartea lui Inocențiu al XI-lea (1689) pentru a ieși din capcană în care s-a băgat singur: anulează „Declarația celor patru articole”. Și asta din cauză că în acel moment regele are de luptat împotriva protestantismului.

Absolutismul regal nu putea, desigur, să accepte divizarea religioasă a regatului și Edictul de la Nantes care, din 1598, reglementa coexistența protestantismului și a catolicismului. Ierarhia catolică, congregațiile religioase și magistrații împărtășesc dorința regală de a-i readuce pe hughenoți la catolicism și vor să sfîrșească cu RPR (Religia pretins reformată). Regele a apreciat totuși loialitatea supușilor săi protestanți în timpul Frondei. De aceea el se mulțumește un timp să aplice restrictiv

* Regiune din vechea Franță, în departamentul Vaucluse, care a aparținut papilor, împreună cu orașul Avignon, din 1274 pînă în 1791. (n. trad.)

Edictul de la Nantes: interzicerea severă a tot ceea ce nu este autorizat în mod precis, distrugerea templelor construite după Edict, obligarea protestanților de a-și înmormînta morții noaptea sau încurajarea convertirilor (de exemplu, oferirea unei pensii). În timpul războiului din Olanda, protestanții găsesc ajutor și sprijin pe lângă puterile reformate, Anglia, Provinciile Unite și Suedia, cu care Ludovic al XIV-lea este în conflict. Regele hotărăște atunci să treacă la convertirea forțată a protestanților. O serie de edicte date din 1679 pînă în 1685 golesc treptat de conținut Edictul de la Nantes: protestanții sînt excluși din funcțiile de la Curte și li se ia monopolul asupra impozitelor. Li se interzic profesiunile de avocat, librar, tipograf, medic. Camerele de justiție mixte (protestanți și catolici) sînt desființate, căsătoriile mixte sînt interzise, iar copiii pot fi convertiți de la vîrsta de șapte ani fără autorizația părinților. La aceste represii legale se adaugă în curînd violența. După exemplul intendentului de Poitou, Marillac, Louvois încurajează pe toți intendenții să instaleze soldați în casele protestanților. „Misionarii în cizme“ jefuiesc, distrug, violează și torturează, îndemnîndu-i pe reformați să renunțe la credința lor pentru a scăpa de teroare. Aceste fapte ale dragonilor* se răspîndesc în Béarn și în Languedoc provocînd convertiri în masă, cu o valoare spirituală contestabilă.

Dar Ludovic al XIV-lea se preface a le crede sincere. Considerînd că nu mai există în regat decît un număr neglijabil de protestanți, el semnează, la 18 octombrie 1685, Edictul de la Fontainebleau care revocă Edictul de la Nantes. Primit cu entuziasm de către opinia catolică, salutat de Bossuet care glorifică în Ludovic al XIV-lea „un nou Constantin“, Edictul de la Fontainebleau confirmă în aparență reușita absolutismului religios al lui Ludovic al XIV-lea. „Regele Preacreștin“ a restabilit unitatea religioasă a regatului său. O iluzie care nu durează prea mult: înfruntînd interdicția regală, între 100 000 și 300 000 de

* Soldați de cavalerie. (n trad.)

hughenoți meseriași, negustori, marinari, manufacturieri sau bancheri pleacă în Olanda, Anglia, Elveția sau Brandenburg. Cei ce rămân în Franța își dau silința, în ciuda persecuțiilor, să-și păstreze credința și să-și practice cultul. Armata regală trebuie să lupte mai ales în „deșertul” munților Cévennes, din 1702 pînă în 1705, împotriva răscoalei așa numiților „Camisards”⁶⁹. Pînă la sfîrșitul vieții, Ludovic al XIV-lea urmărește distrugerea reformatilor pentru a restabili unitatea religioasă, indisolubil legată de proiectul absolutist.

Nevoia de a-și afirma atotputernicia îl face pe Ludovic al XIV-lea să intervină în domeniul economic și să lupte în domeniul religios. Aceasta îl împinge, de asemenea, să favorizeze o estetică care va asigura triumful idealului clasic.

Clasicismul, expresie a idealului monarhic al lui Ludovic al XIV-lea

În timp ce în statele catolice din Europa de sud sau de pe domeniile Habsburgilor se dezvoltă barocul, Franța de după 1660 vede, dimpotrivă, triumfînd clasicismul. Întemeiat în cursul secolului al XVI-lea pe imitarea anticilor, moștenitor al artei Renașterii ca și barocul, clasicismul se deosebește de acesta din urmă prin preocuparea pentru claritate, exactitate, respect al regulilor bazate pe rațiune și preferința pentru universal față de particular sau anecdotic. În prima jumătate a secolului al XVII-lea, atunci cînd barocul cucerește Franța, el stă alături de clasicism. Victoria clasicismului după 1660 i se datorează în mare măsură lui Ludovic al XIV-lea. Într-adevăr, regele se arată sensibil față de idealul clasic care urmărește aspectul grandios și maiestuos, fără să se ajungă la exagerări. El apreciază măreția tragediilor clasice, elocința sfîntă, echilibrul și armonia care exprimă un fior de eroism din mitologie sau din istoria antică.

Hotărît să pună literatura și artele în serviciul preamăririi sale, Ludovic al XIV-lea exercită o acțiune de mecenat fundamentală, de care profită în primul rînd artiștii care servesc idea-

lul clasic: arhitecți, pictori și sculptori primesc importante comenzi la Paris sau Versailles. Scriitorii și artiștii sînt invitați să creeze pentru serbările regale și primesc pensii dacă știu să atragă atenția regelui. Hotărîrea luată în 1665 de către rege și de Colbert privind fațada Luvrului este simbolică: proiectul clasic al lui Claude Perrault este preferat celui baroc al lui Bernini. Preferințele regale se extind prin adeziune sinceră sau imitație servilă la întreaga aristocrație și burghezie. Paznici ai acestui „bun gust“, asigurînd activității culturale o direcție foarte oficială, Academia franceză, Academia de arhitectură și Academia de sculptură și pictură devin inspiratoarele unei arte sau ale unei literaturi a rațiunii, a clarității și a respectului regulilor.

Artă oficială, clasicismul francez, făcut din echilibru, rațiune, stăpînire de sine și contrastînd cu exacerbarea sentimentelor sau a simțului onoarei care caracterizează barocul corespunde, de asemenea, idealului de „om bine educat“ îmbrățișat de o mare parte a elitei franceze. Triumful teatrului clasic prin Corneille, gloria lui Racine în ordinul tragediei și a lui Molière în cel al comediei, succesul fabulistului La Fontaine, culmile atinse de Bossuet în elocința sfîntă și teoretizarea regulilor clasicismului făcută de Boileau formează o extraordinară dezvoltare literară care se răsfrînge asupra întregii Europe.

Arta clasică atinge apogeul cu cîștelul de la Versailles, concretizare a proiectului de gloriificare a monarhiei: de la grădinile desenate de Le Nôtre pînă la decorația interioară de o bogăție fără seamăn (Le Brun), totul este conceput pentru a slăvi pe Regele-Soare. Versailles, devenit reședință regală către 1700, este o adevărată întrupare a esteticii clasice, o capodoperă de maiestate, de simetrie, de echilibru, organizată în jurul camerei regelui. Serbările care au loc aici și care îi solicită pe muzicieni (Lulli), pe tragedieni sau pe autorii de comedii (Molière) sînt exact pe măsura acestei splendori regale pe care Ludovic al XIV-lea înțelegea să o slăvească.

Și reușește atît de bine încît Europa din această jumătate a secolului al XVII-lea apare drept o „Europă franceză“. Limba

franceză, prin claritatea și precizia ei, cucerește întreaga elită europeană. Limbă a diplomaților, ea tinde să eclipseze latina, limbă a filosofilor, a savanților și, în general, a mediilor cultivate ale Europei. Cu ea, stilul francez cucerește întreg continentul și impune o adevărată „francomanie”. Scriitorii francezi apar ca niște modele și operele lor sînt traduse, citite și imitate în Italia, în Germania, în Anglia sau în Spania. În special modelul francez de monarhie absolută devine idealul majorității suveranilor din Europa. Acesta este totuși dificil de instaurat în societăți încă marcate de moștenirea medievală, în care particularismele sînt puternice și unde nu există acea burghezie evoluată care servește de fundament social tentativei lui Ludovic al XIV-lea. Imitarea aparențelor este mult mai ușoară, începînd cu ceremonialul monarhic pînă la „bunul gust” pe care se sprijină construcția reședințelor regale.

Pentru toți suveranii din Europa, Versailles devine un model de imitat, ca și piețele din Paris, aranjate în jurul statuii Regelui-Soare, sau portretele maiestuoase ale lui Hyacinthe Rigaud. Încă de la sfîrșitul secolului al XVII-lea, arhitectul englez Christopher Wren se inspiră din Versailles pentru a construi palatul de la Hampton Court, în timp ce Robert de Cotte, chemat în toată Europa, desenează planuri executate de elevii săi. Pe baza acestor planuri sînt construite palatul episcopal din Strasbourg, cel al Electorului de Köln la Bonn, cel al Electorului de Bavaria la Schleissheim și, după modelul Versailles-ului, palatul „Buen Retiro” în Spania. Statuia ecvestră a lui Ludovic al XIV-lea o inspiră pe cea a Marelui Elector de la Berlin, făcută de Schluter. În sfîrșit, în întreaga Europă de nord, la Copenhaga, la Stockholm, artiștii francezi reînnoiesc perspectivele, monumentele, statuile, în timp ce arhitectul francez Leblond, chemat la Sankt-Petersburg de Petru cel Mare (1716) deschide mari perspective inspirate de estetica clasică în noua capitală a Rusiei.

Această influență a clasicismului francez va fi mult mai durabilă decît hegemonia militară pe care, sprijinindu-se pe

situația privilegiată obținută prin tratatele de la Westfalia și Pirinei, Ludovic al XIV-lea încearcă să o impună în statele vecine.

Politica europeană a lui Ludovic al XIV-lea și războiul de succesiune

Mîndru de puterea sa în interiorul regatului, Ludovic al XIV-lea intenționează să determine Europa să-i recunoască întîietatea. Această dorință de supremație nu are nimic comun cu tentativa Habsburgilor: nu mai este vorba de unificarea Europei sub o autoritate unică, iar pretențiile regale nu au nimic cu ideologia imperială. Este vorba de scopul, mai prozaic, de a satisface setea de glorie a regelui și, prin cuceriri, de a schimba frontierele Franței, de a face „pajiștea pătrată“, după expresia lui Vauban. Această ambiție provoacă, cum au făcut-o și ambițiile habsburgice, o coaliție a celorlalți suverani.

În primii ani ai domniei sale, Ludovic al XIV-lea a întreprins o politică de interes național care nu depășea limitele a ceea ce Europa poate aștepta de la regatul care i-a învins pe Habsburgi. Dar, convins de măreția „meseriei de rege“ și vrînd să facă din coroana sa „prima coroană din întreaga creștinătate“, Ludovic al XIV-lea își înmulțește greșelile. Astfel, el cere să se acorde ambasadorilor săi primul loc la ceremoniile diplomatice, în defavoarea reprezentanților spanioli, sau îl obligă pe papa Alexandru al VIII-lea, care a făcut imprudența să ocupe teritoriile aliaților italieni ai lui Ludovic al XIV-lea, să consimtă la umiltoare compensări.

Mai ales dorința sa de a consolida frontierele din nord și din est și de a îmbogăți regatul prin cucerirea unor piețe se lovește de tînăra putere a Provinciilor Unite și îl face să apară ca un cuceritor de temut, care compromite echilibrul european pe care trebuia să-l asigure.

Succesiunea la tronul Spaniei face să izbucnească primul conflict în care se angajează Franța. Încercînd să consolideze

frontiera nordică, Ludovic al XIV-lea se bazează pe o veche cutumă a Țărilor de Jos, „la Dévolution”: în caz de deces al tatălui sau al mamei prințului, cel mai mare dintre copii moștenește provincia. În consecință, Ludovic al XIV-lea revendică moștenirea Țărilor de Jos în numele soției sale, Maria-Tereza, a cărei mamă tocmai murise. Refuzul suveranilor spanioli îl determină, cu sprijinul lui Carol al II-lea al Angliei, să intervină prin forță armată: ofensivele lui Turenne în Flandra și ale lui Condé în Franche-Comté asigură francezilor o victorie ușoară (1667).

Provinciile Unite văd cu spaimă instalându-se la frontierele lor acest vecin puternic. Cu atât mai mult cu cât Ludovic al XIV-lea riscă să redeschidă portul Anvers, a cărui închidere, obținută prin pacea cu Spania, a favorizat dezvoltarea portului Amsterdam. Împins de burghezia comercială, Marele Pensionar Jan de Witt pune capăt în grabă (1667) războiului împotriva Angliei și își caută aliați împotriva Franței. Pentru a distruge coaliția care se conturează, Ludovic al XIV-lea încearcă să rezolve problema Țărilor de Jos negociind direct cu celălalt moștenitor al regelui Spaniei: împăratul Leopold. Cei doi moștenitori trec deja la împărțirea regatului, deși Carlos al II-lea al Spaniei mai era încă în viață! Rezervându-și partea leului, împăratul nu lasă regelui Franței decât Neapole, Sicilia, Navarra, Franche-Comté și Țările de Jos. Departea de a rezolva problema, această împărțire mărește îngrijorarea olandezilor și, în ciuda simpatiei lor pentru Franța, suveranii englez și suedez, formînd „Tripla alianță de la Haga”, încearcă să oprească expansiunea franceză.

Învingător al spaniolilor în Franche-Comté, Ludovic al XIV-lea sfîrșește prin a accepta să negocieze după ce s-a gîndit să-și întoarcă forțele împotriva „Triplei alianțe de la Haga”. Prin pacea de la Aix-la-Chapelle (1668), el renunță cu totul la Țările de Jos, dar obține cîteva orașe care întăresc frontiera nordică. Cu toate acestea, echilibrul european apare mai precar ca niciodată, amenințarea franceză tinzînd să înlocuiască

pericolul austriac. Pacea de la Aix-la-Chapelle nu reprezintă decît un armistițiu. Regele Franței nu a renunțat definitiv nici la intenția de a face din Țările de Jos un teritoriu francez, nici să pună mîna pe partea de moștenire spaniolă care i-a fost atribuită prin acordul cu Leopold. Pentru a-și atinge scopurile, el trebuie să-i înfrîngă pe „bunii, fideli și vechii săi aliați, olandezii“, care tocmai i-au zădărnicit ambițiile.

Războiul cu Olanda

Obstacole în calea intereselor franceze în succesiunea spaniolă, Provinciile Unite sînt, de asemenea, bețele în roate în eforturile de expansiune comercială susținute de Colbert. Acțiunea franceză rămîne împotmolită atîta timp cît Provinciile Unite continuă să-și exercite în Europa dominația comercială. Preludii ale luptei militare, acțiunile războinice vamale se înmulțesc: Colbert fixează un tarif vamal care vizează excluderea navelor olandeze din porturile franceze (1667). Motivele politice și motivele economice îmbinîndu-se, Colbert, nefiind adeptul acțiunilor militare costisitoare, îl sfătuiește totuși pe rege să termine odată cu Provinciile Unite.

Carol al II-lea, fiind în criză de bani și dorind un sprijin pentru restaurarea catolicismului în regatul său, îi acordă lui Ludovic al XIV-lea alianța Angliei. Acesta poate atunci să declare război Provinciilor Unite (1672). Un război de care Jan de Witt se temea să nu profite adversarii săi politici, prinții de Orania, care se află în fruntea armatei.

Prima parte a campaniei este fulgerătoare. După ce au trecut Rhinul prin vadul de la Tolhuys, trupele franceze se năpustesc în centrul Olandei, ocolind pozițiile lui Wilhelm de Orania. Pentru a opri invazia, olandezii iau hotărîrea eroică de a-și rupe digurile: inundînd polderele maritime, ei își distrug deliberat pămînturile cucerite cu atîta răbdare din mare. Ludovic al XIV-lea fiind oprit de ape, de Witt propune să negocieze și oferă regelui compensații financiare și onorifice. Se izbește însă

de intransigența lui Louvois care îl sfătuiește pe Ludovic al XIV-lea și cere nici mai mult nici mai puțin decît dezmembrarea Provinciilor Unite. Această cerere exasperează rezistența olandeză: o tresărire de revoltă populară răstoarnă sprijinul republican și îl aduce pe Wilhelm al III-lea de Orania ca stathouder. Numit căpitan general și amiral general pe viață, acest tînăr de 22 de ani, bolnăvicios, rece și legat cu pasiune de calvinism, va rămîne toată viața sa principalul adversar al proiectelor imperialiste ale lui Ludovic al XIV-lea.

Pentru moment, el îl împiedică pe regele Franței să tragă foloase din victoria sa militară. Mai ales, el își găsește aliați: împăratul și Electorul de Brandenburg, care sînt speriați de succesele francezilor, și Spania, care vrea să-și ia revanșa. Și aceasta în timp ce Carol al II-lea al Angliei, care s-a expus unei puternice opoziții, preferă să semneze o pace separată cu Olanda. Franța se vede cu atît mai izolată cu cît prinții germani, influențați de Leopold și de o intensă propagandă națională, părăsesc unul după altul alianța cu Franța.

Renunțînd la proiectele de cucerire, Ludovic al XIV-lea acceptă, prin pacea din Nimègue (1678), să sfîrșească definitiv războiul cu Olanda. Spania susține costul războiului: ea trebuie să cedeze Franței Franche-Comté și teritorii în Flandra și în Hainaut. Pacea de la Nimègue apare totuși ca o pace reușită: Provinciile Unite, a căror distrugere sau cel puțin slăbire constituia obiectivul esențial al războiului, rămîn intacte, iar Franța consimte chiar la o scădere a tarifului vamal draconic din 1667.

Dar, mai ales, regele se trezește singur în fața unei coaliții europene. Principalele operațiuni militare se desfășoară pe frontiera din nord și în Alsacia.

Ludovic al XIV-lea față în față cu Liga din Augsburg

Pacea de la Nimègue este considerată în mod tradițional apogeul supremației lui Ludovic al XIV-lea asupra Europei. Orașul Paris îi oferă, de altfel, titlul de „Ludovic cel Mare” și

hotărăște să ridice în piața Victoriilor o statuie ecvestră a suveranului. Ludovic al XIV-lea a fortificat vulnerabila frontieră din nord și, ocupînd Lorena, a intensificat controlul francez asupra Alsaciei. În sfîrșit, Franche-Comté și Fribourg-en-Brisgau acoperă frontiera cu Germania și dă regelui posibilitatea de a interveni în Imperiu în mod direct. Regele Franței apare cu atît mai mult ca arbitru atotputernic al Europei cu cît intervenția sa a salvat Suedia învinsă în războiul împotriva vecinilor săi de la Marea Baltică. Astfel, Europa este împînzită de zvonuri despre pretențiile lui: se presupune chiar ridicarea delfinului la rangul de împărat!

Convins că nimeni în Europa nu este capabil să i se opună, Ludovic al XIV-lea se comportă ca un stăpîn. În realitate, prinții germani, plătiți cu sume grase de trimișii regelui, nu reacționează la nici unul dintre afronturile sale. Împăratul este paralizat de războiul împotriva turcilor, iar Provinciile Unite mulțumite de avantajele obținute prin pacea de la Nimègue. În sfîrșit, Carol al II-lea, expus opoziției de către un Parlament atașat de libertățile politice și de anglicanism, nu datorează decît bunăvoinței lui Ludovic al XIV-lea exercitarea unei timide politici personale.

Ludovic al XIV-lea are deci mîinile libere pentru o politică de anexări în plină pace. Tribunalele și Parlamentele din regiunile de graniță din est caută cu atenție motivele de dependență pentru teritoriile pe care tratatele din Westfalia și din Nimègue le-au atribuit Franței: acestea sînt proclamate ca fiind „reunite” sub Coroană și anexate de trupele franceze. În felul acesta devin franceze senioriile lorene depinzînd de cele Trei Episcopate, Luxemburgul în totalitate, o parte din Alsacia, bucăți din regiunea Sarre și din Flandra. Anexarea Strasbourgului (1681), oraș imperial și cheie a Alsaciei, duce la o indignare europeană extremă. Dar dificultățile puterilor europene împiedică crearea unei ligi defensive.

La această politică de anexare în plină perioadă de pace se adaugă un nou motiv de îngrijorare: persecutarea protestanților și revocarea Edictului de la Nantes par să amenințe ansamblul

Reformaților din Europa. Unii văd aici dorința regelui Franței de a-și afirma, împotriva împăratului Leopold, care lupta împotriva turcilor, vocația de a conduce popoarele creștine. Alții bănuiesc că vrea să treacă în Anglia pentru a-l ajuta pe urmașul lui Carol al II-lea, Jacob al II-lea (1685), militant neîndemînat pentru catolicism, care încearcă să convertească Anglia prin teroare.

Aceste zvonuri sînt desigur exagerate, dar, de pe vremea Habsburgilor, Europa este sensibilizată de tendințele hegemonice. Dacă aceste zvonuri sînt uneori crezute, acest lucru se datorează faptului că sînt răspîndite de emigranții protestanți. Fugind de persecuție, ei sosesc în număr mare în Anglia, în Provinciile Unite și în Prusia, unde conducerea și populația îi primesc cu simpatie pe acești coreligionari persecutați, care sînt adesea meseriași pricepuți. Ei întrețin ura împotriva persecutorului și, ca pastorul Jurieu în Olanda, organizează uneori adevărate oficii de spionaj destinate să ușureze un eventual conflict cu Franța.

Ura protestanților este consolidată de o creștere a puterii politice a adversarilor regelui Franței: turcii suferă o înfrîngere importantă (1683). Scăpat de presiunea continuă pe care aceștia o exercitau asupra Vienei, împăratul Leopold, îngrijorat de progresele Franței, poate, în 1686, să constituie împreună cu prinții catolici germani și cu regele Spaniei „Liga din Augsburg”⁷¹, care se va mări în curînd.

Aliat fidel al lui Ludovic al XIV-lea, Jacob al II-lea al Angliei își înmulțește gafele, favorizînd pe față pe catolici în numirea în funcții publice. Dacă opinia engleză îl suportă pe acest rege bătrîn, asta este din cauză că moștenitoarea sa, Maria, este protestantă și soție a lui Wilhelm al III-lea de Orania, stathouder al Țărilor de Jos și apărător al calvinismului european. Orice speranță este ruinată cînd, în 1688, Jacob al II-lea are un fiu pe care îl botează imediat. Notabilii englezi apelează atunci la Wilhelm de Orania, care, fără să se gîndească prea mult, pune mîna pe acest atu ce-i va servi în lupta pe care se

pregătește să o ducă împotriva lui Ludovic al XIV-lea. Debarcat în noiembrie 1688, stathouderul sosește la Londra, unde, după ce a acceptat o Declarație a drepturilor care este garanția libertăților individuale și o recunoaștere a puterilor Parlamentului, este recunoscut, împreună cu soția sa, Maria, drept rege al Angliei. Jacob al II-lea trebuie să se refugieze la Ludovic al XIV-lea. Stăpîn al Angliei și al Provinciilor Unite, Wilhelm al III-lea adaugă Ligii din Augsburg ponderea hotărîtoare a forțelor protestante. Împotriva Franței se ridică statele catolice conduse de împărat (prinții germani, Spania, ducele de Savoia) și statele protestante conduse de Wilhelm al III-lea, stăpînul celor două state maritime reconciliate: Anglia și Provinciile Unite.

Ludovic al XIV-lea începe războiul ocupînd Palatinatul și făcînd presiuni asupra arhiepiscopului de Köln pentru a asigura victoria candidaților săi. Scopurile celor din coaliție sînt departe de a fi identice, dar toți se unesc împotriva lui Ludovic al XIV-lea: prinții protestanți conduc o cruciadă împotriva celor ce persecută pe coreligionarii lor, Wilhelm de Orania îl atacă pe cuceritorul care amenință fragilul echilibru european, în timp ce Habsburgii caută să-și ia revanșa împotriva puterii care a pus capăt viselor lor hegemonice.

Izolată, Franța dă dovadă de vitalitate. Dinamismul său demografic joacă desigur un rol important. În lipsa unei surse sigure de informație, populația sa este estimată la aproximativ douăzeci de milioane de locuitori, ceea ce face să fie considerat statul cel mai populat din Europa. Ea este, de asemenea, statul cel mai bogat, a cărui administrație a atins un nivel de perfecționare rar întîlnit în acele timpuri. De asemenea, se prezintă în fața Europei coalizate cu strălucitele victorii din Țările de Jos și din Alpi. Conduasă de neînduplecatul Louvois, Franța intenționează să-și terorizeze dușmanii: Palatinatul, devastat sistematic și ale cărui orașe sînt incendiate, servește de înălțime protecție pentru Alsacia. Este totuși puțin față de explozia de ură pe care o provoacă politica franceză. Cu atît mai mult cu cît victo-

riile franceze nu apar defel ca niște succese hotărîtoare. În fața numărului și puterii adversarilor, Franța nu poate să cîștige: pacea de la Ryswick (1697) exprimă mai mult slăbirea adversarilor decît victoria unuia sau a celorlalți. Consfințind un dublu eșec, ea constituie mai degrabă o nouă etapă în marea explicație dintre Ludovic al XIV-lea și Europa decît o pace definitivă. Eșec al celor din coaliție în primul rînd: puterea franceză nu este doborîtă și trebuie să se recunoască regelui Franței drepturile asupra Strasbourgului și a orașelor din Sarre. Dar, în același timp și eșec al regelui Franței: eforturile sale pentru a-l reîntrona pe aliatul său, Jacob al II-lea sînt zadarnice și trebuie să-l recunoască drept rege al Angliei pe vechiul său adversar, Wilhelm al III-lea.

Succesiunea spaniolă

După pacea de la Ryswick, înrăutățirea stării regelui Spaniei, Carlos al II-lea, a cărui sănătate era de mult timp deteriorată, repune în discuție dificila problemă a succesiunii regatului. Cei doi principali pretendenți, împăratul Leopold și Ludovic al XIV-lea, ar avea avantajul întăririi puterii, fapt care ar duce la repunerea în discuție a echilibrului european.

Conștient de această situație, Ludovic al XIV-lea dă totuși dovadă de moderație. Lungile și spinoasele negocieri cu Wilhelm de Orania, căruia i se încredințase calitatea de garant al echilibrului vizat, ajung la un proiect de împărțire care pare să mulțumească toate puterile europene și pe care Ludovic al XIV-lea îl acceptă în 1698. Este vorba despre dezmembrarea moștenirii spaniole: unul din fiii delfinului va primi Neapole, Toscana și o provincie din nordul Spaniei, arhiducele Carol, cel de-al doilea fiu al împăratului, statul milanez, iar cel mai puțin important dintre moștenitori, prințul-electoral de Bavaria, restul moștenirii spaniole.

Trezindu-li-se sentimentul național, consilierii lui Carlos al II-lea resping aceste planuri anevoioase de împărțire a terito-

riilor unui suveran, ce-i drept muribund, dar încă viu totuși. Pentru a evita dezmembrarea imperiului său, Carlos al II-lea dictează un testament care atribuie succesiunea în întregime lui Josef-Ferdinand, prinț elector de Bavaria, care nu are decât șase ani. Dar copilul moare după câteva luni de o boală de care, potrivit contemporanilor, împăratul nu ar fi cu totul străin. Ludovic al XIV-lea și Leopold se află din nou față în față. Realizarea unui nou proiect de împărțire îl înfurie cumplit pe Carlos al II-lea. Pentru a perpetua unitatea monarhiei spaniole, noul său testament atribuie totalitatea moștenirii pretendentului celui mai puternic, deci cel mai capabil să-și apere drepturile: al doilea nepot al lui Ludovic al XIV-lea, ducele de Anjou, cu condiția precisă de a renunța la drepturile pe care le are la tronul Franței.

Moartea lui Carlos al II-lea, la 1 noiembrie 1700, provoacă deci îngrijorarea că echilibrul european va dispărea. Ludovic al XIV-lea se întreabă el însuși: trebuie să treacă peste voința lui Carlos al II-lea sau să accepte ca tânărul duce de Anjou să devină Filip al V-lea al Spaniei, știind că Europa nu poate accepta ca dinastia Bourbonilor să domine Europa occidentală de la Marea Nordului la Mediterana? Interesul dinastiei învinge pînă la urmă simțul realităților politice. La 16 noiembrie 1700, Ludovic al XIV-lea deschide larg ușile cu două canaturi din Galeria Oglinzilor și prezintă pe nepotul său curtenilor și ambasadurilor adunați acolo: „Domnilor, iată-l pe regele Spaniei... “.

Acceptarea testamentului nu ar fi fost de ajuns să arunce Europa într-un nou război dacă Ludovic al XIV-lea ar fi dat dovadă de prudență și ar fi menținut cele două coroane separate, așa cum stipula în mod expres testamentul. Dar, considerînd războiul de neevitat, Ludovic al XIV-lea dă ordin trupelor sale să ocupe „în numele regelui Spaniei“, cetățile fortificate de la „Barieră“* situate în centrul Țărilor de Jos spaniole. Dar, mai ales, el dă ordin Parlamentului din Paris să înregistreze dorința

* Frontieră naturală între două țări. (n. trad.)

sa ca ducele de Anjou și toți descendenții săi să-și păstreze în totalitate dreptul la coroana Franței. Devine clar atunci că Filip al V-lea se va manifesta mai mult ca nepot al lui Ludovic al XIV-lea decât ca rege al Spaniei. De aceea, Wilhelm de Orania îi adună din nou (1701) pe principalii adversari ai regelui Franței: împăratul, Anglia și Provinciile Unite formează Marea Alianță de la Haga.

Războiul care începe în 1702 umbrește ultimii ani de domnie ai lui Ludovic al XIV-lea. Acesta lovește un regat al cărui dinamism nu mai este la fel ca la începutul domniei și în care dificultățile se înmulțesc. Atmosfera de la Curte exprimă acest crepuscul al domniei: regele, bătrîn, este supus influenței austere a celei de-a doua soții, Doamna de Maintenon, și vede cum îi mor, rînd pe rînd, copiii și nepoții. Mai ales războaiele continue, construcțiile, pensiile și gratificațiile de tot felul au ruinat finanțele. Reformele fiscale recomandate de Boisguilbert și de Vauban au fost zadarnice și regele trebuie să recurgă la expediente: emisiuni de rente cu dobînzii foarte mari pentru stat, împrumuturi forțate, loterii, crearea de funcții și mai ales manevre monetare (vreo patruzeci între 1685-1710). Nimic nu împiedică însă creșterea deficitului. În 1715, la moartea lui Ludovic al XIV-lea, încasările fiscale pe trei ani în avans sînt deja înghițite, iar datoria ajunge la 2 miliarde de livre.

Aceasta și din cauză că economia franceză este în plin declin. Războaiele continue au zdruncinat circuitele economice și au lipsit economia de piețe de desfacere în Europa și dincolo de mări. Percepțiile fiscale și schimbările monetare împiedică schimburile comerciale. Revocarea Edictului de la Nantes și emigrarea protestantă au ruinat anumite regiuni (Languedoc, Normandia, Lyon, Tours sau Sedan). Aceste greutăți se adaugă la depresiunea economică care durează pînă în primii ani ai secolului al XVIII-lea, cu cortegiul ei de scăderi de prețuri, de venituri și salarii, cu crizele ei cerealiere periodice (1693-1694, 1708-1709) și bruștele urcări ale prețului cerealelor. O mizerie profundă se instalează în toată țara, astfel încît cerșetorii și

vagabonzii reprezintă, după Vauban, o zecime din populația din 1698. Izbucnesc răscoale de scurtă durată, dar violente și numeroase.

În sfârșit, regele, devenit evlavios și interesat mai mult decît oricînd de problemele religioase, întîmpină și în acest domeniu nenumărate dificultăți. Chiar dacă a rezolvat conflictul cu papalitatea (1693), el luptă mai mulți ani împotriva curentul „chietist” introdus în Franța de Doamna Guyon și la care aderă Fénelon. Un fapt mai grav încă, conflictul cu jansenismul, potolit din 1669, reizbucnește la sfîrșitul secolului sub influența oratorianului* Quesnel. Cu ajutorul papei, regele hotărăște să-i pună capăt. În 1705, el dă ordin să se distrugă mănăstirea de la Port-Royal unde se refugiaseră ultimele călugărițe janseniste. Dar janseniștii profită de emoția provocată de acest eveniment pentru a-și pleda cauza pe lîngă episcopi. Ludovic al XIV-lea obține desigur o condamnare papală (bula *Unigenitus* din 1713), dar Parlamentul din Paris refuză, din spirit galicanist, să o ia în considerare. În sfârșit, regele nu a reușit să extirpe protestantismul și trebuie să înfrunte hotărîrea reformaților rămași în Franța. În plin război pentru succesiunea Spaniei, revolta calviniștilor din munții Cevennes („camisards”) mobilizează, din 1702 pînă în 1705, o armată de 20 000 de oameni.

Războiul pe care Ludovic al XIV-lea îl pornește în aceste condiții pare să fie interminabil. Slăbirea regatului, mediocritatea generalilor și neputința armatelor numeroase și greu de manevrat fac ca operațiunile militare să fie lente și ne semnificative. Războiul de succesiune a Spaniei îl face uneori pe regele Franței să se simtă pe marginea prăpastiei. În 1709, un șir de înfrîngerî, invadarea teritoriului, frigul, mizeria îngrozitoare în care se află țara, îl fac să accepte tratativele. Dar condițiile care i se impun – renunțarea la Alsacia și la cetățile fortificate din nord, recunoaștera arhiducelui Carol ca rege al Spaniei și parti-

* Oratorian – membru al congregației „Oratoriului”. (n. trad.)

ciparea la o acțiune armată împotriva lui Filip al V-lea, nepotul său – îl obligă să reînceapă războiul.

Ludovic al XIV-lea își dă seama, de altfel, că adversarii săi nu mai sînt în stare să obțină un avans hotărîtor. În 1713, tratatele de la Utrecht și Rastadt pun capăt acestui război interminabil.

Spania este marea învinsă: Filip al V-lea rămîne regele ei dar renunță la tronul Franței. Dezmembrarea de care se temea este consfințită de tratate. Habsburgii din Viena iau partea de moștenire pierdută de Bourbonii din Madrid: Țările de Jos spaniole devin austriece în timp ce statul milanez, regatul Neapolelui și Sardinia asigură împăratului dominația asupra Italiei. Franța, învinsă, suferă mai puțin de pe urma înfrîngerii: ea renunță provizoriu la Lorrena și la orașele fortificate de pe Rhin. Aflată printre învingători, Austria dă dovadă de o nouă vitalitate. În schimb, Provinciile Unite ies din război epuizate și nu mai reprezintă de acum înainte decît o putere de rangul doi, aflată în umbra Angliei. Aceasta din urmă este în final marea beneficiară a războiului. Pe plan teritorial, se mulțumește cu puncte strategice sau cu insule (Gibraltar, Minorca, Terra-Nova și teritoriile canadiene) și obține cîteva avantaje comerciale. Dar, în principal, ea a împiedicat Franța să profite în scop imperialist de poziția de arbitru asigurată de tratatele din Westfalia. De acum înainte, Anglia este cea care va deține rolul de garant al echilibrului european.

Sfîrșitul dominației suedeze în Europa de nord

În momentul în care războiul de succesiune a Spaniei pune capăt ambițiilor franceze, Suedia, și ea beneficiară a tratatelor din Westfalia, trebuie să renunțe la dominația asupra Europei de nord. Încercase să o facă încă de la Pacea din Nord, care, în 1660, consfințise victoria obținută cu greu de succesorii lui Gustav-Adolf.

Puterea suedeză depindea în mare parte de solida alianță cu Franța, dar și de declinul Danemarcei, de slăbiciunea politică a Poloniei și a statului, încă rudimentar, al Moscovei. Din 1660 pînă în 1674, autoritatea regelui Suediei se consolidează datorită unei lungi perioade de pace. Dar războiul împotriva olandezilor, în care se angajează Ludovic al XIV-lea, se întinde repede în Europa și în țările din nord. Electorul de Brandenburg și regele Danemarcei se alătură coaliției împotriva regelui Franței și îi obligă și pe aliații săi suedezi să intervină. Cedînd la insistențele lor, Suedia procedează însă exact pe dos. Dar ea cunoaște un șir impresionant de înfrîngeri care sfîrșesc prin expulzarea sa din Germania și compromis integritatea sa teritorială. În 1675, Marele Elector de Brandenburg, Frederic-Wilhelm, învinge la Fehrbellin infanteria suedeză, considerată pînă atunci cea mai bună din Europa. Dominația militară a Suediei se încheie.

Din fericire pentru Carol al XI-lea al Suediei, regele Franței nu-și uită aliații cînd se încheie pacea de la Nimègue. Prin intervenții militare, presiuni politice și subvenții generoase, Ludovic al XIV-lea îi convinge pe danezi și pe Marele Elector să renunțe la aproape toate cuceririle lor: deși învinsă, Suedia rămîne cu teritoriul intact. Dar este clar că puterea suedeză nu se mai menține decît datorită alianței cu Franța. Restabilit, echilibrul baltic apare și mai fragil decît cel din Occident.

În ciuda acestei slăbiri a autorității, pentru a păstra preponderența Suediei, Carol al XI-lea acționează în două direcții: pentru a-și întări puterea el încearcă să instaureze în țara sa o monarhie absolută în stil franțuzesc, dar, șocat de revocarea Edictului de la Nantes, se hotărăște să rupă legăturile cu Ludovic al XIV-lea și se apropie de Brandenburg. Astfel, se instalează un nou echilibru baltic, al cărui garant devine el și din care influența franceză dispare.

Moartea lui Carol al XI-lea (1697) trezește într-atît poftele de posesiune ale vecinilor săi încît coroana Suediei ajunge în mîinile unui prinț de 15 ani, Carol al XII-lea. Reunind pe Electorii de Saxa și de Brandenburg, pe regele Danemarcei și pe

țarul Petru I al Rusiei, viitorul Petru cel Mare, se pregătește o coaliție care are drept scop dezmembrarea Suediei. Aceasta este luată pe nepregătite. Carol al XII-lea apelează la puterile maritime ale Occidentului, care trimit o flotă pentru a păstra echilibrul în zona baltică. Carol al XII-lea profită de situație pentru a începe o ofensivă. Este debutul unei epopei incredibile. Carol al XII-lea obține un șir de victorii militare, fără să reușească să oprească decăderea Suediei. Debarcând aproape de Copenhaga, el amenință capitala daneză cu asediul și obligă Danemarca să intre în tratative. Făcînd praf, cu 5 000 de infanteriști și 2 000 de cavaleri, cei 35 000 de soldați cu care țarul Petru asediază Narva, el ocupă Riga în iulie 1701. În marșul său, el invadează Polonia și obligă Dieta să-l detroneze pe regele August al II-lea (1704). El îl pune în locul acestuia pe Stanislas Leczinski, care trebuie să semneze un tratat de alianță cu Suedia. Însăpăimîntat, regele Prusiei hotărăște și el să recurgă la tratative. Replicînd unui atac rusesc în Polonia, monarhul suedez începe, un an mai târziu, o campanie în est, cu o armată de 40 000 de oameni și cu sprijinul cazacilor de pe Don. Dar dificultățile unei campanii în Rusia și în final ajutorul destul de limitat al cazacilor duc la o înfrîngere usturătoare: în iulie 1709, 70 000 de oameni înfrîng 20 000 de suedezi flămînzi și demoralizați. Refugiat în Moldova, Carol al XII-lea⁷² nu obține de la turci decît o intervenție de mici proporții în Marea Neagră. În acest timp, adversarii săi își împart imperiul suedez. August al II-lea reia tronul Poloniei, danezii și saxonii pun mîna pe posesiunile suedeze din Germania, iar norvegienii pe vestul Suediei. Rușii își asigură ieșirea la Marea Baltică punînd mîna pe Pomerania, Livonia și Finlanda. Întors clandestin în Suedia, Carol al XII-lea moare în 1718, într-o bătălie împotriva adversarilor săi.

Dominația suedeză în Europa de nord s-a sfîrșit. Un șir de tratate, semnate din 1718 pînă în 1721, stabilește dezmembrarea țării, care nu-și mai păstrează din cuceririle sale decît nordul Pomeraniei occidentale. Dominația asupra zonei baltice este de acum înainte rusească și daneză. Prăbușirea Suediei înseamnă

sfârșitul tentativei franco-suedeze de a arbitra Europa, tentativă provocată de tratatele din Westfalia. Se stabilește un nou echilibru, al cărui arbitru devine Anglia, care are ca principiu incapacitatea generală a țărilor europene de a domina continentul din punct de vedere politic.

Capitolul 12

NAȘTEREA UNUI MODEL DE MONARHIE TEMPERATĂ ÎN ANGLIA (1689-1815)

■ *În timp ce în Franța se dezvoltă monarhia absolută, în Anglia se instaurează o altă formă de regim politic. Teoretizată și de filosofi Hobbes și Locke în cursul secolului al XVII-lea, aceasta se bazează pe ideea că există drepturi naturale ale individului și că organizarea socială rezultă dintr-un contract tacit încheiat între suveran și individ. În fond, aceste teorii nu sînt decît conceptualizarea practicii care datează din secolul al XIII-lea și care a văzut puterea suveranului limitîndu-se printr-o serie de texte care garantau libertățile cetățeanului britanic, stabileau limitele autorității regale și afirmau caracterul protestant al statului.*

■ *De la revoluția din 1688, puterile, în principiu considerabile, ale suveranului sînt în realitate limitate mai mult de practică decît de texte. Puțin interesați de Anglia, în secolul al XVIII-lea, suveranii dinastiei de Hanovra au lăsat guvernarea în mîinile cabinetului care se sprijină pe majoritatea din Parlament, recrutată din rîndurile aristocrației și în mîinile marilor familii care domină societatea și conducerea țării.*

■ *Încercarea regelui George al III-lea (1760-1783) de a-i reda adevărata forță prerogativei regale, îndepărtînd familiile de whigi, va eșua din cauza înfrîngerii regelui de către francezi și de Răz-*

vrătiții din America, de agitația socială care rezultă de aici și de dorința parlamentarilor whigi de a limita puterea Coroanei.

■ *Odată cu venirea la putere, în 1783, al celui de-al doilea Pitt, se instaurează un nou sistem politic. Nebunia regelui George al III-lea lasă aproape întreaga putere pe mâinile primului ministru, care consolidează autoritatea Cabinetului. Pentru a sprijini Cabinetul se constituie un nou partid, tory, care îl susține pe Primul ministru în lupta sa împotriva ideilor liberale.*

■ *La începutul secolului al XIX-lea, Anglia cunoaște un regim în care regele domnește, dar lasă guvernarea Cabinetului. Acest regim al monarhiei limitate, total opus monarhiei absolute în stil francez, nu este totuși parlamentar, primii miniștri refuzând ideea de a da socoteală în fața Parlamentului.*

Model de stat modern pînă în 1715, Franța continuă să fie considerată la fel pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea de către suveranii dornici să exercite o autoritate absolută asupra popoarelor lor. O formă total diferită de regim politic apare totuși în Anglia. Aceasta trezește admirația filosofilor din secolul al XVIII-lea, care văd în ea un nou model de stat care respectă libertățile cetățenilor, echilibrează puterea suveranului și drepturile Parlamentului și limitează arbitrarul suveranului printr-o enumerare foarte precisă a prerogativelor sale și a limitelor acestora. Modelul englez triumfă în Europa rațiunii chiar în momentul în care Anglia își folosește autoritatea căpătată în cursul războaielor împotriva Franței pentru a realiza și consolida echilibrul european.

Mitul Constituției britanice

Admirația filosofilor pentru „Constituția” britanică se bazează pe un paradox: Constituția britanică nu există! Evoluția politică din Marea Britanie a fost teoretizată de gînditorii britanici hrăniți cu tendințele dominante ale gîndirii europene din secolele XVII și XVIII.

În timp ce Evul Mediu dăduse atenție existenței grupurilor, neluînd în considerare indivizii decît ca membri ai unei comunități, gîndirea umanistă din secolul al XVI-lea face din om baza însăși a reflecției sale. În acest cadru se dezvoltă filosofia dreptului natural, reprezentată în Regatul Unit de Hobbes și Locke. În opera sa capitală, *Leviathan* (1651), Hobbes (1588-1679) expune pentru prima oară concepția despre un stat modern format din indivizi și nu din grupuri. Reflectînd la ceea ce mobilizează individul, Hobbes ajunge la concluzia că este vorba în primul rînd de instinctul său natural de conservare și de înmulțire. În stare naturală, adică pînă la apariția societății, viața sa era permanent amenințată. De aceea, pentru a obține protecția care îi este necesară și a-și putea apăra dreptul său natural la viață, individul acceptă să intre în societate, renunțînd în favoarea acesteia la o parte din drepturile sale naturale și mai ales la libertate. Hobbes consideră că scopul societății – protejarea vieții și a drepturilor naturale ale indivizilor – va fi atins cu atît mai ușor cu cît statul va fi condus de un monarh absolut, deținînd toate prerogativele puterii, făcînd dreptate, posedînd dreptul de a declara război sau de a semna tratatele de pace, stăpîn al puterii legislative ca și al puterii executive și, în consecință, destul de puternic pentru a răspunde la așteptările indivizilor. Hobbes nu repune în discuție monarhia absolută. Contrar efortului regelui Franței, el nu încearcă să o justifice prin originea divină, nici prin tradiție, ci printr-un fel de contract care-l leagă pe monarh de ansamblul indivizilor care formează societatea.

Locke (1632-1704) își realizează partea cea mai importantă a operei în perioada restaurației Stuartilor și a tensiunilor pe care aceasta le provoacă. El trece la o nouă etapă în filosofia dreptului natural, mai ales cu *Eseul despre guvernarea civilă*, care apare la doi ani după „glorioasa revoluție” din 1688. Plecînd de la postulatele lui Hobbes (întîietatea individului, existența drepturilor naturale pe care fiecare le are de la naștere și noțiunea de contract social, individul renunțînd la o parte din drepturile naturale pentru a intra în ceea ce el numește „socie-

tate civilă”), Locke ajunge la concluzii foarte diferite. El consideră că oamenii, constituind societatea civilă, nu renunță defel la drepturile lor în favoarea puterii pe care au recunoscut-o. Puterea supremă continuă să vină de la ei și dacă o încredințează unui suveran, ei au dreptul de a cere acestuia ca această putere să nu devină despotică. Locke formulează atunci o serie de teorii aflate la antipodul monarhiei absolute și care definesc bazele unui regim liberal și individualist, care va sta la originea evoluției britanice din secolul al XVIII-lea, apoi a revoluțiilor politice din America și din Franța, înainte de a se răspîndi în întreaga Europă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și în primii ani ai secolului al XIX-lea.

Scopul suprem fiind conservarea drepturilor naturale ale individului, el conchide că trebuie evitată concentrarea în mîinile unui monarh a puterilor care i-ar putea conferi o autoritate excesivă: separarea puterilor devine una din dogmele liberalismului. Totuși, aceste puteri separate nu ar trebui să fie egale: puterea legislativă, încredințată mai multor persoane pentru un timp limitat (se gîdea desigur la Parlamentul englez) trebuie să aibă întîietate pentru că este formată din reprezentanții națiunii. Cît despre puterea executivă, aceasta are o misiune precisă și limitată: aceea de a aplica legile votate de puterea legislativă, ceea ce pune în evidență subordonarea sa. În cazul în care executivul nu ar respecta contractul tacit încheiat în felul acesta cu națiunea, este deci legal ca poporul să se răscoale. Dreptul la revoltă apare astfel ca o justificare a ruperii contractului (revoluționarii americani de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea se justifică în mod clar prin această idee).

Teoretizînd astfel evoluția britanică din secolul al XVII-lea, Hobbes și Locke trezesc interesul filosofilor francezi din secolul al XVIII-lea. Aceștia admiră un sistem fundamentat pe drepturile individului și în care rațiunea pare să stea la baza politicii. Voltaire laudă perfecțiunea sistemului politic englez, iar Montesquieu teoretizează, după Locke, sistemul unei monarhii

temperate, în care separarea puterilor apare ca o garanție împotriva despotismului.

Această admirație a Europei luminate pentru sistemul politic liberal în stare incipientă în Marea Britanie trebuie să fie totuși temperată. Mai întâi de toate, nu există o adevărată Constituție britanică ci un ansamblu de texte disparate, juxtapuse unele celorlalte, după capriciile împrejurărilor istorice și care nu rezolvă decât o parte din problemele constituționale.

De la Marea Cartă sau Regulamentul de la Oxford din secolul al XIII-lea la Petiția Drepturilor (1628), care pune bazele existenței Parlamentului, trecînd prin legea *Habeas Corpus* (1679), care pune bazele libertății individuale, prin Legea Drepturilor (1689), care definește limitele autorității regale și domeniul de acțiune al Parlamentului, prin *Test Act** (1673), care interzice funcțiile publice neanglicanilor și prin *Actul de Instalare* (1701), care dă dreptul numai protestanților să urce pe tronul Angliei, *Constituția* britanică nu este nimic altceva decât un șir de răspunsuri pragmatice la problemele care s-au pus într-un moment sau altul al istoriei. Cu toate acestea, dincolo de confuzia care pare să domnească în sistemul constituțional, dincolo de repetarea unor documente sau de numeroasele lacune, trei principii fundamentale ies în evidență: garantarea libertăților individuale ale cetățenilor britanici, limitarea autorității regale prin existența unui Parlament și caracterul fundamental protestant al statului.

Al doilea motiv de temperare a acestei admirații pentru Constituția britanică ține de faptul că lipsa de precizie a textelor face ca funcționarea instituțiilor într-un mare număr de domenii să țină mai mult de practică decât de teorie. Ceea ce Europa reține din modelul britanic se bazează mai puțin pe texte decât pe o tradiție care s-a împămîntenit în cursul anilor 1689-1815 și care a avut drept efect diminuarea puterii regale și nașterea unui sistem politic original, fondat pe importanța Cabinetului și înțietatea Parlamentului.

* Actul de mărturisire a credinței. (N. trad.)

Guvernarea whigilor și Coroana britanică

Făuritori ai Revoluției de la 1688, whigii, apărători ai întîietății Parlamentului, guvernează aproape fără întrerupere în timpul Mariei și al lui Wilhelm de Orania (1688-1702), în timpul reginei Ana, fiica lui Jacob al II-lea, care le urmează la tron (1702-1714), și, în sfîrșit, în timpul primilor doi suverani ai dinastiei de Hanovra, George I (1714-1725) și George al II-lea (1725-1760). În toată această perioadă, marile familii *tori*, apărătoare ale păstrării Prerogativei regale sînt bănuite de simpatii „iacobite“ în favoarea lui Jacob Eduard, fiu al lui Jacob al II-lea și, în consecință, sînt înlăturate de la guvernare. Or, exact în această perioadă se instaurează sistemul politic britanic al monarhiei limitate.

În teorie, în virtutea Prerogativei regale, suveranul dispune de puteri considerabile. „Rege în Parlamentul său“, el promulgă actele puterii legislative. „Rege în Consiliul său“, el are puterea executivă, conduce diplomația, armata, flota. El este, de asemenea, izvorul justiției și toate sentințele sînt pronunțate în numele său. În sfîrșit, în virtutea Actului de supremație al lui Henric al VIII-lea, el este șeful Bisericii anglicane.

Aceste prerogative sînt în realitate foarte restrînse. Mai întîi, prin *Declarația Drepturilor* din 1689, care permite Parlamentului să controleze finanțele regale. Apoi, prin *Habeas Corpus*, care îi interzice să aresteze un cetățean fără aprobarea unui magistrat și îl obligă să încredințeze justiția unui Cancelar și tribunalelor, sau, pentru a exercita justiția supremă, trebuie să fie asistat de un *Privy Council* desemnat de Parlament. În sfîrșit, el nu poate percepe nici un impozit, nici să recruteze trupe fără acordul Parlamentului, ceea ce îi interzice să ducă o politică personală.

Îngrădită de texte, Prerogativa regală este micșorată în practică de către cei doi primi suverani ai dinastiei de Hanovra, George I și George al II-lea. Nevorbind defel engleza, preferînd să rămînă alături de electoratul lor hanovrian, interesîndu-se

mai ales de politica externă și de armată, ei lasă pe miniștri și Parlamentul să guverneze și nu se folosesc niciodată de dreptul lor de veto în proiectele de legi de la Westminster.

Aceste împrejurări întâmplătoare, adăugate tendințelor care s-au manifestat în secolul al XVII-lea, creează în secolul al XVIII-lea o tradiție de diminuare a puterii regale, compensată prin rolul tot mai mare al Parlamentului și al Guvernului. Lipsit de sprijinul unei puteri regale solide, cabinetul încearcă să găsească sprijin la majoritatea Parlamentului. În felul acesta se conturează primele trăsături a ceea ce, în secolul al XIX-lea, va deveni regimul parlamentar.

Cabinetul

Moștenit din Evul Mediu de la vechiul consiliu al regelui, *Cabinet Council* nu a apărut decât în timpul domniei lui Wilhelm al III-lea, despărțindu-se de *Privy Council*, care, de acum înainte, joacă rolul unei Curți de Casație. Cabinetul, care reunește principalii miniștri, devine în absența regilor adevăratul guvern al Angliei. El este cel care hotărăște principalele direcții de acțiune care vor fi apoi supuse aprobării regelui și Parlamentului. Din mijlocul său se desprinde cu încetul superioritatea Primului Lord al Trezoreriei, așa încât, conducând finanțele statului, acesta preia numele și funcțiile Primului ministru. În jurul lui se află o mână de miniștri, dintre care cei mai importanți sînt Lordul Cancelar, care se ocupă de justiție și cei doi secretari de stat. Pînă în 1782, competențele acestora din urmă erau teritoriale, unul administrînd nordul regatului plus Scoția, celălalt fiind însărcinat cu partea de sud și cu problemele coloniale externe. După această dată, o nouă repartizare a atribuțiilor lor face ca unuia să i se încredințeze problemele interne (*Home Secretary*), iar celuilalt Afacerile externe (*Foreign Secretary*). Pe lîngă miniștri, trebuie subliniată importanța Primului Lord al Amiralității, însărcinat cu marina și operațiunile navale.

În teorie, guvernul depinde de rege, care numește miniștrii și îi poate revoca. Dar frecventele absențe ale primilor regi de Hanovra determină o creștere a preponderenței Parlamentului în desemnarea primilor miniștri. În realitate, șefii marilor familii *whigs* domină Parlamentul și își împart între ei puterea: regele are obligația să-i aleagă chiar dacă nu are pentru ei vreun sentiment de simpatie. Viața politică britanică este astfel dominată, pînă în 1760, de doi oameni politici, Robert Walpole și William Pitt.

Robert Walpole devine, în 1721, Prim Lord al Trezoreriei și Cancelar (ministru) al Finanțelor. Originar din mica nobilime de provincie (*gentry*), acest om pragmatic, prudent și cinic, reușește să păstreze puterea timp de douăzeci de ani, conducînd Parlamentul prin intermediul corupției. Cît despre William Pitt, el devine ministrul Afacerilor externe în 1756, în ciuda faptului că regele George al II-lea nu-l prea simpatizează. El își creează o autoritate deosebită ducînd o politică agresivă, naționalistă, războinică, îndreptată împotriva Franței, ceea ce îl face să rămînă la conducere pînă în 1761, după care va fi rechemat de George al III-lea, în 1767.

Parlamentul

Chiar dacă, din cauza diminuării puterii regale, apare drept depozitarul autorității supreme, Parlamentul este practic citadela aristocrației. El se compune, prin tradiție, din Camera Lorzilor și din cea a Comunelor.

Prima este compusă dintr-un număr de 200-300 de pairi, care se împart în trei categorii: Pairii spirituali, adică cei 26 de episcopi ai Angliei și ai Țării Galilor; cei 16 Pairi scoțieni și între 160 și 180 de pairi ereditari, în virtutea regulii primogeniturii. Regele îi numește pe pairi așa cum dorește și cînd dorește, fără limită de număr.

Camera Comunelor reprezintă „națiunea” britanică. Nu este vorba numai de o reprezentare a populației, ci și de o repre-

zentare economică. Sistemul electoral este fixat de altfel de legi foarte vechi, care consideră votul nu ca un drept, ci ca un privilegiu. Concepția despre reprezentare duce la existența a două tipuri de circumscripții electorale: comitatele și burgurile. Cei 186 de deputați, câte doi de comitat, reprezintă regiunile britanice. Ei sînt aleși de proprietarii de pămînturi al căror venit depășește un nivel minim fixat în fiecare an (160 000 de alegători către 1750). Cei 476 de deputați din burguri asigură reprezentarea „intereselor“, adică a activităților economice. Sistemul electoral diferă de la un burg la altul, unele, foarte rare, avînd sufragiu universal, majoritatea neprimind la vot decît un număr redus de membri ai breslelor celor mai înstărite și pe contribuabilii cei mai bogați. În total, alegătorii din burguri sînt, către 1750, în număr de 85 000.

Carta burgurilor nefiind adusă la zi, trei consecințe sînt provocate de această situație. Prima este preponderența politicii Angliei de sud și de est față de cea de nord și de vest, unde se dezvoltă noile activități industriale. Cel mai mare număr de deputați este desemnat de regiunile unde populația stagnează sau se înmulțește mai lent decît în altele. A doua consecință este supraviețuirea „burgurilor descompuse“, care continuă să aleagă deputați deși, practic, ele sînt abandonate de locuitorii lor, ceea ce permite familiilor aristocratice importante să aleagă deputați după dorința lor, majoritatea alegerilor desfășurîndu-se cu un candidat unic. În sfîrșit, corupția se generalizează, candidații plătind pe alegătorii care vin să voteze în capitala regiunii: le fac cadouri, le plătesc cazarea și băutura și la nevoie le oferă sume de bani pentru a-și asigura votul acestora. Miniștri, proprietari de pămînt, manufacturieri, coloni din Indii sau din America pot „să-și cumpere burguri“ în felul acesta, pentru a influența majoritatea sau politica din Camera Comunelor.

Fie că este vorba de Camera Lorzilor sau de Camera Comunelor, Parlamentul este astfel în mîinile unei aristocrații care dirijează administrația comitatelor. Din rîndurile ei sînt numiți lorzii-locotenenți care îl reprezintă pe rege, conduc forțele armate și miliția și numesc șeriful (comisarul de poliție) și judecă-

torul de pace (competent în domeniul justiției, administrației și finanțelor).

În aceste condiții, partidele reprezentate în Parlament nu sînt în realitate decît niște cliici aristocratice, o adunare de clienți ai acestora, în jurul cîtorva șefi de clan, mari seniori sau politicieni influenți. Conflictele de interese sau între persoane sînt cu atît mai importante cu cît vechii Tori, suspecți de iacobitism, au fost înlăturați de la putere și numai Whigii se bucură de acum înaintea de autoritate. Deveniți arbitri ai jocului politic, ideile lor se impun fără nici o concurență după „glorioasa revoluție“ din 1688. Ei se împart în două mari grupări, care refac vechea opoziție tori-whig: partizanii guvernului și reprezentării opoziției.

Parlamentarismul aristocratic, care s-a instaurat în Marea Britanie la mijlocul secolului al XVIII-lea, este confruntat cu tentativa de reacție autoritară a lui George al III-lea.

Tentativa de reacție autoritară a lui George al III-lea (1760-1783)

Nepot al lui George al II-lea, urcat pe tron în 1760, George al III-lea este primul suveran din dinastia de Hanovra cu adevărat englez. Vorbind perfect englezește, interesat de Anglia, el a fost crescut în sentimentul de ură față de bunicul său și față de clicile politice care conduc Anglia. Excelent cunoscător al istoriei Angliei, el nu intenționează deloc să reinstaureze monarhia autoritară așa cum a fost acuzat, ci să redea prerogativei regale întreaga ei forță pe care predecesorii săi au lăsat-o să cadă în desuetudine. Atitudinea sa nu este cu nimic contrară textelor constituționale, nici Declarației Drepturilor din 1689, dar se opune practicii instaurate din 1714. Om cu autoritate, foarte popular în rîndurile micii nobilimi de provincie, protestant sincer, el se va lovi de whigi și va încerca să oprească sistemul parlamentar în curs de instaurare.

Regele încearcă mai întîi să înlătore pe conducătorii whigi și mai ales pe William Pitt, înlocuindu-l cu Lord Bute. Această

tentativă eșuează și provoacă o agitație a radicalilor împotriva Prerogativei regale. George al III-lea pare mult mai aproape de a-și atinge scopurile în 1770, aducându-l la putere pe Lord North, care rămîne pînă în 1782, asigurîndu-și o solidă majoritate în Camera Comunelor prin procedeele tradiționale de corupție. În timpul guvernării sale, regele joacă un rol important în afacerile publice. Whigii organizează o adevărată mobilizare împotriva a ceea ce li se pare o repunere în discuție a achizițiilor din prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Aceasta este condusă de Fox, în ascensiune în cadrul partidului, apărătorul dreptului Parlamentului în fața presiunilor făcute de rege și de popor. Dar această opoziție este incapabilă să răstoarne Guvernul și să restabilească autoritatea Parlamentului.

Criza americană și consecințele sale îi vin de hac Lordului North și pun capăt experimentului de restaurare a Prerogativei regale de către George al III-lea. Înfrîngerea englezilor la Yorktown de către americani și francezi provoacă o criză care afectează Marea Britanie. În 1780, mari răscoale izbucnesc în întreaga țară, inclusiv la Londra (Gordon Riots). În aprilie 1780, în Camera Comunelor, deputatul Dunning determină adoptarea unei moțiuni declarînd că „puterea Coroanei a crescut, crește și trebuie bineînțeles redusă”. Lordul North, sătul de această guerilă permanentă declanșată de Parlament împotriva lui, își dă demisia în 1782. După un scurt intermediu whig, regele îl cheamă la conducere pe fiul lui Pitt, care are același prenume ca tatăl său, William. În timpul guvernării sale, instaurarea regimului parlamentar devine ireversibilă.

Al doilea Pitt și calea spre parlamentarism

Prim ministru la 23 de ani, al doilea Pitt a fost crescut de tatăl său (mort în 1778) pentru a conduce. El apare ca un liberal reformator, deschis la ideile noi. Dar, va fi mai ales omul unui nou sistem politic.

În momentul venirii sale la putere (1783), influența Coroanei este diminuată de rezultatele guvernării personale a lui

George al III-lea. Problemele Americii, crizele ministeriale care se succed sau avîntul curentului radical cer reforme profunde și limitarea puterii suveranului. Apropierea centenarului „glorioasei Revoluții” din 1688 accentuează și mai mult această tendință, mai ales odată cu crearea asociațiilor care așteaptă repunerea în aplicare a principiilor din Declarația Drepturilor din 1689. În sfîrșit, scăderea puterii regale este favorizată de criza de nebunie pe care o face regele în 1788: după crize sporadice, începînd din 1810, suveranul devine definitiv nebun. Dar George al III-lea nu moare decît în 1820. Anglia trăiește aproape două decenii cu o putere regală cu atît mai fictivă cu cît prințul de Galles și ceilalți fii ai regelui sînt mediocri și desfrînați.

Esența puterii revine deci Primului ministru, consolidîndu-se astfel tradiția apărută între 1714 și 1760, pe care George al III-lea a încercat să o repună în discuție. Rămînînd fidel suveranului, Pitt îi cere să se abțină de la orice intervenție în viața Cabinetului. Supremația Guvernului este restabilită definitiv.

În cadrul Cabinetului, Pitt refuză orice compromis cu partidele politice din Parlamentul de la Westminster. Atacat de Whigi, el se sprijină pe membrii partidului Tori. Dar, considerînd pe ceilalți miniștri drept colaboratorii săi și nu egalii săi, el refuză hotărît divizarea puterii: Primul ministru a înlocuit definitiv pe suveran ca șef al executivului. El respinge de asemenea cererile radicalilor care doresc o lărgire a dreptului de vot și formarea unui guvern bazat pe majoritatea din Camera Comunelor (adică, în alți termeni, crearea unui regim parlamentar). Pitt, care a fost de șaisprezece ori în minoritate în Cameră, fără să-i treacă măcar prin cap să demisioneze, refuză cu tărie ideea răspunderii Guvernului în fața Camerei.

Această încăpăținare se explică în parte prin izbucnirea Revoluției franceze. De acum înainte Pitt nu mai are încredere în radicali, pe care îi bănuiește că ar vrea să-i imite pe iacobinii din Franța. William Pitt rămîne Prim ministru din 1783 pînă la moartea sa, în 1806. El face din Marea Britanie centrul coa-

lițiilor împotriva Franței revoluționare și imperiale. Reunind majoritatea națiunii în această luptă, el îi izolează și îi marginalizează pe radicali, care ard de nerăbdare să imite revoluția. Pentru a menține ordinea stabilită, el ia măsuri autoritare: suspendă *Habeas Corpus* și aduce în fața justiției pe cei care apără ideile revoluționare. Această înverșunare va opri, timp de aproape trei decenii, evoluția liberală inaugurată de Marea Britanie.

La începutul secolului al XIX-lea, consecințele îndepărtate ale „glorioasei Revoluții” din 1688 au dus la admiterea principiului potrivit căruia regele domnește dar nu guvernează, puterea sa fiind transferată Cabinetului care se sprijină pe Parlament. Evoluția sistemului britanic este blocată totodată de frica mișcării revoluționare care s-a declanșat în Franța. Regimul este fără îndoială pe calea parlamentarismului, dar el nu este încă parlamentar: îi lipsește recunoașterea răspunderii Guvernului față de Camera Comunelor și existența unui partid majoritar al cărui șef să devină Prim ministru. Va trebui să se aștepte pînă în perioada anilor 1830 pentru a triumfa. În consecință, începînd de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, modelul britanic este complet opus modelului francez al monarhiei absolute. La începutul secolului al XIX-lea Anglia trece de asemenea drept exemplu, pentru că devine prima putere economică din lume datorită creșterii producției sale industriale.

Capitolul 13

DEZVOLTAREA ECONOMICĂ ȘI TRANSFORMĂRILE SOCIALE DIN EUROPA SECOLULUI AL XVIII-LEA

■ *În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, Europa cunoaște o perioadă de mare dezvoltare, însoțită de o creștere demografică remarcabilă. Natalitatea rămîne foarte crescută, mortalitatea permite ca nașterile să devină mult mai numeroase decît decesele. Consecința este o creștere considerabilă a cererii.*

■ *În partea de nord-vest a continentului și mai ales în Anglia, nevoia de a hrăni o populație mai numeroasă provoacă o „revoluție agricolă“ care se manifestă prin renunțarea la practicile comunitare, prin însușirea individuală a pămînturilor și prin îmbunătățirea tehnicilor agricole.*

■ *Tot în Europa de Nord-Vest are loc dezvoltarea marelui comerț maritim. Acesta favorizează porturile Atlanticului (Londra, Bristol, Bordeaux și Nantes), care se îmbogățesc prin „comerțul triunghiular“. Economia regiunilor din interior este stimulată datorită amenajării apelor navigabile, construirii de canale, iar în Franța datorită creării unei rețele de drumuri regale.*

■ *Între 1740 și 1780, în Anglia se produce revoluția industrială, care pătrunde puțin mai tîrziu în Franța și în Țările de Jos. Înmulțirea invențiilor de noi tehnologii permite înlocuirea omului cu mașina. De acum înainte, bunurile sînt produse în uzine, iar productivitatea crește foarte mult, mai ales în domeniul textilelor și metalurgiei.*

■ *Revoluția industrială dă naștere unei societăți noi: burghezia joacă un rol important fiind admisă în rîndurile nobilimii ca în Anglia, sau încercînd să-i înlăture înfîietatea, ca în Franța. Nobilimea, care continuă să domine în Europa Centrală, de Est și de Sud, izolată de revoluția industrială, încearcă, în Franța, să frîneze o evoluție care se operează în deirimentul său. În sfîrșit, clasele populare, care rămîn în marea lor majoritate rurale, trăiesc în condiții care se înrăutățesc tot mai mult datorită mai ales creșterii prețurilor.*

■ *Aspectul cel mai important rămîne prăpastia care apare între Europa de Nord-Vest și restul continentului, aflat departe de aceste procese, într-o situație de arhaism.*

După dezvoltarea deosebită din secolul al XVI-lea, secolul al XVII-lea apare pe plan economic și social ca o perioadă de relativă stagnare, cu crize intermitente care durează pînă la începutul secolului al XVIII-lea. Începînd din 1730, complexul de împrejurări redevine favorabil: pînă în 1760, expansiunea se caracterizează printr-un debut lent, urmat de douăzeci de ani de dezvoltare deosebită. Tendința de creștere a prețurilor, care durează pînă în 1810, dovedește existența unei cereri foarte mari. Aceasta este însoțită de o creștere a profiturilor și a rentei funciare, în timp ce salariile cunosc o creștere mult mai mică. La originea acestei dezvoltări din secolul al XVIII-lea se află o spectaculoasă dezvoltare demografică.

Creșterea populației europene

Un nou regim demografic ia naștere în anii 1730-1740. Acesta îl înlocuiește pe cel pe care Europa occidentală îl cunoștea de secole. Bazat pe un nivel ridicat de natalitate (de la 30 la 60 %) și compensat de o mortalitate ridicată (foamete, epidemii, mortalitate infantilă), regimul tradițional se manifesta printr-o creștere foarte înceată a numărului populației. Regimul care apare acum se caracterizează prin menținerea unei natalități crescute, dar însoțită de acum înainte de o scădere substanțială

a mortalității. În Marea Britanie, de exemplu, aceasta era de 30 la 37 % înainte de 1730 și scade continuu pentru a se stabiliza la 21 % către 1815. Consecința imediată: superioritatea nașterilor față de decese permite o importantă creștere demografică. În cursul secolului, Franța trece în felul acesta de la douăzeci la douăzeci și șase de milioane de locuitori, Anglia și Țara Galilor de la cinci la zece milioane, Italia de la unsprezece la optsprezece, în timp ce Spania, Prusia sau Suedia își dublează populația, iar Rusia și-o triplează... Europa trece de la 120 de milioane de locuitori la începutul secolului la 180 de milioane în 1789.

Cum se explică această creștere bruscă a populației Europei? Ca de obicei, trebuie să se recurgă la o multitudine de explicații complementare. Nu trebuie supraestimată nici scăderea numărului și importanța războaielor, nici progresele medicinei, care nu afectează marea masă a populației. Creșterea temperaturii și scăderea cantității medii de ploaie sînt fără îndoială determinante. Acestea antrenează creșterea randamentului recoltelor, reducerea foametei și a cortegiului de epidemii. Trebuie să se țină cont, de asemenea, de introducerea în Europa a plantelor noi aduse din America, care pot înlocui la nevoie recoltele slabe. Printre acestea, cartofii, cultivați mai întâi în Anglia și în Germania, se răspîndesc apoi în Franța, prin Alsacia. Cît despre porumb, acesta înlocuiește grîul în alimentația populației și permite hrănirea animalelor în sudul Franței, în Spania sau în Italia.

Existența unei populații mai numeroase, care face să crească cererea de produse alimentare și industriale, constituie un incontestabil stimulent economic.

Revoluția agricolă

Nevoia de a hrăni o populație care se înmulțește impune o creștere a producției. Totuși, menținerea regimului seniorial, obiceiul autoîntreținerii și autoaprovizionării domeniului feudal frînează progresele agriculturii într-o mare parte a Europei.

Singura soluție este atunci mărirea suprafețelor cultivate, prin defrișarea unor noi suprafețe, practică care constituie regula în majoritatea regiunilor din Europa centrală și orientală.

Inovațiile care permit să se discute, cu oarecare exagerare, de „revoluția agricolă” se produc în număr limitat în câteva regiuni ale Europei de nord-vest: Anglia, Provinciile Unite, Țările de Jos, ca și în unele regiuni ale Franței și anumite regiuni ale Italiei. Mai degrabă decât o revoluție, aici se produce o generalizare a unor tehnici, dintre care unele au apărut cu mult timp în urmă. Explicația avansului britanic ține, fără îndoială, de precocitatea metodei de îngrădire a terenurilor („enclosure”). Apărută la sfârșitul secolului al XIV-lea, aceasta duce la distrugerea cadrului comunitar de punere în valoare a domeniilor rurale (împărțirea pădurilor și pășunilor comunale) și la dispariția exploatării în comun a solurilor cultivate. Îngrădirea parcelor, fixarea clară a hotarelor proprietății îi încurajează pe proprietari să-și amelioreze pământurile prin desecări, îmbunătățiri, experimentarea noilor culturi și utilizarea tehnicilor mai moderne. După ce mult timp au încercat să împiedice această mișcare, puterea din Marea Britanie se hotărăște, în cursul secolului al XVIII-lea, să o susțină. În felul acesta se dă lovitura decisivă vechiului sistem de exploatare rurală și se înlătură obstacolele din fața modernizării agriculturii. Din 1815, Anglia gardurilor vii predomină față de cea a câmpurilor deschise.

Această nouă structură permite îmbunătățirea tehnicilor agricole, deosebit de semnificativă în comitatul Norfolk din Marea Britanie, unde le popularizează câțiva mari proprietari, ca Jethro Tull sau viconte de Townshend (supranumit „Lord Turnip” – Lordul Nap). Principala inovație constă în renunțarea la ogoarele în pîrloagă din sistemul asolament, pentru a-l înlocui cu cultivarea plantelor furajere (napi, gulii, trifoi, sparcetă) care ajută la refacerea solurilor și în același timp furnizează hrană pentru animale. Acest sistem joacă un rol important în creșterea recoltelor, mărind rapiditatea și eficacitatea arăturilor, în timp ce gunoiul de grajd crește randamentele. În sfârșit, teh-

nicile de selecție a animalelor, utilizarea noilor îngrășăminte (praf de oase, marnă pentru solurile nisipoase) și a mașinilor noi (semănători, secerători, treierători) sînt toate perfecționate în cursul secolului al XVIII-lea.

O adevărată „agromanie” se răspîndește în mediile intelectuale, burgheze și aristocratice. În Franța, fiziocrații devin teoreticienii noilor procedee și trasează viitorul unei umanități care, grație liberei dezvoltări a agriculturii, va putea să se elibereze de toate obstacolele moștenite prin tradiție și să ajungă la prosperitate și fericire. Ei au influență și asupra guvernării regale, mai ales cînd unul dintre ai lor, Turgot, ajunge la funcția de control general al finanțelor (1774). La Universitatea din Neapole este creată, în 1754, o catedră de economie pentru Genovesi, și el teoretician al dezvoltării economiei bazate pe agricultură. Apariția lucrării *Anale de Agricultură* a englezului Arthur Young sau a *Elementelor de agricultură* (1760) de Duhamel de Monceau dovedește interesul intelectualilor pentru noile metode agricole. Popularizate de ziare și de societățile de Agricultură, inovațiile sînt difuzate în întreaga Europă. În 1793, William Pitt creează Comitetul pentru agricultură, însărcinat să facă anchete și să dea sfaturi agricultorilor englezi. La Florența, ia naștere Academia Geografilor, în timp ce în Franța, statele provinciale fondează societăți agricole.

Acolo unde evoluează, această revoluție agricolă transformă condițiile de viață ale populației. Țară de pionierat, Anglia cunoaște o creștere a producției sale agricole de 35 %, în cursul unui secol, proprietarii care participă la mișcarea de inovație se îmbogățesc, în timp ce abundența producției și dezvoltarea transporturilor favorizează un început de specializare: sud-estul țării furnizează în special cereale, iar comitatele din nord-vest (Warwick, Lancashire, Cheshire) se specializează în creșterea animalelor.

Producția agricolă crește și în restul Europei, dar în proporții mai reduse. Căci înnoirea agriculturii nu se poate realiza decît într-un cadru dublu: marea exploatare și proprietatea individuală. Modernizarea cere renunțarea la practicile colective.

Dar desființarea lor lipsește partea cea mai săracă a comunității rurale de mijloacele tradiționale de existență. Drepturile de uzanță (spicuială, dreptul de pășunat și folosirea pădurilor și a pășunilor comunale) constituiau singurele posibilități de a supraviețui. Pentru acești oameni săraci, individualismul agrar, inseparabil de înnoire, constituie deci un pericol împotriva căruia ei se opun, uneori cu forța, împiedicând în felul acesta acțiunea de împărțire a bunurilor comunale și de împrejmuire a pământurilor. Avansată în Anglia, începută în Franța, în Italia sau în Spania unde se lovește de o opoziție puternică, mișcarea revoluției agrare este inexistentă în Europa centrală și orientală, unde modernizarea nu pătrunde deloc și unde structura juridică a senioriei rurale, mai solidă ca niciodată, se opune oricărei forme de progres.

Dezvoltarea marelui comerț maritim

Prosperității din agricultură, Europa occidentală îi adaugă dezvoltarea marelui comerț maritim, fără o evoluție deosebită a itinerariilor comerciale fixate în secolul al XVI-lea: cea mai mare parte a relațiilor comerciale maritime se face cu coloniile din America sau din Extremul Orient. Astfel, țărmurile Atlanticului sînt primele care vor beneficia de relativa lipsă a războaielor, de înlăturarea pirateriei și de dezvoltarea asigurărilor.

Flota britanică, al cărei tonaj se mărește de cinci ori în cursul secolului al XVIII-lea, își asigură o superioritate evidentă. Ea transportă mărfuri la Londra, devenită placa turnantă a produselor tropicale (zahăr, cafea, bumbac, tutun, indigo, ceai, mătăsuri, țesături din bumbac sau porțelanuri). Negustorii englezi revînd apoi acest produse în toată Europa, realizînd beneficii substanțiale. În schimb, țările europene exportă în restul lumii produse de manufactură pe care le furnizează din abundență, mai ales Marea Britanie, a cărei producție industrială cunoaște o dezvoltare remarcabilă.

Comerțul cel mai fructuos, în special pentru Franța și Anglia, este comerțul triumfiular între Europa, Africa și insulele Americii. Plecate din Nantes, Bordeaux sau Bristol, navele europene încărcate cu produse de manufactură, cu arme și cu obiecte din sticlă, ajung pe coastele Africii unde își schimbă încărcătura pe sclavi negri capturați și vânduți de șefii triburilor de pe coastă. Navele îi transportă pe aceștia în America unde plantatorii de pe insule îi cumpără pe aur, într-atît le este de necesară mîna de lucru a acestora. Beneficiile realizate permit cumpărarea de zahăr, rom sau tutun, care sînt revîndute în Europa. Aceasta comerț triumfiular, care permite triplarea sau cva-druplarea sumei inițiale, se află la originea averii negustorilor și armatorilor din marile porturi ale Atlanticului.

Această predominare a comerțului atlantic explică noua ierarhie portuară, care triumfă în secolul al XVIII-lea. Anversul ruinat, Amsterdamul în declin cedează locul lor Londrei, mare antrepozit al produselor de dincolo de mări, porturilor Bristol, Nantes, Bordeaux și în curînd Liverpool. Pe locul al doilea se află porturile de la Marea Nordului, situate mai departe de axele principale ale comerțului maritim, ca Hamburg sau Copenhaga, care controlează trecerea din Marea Nordului în Marea Baltică.

Prosperitatea acestei zone stimulează indirect traficul interior al continentului, cu atît mai mult cu cît sînt făcute eforturi pentru dezvoltarea și stimularea căilor de comunicație. Fluviile, căi tradiționale de trafic comercial, încep, în special în Franța și în Marea Britanie, să fie legate între ele prin canale. În schimb, drumurile, în aproape întreaga Europă, rămîn destul de proaste și inadaptate transporturilor grele de călători sau de mărfuri. Franța constituie în acest sens o excepție. Crearea, în 1716, a Corporației Podurilor și Șoselelor permite realizarea unei rețele de drumuri regale întreținute permanent, care servesc de exemplu întregii Europe.

Dezvoltarea comercială a țărilor din Europa occidentală este evidentă. În Franța, exporturile cresc de la 122 de milioane la 500 de milioane de livre între anii 1716 și 1789, în timp ce

Anglia cunoaște o creștere de același nivel. Restul continentului nu cunoaște această dezvoltare decât parțial sau foarte restrâns. Astfel, țările Europei occidentale se îmbogățesc și mai mult decât în secolele XVI și XVII. Producția de metale prețioase, stimulată de dezvoltarea comerțului, crește în mod considerabil: între anii 1720 și 1780, producția de argint se dublează, iar cea de aur între anii 1700 și 1750. Dar, metalele prețioase din America nu fac decât să treacă prin Spania, apoi se acumulează în Franța, în Marea Britanie, în Țările de Jos.

În acest context de prosperitate, între anii 1760 și 1780, apare în Marea Britanie un ansamblu de transformări ale structurilor producției manufacturiere, căruia istoria îi va da denumirea de „revoluție industrială“

Revoluția industrială din Anglia

Pînă în 1760, industria britanică cunoaște o prosperitate deosebită, dar în cadrul tradițional al muncii la domiciliu. Acest *domestic system* reunește în realitate două categorii de muncitori: meseriașii independenți (tîmplarii de mobile, croitorii etc.), care produc și în același timp comercializează, și muncitorii salariați care depind de un *merchant-manufacturer*. Acest patron le furnizează materia primă, supraveghează execuția și finisarea lucrului înainte de a asigura comercializarea produsului finit. Acesta este *putting out system*.

În acest cadru tradițional, activitățile industriale sînt localizate aproape de sursele de materii prime. Cele două activități fundamentale sînt în primul rînd textilele (mai ales lîna), care se dezvoltă în regiunile de creștere a oilor (sud-vest, Anglia de est în jurul Norwich-ului și Yorkshire în jurul Bradford-ului) și metalurgia, care se instalează pe locul de extracție a minereurilor (Cornouailles pentru cupru și cositor) sau aproape de păduri, surse de combustibil, devastate curînd de această activitate.

În ciuda creșterii populației și a cererii, dezvoltarea acestei industrii tradiționale stagnează. Este frînată de insuficiența mîinii

de lucru, care crește nivelul salariilor și mărește costurile, de lipsa de capital din cauza carențelor din sistemul bancar și de raritatea inovațiilor tehnice.

De-abia între 1740 și 1780 intervin mutații de toate felurile care vor zdruncina structurile producției industriale din Marea Britanie.

Printre aceste transformări trebuie mai întâi să amintim un ansamblu de progrese materiale și tehnice. De exemplu, înlocuirea treptată a cărbunelui de pământ cu cărbunele din lemn. La începutul secolului al XVIII-lea, Abraham Darby perfecționează cocsul pe bază de huilă, ceea ce permite folosirea lui în furnale. Folosirea huilei se dezvoltă cu atât mai mult cu cât ea se găsește din abundență în Anglia, nivelînd partea exterioară a masivelor vechi din lanțul Penninilor (Alpilor), din Țara Galilor sau din Scoția. Huila permite renunțarea la importurile de lemn din Baltica, dar se găsește mai ales la originea tehnicilor noi care revoluționează industria, metalurgia (fonta din cocs). Inventarea mașinii cu abur și alte progrese tehnice permit perfecționarea mașinilor care înlocuiesc o mînă de lucru foarte redusă. Inventiile se atrag una pe cealaltă într-un lanț în care fiecare scoate în evidență o lipsă mai veche sau mai nouă, care trebuie rezolvată.

Tot la mijlocul secolului al XVIII-lea se îmbunătățește sistemul de credit. Într-o epocă în care dezvoltarea rapidă a schimburilor comerciale, abundența capitalurilor pune problema introducerii lor în procesul economic. Masa de capitaluri disponibile din Anglia a jucat un rol fundamental în apariția revoluției industriale. În privința originii acestora părerile diferă și este dificil de aflat dacă aceste capitaluri, care au permis revoluția industrială, proveneau din marele comerț industrial, de la proprietarii funciari îmbogățiți de revoluția agricolă sau de la industriașii înșiși. Oricare ar fi fost, abundența acestora favorizează deschiderea unei întregi rețele de bănci noi, care, întemeindu-se la Londra sau în comitate, ușurează investiția industrială prin oferirea de credite mari și cu dobîndi mici.

Toate aceste progrese nu ar fi fost, desigur, suficiente pentru a declanșa revoluția industrială dacă epoca nu ar fi adus și o modificare fundamentală a mentalității. În plină eocă a Luminilor, asistăm într-adevăr la o entuziasmăre a minților luminate pentru știință și tehnică, produse ale rațiunii umane, capabile să îndrume umanitatea spre fericire și prosperitate. Apărută în 1776, lucrarea lui Adam Smith, *Studii asupra naturii și cauzelor băgăției națiunilor*, dovedește această stare de spirit. Acest imn închinat inițiativei individuale, liberei întreprinderi și luptei pentru profit face din autorul lui părintele liberalismului economic care se naște.

În acest context, apare în Anglia o nouă clasă de „antreprenori“. Acești oameni inventivi, animați de dorința de reușită și de putere, au ieșit din mediile sociale cele mai diferite: mari seniori (ducele de Bridgewater, viconte de Dudley), pastori (Cartwright, inventatorul unui război de țesut) sau meseriași (Arkwright, creatorul unei mașini de tors pusă în mișcare de forța hidraulică). Printre acești inovatori este frapantă importanța celor veniți din sectele protestante situate în afara anglicanismului: quackeri (Darby), bapțiști (Newcomen, inventator al pompei de apă) sau presbiterieni (Watt). Printre ipotezele formulate pentru a explica prezența lor masivă printre conducătorii industriali a fost, pe lângă calitatea deosebită a școlilor dizidente, și faptul că accesul la înalte funcții de stat este oprit, în virtutea legii „Bill of Test“ (Test Act), reușita economică constituind pentru ei singura cale posibilă de ascensiune socială.

În tot cazul, este evident că revoluția industrială se produce în jurul acestor oameni, începând din anii 1780-1785. Aceasta este rezultatul unei acumulări de inovații care se organizează în jurul a trei axe principale: invențiile din tehnică, concentrarea industrială și creșterea producției.

Mișcarea de invenții care începe în cursul secolului al XVIII-lea se accelerează și se accentuează către sfârșitul secolului. Numărul brevetelor de invenție depuse reprezintă dovada: de la 297 în perioada 1771-1780, la 653 între 1790-1800.

Fiecare invenție, provocând lipsuri relative în fazele învecinate ale producției, atrage după sine noi invenții. Este vorba, mai ales, despre mecanizare, care înlocuiește efortul uman cu munca mașinii și permite creșterea producției în proporții considerabile.

Exemplul textilelor scoate în evidență înlănțuirea inovațiilor prin jocul noilor necesități create. În 1733, Kay perfecționează războiul de țesut datorită „suveicii volante“, care permite realizarea unor țesături mai late, folosind mai puțină mână de lucru. Capacitatea țesătoriei fiind de acum mai mare, crește considerabil cererea de fire de țesut, creștere la care vîrtelnița și lucrul ocazional și neregulat al mîinii de lucru rurale sînt incapabile să-i facă față. De aici, eforturile de a realiza o mașină de tors, care sfîrșesc în 1765 prin inventarea de către Hargreaves a mașinii de tors (*Jenny*) cu opt broșe. În 1768, Arkwright conectează mașina la forța hidraulică, punînd la punct *waterframe*, în timp ce Crompton o perfecționează (1779), permițînd răsucirea firului și înfășurarea sa datorită sistemului *mule jenny*. Cantitatea de fire este atît de mare încît țesătorii nu reușesc să absoarbă această producție în creștere. Cartwright inventează atunci (1789) un nou război de țesut mai complex și mai productiv, pe care îl adaptează la forța vaporilor, în 1801. Către 1815, producția textilă în ansamblu este mecanizată.

Înlănțuirea este identică în metalurgie: inventarea fontei din cocs, de către Darby (1710) este completată de cea a lui Cort, *puddlage* (1784), care permite să se obțină un oțel de bună calitate, scoțîndu-se din fier carbonul și impuritățile. Laminat datorită invenției lui Wilkinson (1785), acest oțel permite fabricarea primelor șine – care sînt folosite la evacuarea minereului cu vagoaneți în minele de cărbune –, primelor poduri metalice și primelor nave cu coca din metal.

În sfîrșit, în acest domeniu al invențiilor nu se poate trece peste o invenție capitală, care rezolvă problema energiei: mașina cu aburi. La început, aceasta provine din pompa de apă a lui Newcomen, folosită în mine. Scoțianul Watt o perfecționează adăugîndu-i condensarea vaporilor într-un recipient specific

(1769). Asociat cu Boulton, Watt continuă să o îmbunătățească pentru a o face utilizabilă în industrie. Începînd din 1783, mașina cu aburi începe să acționeze un ciocan, apoi mașinile textile. Folosirea ei se răspîndește către 1800. „Revoluția aburului“, aspect esențial în revoluția industrială, devine un element cheie al vieții economice din Europa.

Aceasta accelerează fenomenul de concentrare industrială. Primele mașini, ușoare și puțin costisitoare, întăresc în loc să repună în discuție acel *domestic system*. Meseriașii rurali care le cumpără trebuie totuși să facă față *luddismului*: unii muncitori, numiți *luddites* (1812-1818), distrug mașinile care, crescînd productivitatea îi fac să rămînă fără lucru. Dar foarte repede, mașinile devin mult mai grele, incomode și scumpe pentru a putea fi răspîndite. *Water-frames* și mașinile cu aburi sînt deci instalate într-un local unde sînt chemați muncitorii. *Factory system* (uzina) înlocuiește *domestic system*. Muncitorii, alungați din mediul rural de îngrădirile de terenuri, sînt adunați în ateliere mari în interiorul cărora se instaurează diviziunea muncii. Această concentrare nu se produce în toate sectoarele vieții economice și diferă în funcție de progresele mecanizării. În domeniul textilelor, mai ales în cel al bumbacului, se înregistrează astfel de transformări: la începutul secolului al XIX-lea, patru cincimi din firele de bumbac provin din fabrici echipate cu *mules jennies*. Concentrarea se produce rapid și în metalurgie, uzine de mari dimensiuni (forjele din Carron, în Scoția, au patru furnale și 2000 de muncitori) se instalează de acum înainte în bazinele conținînd huilă.

Această concentrare industrială dă naștere unei noi geografii economice. Anglia înverzită din sud și din est, predominantă pînă în secolul al XVIII-lea, este înlocuită cu Anglia cenușie din nord și din vest. Industria metalurgică se dezvoltă în Țara Galilor, în Scoția sau în Midlands; industria bumbacului predomină în Lancashire, în jurul orașelor Liverpool și Manchester; lîna este apanajul regiunii Yorkshire și, secundar, al acelei din Lancashire.

În sfârșit, revoluția industrială provoacă o spectaculoasă dezvoltare a producției. Creșterea randamentelor permite, în cursul secolului al XVIII-lea, triplarea producției industriale. De acum înainte, bogăția Marii Britanii provine din capacitatea sa de a produce în mari cantități produse industriale pe care numai ea le fabrică. Între 1780 și 1815, Anglia își pregătește rolul de „atelier al lumii“, pe care îl va avea în secolul al XIX-lea. De la începuturile secolului al XIX-lea, o treime din venitul național britanic este furnizat de economie. Marea Britanie este astfel prima națiune din lume care a intrat în epoca revoluției industriale.

Răspîndirea revoluției industriale în Franța

Pe aproape tot parcursul secolului al XVIII-lea, Franța păstrează o industrie tradițională, bazată pe de o parte pe organizarea meseriilor din orașe care au depus jurământ, cu regulamentele sale minuțioase și ierarhia sa strictă, iar pe de altă parte pe artizanatul rural, care asigură mai ales producția de textile necesară negustorilor-fabricanți instalați în orașe. În acest cadru clasic, industria postavului se dezvoltă în aproape întreaga țară, iar metalurgia se sprijină pe numeroasele forje pe bază de cărbune din lemn. Formele moderne ale industriei nu se instalează decât foarte încet, după 1780, în urma Angliei. Mașinile, și câteodată chiar antreprenorii, vin din țara vecină. Englezul John Holker introduce la Rouen, în manufactura sa de catifea din bumbac, metodele și mașinile engleze pentru tors și țesut. Un alt britanic, Wilkinson, instalează la Indret, o fabrică de tunuri și participă la societatea pe acțiuni creată pentru construirea, la Creusot, a unei uzine metalurgice cu mai mult de 1 000 de muncitori (1781).

Aceste instalări de fabrici nu întârzie să devină un fapt obișnuit. Mecanizarea și concentrarea industrială fac progrese, dar sînt cu aproape două decenii în urma Angliei. La

Jouy-en-Josas, Oberkampf pune bazele unei uzine de pînză pictată, care funcționează datorită unei mașini cu cilindru. La Hayange, în Lorrena, familia Wendel instalează o întreprindere de forje care se dezvoltă la începutul secolului al XIX-lea și devine un vast ansamblu siderurgic. Mecanizarea și concentrarea pătrund și în industria huilei, care, tot după modelul britanic, cunoaște o dezvoltare determinată de înlocuire a cărbunelui de lemn cu cocsul. Compania din Anzin folosește 4 000 de muncitori și extrage 400 000 de tone de cărbune, în timp ce începe exploatarea din bazinele de uilă din Masivul Central.

Acest început de revoluție industrială, care face din Franța cea mai bună elevă a Angliei, nu se raportează totuși decît la o mică parte a economiei, rămasă în majoritate tradițională.

Țările de Jos austriece cunosc și ele, datorită inițiativelor britanice, un început de revoluție industrială comparabilă cu cea din Franța. Restul Europei însă, fără să ignore inovațiile venite din Anglia, nu suportă decît consecințe limitate ale acestora. Europa meridională rămîne în continuare fidelă producției manufacturiere. Cît despre Europa de nord, aceasta își păstrează mai ales caracterul agricol, cu o activitate manufacturieră tradițională, care furnizează produse de lux, sau organizată în cadrul corporațiilor urbane. Totuși, mașinile textile britanice pătrund în industria bumbacului din Saxa, în jurul Leipzigului, iar cîteva din metodele britanice sînt introduse în industria metalurgică de pe Ruhr.

În fine, revoluția industrială din comerț rămîne, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, apanajul Marii Britanii, cu influența în Franța și în Țările de Jos. Între această parte a Europei, care face primii pași în epoca industrială, și restul continentului se cascadează o prăpastie cu atît mai profundă cu cît transformările economice determină și transformări sociale. Fenomenul cel mai important legat de progresul economic al părții occidentale a continentului este noul rol pe care îl joacă burghezia.

Noul rol al burgheziei în Europa occidentală

Transformările din agricultură, avîntul marelui comerț și formele pregătitoare ale revoluției industriale sînt elementele de care beneficiază în primul rînd burghezia, a cărei importanță se afirmă în cursul secolului al XVIII-lea. Bogăția apare, mai ales în Franța și în Anglia, ca factor principal al diferențierii sociale.

Burghezia franceză nu constituie încă un grup omogen. Ea este formată dintr-o serie întreagă de straturi, fiecare dintre acestea disprețuind pe membrii grupurilor considerate inferioare din punct de vedere al importanței averii acumulate. În vîrfurile ierarhiei burgeze se află marii negustori, armatori sau comercianții din marile porturi, îmbogățiți datorită comerțului triumfișar și al comerțului cu sclavi. Proprietari de mari locuințe particulare la Nantes sau la Bordeaux, ei duc o viață aristocratică și au milioane de livre. Din acest grup de negustori se desprinde curînd burghezia industrială, în faza de constituire, care deține marile manufacturi echipate recent cu mașini aduse din Anglia: familiile Wendel din Lorrena, Dietrich din Alsacia sau Périer, fabricanți de pînzeturi la Vizille. În sfîrșit, trebuie inclus în această înaltă burghezie grupul financiarilor, limitat numeric, dar puternic și extraordinar de bogat. Mari beneficiari ai nevoii de bani a unei monarhii aflată permanent la strîmtoare, aceștia devin „fermiers généraux” – ei închiriază avantajoasă piață a percepției impozitelor indirecte – sau bancheri, adesea de origine elvețiană, ca Necker, Perrégaux sau Hottinguer.

Imediat după această burghezie posedînd mijloace financiare considerabile, burghezia mijlocie este constituită din funcționarii regali. Ei și-au cumpărat funcțiile și se aliază cu grupul de funcționari din justiție, din finanțe sau cu cei care au rol de control. Alături de aceștia se află un grup de burghezi intelectuali, avocați, medici, ziariști sau scriitori. Posesori de diplome, cultivați, ei sînt dornici să pună în practică ideile noi care fac să prospere Epoca Luminilor: ei vor constitui cadrul Franței revoluționare.

În sfârșit, la baza scării sociale a burgheziei se află o mică burghezie formată din negustori, meseriași făcînd parte din corporații, dintre care majoritatea se apropie de clasele populare. În concluzie, acest ansamblu eterogen, stimulat și îmbogățit de avîntul economic, în general nu se prea simte în largul său. Burghezia consideră că nu deține în societate locul care i se cuvine. Marea burghezie și o parte importantă din burghezia mijlocie aspiră să se integreze nobilimii, considerată clasa superioară a societății franceze. Imitîndu-i modul de viață, burghezia cumpără pămînt, element indispensabil al prestigiului social și se străduiește să obțină titluri de noblețe, fie cumpărînd o funcție care înnobilează, fie luînd numele unor domenii prin uzurparea nobilimii.

Opoziția nobilimii agravează starea de tensiune. Burghezia este hotărîită să atace privilegiile nobilimii. În acest scop, ea încearcă să împiedice monarhia să susțină preponderența nobilimii prin pensii și concesiuni de funcții în stat. Sprijinindu-se pe modelul britanic, burghezia franceză visează o monarhie cu puteri limitate, controlată de reprezentanții națiunii.

Situația este radical diferită în Anglia, unde nobilimea nu constituie, ca în Franța, o clasă închisă. O burghezie bogată se naște în urma avîntului economic și a revoluției industriale: industriași, financiari, bancheri, armatori, negustori îmbogățiti din comerțul cu Indiile (nababi), plantatori din America. Și aceștia așteaptă să participe la guvernarea națiunii. O ambiție ce poate fi satisfăcută cu condiția de a fi aleși în Camera Comunelor. Fuziunea claselor conducătoare se realizează deci fără dificultăți deosebite, chiar dacă pe plan monden prejudecățile nu permit să se confunde un aristocrat cu un parvenit, cel puțin la prima generație. Monarhia acordă fără șovăială titluri de noblețe burgheziei îmbogățite, care a cumpărat pămînturi și își trimite copiii în școlile aristocratice.

Importanța burgheziei este mult mai redusă în restul Europei, exceptînd poate patriciatul din orașele hanseatice. În Germania, burghezia administrativă rămîne profund supusă puterii

prinților și subordonată aristocrației. De abia în prima jumătate a secolului al XIX-lea, o burghezie urbană, marcată de „etica protestantă” (Max Weber), participă la pregătirea capitalismului german. În rest, ea nu reprezintă adesea decât un grup restrâns de mari negustori fără o prea mare influență și care, odată bogați, se alipesc nobilimii.

Eterogenitatea nobilimii europene

Ponderea și influența nobilimii par invers proporționale cu nivelul de modernizare economică a diferitelor țări europene. În Europa de est și centrală, în cadrul structurilor rurale rămase tradiționale, în care domină marea proprietate și sistemul seniorial, nobilimea și-a păstrat în esență supremația în societate.

Europa centrală și cea mediteraneană reprezintă domeniile aristocrațiilor tradiționale, legate de semnele importanței lor: proprietarii de pământuri din Rusia, nobilimea austriacă care, pentru a se deosebi de parveniții înnobilați, stabilește diferențele care se impun, în *Almanahul de la Gotha* (1763); aristocrația prusacă, care are privilegiul de a poseda fiefuri și iobagi, care se include în Almanah; aristocrații din Italia, dedați leneviei pe domeniile lor (latifundia) date în exploatare, sau Granzii de Spania cu trufia lor structurală... Locul pe care îl ocupă nu este râvnit întrucât ei nu se confruntă cu existența unei burghezii dinamice. În fața acestei nobilimi nu există decât o masă de țărani analfabeți și supuși. Este adevărat că aristocrație este adesea domesticită de puterea regală. Pentru a evita revolta unei nobilimi prea puternice, după exemplul lui Ludovic al XIV-lea, suveranii o pun în serviciul lor, aducînd-o la Curte și încredințîndu-i funcții în armată sau în administrație. Ea furnizează deci cadrele principale ale statului, care copiază modelul francez al monarhiei absolute sub masca ideilor filosofice care îl numesc „despotism luminat”. Așa se întîmplă cu nobilimea prusacă, formată din ofițeri și din funcționari, sau cu cea rusă, de care țării se folosesc respectînd *cinul*, scara ierarhică nobiliară.

La polul opus al acestei nobilimi, a cărei putere se bazează pe proprietatea funciară și funcțiile administrative și militare, se află nobilimea engleză. Neconstituind, ca nobilimea franceză, o categorie juridică, refuzînd să reprezinte o castă închisă, ea urmează evoluția determinată de avîntul economic: în fruntea mișcării de îngrădire a pămînturilor ea contribuie la invențiile tehnice și la utilizarea lor economică. Astfel, participă intens la revoluția agricolă, la dezvoltarea marelui comerț maritim și la revoluția industrială. Drept urmare, acceptă fuziunea cu grupurile sociale îmbogățite și formează împreună cu acestea o clasă conducătoare care se îmbogățește.

Situația nobilimii franceze este mai complexă. O minoritate a membrilor săi împărtășește spiritul întreprinzător al burgheziei și participă la evoluția economică a epocii. Astfel, ducele de Orléans ia parte la dezvoltarea industriei chimice, prințul de Croy este acționar al Companiei din Anzin, alții devin armatori. Evoluția economică este totuși percepută ca o amenințare de către cea mai mare parte a nobilimii. Dezvoltarea burgheziei în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea provoacă o vie reacție a nobilimii. Încercînd să se constituie într-o castă închisă, nobilimea franceză reduce numărul înnobilărilor și își rezervă înalte funcții în stat: funcții ministeriale, intendenți, grade militare (un edict în 1781 cere patru generații de noblețe pentru a deveni ofițer) și înalte funcții bisericești.

O parte din nobili intenționează să dea aristocrației dreptul de control asupra monarhiei. Astfel, nobilimea judecătorescă, reunită în parlamente, pretinde să aibă, în numele națiunii, un drept de control asupra Guvernului. Ea folosește chiar aceeași denumire folosită de Parlamentul din Londra. Dar parlamentele franceze nu sînt decît niște adunări ale juriștilor care și-au cumpărat funcțiile și al căror rol consistă în împărțirea dreptății în numele regelui. Ele nu sînt, ca în Anglia, un grup de aleși reprezentînd națiunea.

Dîndu-și silința să împiedice ascensiunea socială a burgheziei, nobilimea încearcă să-și reabiliteze situația financiară.

Incapabilă să se adapteze noilor mecanisme ale economiei, ea repune în vigoare drepturi căzute în desuetudine, care îi permit să-și consolideze dominația asupra țărănimii. Reluând vechile acte senioriale, specialiștii în dreptul feudal găsesc în acestea drepturi, dintre care unele datau din Evul Mediu, pe care nobilimea se grăbește să le impună țăranilor. În același timp, unii nobili fac presiuni pentru a obține împărțirea bunurilor comunale, din care o treime revine seniorului, în virtutea edictelor regale de „triere“.

Această atitudine reacționară, care exasperează burghezia, va juca un rol fundamental în criza revoluționară.

Clasele populare

Revoluția industrială care ia naștere, sau avîntul marelui comerț maritim nu trebuie să ne înșele: Europa rămîne un continent rural, inclusiv partea sa occidentală. Totuși, situația țăranilor este diferită. În Europa centrală și orientală, în cadrul marelui domeniu feudal, țăranii au adesea un statut de iobăgie⁷³, care îi leagă de pămîntul pe care îl lucrează și din care fac parte în mod organic. Ei sînt vînduți sau lăsați moștenire odată cu acesta. În schimb, în Europa occidentală, țăranii sînt liberi, exceptînd cîteva regiuni restrînse.

Ar fi absurd să se considere țărănimea o clasă omogenă. Există o multitudine de statute, printre care se pot distinge agricultorii, marii fermieri care folosesc numeroși muncitori agricoli și care produc pentru a vinde; zilierii, care nu au drept capital decît propriile brațe și care sînt folosiți ca sezonieri sau ca servitori la fermă; în sfîrșit, masa micilor proprietari, fermieri sau arendași, ale căror exploatări le permit doar să supraviețuiască.

În timpul secolului al XVIII-lea, situația generală a lumii rurale se deteriorează, cu excepția agricultorilor, care profită de creșterea prețurilor cerealelor pentru a realiza beneficii (datorită cărora vor putea, în timpul Revoluției franceze, să cumpere

bunuri naționale). Creșterea populației mărește suprapopularea satelor, provocînd o adevărată foamă de pămînt în momentul în care distrugerea obiceiurilor comunitare agravează soarta celor săraci. În timp ce salariul real al zilierilor stagnează, datoriile fiscale se înmulțesc datorită reacției seniorilor. Țăranii au sentimentul unei înrăutățiri considerabile a vieții. Cazul Franței nu este deloc izolat. În toate țările europene se constată un fenomen de concentrare a pămînturilor în mîinile marilor proprietari, o deteriorare a vieții salariaților agricoli din cauza creșterii prețurilor și dispariția numeroaselor proprietăți libere, ale căror suprafețe sînt prea mici pentru a le permite să supraviețuiască.

Situația claselor populare urbane nu este de altfel mai strălucită. Micii prăvăliași sînt într-un stadiu net inferior, artizani din diferite meserii, meșteri și calfe realizează activități condamnate de evoluția economică. Muncitorii din manufacturi aparțin în schimb unui grup a cărui activitate se dezvoltă. Dar ei sînt supuși unei discipline stricte și, începînd din 1781, ei trebuie să dețină un livret pe care sînt însemnate datele angajării și ale plecării și aprecierile patronilor. În sfîrșit, există o întreagă mulțime de meserii subordonate, începînd cu servitorii din casele burgheze sau aristocratice, pînă la meseriile minore de sacagiu, vînzător de lemne, coșar sau pînă la zilierii care își vînd forța brațelor cu ziua, așteptînd să fie angajați în una din piețele orașului (piața Grève din Paris). Creșterea prețurilor din secolul al XVIII-lea provoacă o agravare a situației tuturor acestor grupuri. Acestea vor fi exasperate de creșterea prețului pîinii, care este provocată de un șir de recolte slabe de la sfîrșitul anilor 1780.

Departă de a părea o soluție la dificultățile existenței acestor grupuri, modernizarea industriei apare plină de amenințări. Aceasta ruinează un artizanat tradițional incapabil să reziste la concurența noului *factory system*, iar pentru muncitori ea înseamnă lungi zile de lucru deosebit de grele, sub o supraveghere atentă. Salariile sînt reduse de practica folosirii copiilor și a femeilor, plătiți foarte prost, iar condițiile de alimentație și de

locuit sînt mizere. Condițiile de viață ale acestui proletariat sînt propice nemulțumirii și revoltei.

Fără îndoială, condițiile create muncitorilor din industrie nu sînt mai grele decît cele în care trăiesc muncitorii agricoli sau chiar micii țărani proprietari. Aceștia din urmă însă erau incluși în comunitățile rurale care le asigurau, în compensație, un minimum de protecție. Distrugerea treptată a acestor comunități și emigrarea către orașe accentuează greutățile noilor proletari din industrie, al căror număr este încă limitat, chiar și în Anglia.

Avîntul economic din secolul al XVIII-lea modifică deci profund condițiile economice și sociale. El ridică o invizibilă dar teribilă frontieră între Europa de Nord-Vest, care va fi timp de un secol zona de pionierat a lumii dezvoltate, și cea mai mare parte a Europei de Est și de Sud, care păstrează structurile arhaice moștenite de la începutul timpurilor moderne. Se regăsește aici originea uneia din liniile de forță principale ale viitoarei Europe. În timp ce în Europa occidentală, modernizarea economică asigură ascensiunea burgheziei, beneficiară a capitalismului comercial, financiar și industrial incipient, aristocrația funciară rămîne preponderentă în restul Europei. În sfîrșit, transformările economice din Europa occidentală provoacă nemulțumiri și tensiuni: problema socială, care ia naștere în Europa odată cu revoluția industrială, se adaugă problemei puse de ascensiunea burgheziei.

Dînd naștere la două Europe, avîntul economic din secolul al XVIII-lea prefigurează ceea ce va însemna în secolul al XIX-lea diferența dintre Europa calului-putere și Europa calului de tracțiune. O prăpastie accentuată și mai mult de mișcarea de idei din Europa Luminilor.

Capitolul 14

CONTRASTELE DIN EUROPA LUMINILOR (1715-1789)

■ *Spiritul științific se impune definitiv în Europa, în secolul al XVIII-lea, odată cu Newton și înlocuiește cercetarea legilor cu aceea a cauzelor principale și a efectelor finale. Se realizează progrese considerabile care dau încredere în posibilitățile nelimitate ale rațiunii umane.*

■ *Aplicată la societate, religie și politică, această concepție se manifestă în mișcarea filosofică a „Luminilor”. Exercitându-și spiritul critic, adepți ai libertății, „filosofii” nu cruță nici monarhia absolută, nici Biserica, nici inegalitatea socială. Națiunea însăși este repusă în discuție în favoarea cosmopolitismului european⁷⁴, chiar mondial, care accentuează credința în liberalismul economic.*

■ *Pe plan estetic, clasicismul cedează locul curentului „sufletelor sensibile”, bazat pe cultul pentru natură, proslăvirea sentimentelor generoase și a unei morale eroice. Se impune un „gust nou”, mai puțin grandios, dar orientat mai mult spre intimitate, confort și redescoperirea istoriei.*

■ *Ca și în secolul al XVII-lea, Franța dă tonul în domeniile culturii. În Europa centrală și orientală, suveranii proslăvesc rațiunea, sărbătorind pe filosofi francezi și practicînd un „despotism luminat”⁷⁵, al cărui scop real este consolidarea puterii lor.*

Dar împotriva dominației culturale franceze încep să se manifeste reacțiile naționale din Germania, din Italia și din Spania.

■ *Pe plan politic, această Europă a Luminilor reprezintă în același timp o Europă a afirmării sfidătoare a intereselor naționale. Mari-le acțiuni de preponderență politică odată eșuate, a sosit ceasul concepției engleze despre „echilibrul european”. Politica europeană apare astfel ca un șir confuz de conflicte care pun față în față națiunile Europei într-un joc complicat de alianțe și de răsturnări de situație. Succesiunea la tronul Austriei, între 1740 și 1748, rivalitatea franco-engleză din timpul Războiului de șapte ani (1756-1763) și, mai târziu, din timpul revoluției americane și mai ales cele trei împărțiri ale Poloniei între Rusia, Prusia și Austria, ne redau imaginea acestei Europe în care cel mai puternic are întotdeauna dreptate.*

Curioasă perioadă este aceea a secolului al XVIII-lea european. Spiritul cosmopolit, care pare că face să triumfe rațiunea asupra întregului continent, se învecinează cu exprimarea brutală a intereselor naționale, care duce la împărțirea Poloniei. Rafinamentul curților princiare sau a sensibilității este însoțit de menținerea intoleranței și a persecutării minorităților. În sfârșit, progresul științific deschide calea către ezoterism și formele moderne ale superstiției.

Dar secolul al XVIII-lea, dincolo de aceste paradoxuri, se caracterizează mai ales printr-un optimism formidabil, care îi stimulează pe oamenii epocii, prin convingerea că progresele inteligenței umane deschid calea spre o epocă de fericire care este aproape și că timpurile noi care vor schimba fața lumii sînt deja anunțate. La originea acestui sentiment se află o adevărată explozie a spiritului științific.

Triumful spiritului științific

Dacă în secolul al XVII-lea, sub impulsul cartezianismului și a metodei sale, spiritul științific s-a eliberat definitiv de concepțiile medievale care încă îl mai obstrucționau, de-abia în

secolul al XVIII-lea s-au realizat progrese hotărâtoare. Progrese simbolizate de Isaac Newton care publică la Londra, în 1687, *Principiile matematice ale filosofiei naturii* (*Philosophiae naturalis principia mathematica*). În această operă majoră, el notează rezultatele cercetărilor sale matematice, fizice și astronomice. Reluând toate descoperirile din știința mecanică încă de la Galilei, generalizând legile lui Kepler asupra mișcării planetelor, el își încheie lucrarea formulând legea gravitației universale, explicație coerentă și sintetică a funcționării sistemului solar ca un ansamblu de mișcări vizibile pe suprafața pământului. Aceste rezultate vor determina progresele astronomiei timp de mai mult de un secol.

Dar importanța lui Newton constă mai ales în metoda sa. Depășind o etapă decisivă față de evidența și deducția carteziană, el renunță definitiv la explicarea cauzelor fenomenelor (care duce la o cercetare metafizică) și nu se preocupă decât de legea care stă la baza fenomenelor fizice. Pentru a reuși, el propune să se plece de la o ipoteză explicativă, care este necesar să fie verificată prin observație, prin experiment și prin experiență. În felul acesta se pun bazele metodei științifice moderne. O metodă experimentală care desprinde definitiv știința de teologie, prima reprezentând în realitate domeniul privilegiat în care se manifestă rațiunea umană. Acest spirit științific accentuează și mai mult caracterul său rațional, făcând apel la claritate și la exactitatea limbajului matematic.

Bazele puse în secolul al XVI-lea reușesc astfel să dea în mod firesc roade: în două secole, situația științei față de filosofie sau de teologie s-a schimbat radical. În loc ca fenomenele observate în natură să verifice adevărul teoriilor filosofice despre creația și originea lumii, de acum înainte, legile științifice sînt cele care oferă filosofilor exemple, argumente și teme de meditație.

Acest avînt științific dă naștere unei noi gândiri bazate pe optimism și pe încrederea în rațiunea umană. Străduindu-se să explice mecanismele care guvernează lumea, rațiunea va putea

aduce umanității abundență, inteligență și prosperitate. Din acest moment pasiunea pentru științe depășește cercul publicului cultivat. Acesta este entuziasmat de lucrările de popularizare care explică pe înțelesul său descoperirile științifice: *Convorbiri despre pluralitatea lumilor* (1686) a lui Fontenelle, care explică pentru lumea saloanelor sistemul lui Copernic, *Spectacolul naturii* (1732) a abatelui Pluche care, tradus în toată Europa, amestecă știința cu teologia, și mai ales *Istoria naturală* a lui Buffon, publicată între 1749 și 1804.

Puțini oameni de litere rezistă la tentația de a contribui la acest edificiu în plină construcție: Montesquieu publică o expunere despre funcția glandelor renale, Voltaire redactează un studiu despre foc, Diderot se interesează de medicină și anatomie. Aristocrați și reprezentanți ai marii burghezii își fac laboratoare de fizică sau de chimie, colecționează pietre, reproduc experiențele descrise de savanți. Unii se lasă păcăliți de câțiva șarlatani abili, ca medicul german Mesmer, care afirmă că vindecă toate bolile cu ajutorul „magnetismului animal“, sau misteriosul Cagliostro, ale cărui pretinse puteri supranaturale cuceresc pentru moment înalta societate franceză.

Această modă științifică explică și înmulțirea academiilor. Acestea sînt înființate de suverani, care încearcă să atragă pe cei mai mari savanți ai Europei prin pensii, recompense și alte avantaje. După modelul *Societății regale* din Londra sau al *Academiei de Științe* din Franța, iau naștere Academii din Sankt Petersburg (1724), din Stockholm (1739) sau Societatea Regală din Copenhaga (1745). Aceste Academii fac schimb de expozeuri pentru a se informa reciproc despre descoperirile lor, discută rezultatele și propun noi interpretări. Europa savanților, apărută în secolul al XVI-lea, continuă să facă abstracție de frontiere și de națiuni și, printr-o colaborare permanentă, face să progreseze știința europeană.

Progresele realizate în secolul al XVIII-lea în toate domeniile sînt hotărîtoare. Europa intră datorită acestora într-o epocă științifică care va da roade în secolul al XIX-lea, prin trecerea

de la stadiul de speculație la cel de utilizare tehnică. În domeniul matematicilor, calculul infinitezimal progresează în mod spectaculos, separînd definitiv analiza de geometrie. Lagrange publică lucrarea sa, *Mecanica analitică* (1788), Monge formulează baza teoretică a geometriei descriptive, în timp ce de Alembert expune în *Tratatul de dinamică* (1743), legile staticii și dinamicii fluidelor.

Aceste progrese și ipotezele lui Newton permit o dezvoltare deosebită a astronomiei. Matematicienii și astronomii se străduiesc să confirme ideile lui Newton. În 1759, Clairaut reușește să stabilească prin calcule data întoarcerii cometei Halley, observată în 1682. Expedițiile franceze la poli permit să se demonstreze faptul că planeta noastră este turtită la cele două extremități. Numeroasele observatoare înlesnesc descoperirea planetei Uranus, studierea inelului lui Saturn și studierea planetei Venus. Aceste cunoștințe astronomice sînt sintetizate de Laplace în lucrarea sa, *Tratat de mecanică cerească* (1796).

În domeniul fizicii, epoca se caracterizează prin înmulțirea experiențelor legate de electricitate. Chimia se desprinde cu greu de Evul Mediu, atunci cînd alchimia era regina științelor. O etapă hotărîtoare este marcată totuși de Lavoisier care, începînd din 1772, creează chimia cantitativă și formulează principiul fundamental potrivit căruia, într-o reacție chimică nu există pierdere de materie. El descoperă oxigenul, realizează analiza și sinteza apei și începe, în 1789, o clasificare a elementelor.

Științele naturii cunosc de asemenea progrese remarcabile. Plecînd de la clasificare și înregistrare se ajunge la ipoteze complexe care zdruncină concepțiile acceptate pînă atunci. Combătînd ideea potrivit căreia toate elementele creației au fost realizate de Dumnezeu în scopul clar de a ușura supraviețuirea speciilor, între 1734 și 1742, în *Expuneri utile istoriei insectelor*, Réaumur întreprinde o descriere a diferitelor specii la care face doar referire, bazîndu-se pe observație. Linné, în edițiile succesive ale lucrării sale, *Systema naturae*, propune o clasifi-

care a animalelor și a plantelor care va fi criticată de frații Jussieu și mai ales de scoțianul Adanson, în *Familii de plante* (1763). Clasificînd ființele în funcție de ansamblul caracterelor lor, el observă o evoluție a ființelor vii. La început fixist, pe măsură ce enciclopedia sa *Istorie naturală* progresează, Buffon admite evoluția speciilor sub influența condițiilor naturale și chiar principiul selecției naturale în cadrul acestor specii.

Entuziasmul științific al secolului al XVIII-lea se manifestă de asemenea și prin progresele importante ale medicinei și prin descoperirile tehnicii care revoluționează economia. Progresele sînt așa de mari încît consolidează încrederea în posibilitățile nelimitate ale rațiunii umane.

Mișcarea filosofică

În memoria europenilor, secolul al XVIII-lea rămîne „Secolul Luminilor“. Depășind frontierele Franței, centrul principal al mișcării, mișcarea se răspîndește în toate țările continentului. O lungă perioadă de întuneric lasă locul unei epoci în care rațiunea umană și spiritul critic, care triumfă, pretind că vor deschide umanității perspectiva unei dezvoltări nelimitate. Contemporan al științei newtoniene, curentul filosofic este în același timp moștenitorul umanismului și al cartezianismului.

Filosofia se caracterizează deci prin primatul rațiunii, astfel o definește Doamna de Lambert într-o frază celebră: „A filosofa înseamnă să-i redai rațiunii întreaga demnitate, înseamnă să o faci să se bucure din nou de toate drepturile, înseamnă să scuturi jugul tradiției și regulilor“ (1715). Drept consecință, curentul datorează mult gînditorilor care, începînd din secolul al XVI-lea, cred că principiile considerate baze intangibile ale societății nu pot fi acceptate fără să fie studiate, chiar dacă ei nu se ating de instituțiile politice, de credințele religioase sau de regulile morale. Printre inspiratorii direcți ai filosofilor din secolul

al XVIII-lea, un loc aparte trebuie acordat lui Bayle și lui Fontenelle care, încă de la sfârșitul domniei lui Ludovic al XIV-lea, ridică în slăvi valoarea spiritului critic, și filosofilor englezi care, în secolul al XVII-lea, s-au ocupat de drepturile naturale ale omului, în special Locke.

Efervescenta filosofică atinge cea mai mare intensitate în Franța, țara cea mai bogată din Europa, cea în care mișcarea intelectuală devine un model începînd din secolul al XVII-lea, cea care a formulat și teoretizat modelul monarhiei absolute de drept divin, dar și cea în care tensiunile sociale erau cele mai acute.

Această efervescentă începe mai întîi cu Charles de Segondat, baron de Montesquieu, reprezentant tipic al nobilimii juridice din Parlament. Spiritul său critic se manifestă în lucrarea satirică *Scrisori persane* (1721). Criticînd instituțiile și moravurile franceze, el nu cruță nici absolutismul regal, nici intoleranța religioasă. Opera sa cea mai importantă, *Spiritul legilor* (1748) face din el precursorul științelor politice. Autorul studiază în această lucrare diferitele forme de guvernare și principiile pe care acestea se sprijină: guvernarea republicană bazată pe virtute, guvernarea despotică, al cărei resort este frica, guvernarea monarhică reglementată de legi și care se sprijină pe onoare. Montesquieu preferă această ultimă formă de guvernare. Luînd sistemul britanic drept model, el teoretizează funcționarea, scoțînd în evidență faptul că libertatea este asigurată prin separarea puterilor în stat: executivul, legislativul și judiciarul. Încercînd să aplice acest model la situația din Franța, el consideră că monarhia va fi compatibilă cu libertatea dacă puterea monarhului va fi limitată de clasele intermediare cum sînt clerul și nobilimea, sau de parlamente. Prin aceste afirmații, Montesquieu, adversar al monarhiei absolute, dar foarte departe de orice concepție democratică, apare în același timp ca un teoretician al liberalismului și ca purtătorul de cuvînt al nobilimii parlamentare.

Odată cu Voltaire, fiul unui notar parizian, se manifestă o gîndire mai contradictorie și mai puțin organizată, care dezvoltă

luie aspirațiile burgheziei franceze. Continuator al spiritului clasic din secolul al XVII-lea, bazat pe echilibru și pe comportamente raționale, Voltaire subliniază și el valorile liberalismului. Inspirat din cazul Calas (un protestant acuzat de uciderea fiului său care voia să treacă la catolicism), *Tratatul despre toleranță* (1763) condamnă fanatismul religios. Criticînd caracterul despotic al monarhiei franceze, el își prezintă idealul politic sub forma unei guvernări energice, luminată de rațiune, care să respecte libertățile indivizilor și face și el elogiul instituțiilor britanice în *Scrisori filosofice* (1734). Considerînd că principiul egalității dintre oameni este o himeră, el găsește că este drept ca societatea să fie guvernată de cei mai bogați, care vor face să triumfe rațiunea în instituții, în justiție, în domeniul fiscal și în comerț.

Critic de artă și filosof, Denis Diderot este suspectat de ateism (va fi închis din această cauză în închisoarea Vincennes după publicarea *Scrisorii despre orbi*, în 1749). Principal animator al curentului filosofic din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, împreună cu matematicianul d'Alembert, el este principalul autor al prodigiosului ansamblu de cunoștințe care este *Enciclopedia*. Apărute între 1750 și 1772 cele douăzeci și opt de volume ale sale sînt redactate de 130 de autori. Proces verbal al situației științelor și tehnicii după spectaculoasele progrese realizate în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, *Enciclopedia* este în același timp o lucrare contestatară, care, în numele rațiunii și principiilor dreptului natural, pune sub acuzare starea societății, a instituțiilor, credințelor și valorilor acceptate.

Manifest al filosofiei din secolul al XVIII-lea, *Enciclopedia* apare deci ca fiind revoluționară. De aceea este persecutată de autorități: publicarea sa este oprită de mai multe ori (1752, 1759 și 1781). Voltaire trebuie să se exileze timp de trei ani în Anglia, în timp ce pamfletul abatelui Raynal împotriva fanatismului și tiraniei (*Istoria filosofică și politică a instituțiilor și comerțului european din cele două Indii*) este ars în piața publi-

că. Și aceasta din cauză că mișcarea filosofică ajunge să critice fără milă religia, monarhia, societatea și însuși cadrul statului național, de acum înainte stabilit de istorie.

Filosofia, germene revoluționar

Fundament al unității europene în tot timpul Evului Mediu, creștinismul este asaltat de curentul filosofic. Clerul, reprezentantul său efemer, suportă primele atacuri. Voltaire, mai ales, îl lovește destul de dur, ridicînd în slăvi spiritul de toleranță. Această critică a aspectelor vremelnice ale Bisericii creștine ajunge foarte repede la o punere în discuție a dogmelor esențiale ale religiei. Începînd cu sfîrșitul secolului al XVIII-lea, rațiunea și creștinismul apar de neîmpăcat.

În privința religiei, părerile filosofilor nu sînt totuși unanime. Odată dogmele religioase îndepărtate, majoritatea gînditorilor păstrează o credință vagă în Dumnezeu, un deism care nu are nevoie de o religie organizată. Acesta se manifestă la Rousseau printr-un sentiment de dragoste față de creatorul naturii, în timp ce la Voltaire se reduce la o admirație foarte cumpătată pentru un Dumnezeu-ceasornicar, care a reglat atît de bine mișcarea astrelor sau succesiunea anotimpurilor. Cu Diderot, critica creștinismului sfîrșește în ateism și într-o viziune materialistă a universului. Dar acesta este doar un caz izolat.

Pe plan politic, filosofii sînt toți de acord să considere puțin satisfăcătoare concepțiile absolutiste ale Europei secolului al XVIII-lea. Dar această critică este foarte mult limitată de filosofii înșiși: deși atît de activ în criticarea arbitrarului și puterii nelimitate a monarhilor, Voltaire preconizează totuși o monarhie stabilă, preocupată de fericirea oamenilor și suficient de puternică pentru a împiedica influența Bisericii. De asemenea, Montesquieu critică cu vervă deosebită efectele arbitrarului, dar nu vede soluția decît într-o echilibrare a puterii regale absolute cu ajutorul aristocrației, sfătuitoare firească a suveranilor.

Față de acest conservatorism, ideile lui Rousseau par de-a dreptul revoluționare. Numai el realizează o critică socială a statului european. Văzînd în inegalitate izvorul problemelor politice ale epocii, el pune la punct teoria „contractului social”: puterea politică nu trebuie să se bazeze pe o ordine divină căreia poporul trebuie să i se supună, ci pe un contract revocabil, încheiat între popor și suveran.

Spiritul filosofic apare deci mai important prin respingerea tradiției și a ordinii stabilite decît prin soluțiile novatoare pe care le propune.

El capătă o importanță esențială dintr-un cu totul alt punct de vedere. În secolul al XVIII-lea, în mediile intelectuale ia naștere o concepție nouă, care depășește cadrele naționale fixate în Evul Mediu: cosmopolitismul. Într-adevăr, filosofii susțin ideea că toți oamenii sînt egali, dincolo de diferențele accidentale de limbă, de rasă sau de religie. Dezaprobat de rațiune, patriotismul apare ca o prejudecată inadmisibilă în secolul Luminilor. Noțiunea de frontieră este, în consecință, arhaică și întreaga Europă cultivată este mîndră să o ignore. Germanul Schiller putea să declare: „Nu căutați să formați o națiune, mulțumiți-vă să fiți oameni”, în timp ce Voltaire felicita fără pic de reținere pe regele Frederic al II-lea, protector al filosofilor, pentru victoria militară pe care tocmai o obținuse împotriva francezilor.

În această Europă cosmopolită de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, ideea de „națiune europeană” este pentru prima dată formulată clar. Mai ales, ea nu este concepută dintr-un punct de vedere hegemonic, ci dintr-o perspectivă mult mai apropiată de concepțiile contemporane.

Filosofii sînt într-adevăr convinși, dincolo de granițele politice, de unitatea profundă a continentului european. Ei folosesc în mod frecvent expresia „uzanțe comune ale Europei” și susțin că aceste „uzanțe comune” constituie fondul de civilizație care poate să favorizeze unitatea. „Astăzi nu mai există francezi, germani, spanioli și nici englezi, nu există decît euro-

peni“ afirmă Montesquieu. Europa este „... un stat format din mai multe provincii“, declara Rousseau, în timp ce Voltaire, insistînd asupra aspectelor de civilizație care pot să pună bazele unității, descrie Europa „ca un fel de Republică imensă, împărțită între mai multe state, unele monarhice, altele mixte, altele aristocratice, altele populare, dar toate în strînsă legătură unele cu altele, toate avînd același fond religios, toate avînd aceleași principii de drept public și politice, necunoscute în alte părți ale lumii“.

În acest context iau naștere proiectele unei confederații europene. În 1713, abatele de Saint-Pierre publică un *Proiect de tratat pentru o pace perpetuă în Europa*. Nu este de fapt vorba de un proiect federativ, ci de un fel de organizație internațională, care să permită suveranilor europeni să recurgă la arbitraj pentru rezolvarea certurilor dintre ei, adresîndu-se unui Senat european, cu sediul la Utrecht. Acest Senat ar fi dispus de un întreg arsenal de sancțiuni pe care ar fi putut să le aplice efectiv, datorită intervenției unei armate europene ale cărei contingente ar fi fost furnizate în număr egal de toate statele europene. Cît despre război, acesta ar fi fost interzis între suveranii europeni și autorizat numai împotriva acelor pe care Senatul i-ar fi declarat „dușmani ai societății europene“. În sfîrșit, cîte un grup de delegați ai Senatului ar fi fost plasat în fiecare oraș de frontieră pentru a veghea la respectarea prevederilor tratatului. Ironizat de Voltaire, criticat de Rousseau, acest timid proiect amintește unele din dispozițiile actualei Organizații a Națiunilor Unite.

În 1795, filosoful prusac, Immanuel Kant propune la rîndul său un proiect de uniune confederală. Fiecare dintre state și-ar păstra libertatea în cadrul unei federații a cărei legislație ar fi fondată pe „spiritualitatea universală“. În sfîrșit, înainte ca Revoluția să schimbe radical condițiile vieții politice europene, Washington îi scria lui La Fayette: „Într-o bună zi, după modelul Statelor Unite ale Americii, se vor constitui și Statele Unite ale Europei“.

În felul acesta, în secolul al XVIII-lea ia naștere ideea unității europene. Dacă unanimitatea este departe de a lua forma care ar fi trebuit, întreaga Europă cultivată percepe un mănunchi de „uzanțe comune“ despre care mulți cred că ar trebui în mod firesc să aibă drept consecință o comunitate politică.

Această tendință este consolidată de evoluția gândirii economice, care denunță diferitele constrângeri ce îngreunează schimburile economice și producția, consecințe ale spiritului mercantilist și a existenței frontierelor. Convinși că există legi firești care guvernează producția și comerțul, economiștii din secolul al XVIII-lea consideră că Europa va cunoaște prosperitatea dacă oamenii, în loc să le reglementeze, ar lăsa aceste mecanisme să funcționeze normal. Acest nou mod de a gândi se potrivește perfect cu concepțiile expuse de Adam Smith în *Studii asupra originii și cauzelor bogăției națiunilor* (1776): nu cantitatea de metale prețioase acumulată constituie baza bogăției unei țări, ci munca și spiritul întreprinzător. Conducător al fiziocraților francezi, doctorul Quesnay, medicul lui Ludovic al XIV-lea și autorul articolului *Grains* din *Enciclopediei*, consideră că pământul este principalul izvor de bogăție. Trebuie doar să fie fructificat, exploatându-l în mod rațional cu ajutorul și sub protecția statului. Gournay și alți economiști francezi adaugă pământului industria și comerțul. Dar, în oricare situație, prosperitatea se bazează pe libertatea de a produce și de a comercializa. Lozinca acestor economiști liberali: „să nu intervii, să lași totul să meargă de la sine“ îi situează la polul opus al spiritului mercantilist care dominase Europa începând din secolul al XVI-lea.

Astfel, în jurul spiritului filosofic se construiește o Europă a rațiunii. Ea intenționează să înlocuiască rînduielile moștenite din trecut, a căror sclerozare și caracter arhaic sînt denunțate, printr-o societate nouă, în care drepturile naturale ale individului trebuie păstrate de statele luminate și de înțelepciunea filosofilor. O societate în care fanatismul și intoleranța să fie desființate, în care să domnească prosperitatea, grație progreselor științelor și tehnicii și în care, conduși de rațiune, oamenii să

înceteze să se opună mecanismelor firești ale forțelor economice, singurele care garantează abundența și fericirea pentru toată lumea. O Europă paradisiacă în care sensibilitatea ar putea să ia avînt.

Epoca „sufletelor sensibile“

În domeniul artei și al literaturii, a doua jumătate a secolului al XVIII-lea asistă la manifestarea „sufletelor sensibile“. Acest curent preromantic este inspirat în mare măsură de literatura britanică, în care triumfă o melancolie profundă bazată pe fantastic, pe tristețe, chiar și pe macabru. Poeme inspirate de tristețe (*Noptile* lui Edward Young), romane moralizatoare (*Pamela sau Virtutea răsplătită* de Richardson), gustul pentru morbid (*Elegie scrisă într-un cimitir de țară* de Thomas Gag), fiori provocați de fantastic (*Castelul din Otrante* de Horace Walpole) trezesc un nou gust literar care se afirmă ca o reacție împotriva raționalismului triumfător al epocii. Aceeași origine o are ezoterismul societăților filosofice. Francmasoneria⁷⁶ britanică dă exemplul prin adoptarea de către Marea Lojă engleză a Constituțiilor lui Anderson (1783), înainte de a se răspîndi în Franța, unde acestea trezesc interesul aristocrației, al burgheziei și al unei părți importante a clerului.

Din Anglia, curentul trece în Franța, unde cunoaște un succes considerabil, datorat în mare parte lui Jean Jacques Rousseau. Filosof democrat și adept al egalității în *Discursul asupra originii inegalității* sau în *Contractul social*, Rousseau devine poet al naturii în *Les Rêveries du promeneur solitaire*, pictor îngăduitor al propriilor sale pasiuni în *Confesiuni* și admirator al dragostei platonice, exacerbată în *Noua Heloisă*, roman plin de virtute și sentimente profunde. Pe urmele sale, Bernardin de Saint-Pierre face să plîngă toată Franța cu povestea idilei tragice dintre *Paul și Virginia* (1787), în timp ce Europa vibrează de durere citind *Suferințele tînărului Werther* (1774) a germanului Goethe.

Picturile moralizatoare ale lui Greuze, în care sentimentele nobile rivalizează cu gesturile sublime, exprimă foarte bine acest spirit nou: sensibilitatea ostentativă, gust pentru o morală eroică și cultul pentru acel „état de nature“. „Greuze este pictorul meu“ va declara Diderot după ce va admira, la salonul din 1761, operele pictorului „sufletelor sensibile“: *Tînără plîngîndu-și canarul mort, Fiul pedepsit sau Urcior spart*.

Dragostea pentru natură este una din formele cele mai răspîndite ale acestei sensibilități. Ea se manifestă în gustul pentru grădinile „à l'anglaise“, a căror fantezie savantă contrastează cu ordinea rigidă a grădinilor „à la française“. Gustul pentru natura sălbatică, pentru măreția sumbră a munților, a oceanelor și a uraganelor se răspîndește peste tot. Rousseau se îmbată cu o spaimă fermecătoare, inspirată de „marile păduri întunecate care te îngrozesc“. Nobilii și burghezii își construiesc la țară locuințe extravagante, care, într-o manieră mai prietenoasă, le creează iluzia unei vieți cîmpenești. La nivel regal, Maria Antoaneta cu entourageul său nutrește aceleași aspirații, făcînd-o pe țărani în așa zisele colibe ale Micului Trianon.

Acest curent al „sufletelor sensibile“, care contrastează așa de mult cu rigiditatea pompoasă și riguroasă a „gustului ales“ din epoca lui Ludovic al XIV-lea, marchează evoluția artistică a secolului al XVIII-lea.

„Noul gust“

Impus de Ludovic al XIV-lea, „gustul ales“ este repus în discuție din cauza eșecurilor monarhiei absolute și a crizei financiare a statului. Spiritul de libertate de care dau dovadă primele scrieri ale „libertinilor“ influențează imediat manifestările artistice. Artă secolului al XVIII-lea încetează de a mai avea un caracter oficial pentru a se transforma într-o artă personală. Pînă la urmă, suveranul nu mai este principalul mecena pe care îl imită cei mai bogați dintre curteni. De acum înainte, nobili și burghezi comandă opere de artă al căror scop este să le bucure

privirea și să le facă existența mai plăcută. Armatori, financiari, parlamentari sau mari prelați își decorează castelele somptuoase sau acele „hôtels particuliers” pe care și le construiesc, cu tablouri și sculpturi ale artiștilor la modă.

Pentru a-și prezenta operele, începînd din 1737, artiștii organizează expoziții regulate, numite „saloane”. În numele tendințelor dominante ale gustului societății, criticii de artă se pronunță asupra calității operelor expuse. În felul acesta se face cunoscut Diderot.

Lăsînd la o parte fastul și ceremonia, societatea secolului al XVIII-lea caută confortul. Sălilor imense și solemne li se preferă camerele mai mici, mai bine adaptate la viața intimă și specializate: sufragerii, saloane, budoare, dormitoare decorate cu lambriuri din lemn pictat, mobile curbate grațios, fotolii largi și adînci, gheridoane sau birouri de scris. De acum înainte intimitatea domină reprezentarea. Este timpul naturilor moarte ale lui d'Oudry, a scenelor din viața burgheză realizate de Chardin, a portretelor lui Van Loo, Nattier sau Quentin de la Tour, a busturilor lui Lemoyne, Pigalle sau Houdon.

Această reacție împotriva „gustului ales” explică revenirea în forță a barocului în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Plecat din Italia, unde nu a încetat să se dezvolte, barocul se răspîndește în Tyrol, în Austria, Boemia, Silezia și pe malurile Balticii. Bisericile pictate cu clopotnițe limbate, statuile cu drapaje ample dovedesc influența acestuia. Rastrelli construiește, la Sankt-Petersburg, mănăstirea Smolnîi și Palatul de iarnă. Stilul rococo apare în Germania de sud și în Europa centrală și se bazează pe decorația care ascunde arhitectura; forme exuberante, exces de stucatură și de fresce, efecte de *trompe-l'oeil*, căutarea continuă a fanteziei, caracterizează palatul Zwinger din Dresda sau biserica din Wies, în Bavaria. În Franța, această tendință, temperată de clasicism, dă naștere stilului „rocaille”, căruia îi dau tonul peșterile naturale din grădinile în stil italian.

Acest stil afectează mai puțin arhitectura care rămîne fidelă gustului clasic și mai mult decorația și ornamentația: fierul

forjat întortocheat din piața Stanislas din Nancy, picturile de pe lambriurile din saloane (arabescuri, ghirlande sau peisaje exotice), mobile curbate, sculpturi cu aspect teatral, ca de exemplu *Caii din Marly* (1745) de Coustou. În sfârșit, pictura este profund influențată: Antoine Watteau (*Serbări galante*), François Boucher și mai ales Fragonard pun pe pânză personaje de comedie pe fundalul unei naturi convenționale.

A doua jumătate a secolului marchează o cotitură datorată apariției curentului „sufletelor sensibile” și descoperirii istoriei. Expedițiile arheologice se înmulțesc și permit descoperirea monumentelor antice din Italia (săpăturile de la Herculaneum și de la Pompei, ruinele etrusce) din Grecia sau din Orientul Apropiat (arta egipteană, hieroglifile). Pe urma gravorului venețian Piranese, ale cărui planșe fac cunoscute monumentele ruinate, pictorul francez Hubert Robert face să strălucească razele soarelui printre vestigiile romane. La Paris, ducele de Chartres construiește ruine false în parcul său de la „Folie Monceau”. Acest gust pentru arheologie se combină la portretistul Reynolds și la peisagistul Gainsborough cu cel pentru natură, creînd o nouă manieră în care Anglia dă exemplul. Interesul pentru istorie și pasiunea pentru natură se combină astfel în operele școlii „neoclasică”, care, în ultimii ani ai secolului, domină producția artistică. Interesul pentru Antichitate îl face pe Louis David să glorifice virtuțile civice din epocă Republicii romane și devotamentul absolut al cetățeanului față de stat. O pânză ca *Le serment des Horaces* (1785) anunță deja entuziasmul eroic și discursurile înflăcărâte și lirice ale epocii revoluționare.

În această a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, Franța dă încă o dată tonul și trezește admirația Europei în domeniul literaturii, gândirii și artelor. Autorii și artiștii săi sînt lăudați și imitați, în timp ce filosofii par să influențeze instituțiile politice ale țărilor europene. Cosmopolitismul, care domină acum, apare în multe privințe ca o cucerire intelectuală și culturală a Europei, realizată de Franța înainte ca Revoluția și Imperiul să lase

loc unei cuceriri militare și politice a continentului. Această dominație nu este scutită de reacțiile naționale, care arată că, în domeniul cultural ca și în domeniul politic, timpul hegemoniilor a trecut și că este încă timpul afirmării naționale.

Europa franceză și reacțiile naționale

Incontestabila dominație morală și intelectuală a Franței durează pînă în 1760. Ea se datorează, fără îndoială, prestigiului de care se bucură în toată Europa puterea franceză, încă din timpul lui Ludovic al XIV-lea. Numeroșii emigranți francezi care se instalau în Europa, fie din cauza presiunii demografice din Franța, fie din cauza persecuțiilor religioase, au contribuit la răspîndirea gustului pentru ceea ce este franțuzesc și a dorinței de a cunoaște Franța.

Ea se datorează, de asemenea, folosirii cvasiuniversale a limbii franceze în clasele cultivate ale Europei. Maria Tereza a Austriei, Frederic al II-lea al Prusiei, împărăteasa Ecaterina a II-a a Rusiei vorbesc curent franceza și o folosesc atît în actele oficiale, cît și în scrisorile personale. Regele Prusiei dă ordin ca expozeurile Academiei din Berlin să fie redactate în franceză: „pentru a fi utile, Academiiile trebuie să-și comunice descoperirile într-o limbă universală și această limbă este franceza“. În 1767, Voltaire subliniază faptul că „limba noastră se vorbește la Viena, la Berlin, la Stockholm, la Copenhaga, la Moscova. Ea este limba Europei“. Pentru a fi citite în toate țările Europei, operele literare trebuie traduse în franceză.

Dominația mai sus amintită se datorează și valorii universal recunoscute a scriitorilor francezi din secolul al XVIII-lea. Dar dominația franceză nu se limitează la literatură și la limba franceză. Europa se înscrie în școala franceză și în domeniul arhitecturii, picturii, sculpturii sau muzicii.

Această dominație este pînă la urmă pe deplin acceptată. Ambasador la Paris, marchizul napolitan Caracciolo scrie *Parisul, modelul națiunilor străine sau Europa franceză* (1776), în timp

ce Academia din Berlin propune ca subiect de concurs cercetarea cauzelor universalității literaturii franceze și premiază pe scriitorul Rivarol, al cărui discurs conține fraze ca aceasta: „Se pare că a venit timpul să spunem «lumea franceză» cum spuneam odinioară «lumea romană»“.

Caracterul pregnant al modelul francez face din Paris capitala intelectuală a Europei. Bulevardul care duce de la Porte Saint-Antoine la Porte Saint-Martin devine răspîntia eleganței și distracțiilor înaltei societăți. Se discută despre politică în cluburi, cafenele, dar mai ales în saloane, unde se elaborează și se răspîndesc ideile noi care își au izvorul în spiritul filosofic. Saloanele marchizei Lambert, ale Doamnei du Tencin sau ale Doamnei du Deffand atrag scriitori, filosofi, financiari, magistrați sau mari seniori care „reclădesc“ lumea și provoacă admirația străinilor aflați în vizită în capitală. Cel mai celebru este salonul Doamnei Geoffrin în care sînt prezente chiar și capetele încoronate din Europa, într-atît reputația sa de nobil salon intelectual s-a dovedit a fi definitiv stabilită. Provincia și străinătatea se străduiesc să imite această viață pariziană, înmulțind academiile și camerele de lectură care permit elitei să consulte cărți și ziare, să discute problemele timpului și să ia contact cu lumea prin concursuri și jocuri.

Influența artistică a Franței nu este nici ea mai mică. Dar gustul clasic continuă să existe și în plin secol al XVIII-lea și perpetuează tendințele de la sfîrșitul secolului al XVII-lea. Versailles este mai mult ca niciodată un model demn de imitat. Întîlnim replici mai mult sau mai puțin adaptate ale acestuia în Spania (castelul de la Granja), la Neapole (Caserte), la Parma (Colorno), în Portugalia (Queluz), în Prusia (Charlottenburg sau Sans-Souci, aproape de Potsdam), în Austria (Schönbrunn) sau în Rusia (Țarskoe Selo). Ca și în perioada precedentă, arhitecții francezi sînt adesea realizatorii acestor construcții. Același lucru se întîmplă și cu urbanistica: piața Victoriilor din Paris, cu statuia ecvestră a lui Ludovic al XIV-lea în mijlocul ei, servește de model pentru piața Amalienburg din Copenhaga, în timp ce

piața Ludovic al XV-lea (actuala piață Concorde) este imitată la Lisabona sau la Rio de Janeiro. Francezul Houdon este însărcinat să realizeze statuia lui Washington, în timp ce maiorul Lenfant desenează planurile capitalei federale a tinerelor State Unite ale Americii.

Acest primat al ideilor franceze explică dezvoltarea în Europa a „despotismului luminat“. Într-adevăr, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, un mare număr de suverani europeni își reformează guvernarea într-un mod care seamănă cu modul de a gândi al filosofilor. Aceste reforme pregătesc calea spre o unificare politică a statelor europene.

Frederic al II-lea (1740-1786) în Prusia, Ecaterina a II-a (1762-1796) în Rusia, Josef al II-lea (1780-1790) în statele Habsburgilor, Carol al III-lea (1757-1788) în Spania, marele duce Leopold, fratele împăratului, în Toscana, ministrul Pombal în timpul domniei lui Jose I, în Portugalia, toți se inspiră din doctrinele filosofilor. Ei declară că sînt adepți ai rațiunii și că doresc ca popoarele lor să fie „fericite și prospere“.

Prezentate în termeni inspirați de filosofi, aceste reforme fac permanent referințe la „virtute“, ridică în slăvi „patriotismul“ și „solicitudinea față de specia umană“ ale acestor „despoți luminați“ pe care filosofii îi laudă. Voltaire nu mai încetează elogiile la adresa marelui său om, Frederic al II-lea al Prusiei, pe care visează – pînă la cearta dintre ei – să-l vadă dominînd Europa, în timp ce Diderot crede că-și vede idealul politic realizat de Ecaterina a II-a.

Privind puțin mai de aproape îți dai seama că „despoții luminați“, care au succes în Europa, nu au aplicat de-a valma toate reformele preconizate de filosofi. Cele pe care le-au reținut vizează toate același scop: consolidarea statului și a puterii lor.

Aflați la conducerea statelor care, în majoritate, nu au putut sau nu au știut să profite de șansa oferită dezvoltării economice de deschiderea spre lume și de înmulțirea cursurilor de schimb, acești suverani nu și-au făcut din aceste schimbări alt obiectiv decît modernizarea statelor lor. Ei visează mai ales

să-și mărească propria autoritate și încearcă să atingă idealul care pentru ei îl reprezintă Ludovic al XIV-lea în culmea puterii sale. Aceasta este spre exemplu, atitudinea lui Frederic I al Prusiei, care își inaugurează proaspătul titlu regal adoptînd ceremonialul curții regale din Franța. Unul din succesorii săi, Frederic al II-lea, are un preceptor francez și se atașează de Voltaire, care îl impresionează cu povestirile despre eroismul și măreția lui Carol al XII-lea al Suediei sau ale lui Ludovic al XIV-lea, care devin modelele sale. El nu va avea liniște pînă cînd nu va instaura în Prusia un model de monarhie birocratică și militară capabilă să-i susțină aspirațiile.

Acești suverani „luminați” iau parte la admirația exagerată a epocii pentru „filosofie”. Unii dintre ei binevoiesc ei înșiși să scrie (Frederic al II-lea redactează un compendiu al *Dicționarului* lui Bayle). Dar de la admirația pentru ideile și retorica timpului pînă la aplicarea acestora în organizarea statelor lor este o distanță pe care entuziasmul unui Voltaire sau al unui Diderot i-a ajutat să o parcurgă repede, fapt care este însă dezmințit de studierea realităților.

În timp ce împăratul Josef al II-lea supune cu strictețe clerul austriac autorității suveranului, în timp ce Frederic al II-lea sau Ecaterina a II-a își organizează statele după principiul unei riguroase centralizări, în timp ce reforme financiare avînd drept scop egalizarea nivelului impozitelor ajung într-adevăr să majoreze în mod considerabil venitul lor total, în timp ce libertatea economică – temperată de protecționism cînd este necesar – stimulează peste tot economia, trebuie totuși să se constate faptul că vocabularul filosofic nu servește decît la justificarea unei politici de interes național, al cărei obiectiv nu vizează deloc cosmopolitismul atît de des invocat.

Spiritul cosmopolit și preponderența intelectuală a Franței se lovesc de reacțiile naționaliste, care se manifestă în primul rînd pe plan literar. Împotriva difuzării masive a limbii și literaturii franceze se invocă apărarea limbilor naționale, a spiritului național, a trecutului național. I se reproșează literaturii franceze caracterul său superficial, chiar imoral. Astfel englezii și

mai ales nemții, dezvoltă o literatură națională ale cărei teme sînt căutate în propriul lor trecut. Germanul Herder afirmă că a venit timpul literaturii germane. Goethe, care odinioară era entuziasmat de Europa, găsește în istoria germană tema primei sale piese: *Goetz von Berlichingen* (1773) și își corectează *Jurnalul de călătorie în Italia* înlocuind cuvintele străine cu cuvinte germane.

O mișcare asemănătoare are loc în Italia, unde istoria romană cunoaște o recrudescență deosebită și unde poetul Alfieri îi îndeamnă pe italieni să-și recîştige cu armele în mîini trecuta măreție romană. În sfîrșit, în Spania, părintele iezuit Francisco de Masden publică în spaniolă o istorie a țării sale, care glorifică măreția sa trecută (1783).

Spiritul cosmopolit și proiectele de uniune europeană par și mai fragile în raport cu situația politică europeană: Europa Luminilor este în același timp și o Europă a echilibrului european amenințat de ambițiile naționale.

Europa engleză în epoca echilibrului european

Dacă Europa artei, a literaturii, a gîndirii, în ciuda reacției culturale naționale, este în mare măsură franceză, Europa realităților politice este o Europă a națiunilor, care sînt în mare măsură dominate de Anglia.

Imediat după tratatele de la Utrecht (1713) și de la Rastadt (1714), care au pus capăt războiului de succesiune din Spania, nici o putere nu părea capabilă să domine Europa. Suedia a strălucit pentru ultima dată cu Carol al XII-lea. Polonia, paralizată de sistemul său electiv și de lipsa de autoritate a suveranilor ei, devine în mai mică măsură un actor în jocul european și mai mult o pradă rîvnită de vecinii săi. Provinciile Unite și-au pierdut dominația economică din secolul al XVII-lea și nu mai prezintă decît un stat puțin important care gravitează pe orbita Angliei.

Spania, ale cărei ambiții au neliniștit atîta timp continentul, continuă să decadă în ciuda posesiunilor sale atît de bogate din America. Regele său, Filip al V-lea, trebuie să accepte în silă să renunțe la coroana Franței. Suportînd greu pierderea teritoriilor italiene în favoarea Austriei, împins de soția sa de-a doua, Elisabeta Farnese, îl numește Prim Ministru pe patriotul italian Alberoni și începe niște manevre diplomatice pentru a repune în discuție hotărîrile din 1713-1714, ceea ce trezește neîncrederea Europei.

Tot atît de nemulțumit de aceste tratate, dar întărit de victoria sa recentă, împăratul Carol al VI-lea intervine peste tot: în Italia, pentru a reface în avantajul său o mare putere mediteraneană, în Germania, pentru a impune autoritatea imperială statelor din sud, în Balcani, pentru a smulge turcilor o parte din teritoriile lor europene. Dar această activitate politică internațională are baze fragile: lipsit de un moștenitor de sex masculin, el caută să-i asigure fiicei sale, Maria Tereza, în totalitate, moștenirea Habsburgilor din Viena. El va face tot posibilul pentru ca această moștenire („Pragmatica Sancțiune“)⁷⁷ să fie acceptată de suveranii europeni și de multitudinea de state cuprinse în această moștenire.

Învinsă în aceste războaie de la începutul secolului al XVIII-lea, Franța și-a păstrat totuși forțele. Dinamismul său demografic, bogățiile sale naturale, strălucirea civilizației sale fac din Franța, în mod incontestabil, statul cel mai puternic din Europa. Dar înfrîngerea lui Ludovic al XIV-lea a demonstrat limitele acestei puteri și imposibilitatea de a o transforma în preponderență politică. Devenit prudent în urma eșecurilor suferite, Ludovic al XIV-lea încearcă de acum înainte să potolească neîncrederea europeană, jucînd cîstit jocul echilibrului european.

În sfîrșit, puterile care se afirmă nu sînt încă în măsură să amenințe cu adevărat echilibrul european. E adevărat că Rusia și Prusia și-au împărțit ce ă rămas din Suedia, dar prima, sub țarul Petru cel Mare (1672-1725) nu încearcă decît să se orga-

nizeze după modelul european, în timp ce a doua – pe care Frederic I a reușit, în 1701, să o desprindă de imperiu – în timpul domniei lui Frederic-Wilhelm (1713-1740), stă cu prudență departe de conflictele europene.

În acest tablou al statelor europene de la începutul secolului al XVIII-lea trebuie acordat un loc special Angliei. Fidelă echilibrului european încă din timpul lui Henric al VIII-lea, ea l-a făcut să triumfe luptînd rînd pe rînd împotriva Habsburgilor, apoi a lui Ludovic al XIV-lea. Tratatul de la Utrecht și de la Rastadt, care obligă Austria și Franța să renunțe la preponderența lor asupra Europei, reprezintă consacrarea acestei politici. În sfîrșit, decăderea succesivă a puterilor maritime și coloniale, care puteau să o pună în umbră, mai întîi Portugalia, Spania, apoi Suedia și Provinciile Unite, îi oferă o poziție solidă de autoritate.

Anglia este totuși departe de a se gîndi să reia politica expansionistă a adversarilor săi. Situația în care se află nu-i lasă de altfel timp nici să respire. Rolul principal jucat de un Parlament care domină aristocrația și marea burghezie determină pe primii miniștri care se succed să se ocupe mai mult de interesele economice și coloniale decît de satisfacțiile care țin de prestigiu, pe care le-ar putea găsi pe continent. Dar interesele engleze cer să nu fie compromis echilibrul european, stabilit atît de greu.

Menținerea echilibrului nu înseamnă însă realizarea unui ideal pacifist, ci corespunde mai degrabă intereselor foarte clare ale celor două state, cele mai puternice din Europa. Cel al Angliei constă în păstrarea unei situații în cel mai înalt grad favorabilă politicii sale comerciale și coloniale; cel al Franței este determinat de dorința regentului de a-l moșteni pe Ludovic al XV-lea, un copil sensibil, a cărui moștenire este pîndită, în ciuda renunțării sale formale, de regele Spaniei, Filip al V-lea.

Această Europă a secolului al XVIII-lea, în care se invocă cu atîta ușurință rațiunea, care se laudă cu sentimentele sale

umanitare și cu sensibilitatea-i artistică, este deci, pe plan politic, o Europă a celei mai reci rațiuni de stat și al celui mai mare cinism. Exact ca Filip al V-lea, care pîndește moartea lui Ludovic al XIV-lea, fiecare suveran își supraveghează rudele al căror eventual deces ar putea să le aducă un profit teritorial. Tratatetele cel mai sfinte, aranjamentele cele mai solemne nu mai au nici o valoare din momentul în care interesul dinastic este în joc. Diplomații, a căror epocă de aur este secolul al XVIII-lea, nu sînt, în fiecare țară, decît șefii unor agenții de spionaj care interceptează scrisori, distribuie subvenții, încercînd să profite de slăbiciunea suveranului pe lîngă care sînt acreditați sau să afle secretele sale de stat. Toată lumea știe că este de ajuns să oferi prețul necesar pentru a cumpăra Dieta poloneză sau pe cea a Imperiului.

Acest cinism politic este ilustrat de trei mari probleme ale politicii externe de la sfîrșitul secolului: succesiunea austriacă, rivalitatea franco-britanică și problema poloneză.

Succesiunea Austriei

Împăratul Carol al VI-lea s-a ocupat mult timp de succesiunea sa, făcînd în așa fel încît să-i fie recunoscute drepturile fiicei sale, prin „Pragmatica Sancțiune“. Maria-Tereza îl moștenește deci, în octombrie 1740, la 23 de ani. Dar Austria este slăbită, armata dezorganizată, iar visteria aproape goală. Față de ea, celelalte puteri europene par a avea o situație solidă: Spania lui Filip al V-lea tocmai dovedise acest lucru obținînd în Italia o victorie împotriva Austriei, Franța își consolidează poziția prin alianța cu Anglia, în timp ce Frederic al II-lea, noul rege al Prusiei, este nerăbdător să-și arate puterea, rotunjind domeniile familiei de Hohenzollern.

În ciuda „Pragmaticei Sancțiuni“, venirea pe tron a Mariei-Tereza dă semnalul goanei după pradă. Inițiativa îi aparține lui Frederic al II-lea, care se năpustește asupra bogatei provincii a Sileziei. El este urmat de Electorul de Bavaria, nepot al lui

Carol al VI-lea, care își revendică moștenirea prin intermediul regelui Spaniei și a regelui Sardiniei. Ocazia de a-i umili pe Habsburgi apare prea frumoasă pentru ca Franța să nu intervină și ea: luptînd de partea Electorului de Bavaria, trupele franceze cuceresc Boemia, unde Electorul este proclamat împărat sub numele de Carol al VII-lea.

Împotriva tuturor așteptărilor, Maria Tereza acționează ca un adevărat om de stat. Sacrificînd Silezia, ea obține renunțarea regelui Prusiei. De acum înainte, ea își îndreaptă forțele împotriva adversarilor ei mai slabi, ca Electorul de Bavaria, pe care îl alungă din Boemia. Aliată a Angliei, care se teme de destrămarea Imperiului Habsburgilor, Maria Tereza îl obligă pe fiul Electorului să trateze cu ea (1745).

Deci, povara cea mare a războiului trebuie să o ducă Franța. O Franță care nu are nimic de cîștigat și care luptă potrivit unei expresii folosite atunci, „doar pentru regele Prusiei“. Căci, încăl-cîndu-și încă o dată angajamentele, Frederic al II-lea a reînceput războiul și a obținut Silezia (pacea de la Aix-la-Chapelle, 1748). Cît despre Franța, ea trebuie să renunțe la intenția de a cucerii Țările de Jos, pentru a nu supăra Anglia.

Rivalitatea franco-britanică și războiul de șapte ani

Acest semn de bunăvoință din partea Franței nu este de ajuns pentru a adormi încrederea pe care intervenția lui Ludovic al XV-lea în războiul de succesiune a Austriei a provocat-o dincolo de canalul Mîneicii. Cu atît mai mult cu cît Anglia rîvnește coloniile franceze din Canada și din India.

Politica engleză constă în lansarea Franței într-un război continental care să o imobilizeze în Europa, în timp ce Anglia „cucerește Canada pe teritoriul Germaniei“. Pentru a-și atinge scopurile, ea se apropie de Prusia. Frederic al II-lea, dorind să-și consolideze poziția în Silezia, nu lasă să-i scape ocazia de a găsi în felul acesta un aliat. Temîndu-se să nu rămînă izolată,

Franța acceptă oferta Mariei-Tereza, care îi propune o împăcare. Această „răsturnare a alianțelor“ (1756) arată foarte bine pe câtă neîncredere și pe câte gânduri ascunse se bazează echilibrul european.

Acesta sfârșește, încă din 1756, într-un conflict european: „războiul de șapte ani“. În timp ce Frederic al II-lea se năpustește asupra Saxeiei, Franța atacă Anglia pe mare. După ce s-a bătut pentru regele Prusiei, Ludovic al XV-lea luptă pentru Casa de Austria!

Condus prost de partea austro-franceză, războiul de șapte ani sfârșește printr-un șir de înfrîngeri în Europa, în colonii și pe mare. Tratatul de la Paris din 1763 afectează în mai mică măsură Austria și mai mult Franța: dacă Maria-Tereza se mulțumește să-i acorde lui Frederic al II-lea posesiunea Sileziei, Franța trebuie să-i cedeze Angliei toate coloniile sale din America de Nord și oficiile sale comerciale din Senegal. Ea trebuie să desființeze Compania franceză a Indiilor orientale și nu-și păstrează oficiile comerciale decît cu condiția să renunțe să-și extindă dominația în interiorul țării, rezervat de acum înainte colonizării engleze.

Franța va găsi curînd ocazia să-și ia revanșa: ea hotărăște să susțină, la început material, apoi cu armele, pe *Revoluționarii* din America, care se ridică împotriva dominației engleze. Tratatul de la Versailles (1783), care le consfințește victoria, apare astfel ca o compensație a tratatului de la Paris.

Împărțirea Poloniei

Anarhia poloneză, îngrijorătoare încă din Evul Mediu, s-a intensificat permanent de la începutul epocii moderne. Cîmpie fără frontiere naturale, Polonia este o pradă tentantă pentru vecinii ei. Totala lipsă de autoritate a suveranului său, rege doar de formă, stopat de hotărîrile Dietei, formată din mari seniori egoiști, gata să se vîndă celui care oferă mai mult, încurajează pe suveranii europeni să-și rotunjească teritoriile pe socoteala ei.

Carol al XII-lea, apoi Petru cel Mare au reușit deja să impună în Polonia un rege ales de ei. La moartea regelui August al II-lea (1733), problema succesiunii se pune din nou în Polonia. Suveranii europeni profită încă o dată de această situație. Doi pretendenți sînt prezenți: August al III-lea, Elector de Saxa și nepotul împăratului și Stanislas Leczinski, fost rege al Poloniei numit de Carol al XII-lea, devenit între timp socrul lui Ludovic al XV-lea. Banii împărțiți cu generozitate de agenții francezi îi asigură alegerea de către Dietă.

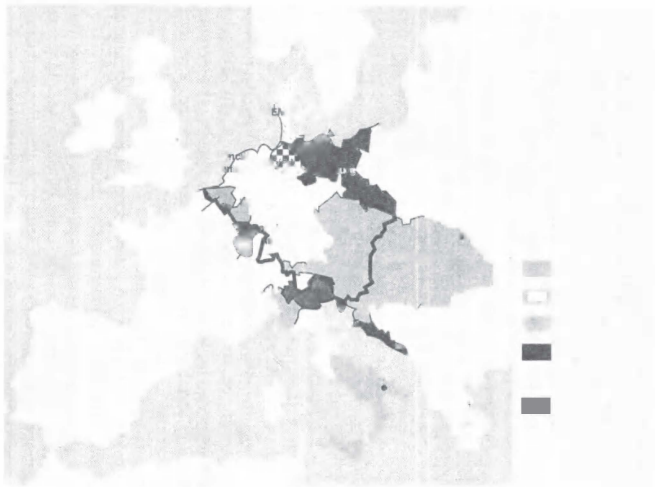
Susținut de Franța, Stanislas încearcă să reconstituie puterea poloneză. Austriei și rușii se înțeleg între ei pentru a-l alunga de pe tron: August al III-lea devine rege al Poloniei.

Succesiunea Poloniei se transformă atunci (1733-1738) în război european. Aliați cu spaniolii și cu sarzii, francezii conduc războiul împotriva Austriei. Rivalitatea dintre Habsburgii din Viena și Bourbonii din Madrid constituie miza principală, problema poloneză trecînd curînd pe planul al doilea.

Problema poloneză se reia totuși la moartea lui August al III-lea (1763). Țarina Ecaterina a II-a se aliază cu Frederic al II-lea al Prusiei pentru a menține starea de slăbiciune a Poloniei. Dorind să impună Poloniei un protectorat rusesc, ea aranjează alegerea amantului său, Stanislas Poniatowski. Influențat de unchii săi, membri ai puternicei familii Czartoczyski, Poniatowski începe o acțiune de refacere a Poloniei. Ecaterina intervine și obține cu ușurință victoria asupra unei armate poloneze „de 16 000-17 000 de oameni, avînd între opt și zece șefi independenți, care nu se pot pune de acord, derutîndu-și reciproc trupele” (Dumouriez).

Pentru a-i salva pe patrioții polonezi, Franța împinge Turcia să intre în luptă. Dar intervenția sultanului se soldează cu distrugerea flotei turcești și cu pierderea provinciilor nordice ale Imperiului: Azov, Crimeea și provinciile românești⁷⁸.

Neliniștit de spectaculoasele victorii ale Ecaterinei, Frederic al II-lea propune țarinei și Mariei-Tereza a Austriei să împartă Polonia. Preambulul tratatului de la Sankt-Petersburg

(1772) este o adevărată capodoperă: „în numele Sfintei Treimi“ și „de frica unei dezmembrări totale a statului polonez“, cei trei suverani își împart între ei mai mult de jumătate din regatul polonez. Maria-Tereza, care, după părerea lui Frederic al II-lea, dă dovadă de „o poftă mai mare“, își atribuie Galiția, Rusia primește o parte din Lituania, în timp ce Frederic al II-lea ia Prusia poloneză, realizând astfel o continuitate teritorială a statelor sale din est. Prelungită pentru protejarea cuceririlor sale, alianța celor trei suverani le permite acestora o nouă împărțire (1793), apoi o a treia, care pînă la urmă a șters Polonia de pe hartă (1795).

În concluzie, dreptul celui mai tare este cel care triumfă în Europa „secolului Luminilor“. Disprețul brutal față de popoare și față de dreptul statelor se transformă în sistem: nici un recurs nu pare posibil pentru micile state ale Europei amenințate de cinismul marilor puteri. Numai Franța a jucat în America sau în Polonia rolul puțin naiv al apărătorului micilor națiuni. Și aceasta din cauză că este asediată de concepții noi și idealiste. Ieșite din principiile filosofice, acestea pregătesc furtuna revoluționară care va mătura Europa și care, după douăzeci și cinci de ani de tulburări, va da naștere unei situații cu totul noi.

Partea a IV-a

(1789-1815)

**Furtuna revoluționară
și nașterea
unei noi Europe**

Capitolul 15

EUROPA FAȚĂ ÎN FAȚĂ CU REVOLUȚIA FRANCEZĂ (1789-1804)

■ *Revoluția franceză este una din mișcările care dau naștere în Occident ideilor ce aparțin „Luminilor“. Provocată de criza financiară a monarhiei franceze, în 1789, în câteva săptămîni, ea duce la prăbușirea vechiului regim și la proclamarea unor principii noi, prin intermediul „Declarației drepturilor omului și cetățeanului“: suveranitatea națiunii, libertate, egalitate civilă, proprietate, în timp ce se instalează o monarhie constituțională.*

■ *Privită cu indiferență de suverani și cu entuziasm de intelectuali, Revoluția se vrea la început pacifică. Dar ea lezează interesele suveranilor străini prin însăși principiile pe care le-a proclamat.*

■ *Cu toate acestea, intrarea Franței în război împotriva Habsburgilor din Viena este provocată de motive strict interne (1792). Războiul prezentat la început ca un război de propagandă, dus de popoare împotriva regilor, se transformă repede în război de cucerire. Executarea lui Ludovic al XVI-lea servește drept pretext formării unei coaliții împotriva Franței, învinsă în curînd de armatele Revoluției (1795).*

■ *Cu victoriile generalului Bonaparte din Italia, împotriva austriecilor, războiul de cucerire atinge apogeul, învingătorul rechiziționînd bani și obiecte de artă. Bonaparte impune austriecilor un*

tratat care face din el un adevărat împărat proconsul al Italiei, care domnește peste Republicile surori. Acesta va fi pretextul unei a doua coaliții împotriva Franței, în fața căreia aceasta va fi din nou victorioasă.

■ *Răsturnînd Directoratul printr-o lovitură de stat, Bonaparte instituie regimul Consultatului și pune capăt Revoluției, instaurînd un regim care reprezintă sinteza principiilor noi, formulate în 1789 și a principiului autorității, propriu vechiului regim. Sprijinită pe burghezie, noua societate sacrifică libertatea în favoarea restabilirii ordinii. După ce a readus pacea în Europa, Bonaparte se proclamă împărat în 1804, sub numele de Napoleon I.*

O revoluție a Europei dezvoltate

Revoluția franceză apare ca o ruptură brutală cu Europa timpurilor moderne, caracterizată de triumful monarhiilor absolute. Această revoluție nu constituie totuși decît un aspect, desigur cel mai impresionant, al climatului nou ce se instaurează în Europa, încă de la mijlocul secolului al XVIII-lea, sub influența noii ideologii răspîndite de filosofi.

De asemenea, este bine să se facă distincție între două Europe. În estul și în sudul continentului continuă să se perpetueze structurile feudale tradiționale. În aceste regiuni, cu structuri sociale arhaice, și-a găsit „despotismul” terenul cel mai potrivit. Ideile noi nu contribuie aici decît la consolidarea puterii suveranilor și a aristocrației.

Situația Europei occidentale este cu totul diferită. Regimul feudal este aici foarte slăbit și aproape peste tot țăranii sînt liberi, iar datoria pe care unii o mai au față de senior nu mai are, în general, decît un caracter onorific. Această Europă de vest este mai ales caracterizată de dezvoltarea burgheziei. Beneficiară a avîntului comercial, a creșterilor de prețuri sau a descoperirii minelor de aur din Brazilia, aceasta este mare deținătoare de capitaluri, pe care le investește în noi întreprinderi și manufacturi. Între beneficiarii dezvoltării economice și restul oamenilor se cascadează o prăpastie.

Principalele victime sînt agricultorii, meseriaşii din atelierele urbane şi muncitorii din manufacturi. Salariul lor ţine cu greu piept creşterii costului vieţii.

Condiţiile mizerabile de viaţă şi creşterea demografică galopantă îşi găsesc un derivativ în emigraţie. Dar dacă Anglia, Irlanda sau Elveţia îşi trimit surplusul de populaţie spre America, Franţa, care tocmai a pierdut Canada în cursul războaielor din secolul al XVIII-lea, nu-şi poate rezolva atît de uşor problema socială.

Principalul clivaj social al Franţei din 1789 – şi care va dura încă mai mult în restul Europei – este cel ce separă aristocraţii, beneficiari tradiţionali ai statului monarhic, de burghezia formată de noii îmbogăţiţi care intenţionează să ajungă în vîrfurile piramidei sociale. Această opoziţie are caracteristici diferite în funcţie de participarea aristocraţiei la dezvoltarea economică.

Într-o ţară ca Marea Britanie, nobilimea care participă la îmbogăţirea provocată de dezvoltarea comercială, are, în plan politic, un rol de necontestat. În Franţa, dimpotrivă, aristocraţia a lăsat burghezia să profite singură de avîntul afacerilor. Victimă a unei creşteri a preţurilor care devalorizează renta funciară, nobilimea franceză este depăşită de burghezie pe plan economic. Iar lupta pe care o duce pe plan politic pentru a opri accesul burgheziei la înaltele funcţii politice, militare sau ecleziastice, altfel spus pentru a-i bolca drumul spre putere, se arată repede a fi de-a dreptul disperată. Lupta dintre aristocraţie şi burghezie este unul din elementele esenţiale ale repunerii în discuţie a structurilor existente în Franţa sfîrşitului de secol XVIII.

În perioadele de criză iau naştere principalele mişcări revoluţionare europene sau, mai exact, occidentale; căci America de Nord are aceleaşi structuri şi aceleaşi probleme ca şi Europa de Vest. Este cert că puterea suveranului este slăbită de criză, în timp ce nemulţumirea claselor populare furnizează masele de muncitori necalificaţi, necesare revoluţiei.

Mişcarea revoluţionară din Occident începe astfel cu mult înainte de 1789. Revoluţia americană (1763-1783) izbucneşte

din cauza noilor taxe impuse coloniilor din America și a monopolului asupra comercializării ceaiului, acordat Companiei Indiilor. Revoltele irlandeze (1782 și 1784) își au originea în efectele cumulate de recoltele slabe și de interzicerea exportului de țesături din în Imperiul britanic. Revoluția din Provinciile Unite (1783-1787) este provocată de oprirea afacerilor din cauza războiului împotriva Angliei. În sfârșit, revoluția belgiană (1787) se explică mai puțin prin reformele religioase grăbite ale lui Joseph al II-lea și mai mult prin stagnarea afacerilor în urma închiderii fluviului Escaut (în flamandă, Schelde), hotărâtă prin tratatul din 1713-1714. Revoluția franceză se înscrie deci în acest context al „revoluției atlantice“ (J. Godechot).

Dar, spre deosebire de celelalte, înfrînte de trupele suveranilor, Revoluția franceză reușește și elaborează o ideologie al cărei caracter universal îi explică succesul.

Chiar dacă Revoluția își trădează repede idealurile, chiar dacă cruciada pentru libertatea popoarelor se transformă într-o tentativă hegemonică, este totuși adevărat că principiile sale sînt răspîndite în întreaga Europă prin intermediul armatelor franceze ale Revoluției și ale Imperiului și că această ideologie va supraviețui încercării de instaurare a unei dominații căreia i-a servit de pretext. Europa contemporană se naște din această abundență de idei și din această vastă repunere în discuție pe care o reprezintă douăzeci de ani de dominație franceză.

Revoluția „Luminilor“

Din 1789 pînă în 1791, revoluția apare ca o concretizare, de către burghezia sprijinită pe țărani, de clasele populare orășenești și de o minoritate de aristocrați „luminați“, a ideilor popularizate de filosofi și aplicate, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, de „*revoluționarii* din America“.

Evenimentul își are originea directă în dificultățile financiare ale monarhiei franceze. Acestea nu au încetat să se agraveze încă de la sfîrșitul domniei lui Ludovic al XIV-lea și au

devenit din ce în ce mai mari datorită recentului război din America. Pentru a le rezolva, controlorii generali ai finanțelor sugerează o reformă fiscală: impozitele să fie plătite de toată lumea și în special de privilegiați, nobili și membri ai clerului, care, în general, au reușit să se sustragă. Aplicarea acestei reforme se lovește totuși de rezistența acestor privilegiați și a „vîrfurilor lor de lance“, magistrații din Parlamentul din Paris, care se folosesc de însărcinarea lor de a înregistra edictele regale pentru a pune piedici proiectelor monarhiei. Încercînd să controleze monarhia cu ajutorul claselor intermediare, privilegiații lansează ideea care va declanșa mișcarea revoluționară: convocarea Stărilor Generale. Visteria fiind goală iar armata nu prea sigură, regele sfîrșește prin a se supune. Stările Generale sînt convocate pentru 1 mai 1789.

Redactate în vara anului 1788, caietele de doleanțe au drept scop să-i aducă la cunoștință regelui dorințele poporului său. Acestea reflectă tensiunile care frămîntă diferitele grupuri sociale, ca și starea de spirit și mentalitățile. Țăranilor care se plîng de povara impozitelor, de privilegiile de care se bucură clerul și nobilimea și care fac necesară egalitatea obligațiilor fiscale, nobilimea le răspunde proclamîndu-și atașamentul față de drepturile de care se bucură și dorința de a instaura o monarhie constituțională. Burghezia invocă principiul egalității și folosește limbajul filosofilor pentru a reuși să-și impună revendicările. Ea este cea care cîștigă în această primă fază a revoluției. Purtătoare de cuvînt a stării a treia, deputații celor neprivilegiați sînt aleși din rîndurile ei și tot ea este cea care, sprijinindu-se pe ideile noi, va răsturna vechiul regim politic ca și pe cel social.

Și, într-adevăr, împotriva regelui și a privilegiaților, burghezia impune (decembrie 1788) dublarea reprezentanților stării a treia, ceea ce îi permite să aibă tot atîția reprezentanți cît celelalte două la un loc. Ea își completează victoria în iunie 1789, obținînd ca cele trei clase sociale să delibereze împreună, iar votul să se dea nu pe clase (starea a treia fiind atunci minori-

tară față de nobilime și cler), ci personal (ca număr de persoane), ceea ce îi asigură o majoritate cu atât mai clară, cu cât poate să se sprijine pe un anumit număr de deputați aparținând clerului inferior și chiar pe câțiva nobili liberali.

După ce l-a constrâns astfel pe rege să cedeze în fața hotărîrilor sale, starea a treia, dominată de reprezentanții burgheziei, răstoarnă în câteva zile organizarea politică a vechiului regim, elaborată cu încetul de-a lungul secolelor. La 17 iunie, la propunerea lui Sieyès și considerînd că reprezintă 96 % din întreaga națiune, aceasta își afirmă suveranitatea, proclamîndu-se Adunare națională. Prima sa măsură constă în hotărîrea ca nici un impozit să nu fie perceput fără aprobarea ei prealabilă. Trei zile mai tîrziu, membrii ei jură să rămîna uniți pînă ce vor da Franței o Constituție. În sfîrșit, la 9 iulie, punînd în aplicare acest angajament solemn, Adunarea națională se proclamă constituantă. Două luni mai tîrziu, după adunarea Stărilor Generale, revoluția juridică și politică era îndeplinită. Monarhia absolută și-a trăit traiul. Suveranitatea națională înlocuiește suveranul de drept divin. Guvernarea Franței se va face pe baza unui „contract” încheiat între suveran și națiune. În acest stadiu, în numele principiilor filosofice, Franța trece la modelul englez de monarhie moderată.

Vechiul regim social se năruie în săptămînile următoare. Înrăutățirea condițiilor de viață ale populației provoacă mișcări populare care izbucnesc în iulie 1789. Dificultățile survenite din cauza stocului de grîne din 1788 aproape epuizat și recolta din 1789 nerealizată încă au drept rezultat împușinarea pîinii și creșterea prețului acesteia. Astfel, problemelor sociale li se adaugă starea tensionată provocată de evenimentele din aprilie și teama ca monarhia să nu revină asupra concesiilor pe care a fost obligată să le facă stării a treia. Revolta din 14 iulie îl constrînge pe rege să confirme primele măsuri revoluționare, cu atât mai mult cu cât aceasta este dublată de o revoluție a țăranilor provocată de „Marea Frică”. Simplu zvon răspîndit din gură în gură, „Marea Frică” insinuează un misterios complot al aristo-

craților, care ar fi angajat trupe de tâlhari sau de soldați străini pentru a incendia recoltele și a ucide pe „patrioți”. Zvon lipsit de orice fundament, dar care provoacă panica în toate satele și îi face pe țărani să se înarmeze și să atace castelele. Ei profită de situație pentru a-și manifesta resentimentele acumulate împotriva nobilimii și a arde așa numitele „terriers”, vechi documente în care sînt consemnate drepturile feudale. Cîteodată se dă foc și castelelor și se întîmplă ca proprietarii acestora să fie molestați sau masacrați. Aceste izbucniri de violență nu lasă indiferentă burghezia, și ea proprietară de pămînturi și în mod firesc ostilă oricărui atac al proprietății.

Și aceasta din cauză că burghezia se teme de o extindere și o intensificare a crizei căreia o mare parte din deputați hotărăsc să-i de a o lovitură. Pentru a stopa răul cît mai este încă timp, în noaptea de 4 august 1789, ei hotărăsc abolirea privilegiilor. Trebuie subliniat faptul că obligațiile feudale sînt abolite la cererea nobililor liberali (viconte de Noailles și ducele de Aiguillon). Nobilimea renunță la dreptul de vînătoare, la folosirea obligatorie a unor bunuri ale seniorului („banalités”) și la corvoade; preoții renunță la dijmă, provinciile la prerogativele lor financiare, orașele la libertăți și la corporații, iar magistrații la venalitatea serviciilor. În cîteva ore, ordinea socială a vechiului regim este abolită și este proclamat principiul egalității cetățenilor în fața legilor. Această revoluție socială, înfăptuită în plină exaltare, de o Adunare națională în care se împletesc virtutea civică „à la romaine” și efuziunea „sufletelor sensibile”, nu trebuie să creeze iluzii. Entuziasmul diminuîndu-se, hotărîrile luate în pripă sînt aplicate într-un mod mai realist: obligațiile personale (corvezi, drepturi de vînătoare, dijmă) sînt cu siguranță abolite fără despăgubire, dar drepturile asupra pămîntului (redevența datorată seniorului și zeciuiala) sînt declarate abolite prin răscumpărare, spre marea decepție a țăranilor.

În ciuda unor rezerve, în esență se poate considera că în august 1789, Revoluția este deja înfăptuită. Deputații Consti-

tuantei au răsturnat vechiul regim și au distrus un edificiu politic și social multiseclar. Le rămîne să instaureze principiile noii societăți pe care intenționează să o construiască.

Construirea unei noi lumi

Vechiul regim odată abolit, nu rămîne decît să se construiască noile instituții. În așteptarea redactării Constituției și adoptării noilor legi, Constituanții hotărăsc să proclame în mod solemn principii noi. Acesta este conținutul *Declarației drepturilor omului și cetățeanului*, votată la 26 august 1789 și care adoptă principiile filosofiei Luminilor.

Pe plan politic, dispariția monarhiei absolute este afirmată de articolul 3 al Declarației, care proclamă suveranitatea națiunii și nu pe cea a monarhiei: „Principiul oricărei suveranități se întemeiază pe națiune. Nici o clasă, nici un individ nu poate să manifeste vreo autoritate care să nu se bazeze în mod limpede pe aceasta“. Această schimbare este capitală. Legea nu va mai însemna, ca în timpul vechiului regim, ceea ce dorește regele, pentru că acesta nu mai este suveran. Articolul 6 o definește, după expresia lui Jean-Jacques Rousseau, ca „exprimarea voinței generale“, ceea ce presupune ca ea să fie elaborată de toți cetățenii, sau cel puțin de reprezentanții lor. Regimul reprezentativ apare astfel ca transpunerea instituțională concretă a principiilor suveranității naționale.

Pe plan social, principiul de bază este respectarea drepturilor naturale ale omului, împrumutat direct din filosofia engleză din secolul al XVII-lea și de la succesoarea franceză a acesteia din secolul al XVIII-lea. Aceste drepturi sînt precizate în articolul 2 al Declarației: libertate, proprietate, siguranță și opoziția față de exploatare. Libertatea este considerată dreptul cel mai important, iar diferitele articole încearcă să-i delimiteze domeniile. Definiția dată de articolul 4 este largă pentru că ea cuprinde tot ce nu dăunează celorlalți. Chiar dacă legea este cea care trebuie să stabilească ceea ce este permis, se precizează totuși

(articolul 5) că aria sa trebuie să fie cât mai limitată posibil. Legea este destinată în mod strict apărării societății și tot ce ea nu interzice clar face parte din domeniul libertăților. Libertatea individuală apare ca fundamentală. Inspirându-se din legea britanică *Habeas Corpus*, Declarația o extinde la libertatea de opinie, la libertatea religioasă (articolul 10) și la libertatea de exprimare (articolul 11). Altă libertate este cea de opoziție față de exploatare. Preluată din Declarația de independență a Statelor Unite și din ideile lui Locke, ea justifică *a posteriori* faptele revoluționare din iunie-iulie 1789. Al doilea drept natural și imprescriptibil al omului este proprietatea pentru care burghezia a tremurat în timpul agitației din luna iulie. „Inviolabilă și sfântă” (articolul 17), ea este inseparabilă de libertatea individului, căruia îi garantează existența.

În sfârșit, confirmând suprimarea privilegiilor, Declarația face din egalitatea în fața legii unul din principiile fundamentale ale noii societăți: „Oamenii se nasc și rămân liberi și egali în drepturi” spune articolul 1 al textului, neexcluzînd totuși existența unor diferențe între oameni, cu condiția ca acestea să fie „bazate pe interesul comun”. Suveranitatea națiunii, respectarea drepturilor naturale ale individului, care stă la baza societății, proclamarea egalității indivizilor în fața legii, iată care sînt principiile noi formulate de Revoluția franceză și pe care activitatea intensă a Adunării constituante le pune în practică, cu o serie de adaptări, pînă la adoptarea noii Constituții (septembrie 1791).

Aceasta din urmă instaurează o monarhie constituțională după modelul britanic, cu separarea puterilor în stat, așa cum preconizau Locke și Montesquieu. Chiar dacă suveranitatea națiunii este proclamată din nou, principiul egalității în fața legii suferă o crudă denaturare: numai cetățenii care plătesc un impozit (cens) echivalent cu cel puțin salariul pe trei zile de muncă, au dreptul să voteze. Primele alegeri bazate pe sufragiu cenșitar desemnează pentru doi ani o Adunare legislativă independentă față de rege, care nu are dreptul să o dizolve. Ea este

însărcinată să voteze legile și să-i controleze pe miniștri. Puterea executivă este încredințată regelui, declarat scutit de responsabilitate și inviolabil. Întreaga responsabilitate revine celor șase miniștri, cărora Adunarea poate să le ceară socoteală de toate acțiunile și care trebuie să contrasemneze toate hotărârile regale.

Regele se poate opune prin veto la aplicarea unei legi votate de Adunare, dar numai timp de două legislaturi. În schimb, nu este consultat în problemele financiare, i se interzice convocarea trupelor, iar puterea judiciară îi este retrasă. Puterea regelui fiind astfel limitată, în virtutea noilor principii pe care le-a proclamat, Adunarea constituantă trece la reorganizarea completă a țării, pe baza suveranității naționale, a uniformizării și a raționalizării instituțiilor. Administrația este simplificată și descentralizată datorită creării celor 38 de departamente subdivizate în districte, cantoane, comune, fiecare din aceste circumscripții fiind administrate de consilii alese de cetățenii activi. Justiția devine gratuită, iar independența ei este garantată prin alegerea judecătorilor și a juraților: arestările se fac de acum înainte în numele națiunii. Principiul egalității în fața legii și cel al libertății religioase duc la suprimarea discriminărilor care apăsau asupra evreilor și protestanților. Tot în numele libertății sînt desființate vămile interioare, taxele de trecere a podurilor și sistemul corporațiilor și se interzice muncitorilor să se organizeze pentru a obține condiții mai bune de muncă sau salarii mai mari (legea Le Chapelier din 14 iunie 1791).

Raționalizarea se extinde și la domeniul financiar. Impozitele indirecte, considerate nedrepte pentru că ele apasă și pe umerii bogaților și pe cei ai săracilor, sînt suprimate (exceptînd taxa de timbru și taxele vamale externe). Fostele impozite sînt și ele anulate și se înlocuiesc cu trei contribuții directe: contribuția funciară asupra proprietăților, contribuția imobiliară, proporțională cu chiria și impozitul plătit de comercianți, meseriași și membrii profesiunilor liberale. În sfîrșit, același spirit de raționalizare duce la reorganizarea Bisericii franceze. Cu atît

mai mult cu cît, pentru a rezova criza financiară, bunurile clerului au fost confiscate și urmează să fie vîndute ca bunuri naționale, servind drept garanție pentru bancnotele (asignate) de care statul se servește pentru a-și efectua plățile. La 12 iulie 1790, noua Constituție civilă a clerului stabilește 83 de dioceze (una pe fiecare departament), grupate în zece metropole. Episcopii și parohii (unul pentru fiecare district) primesc un salariu de la stat și sînt aleși, primii de alegătorii departamentului, ceilalți de alegătorii districtului. Episcopii nu primesc investitura canonică de la papă, ci de la arhiepiscop. Dorința Bisericii galicane este confirmată de hotărîrea din 27 noiembrie 1790: toți reprezentanții Bisericii trebuie să-și depună jurămîntul de credință față de națiune, față de lege și față de rege.

Între anii 1789 și 1791, o societate nouă se naște în Franța. O societate inspirată de principiile iluministe și care duce la prăbușirea monarhiei absolute, înlocuită de o monarhie constituțională, în care puterile sînt de acum înainte separate. Destrămarea societății împărțite pe ordine (clase) din vechiul regim, cu șirul său de privilegii și inegalități, face loc unei societăți în care individul este rege și în care egalitatea juridică – nu însă și cea socială – este deja stabilită. Apărute în Franța, aceste schimbări vor transforma profund, în următorul sfert de secol, întregul continent.

Revoluția franceză și Europa

Într-o Europă în care influența franceză este considerabilă, evenimentele din 1789 au un ecou deosebit. Pe tot continentul, caracterul simbolic al Revoluției franceze impresionează elita intelectuală luminată, obișnuită să considere Franța drept călăuză ideilor noi. Astfel, căderea Bastiliei, la 14 iulie 1789, este considerată drept începutul prăbușirii despotismului și abolirea privilegiilor care anunță o eră nouă în istoria omenirii. Tradusă în toate limbile Europei, *Declarația drepturilor omului și cetățeanului* se răspîndește chiar și în țările care, ca Spania, îi inter-

zic difuzarea. În țările vecine Franței, Țările de Jos austriece, episcopatul de Liège, Provinciile Unite, Germania renană, Savoia și în cantonul elvețian Vaud, „patrioții“, partizani ai libertății, vibrează la aflarea evenimentelor din 1789 și speră să fie și ei eliberați de „despoții“ lor. „Pelerinii ai libertății“, numeroși refugiați politici, poeți sau scriitori străini (englezul Wordsworth, prusacul Wilhelm de Humboldt, rusul Karamzin sau italianul Alfieri) aleargă în Franța pentru a asista la venirea timpurilor noi. Ei își informează compatrioții despre evenimentele și ideile revoluționare prin intermediul povestirilor, cărților, articolelor. Rămăși în țara lor, în Germania, poetul Goethe, filosofii Kant și Fichte sînt cucerți de noile idei. Întreaga Europă intelectuală vibrează la unison cu Revoluția.

În ciuda speranțelor pe care le trezește la început, Revoluția îngrijorează în mică măsură pe despoții absoluți. De altfel, mulți sînt mulțumiți de stagnarea politicii externe a lui Ludovic al XVI-lea. Slăbiciunea Franței apare clar la începutul lui 1790, cînd Spania intră în conflict cu Anglia pentru golful Nootka-Sund, situat pe coastele Californiei. Legat de Spania prin „Pactul de Familie“, Ludovic al XVI-lea nu poate să o susțină. Luîndu-i-o înainte, Adunarea constituantă a adoptat, la 22 mai 1790, *Declarația de Pace mondială*: „Națiunea franceză nu va mai întreprinde nici un război de cucerire și nu-și va mai folosi niciodată forțele împotriva libertății altui popor“.

Revoluția va fi totuși antrenată în complicații diplomatice, tocmai datorită fermității principiilor sale. Aceste complicații iau naștere din ciocnirea dintre noul drept revoluționar și cel al vechiului regim și scoate în evidență faptul că în Europa, coexistența a două concepții radical opuse este imposibilă.

Europa secolului al XVIII-lea a rămas o Europă dominată de dreptul prinților. Revoluția proclamă instaurarea dreptului popoarelor. Numeroase adunări revoluționare locale se lovesc de acest fapt: Serbarea Federației, care adună pe Champ de Mars, la 14 iulie 1790, pe reprezentanții tuturor provinciilor, are drept temă acest principiu. Chiar în interiorul frontierelor fran-

ceze, Constituanta trebuie să aleagă între cele două principii, cu riscul de a provoca ostilitatea suveranilor europeni dacă aplică principiile la care aderă poporul.

Imediat ce s-au abolit drepturile feudale, Alsacia, ca și celelalte provincii franceze, a aplicat și ea această reformă atât de așteptată. Or, una din ambiguitățile tratatelor din Westfalia este curînd folosită împotriva acestei hotărîri. Aceste tratate nu au făcut din Alsacia o provincie franceză, ci au transferat regelui Franței drepturile casei de Austria, ansamblu complex de drepturi ale suveranului și ale suzeranității feudale. Suzeranii de pe teritoriul alsacian, un anumit număr de prinți germani, considerînd că decretele din august 1789 nu au valabilitate și pentru ei, cer să se profite în continuare de drepturile lor feudale. Constituanta se opune susținînd că Alsacia nu se poate sustrage legislației naționale.

Problema Avignon-ului este mai gravă. Aici nu se pun în discuție drepturile feudale ci o adevărată suveranitate. Avignon și Comitatul Venaissin sînt niște enclave pontificale pe teritoriul francez. Odată cu Revoluția, locuitorii Avignon-ului se scutură de suveranitatea papei și, la 11 iulie 1790, cer reintegrarea în teritoriul Franței. Constituanta ezită totuși să realizeze o anexare care apare ca o confirmare a unui drept revoluționar: acel al popoarelor. Anexarea Avignonului nu este hotărît decît în septembrie 1791, după condamnarea Revoluției de către papa Pius al VI-lea și după reformele religioase ale Constituantei.

Izbucnirea revoltei belgiene (1789), a revoltei din Liège, a agitației din Piemont și din Renania arată Europei că Revoluția nu poate rămîne un incident de politică internă franceză. În ciuda incontestabilei dorințe de pace a Constituantei, principiile pe care ea intenționează să le pună la baza unei noi societăți au un ecou deosebit în Europa, iar consecințele lor îi scapă adesea de sub control. Din 1790 această situație este clară pentru Europa cultivată și dacă susținătorii ideilor noi se simt uneori satisfăcuți, mulți dintre ei reacționează brusc, speriați de consecințele practice ale principiilor teoretice pe care le propăvăduiesc

pentru a fi în pas cu moda. Aristocrații, „filosofi“ atît timp cît este vorba de a lupta împotriva absolutismului regal, se dezic cu brutalitate cînd sînt abolite principiile feudale. „Despoți luminați“, prinții Europei își dau seama brusc de amenințarea ce planează asupra tronului lor odată cu exportarea principiilor subversive răspîndite de francezi. Schimbarea lor bruscă de atitudine este de altfel încurajată de nobilii francezi: emigrați pe malurile Rhinului, ei îndeamnă la organizarea unei cruciade împotriva Revoluției.

Din 1790, englezul William Burke oferă o ideologie contrarevoluției care este pe cale de a se naște, publicînd *Reflecțiile asupra Revoluției franceze*. Acuzînd Constituanta că jonglează cu date abstracte și că vrea să construiască o societate nouă ștergînd cu totul trecutul, el pretinde că singura formă de guvernare valabilă este cea provenită dintr-un lung trecut istoric, care a fost instaurată cu încetul de-a lungul secolelor, respectînd temperamentul și tradițiile fiecărui popor. Punînd în principiu valoarea tradiției față în față cu invențiile revoluționare, Burke pune astfel bazele doctrinei conservatorilor din Europa secolului al XIX-lea.

Dincolo de această reacție teoretică, îngrijorarea creează în Europa o mișcare contrarevoluționară. Prințul de Condé adună la Köblenz o armată de emigranți gata să intre în luptă. Pregătită să intervină, Prusia caută să se alieze cu noul împărat austriac. Dar Leopold al II-lea respinge soluția războiului, în ciuda arestării lui Ludovic al XVI-lea, la Varennes (iunie 1791), în timp ce încerca să fugă. În cele din urmă, în cursul unei întîlniri cu regele Prusiei, Frederic-Wilhelm, la Pillnitz, în Saxa, acceptă să semneze un manifest destinat să-i intimideze pe revoluționarii francezi. Afirmînd că toate națiunile Europei sînt interesate ca în Franța să se restabilească ordinea, cei doi suverani germani îi invită pe toți suveranii europeni să li se alăture. Ei știu foarte bine că unii dintre aceștia, de la regele Suediei, Gustav al III-lea, la împărăteasa Rusiei sînt gata să o facă. Dar ei mai știu că regele Spaniei, Carol al IV-lea, și

Victor-Amedeo de Savoia nu au interes să intre în conflict cu vecina lor și că regele Angliei, George al III-lea, a hotărât să rămână neutru.

Chiar dacă în 1791 se vede că „prin însăși natura ei, Revoluția este dușmana tuturor cîrmuirilor și tinde să le distrugă pe toate în așa fel încît toți au interesul să o distrugă“ (Joseph de Maistre), Europa vechiului regim este incapabilă să treacă la acțiune și se mulțumește doar cu declarații de intenție. Marele război ce se va declanșa între Europa vechiului regim și Franța noilor idei, și care va dura mai mult de douăzeci de ani, își are originea în problemele de politică internă ale Franței.

Revoluția optează pentru război

În septembrie 1791, Adunarea constituantă a dat Franței o Constituție care realizează idealul politic al burgheziei. Rezultat al alegerilor, Adunarea legislativă trebuie să experimenteze monarhia constituțională instaurată prin Constituție și pentru care Franța nu posedă nici un fel de experiență și nici tradiție.

În virtutea unui decret propus de Robespierre, Adunarea nu cuprinde nici un membru al Constituantei. Din această cauză, majoritatea deputaților nu au nici o experiență politică. Cu toate acestea, această mulțime lipsită de experiență constituie baza indispensabilă a întregii majorități, iar toată politica deputaților care apără o ideologie constă în atragerea acestor voturi șovăielnice. Adevăratul impuls vine de la două grupări antaguniste: deputații de dreapta, hotărâți să oprească evoluția regimului revoluționar, și cei de stînga, dintre care cei mai celebri sînt cei din regiunea Gironde: Brissot, Condorcet, Vergniaud, Gaudet, Genoude. Aceștia din urmă, revoluționari sinceri, se entuziasmează repede dar se sperie de aplicarea în practică a ideilor pe care le susțin și cărora nu le prevăd întotdeauna consecințele. Regele nu se gîndește să joace rolul de arbitru între aceste două grupări. Pentru că a jurat pe Constituție, el se prefacă că o respectă, dar chiar și dreapta i se pare prea revoluționară. Toată

energia pare să și-o folosească într-un singur scop: să revină asupra concesiilor pe care a trebuit să le facă noilor concepții.

Dar foarte curînd este evident că funcționarea noilor instituții nu poate permite regelui să reinstaureze în Franța vechiul regim. Din acest moment, urmînd sfaturile Mariei Antoaneta, Ludovic al XVI-lea începe să practice „la politique du pire”: pentru a discredita Revoluția și a-i convinge pe suveranii europeni să intre în război contra Franței, el îi ajută pe extremiști. Astfel, sperînd să declanșeze un război „politic”, la sfîrșitul căruia națiunea l-ar considera drept salvatorul ei, Ludovic al XVI-lea acceptă fără opoziție să semneze un ultimatum adresat Electorului de Trêves (decembrie 1791), ordonîndu-i să-i alunge pe emigranții refugiați pe teritoriul său.

Pentru motive total opuse, girondinii doresc și ei războiul. Nedîndu-și prea bine seama de motivele ciudătei politici a regelui, ei îl bănuiesc totuși că pune la cale intrigi contrarevoluționare, fără să poată găsi dovezi care să le confirme bănuielile. Un război ar avea pentru ei avantajul de a-l obliga pe rege să se demaște: ori ar accepta să treacă în mod sincer de partea Revoluției, ori și-ar arăta ostilitatea față de națiunea în război și ar pierde susținerea opiniei publice. Costul unui război apare cu atît mai mic cu cît girondinii se entuziasmează la gîndul unei cruciade a popoarelor împotriva „tiranilor”. Robespierre este singurul care vrea să împiedice războiul. Într-un discurs ținut la Clubul iacobinilor, el atrage atenția Revoluției asupra pericolului: „în timpul războiului, puterea executivă se manifestă în modul cel mai periculos și exercită un fel de dictatură care însălmîntă libertatea abia instaurată; în timpul războiului, poporul uită discuțiile ce se referă la drepturile sale civile și politice pentru a nu se ocupa decît de evenimentele externe, își întoarce privirile de la legislatorii și magistrații săi pentru a-și dirija interesul și toate speranțele spre generali și miniștri. Cu toate acestea, războiul este cel care, prin obișnuința supunerii pasive și entuziasmul firesc față de șefii norocoși, face din soldații patriei soldații monarhului sau ai

generalilor acestuia. În timpurile de tulburări și de dezbinări, șefii armatelor devin arbitrii destinului țării lor și fac să se încline balanța în favoarea partidului din care fac parte. Chiar dacă aceștia sînt Cezari sau Cromwelli, pînă la urmă ei pun mîna pe putere. Dacă sînt însă curteni lipsiți de caracter, ei se întorc să depună puterea la picioarele stăpînului lor și îl ajută să exercite o autoritate arbitrară, cu condiția să fie valeții lui principali“.

Destinate în special să combată ambițiile generalului La Fayette, dispus să-și repună pe rege în deplinătatea puterilor sale cu condiția să devină ministru, aceste cuvinte profetice nu sînt ascultate. Cînd împăratul Francisc al II-lea, un tînăr de 24 de ani, avid de glorie militară, îi urmează prudentului Leopold al II-lea (1 martie 1792) și provoacă Franța, nu se găsesc decît șapte persoane care să se opună propunerii lui Ludovic al XVI-lea „de a declara război regelui Boemiei și Ungariei“. „La politique du pire“ nu este deloc în avantajul regelui. Făcut răspunzător de primele eșecuri și acuzat de trădare, el este răsturnat de Revoluția din 10 august 1792 și întemnițat. Dominînd noua Adunare, Convenția (septembrie 1792), deputații montagnarzi, revoluționarii cei mai intransigenți, deschid procesul lui Ludovic al XVI-lea. Robespierre scoate în evidență faptul că este vorba de un act politic și nu juridic: „Nu există aici nici un proces. Ludovic nu este un acuzat, iar voi nu sînteți judecători... Nu aveți de dat nici o sentință, trebuie să luați o măsură pentru salvarea tuturor“. La 21 ianuarie 1793, regele este ghilotinat în piața Revoluției, actuala piață Concorde. Revoluția „a aruncat drept sfidare Europei, un cap de rege“.

De la războiul de propagandă la războiul de cucerire

Războiul nu capătă decît treptat adevăratul său caracter. El începe printr-o completă descompunere a armatei franceze, ai cărei ofițeri au emigrat, și printr-o lentă deplasare de trupe care amintește de războaiele din secolul al XVIII-lea. Revoluția este

îndelung paralizată de încetineala intenționată cu care regele conduce războiul. Canonada de la Valmy (20 septembrie 1792), în care puternica infanterie prusacă trebuie să se retragă, dezavantajată de șederea prelungită în noroaiele din Lorena și de dizenterie, marchează totuși o schimbare radicală a situației. Silite mult timp să se apere, armatele franceze trec la ofensivă și cuceresc malul stîng al Rhinului, Nice și Savoia. Generalul Dumouriez, omul Girondinilor, obține victoria de la Jemmapes, care duce la cucerirea Belgiei, la 5 noiembrie 1792. În cîteva săptămîni, Convenția, zăpăcită de aceste victorii, devine stăpîna Europei occidentale.

Preocupată în întregime de probleme interne, Revoluția nu are altă doctrină de politică externă decît *Declarația de pace mondială* din 1790. O declarație care, prin acest război, se transformă într-o adevărată cruciadă. Noua doctrină se elaborează în mijlocul victoriilor din 1792. Declarație de război împotriva vechiului regim, aceasta face din armatele franceze mijlocul de propagandă pentru formulele revoluționare. Începînd din 19 noiembrie 1792, la propunerea deputatului la Réveillère, „Convenția națională declară, în numele națiunii franceze, că va acorda ajutor și sprijin tuturor popoarelor care doresc să-și cîștige libertatea și însărcinează puterea executivă să dea generalilor ordinele necesare pentru a ajuta aceste popoare“.

Războiul de propagandă revoluționară, a cărui semnificație este completată de execuția regelui, nu reprezintă nici pe departe singurul aspect al luptei care se angajează între Europa și Franța. Exceptîndu-l pe Robespierre și cîțiva revoluționari din anturajul său, toți consideră că noile concepții nu sînt atît de puternice încît să poată șterge forța sentimentului național și a interesului național, formate de-a lungul deceniilor de politică tradițională. În ciuda „noilor idei“, războiul dus de Franța revoluționară se apropie repede de încercările de hegemonie din secolele al XVI-lea și al XVII-lea.

Vechea teorie a „frontierelor naturale“ cunoaște o recrudescență deosebită: „Republica franceză trebuie să aibă drept

graniță Rhinul“, scrie girondinul Brissot. Iar montagnardul Danton adaugă: „Granițele Republicii sînt trasate de natură. Noi le vom avea pe toate, în cele patru puncte cardinale, de la Rhin la ocean, și pînă la Alpi“. Aplicînd această teorie, teritoriile cucerite devin părți integrante ale Republicii franceze. Bâle, „eliberat“ în octombrie 1792, și care s-a constituit ca Republică, se transformă în departamentul Mont-Terrible. În noiembrie 1792, Savoia, care ceruse ce-i drept anexarea, devine franceză. Dar Belgia, Nice și Renania sînt anexate Franței fără acordul evident al majorității locuitorilor săi.

Pentru suveranii europeni, amenințarea devine prea directă pentru a-și mai permite să ezite. În primăvara anului 1793 se formează prima coaliție.

Europa prinților împotriva Europei națiunilor

Chiar dacă moartea lui Ludovic al XVI-lea servește de pretext moral, coaliția și intervenția suveranilor europeni au cauze mult mai directe și mai puțin nobile. Văzîndu-și coroanele amenințate de ideile revoluționare aduse din Franța, regii se simt amenințați și în propriile interese de anexările recente. Prinții italieni și regele Sardiniei, indignați de anexarea Nicei și Savoi, prinții germani îngrijorați de cucerirea malului stîng al Rhinului se alătură Austriei și Prusiei care se aflau deja în război împotriva Franței. Convenția nu lasă timp de gîndire Olandei și nici Spaniei și le declară război. În sfîrșit, Rusia, adversară îndîrjită a iacobinilor, se alătură coaliției. Revoluția trebuie să înfrunte întreaga Europă.

Ea întîmpină deja greutăți în teritoriile anexate. În Belgia, în Renania și în Savoia, „patrioții“ sînt izolați, iar armata franceză procedează ca o armată de ocupație: îndoctrinează populația prin intermediul cluburilor, ruinează țara prin rechiziționări și persecută Biserica. Neputînd să se bazeze pe țările ocupate, generalii francezi suportă o înfrîngere după alta. Girondinii,

care se află la putere, refuză să ia măsurile extreme cerute de montagnarzi și de Robespierre.

Revoluția se confruntă dintr-o dată cu toate problemele posibile: catolicii și regaliștii din vest, indignați de executarea lui Ludovic al XVI-lea, care se revoltă cînd Convenția ordonă o înrolare de 300 000 de oameni pentru apărarea frontierelor; scăderea cantității de alimente și creșterea prețurilor; nervozitatea claselor celor mai sărace din Paris, victime ale mizeriei care încurajează specula. În urma declanșării unui război pe care nu-l pot susține, girondinii sînt răturnați de adversarii lor montagnarzii și de poporul din Paris (31 mai-2 iunie 1793). Urmează o revoltă a departamentelor din sud-vest și din Normandia, ale căror reprezentanți sînt montagnarzii. În aceste condiții tragice, aceștia din urmă și Robespierre ajung să ia puterea.

Advesari ai războiului, adepții lui Robespierre sînt însărcinați să conducă războiul. Convinși că „libertatea nu se cîștigă cu baionetele“, criticînd politica de expansiune a girondinilor, aceștia își definesc doctrina în Constituția din 1793: „Poporul francez... nu se amestecă în nici un fel în guvernarea altor națiuni“. Totuși, ei sînt ferm hotărîți să împiedice în Franța reinstaurarea vechiului regim și, cu o forță de neîmblînzit, împing națiunea în război pentru a apăra cuceririle Revoluției. Guvernînd prin teroare pentru a rezolva problemele politice, economice și sociale, trimițînd la ghilotină pe dușmanii Revoluției și chiar pe cei pe care situația pe care o au sau originea îi indică drept adversari firești ai noului regim, ei reușesc în cîteva luni să restabilească situația. Dușmanul din interior este strivit. Iar armatele permanente ale suveranilor europeni, obișnuite cu manevrele savante și cu războiul strategic, trebuie să dea înapoi în fața maselor de tineri entuziaști, pe care generalii Revoluției le aruncă pe cîmpurile de bătălie, fără să-și facă griji din cauza pierderilor de vieți omenești. În primăvara lui 1794, situația militară este restabilită: victoria de la Fleurus (26 iunie) salvează Franța și deschide trupelor franceze calea către Belgia. Într-un an, montagnarzii au realizat în întregime programul de salvare a țării.

Întrucît căderea sa (27 iulie) urmează imediat după victoria de la Fleurus, este imposibil de știut dacă, odată Revoluția în siguranță, Robespierre ar fi aplicat această politică de pace pe care o preconiza mai înainte pentru a putea să-și folosească forțele existente în Franța la realizarea obiectivelor Revoluției. Dar Convenția thermidoriană, apoi Directoratul (Constituția Anului III, 1794) aduc la putere pe partizanii îndârjiți ai expansiunii revoluționare. În materie de politică externă, Merlin de Douai domină Convenția thermidoriană. Sub influența sa, victoriile armatei franceze extind granițele Republicii. Din 1795, Belgia este din nou anexată. Continuîndu-și victoriile, trupele franceze îi obligă pe majoritatea celor din coaliție să semneze, conform procedurilor diplomatice tradiționale, niște tratate care să consfințească destrămarea coaliției. Merlin de Douai, Sieyès și mai ales alsacianul Reubell sînt principalii negociatori ai acestor tratate din 1795, care fac ca Toscana, Prusia, Olanda și Spania să recunoască victoria Franței.

Faptul însuși că a căzut la înțelegere cu regii Europei arată că Franța revoluționară a abandonat partea de ideologie plină de noblețe care a stat la baza decretelor din 1792. Acceptînd să trateze cu „tiranii“, Convenția încalcă dreptul popoarelor, pe care ea însăși îl proclamase. Apare clară realitatea cuceririi și a raportului de forță: Franța obține frontiera Rhinului, în timp ce „patrioții“ olandezi, convinși de Reubell, constituie o „Republică-soră“. Dar Republica batavă⁷⁹ nu este decît un satelit, căruia Franța îi impune o despăgubire de război de 10 milioane de florini și cedarea teritoriilor de pe malul stîng al Rhinului.

Tratatele din 1795 nu reprezintă de altfel decît prima etapă a marii expansiuni franceze, care se realizează în favoarea războaielor care continuă. Prima coaliție aduce împotriva Franței două mari puteri: Anglia și Austria, susținute de vasalele ei, principatele italiene. Directoratul își îndreaptă primele eforturi către aceasta din urmă. În timp ce generalii Jourdan și Moreau se îndreaptă spre Viena pe drumurile germane, o a treia armată, comandată de Bonaparte, trebuie să realizeze în Italia o tenta-

tivă de diversiune. Înfrîngerea armatelor lui Jourdan și Moreau îi oferă pînă la urmă rolul principal. Cu această ocazie, se constată în ce măsură metodele armatelor Revoluției sînt departe de scopurile care au stat la baza cruciadei împotriva „tiranilor”. Este de la sine înțeles că de acum înainte războiul va da naștere la război. Bonaparte perfecționează în mod deosebit politica rechiziționării și devine marele furnizor al fondurilor Directoratului. Băncile publice și casele de amanet din orașe sînt golite, în timp ce suveranii învinși trebuie să plătească mari despăgubiri de război: înfrîngerea îl va costa pe papă mai mult de 100 de milioane. La sumele în numerar se adaugă operele de artă care pleacă în convoaie din Italia și se îndreaptă spre muzeele franceze. Și cînd populația reacționează la extorcări, generalul francez lasă armata să jefuiască orașul (ca în Pavia), după ce execută pe reprezentanții municipalității.

Victoriile lui Bonaparte sînt fulgerătoare. Campania din Italia începe la 11 aprilie 1797. Începînd din 28, piemontezii semnează armistițiul și recunosc anexarea Niceei și Savoi. Ducii de Parma și de Modena, împreună cu papa, cer la rîndul lor pace: regele Neapolelui îi imită. După ce i-a bătut pe austrieci la podul din Lodi (9 mai), Bonaparte își face o intrare triumfală în Milano și asediază Mantua care se află pe drumul spre Viena prin Tyrol. Armatele pe care împăratul încearcă să le trimită ca întărire sînt înfrînte, iar numele locurilor unde au avut loc luptele împodobesc lista cu victorii a generalului Bonaparte: Castiglione, Arcole, Bassano, Rivoli. Cînd Mantua este cucerită, Bonaparte se poate năpusti spre Viena, trecînd Alpii. Austria trebuie să ceară pace.

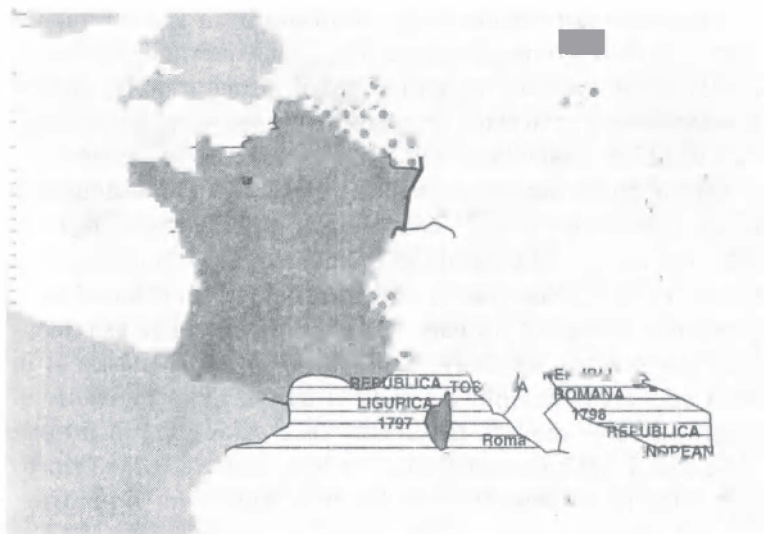
Semnat la Campo-Formio, la 18 octombrie 1797, tratatul care pune capăt războiului împotriva Austriei este pe măsura imaginii brutalei campanii pe care Napoleon tocmai o realizase. Tratatul este de altfel opera sa, generalul învingător neglijînd părerile diplomației franceze. În afară de recunoașterea suveranității franceze asupra Belgiei și a malului stîng al Rhinului, Bonaparte impune Lombardiei și statului milanez, extinse prin

teritoriile cucerite de la prinții vecini, să formeze o Republică cisalpină, al cărei protector se instituie, și în care o instalează pe soția sa, Joséphine de Beauharnais. El îi susține de asemenea pe iacobinii din Genua, care formează un nou stat satelit, Republica Liguriană, al cărei spirjin solid sînt trupele lui Bonaparte.

Înmulțirea republicilor-surori în Italia de nord nu simplifică concepția diplomației revoluționare. Pentru a despăgubi Austria pentru pierderile sale, Bonaparte i-a propus chiar și la Campo-Formio să împartă cu el vechea Republică Venețiană. Masacrarea trupelor franceze la Verona servește de pretext pentru intervenția care duce la împărțire. Austria primește teritoriile din peninsulă, Franța ia insulele Ionice. Politica napoleoniană în Europa este inaugurată astfel printr-o dezmembrare care amintește foarte bine procedeele diplomatice ale vechiului regim față de Polonia. Adevărat proconsul al Italiei, Bonaparte trebuie totuși să renunțe la a mai ieși în evidență. El a dat prea multe dovezi de independență pentru a nu se teme de răzbunarea Directoratului. Hotărît să lase Directoratul să se discrediteze singur, el sugerează să i se încredințeze comandamentul unei armate care va cucerii Egiptul, pentru a tăia legăturile Angliei cu Indiile și unde, de altfel, aceasta întâmpină mari dificultăți. Bonaparte se îmbarcă la 19 mai 1798.

În lipsa lui, Directoratul consolidează paravanul protector al Republicilor-surori, destinat să izoleze departamentele franceze de o Europă ostilă. Republica Batavă, Republicile italiene adoptă Constituții copiate după cea franceză din timpul Directoratului. La conducerea lor sînt numiți oameni care împărtășesc opiniile grupurilor aflate la putere în Franța. Și cînd, amenințat din stînga de iacobini și din dreapta de regaliști, Directoratul reacționează prin lovituri de stat care îi atacă și pe unii (22 floreal) și pe ceilalți (18 fructidor), generalii francezi susțin în republicile-surori lovituri de stat asemănătoare.

De la Mediterana pînă la Marea Nordului, un scut de republici-surori înconjoară de acum înainte Franța revoluționară. În ciuda oprimării politice și a exploatării economice, ideile

Odată cu lovitura de stat din 18 brumar, anul VIII (9 noiembrie 1799), Bonaparte pune capăt celor zece ani de revoluție. Stăpîn al celei mai mari puteri pe continent, extinsă prin anexiuni și prin influența directă pe care o exercită asupra republicilor-surori, Bonaparte își va consolida autoritatea și va sistematiza realizările revoluționare.

Consulatul și sistematizarea noilor principii

Regimul Consulatului, care apare ca primă etapă a dictaturii lui Bonaparte, se vrea un regim de pace victorioasă. Continuînd un efort militar ușurat în mod deosebit de victoriile precedente, Bonaparte distruge a doua coaliție și obligă Austria (Lunéville, 1801), apoi Anglia (Amiens, 1802) să semneze o pace care pare să consfințească victoria Revoluției franceze în Occident.

Chiar dacă pretinde că-și are originile în noile principii formulate de Revoluția franceză și mai ales în principiul fundamental al suveranității națiunii, regimul instaurat de Bonaparte le îndepărtează pe acestea de semnificația lor. Constituția Anului VIII (1799) restabilește sufragiul universal care fusese folosit pentru prima oară în septembrie 1792, în timpul alegerilor pentru Convenție. Dar, de data aceasta nu este vorba decît de stabilirea listelor cu notabilități (comunale, departamentale sau naționale) dintre care Guvernul va putea alege, după bunul plac, funcționari, deputați, primari. Regimul reprezentativ este menținut, dar puterea legislativă este slăbită prin dispersarea ei în patru adunări (Consiliul de Stat, Tribunat, Corp legislativ și Senat), al căror mod de desemnare face ca acestea să nu mai aibă nici cel mai neînsemnat caracter reprezentativ. Noua Constituție duce în realitate la dictatura personală a lui Bonaparte. Chiar dacă puterea executivă este încredințată celor trei Consuli, numiți pe zece ani, numai primul deține prerogative reale, căci numește miniștri și funcționari, propune legi, conduce di-

plomația și comandă armata. Fără să repună în discuție suveranitatea națiunii, Bonaparte și-a însușit-o în favoarea lui.

Aceeași dorință de a păstra principiile, dar de a le devia aplicarea în practică spre o semnificație autoritară, se întâlnește și în reorganizarea administrației franceze. Plecînd de la inovațiile aprobate de Revoluție, Bonaparte impune centralizarea la toate nivelurile: prefecții în departamente, subprefecții în arondismente și primarii în orașe reprezintă nu pe cei administrați, ci statul. În domeniul judiciar, alegerea dispăre și aici (excepțînd judecătorii de pace), magistrații fiind numiți de acum înainte de Primul consul și fiind inamovibili.

Reorganizarea financiară completează măsurile luate de Revoluție și se vede aici grija noului regim pentru ordine și eficacitate. Consulatul păstrează impozitele stabilite de Revoluție, dar organizează un corp de funcționari însărcinați să le strîngă. Punînd capăt manevrelor financiare de care s-au servit guvernele succesive din Franța, înmulțind numărul de bancnote (asignate, apoi mandate teritoriale, care s-au depreciat repede), Bonaparte creează, în 1803, o nouă monedă cu acoperire în aur, a cărei emisiune este încredințată Băncii Franței, creată în 1800.

În sfîrșit, dorința de a stabili cuceririle revoluționare într-un cadru solid și de a reinstaura principiul autorității se relevă și în apariția unei societăți noi. Bonaparte ține cu atît mai mult la acest aspect, cu cît, pentru a asigura stabilitatea regimului consular, el consideră util să se sprijine pe burghezie, clasă socială dinamică, care a răsturnat vechiul regim și a condus Revoluția. Pentru a o atrage de partea lui, el vrea să creeze instituții sociale, „blocuri de granit înfipite în solul Franței“. Cea mai importantă este Codul Civil. Avînd drept scop să unifice legile franceze care erau formate dintr-o juxtaapunere de cutume datînd din vechiul regim și din texte noi, votate în grabă și lipsite de coerență, formulate de Adunările revoluționare, Codul Civil este promulgat în 1804. Acesta menține principiile importante din 1789, pe care burghezia le-a adoptat (libertate individuală, libertate de conștiință, libertatea de a munci, abolirea drepturi-

lor feudale și a dreptului de primogenitură) și reafirmă caracterul inviolabil al proprietății, dar restabilește în viața socială principiile vechiului regim. Astfel, el dă șefului familiei autoritate deplină asupra femeii, „eternă minoră“, care datorează „supunere soțului ei“, și asupra copiilor pe care îi poate dezmoșteni parțial sau trimite la închisoare fără judecată, pe o durată de șase luni.

Satisfăcută, burghezia trebuie să se pună în serviciul statului, furnizându-i ofițeri și funcționari. Pentru a-i forma, în locul școlilor centrale, considerate prea independente și prea ambițioase, Bonaparte creează licee supuse unei discipline militare care trebuie să dezvolte la elevii lor dragostea pentru ordine, simțul datoriei și respectul față de autoritate. Studiile, bazate pe orare stricte fixate de Guvern, se bazează aproape exclusiv pe latină și matematică. Serviciile deosebite sînt recompensate printr-un ordin nou, care le amintește pe cele din vechiul regim și care are rolul de a pune bazele unei „nobilimi democratice“, Legiunea de Onoare.

Reorganizînd Franța, rezolvînd unele din problemele pe care Revoluția le-a lăsat în suspans, încercînd o reconciliere a francezilor, Bonaparte poate să savureze onorurile pe care și le oferă cu sprijinul binevoitor al unui popor tulburat de recunoștință față de omul care îi oferă, după vinul îmbătător al victoriilor, liniștea necesară ca să se bucure de pace. În 1802, după pacea de la Amiens, în urma unui plebiscit, este numit „Consul pe viață“. Doi ani mai tîrziu, un *senatus-consulte* face din el împăratul ereditar al Republicii Franceze, sub numele de Napoleon I. Revoluția ia sfîrșit odată cu abandonarea cuceririi sale esențiale: libertatea politică.

În sfîrșit, Consulatul reprezintă un început de sinteză între principiile noi, proclamate în 1789, și vechile principii monarhice, bazate pe autoritate și centralizare. Or, Europa va cunoaște, cu ocazia războaielor imperiale, inovațiile Franței revoluționare tocmai sub această formă a sintezei napoleoniene.

Napoleon modifică relația dintre Franța și Europa. Nu mai este vorba de înfruntarea dintre două concepții ale societății europene, ci de un imperialism care se lovește de o Europă monarhică. Armatele imperiale vor constitui totuși mijlocul de modernizare a unei mari părți a continentului.

Capitolul 16

EUROPA NAPOLEONIANĂ (1804-1815)

■ *Din 1803, Bonaparte reia războiul împotriva Angliei. Avîndu-și originea în dorința de dominație a lui Napoleon, pînă în 1815 războiul nu va înceta. Din 1805 pînă în 1809, un șir de campanii victorioase permite împăratului să învingă toate marile puteri din Europa și să le impună propria lege.*

■ *În 1811, Napoleon domină Europa. Franța are acum 130 de departamente. Rege al Italiei, unde își exercită puterea în mod direct, Napoleon supraveghează cu ajutorul funcționarilor francezi regatele, pe care le-a împărțit membrilor familiei sale, și statele aliaților săi. În aceste condiții, principiile revoluționare cedează locul curentului despotic.*

■ *În jurul Franței se constituie un sistem continental pentru a se putea pune în aplicare blocada continentală, armă de război împotriva Angliei. Dar, în sînul acestui sistem se produce o modernizare imitată în mare măsură după experiența franceză, bazată pe egalitatea civilă, libertatea religioasă, suprimarea practicilor feudale și dezvoltarea sistemelor moderne de administrație. Această modernizare, deosebit de intensă în Europa occidentală, este mai puțin evidentă în Europa de est și de sud, cu o populație mai puțin evoluată.*

■ *În sfîrșit, dominația napoleoniană consolidează sentimentul național. Stimulat la început de ideile franceze, acesta se mani-*

festă curînd împotriva dominației franceze. După ce i-a ridicat pe catolici împotriva lui pentru că l-a persecutat pe papă, în 1812, cînd Napoleon înregistrează primele sale eșecuri militare în Rusia, revoltele naționale vor transforma înfrîngerile sale în debanda dă și vor duce la abdicarea sa. În 1814-1815, Europa suveranilor, victorioasă în sfîrșit în fața Franței, intenționează să treacă la o restaurare a vechiului regim. Dar răsturnarea din perioada revoluționară a fost prea puternică pentru a permite o restaurare pur și simplu.

Războaiele napoleoniene

După Tratatul de la Amiens (martie 1802), Bonaparte pune capăt Revoluției iar Franța cunoaște o perioadă de pace, pentru prima oară după zece ani. Totuși, nici peste un an, chiar înainte de încoronarea imperială, războiul izbucnește din nou și va dura pînă la căderea Imperiului, în 1815.

Continuare logică a războaielor Revoluției, războaiele Imperiului prelungesc expansiunea franceză nu mult dincolo de „frontierele naturale“. Exceptînd Marea Britanie, Rusia și Imperiul otoman, întreaga Europă cunoaște dominația napoleoniană.

Caracterul imperialist al cuceririlor napoleoniene este neîndoielnic: Franța lui Napoleon tinde să se confunde cu Occidentul. Instituția protectoratelor franceze nu trebuie să înșele: acolo unde domnesc membrii familiei sale, Napoleon este stăpîn. El dovedește aceasta transformînd regatul Olandei în departament francez (1810), atunci cînd fratele său, Ludovic, are îndrăzneala să practice o politică națională.

Deseori, declanșarea războiului pare să nu mai poată fi controlată de Napoleon. Dar înlănțuirea războaielor urmează o logică ce pare ineluctabilă: de fiecare dată, odată cu creșterea puterii, apar noi probleme care provoacă noi conflicte. Cauza cea mai evidentă a celor zece ani de noi conflicte este dorința de dominație a împăratului Franței.

Această dorință se afirmă din 1803, când Bonaparte reușește să transforme Sfântul Imperiu Roman de origine germanică, transformare prevăzută de Pacea de la Lunéville (1801). Actul din 1803 secularizează principatele ecleziastice din Germania și reduce la 82 numărul prinților germani. Împăratul este indignat să vadă că electorii sînt acum în majoritate protestanți și că Napoleon i-a uzurpat autoritatea pe care o avea asupra Sfîntului Imperiu și asupra Italiei.

Motivele de îngrijorare ale Angliei sînt tot așa de mari, cu toate că rezultă dintr-o optică diferită. După Tratatul de la Amiens, resemnată în fața ruperii echilibrului european în favoarea Franței, Anglia speră cel puțin să obțină din această pace avantaje comerciale. Or, deziluzia vine imediat. Imperiul francez se înconjoară de solide bariere vamale și reia politica colonială a vechiului regim. Din luna mai 1803, ruptura franco-englăză este inevitabilă. Napoleon se gîndește chiar să debarce în Anglia, dar proiectul apare imposibil din cauza superiorității maritime britanice. El pune atunci la punct manevre savante pentru a surprinde flota britanică; dar escadrila franceză a amiralului Villeneuve pierde timp prețios și cînd, la ordinul insultător al lui Napoleon, acesta se hotărăște să atace, la 21 octombrie 1805, suportă ireparabilul dezastru de la Trafalgar. Marina franceză este distrusă. Adoposită în insula ei, Anglia va fi timp de zece ani baza coalițiilor împotriva Franței, mereu învinsă, dar mereu refăcută.

Epoca marilor campanii victorioase (1805-1809)

Din 1805, Anglia organizează a treia coaliție europeană împotriva Franței. Austria lui Francisc al II-lea, pentru care înfrîngerea Franței este o problemă de viață și de moarte, Rusia lui Alexandru I, îngrijorată de acțiunile franceze din Mediterana orientală, regele Neapolelui și regele Suediei, toți se angajează cu entuziasm în această operațiune.

Fără să mai aștepte, Austria ocupă Bavaria, vasală lui Napoleon. Replica este fulgerătoare. O campanie franceză rapidă pe teritoriul Germaniei provoacă capitularea trupelor austriece la Ulm, la 20 octombrie 1805. Cîteva săptămîni mai tîrziu, la 2 decembrie 1805, de ziua încoronării imperiale, are loc la Austerlitz „bătălia celor trei împărați“. Napoleon distruge armatele reunite ale împăraților Francisc al II-lea și Alexandru I. Austria este obligată să trateze. Pacea de la Presburg (decembrie 1805) alungă Austria din Italia și distruge Sfîntul Imperiu, reorganizat cu doi ani înainte. Francisc al II-lea trebuie să se resemneze și să nu mai fie decît împăratul Austriei, în timp ce Napoleon reorganizează Germania după bunul său plac, constituind Confederația Rinului.

O asemenea atitudine provoacă organizarea unei a patra coaliții, formată de regele Prusiei care, îngrijorat de atitudinea franceză în Germania, se aliază cu Rusia. Două campanii hotărîtoare vor distruge coaliția. Prima are loc în Saxa, în toamna lui 1806 și înfrînge Prusia la Iena și la Auerstadt. Cu excepția Prusiei orientale, întreg regatul lui Frederic-Wilhelm al III-lea cade în mîinile lui Napoleon. Atunci rușii atacă Franța. Campania din Polonia (1807) începe cu o bătălie șovăielnică dar sînge-roasă, la Eylau, dar incontestabila victorie de la Friedland îl obligă pe Alexandru I, certat de altfel cu aliații săi, să trateze cu Napoleon. Împăcîndu-se cu acesta, pe care îl întîlnește la Tilsit (primăvara lui 1807), el încheie cu Napoleon o pace a cărei principală victimă este Prusia dezmembrată. Lipsită de teritoriile ei occidentale, care formează un regat al Westfaliei pentru Jerôme, cel mai tînăr dintre frații lui Napoleon, ea pierde în plus și partea sa din Polonia, care formează marele ducat al Varșoviei, vasal al Franței.

Autoritatea lui Napoleon se întinde acum pînă la porțile Imperiului țărilor. Cea mai fantastică tentativă de unificare a Europei pare să prindă contur.

Abia realizate ambițiile sale legate de Europa Centrală, Napoleon se îndreaptă spre Spania, unde domnește un Bourbon,

mediocrul Carol al IV-lea, jucăria soției sale, Maria-Luiza și a favoritului acesteia, Godoy. Din 1807, aceștia intră în contact cu Franța napoleoniană. Generalul Junot traversează peninsula pentru a-i alunga pe englezi din Portugalia. Prezența trupelor franceze și intrigile lui Godoy provoacă revolte care îl obligă pe Carol al IV-lea să abdice în favoarea fiului său. Asumându-și rolul de arbitru al Europei, Napoleon convoacă această familie ciudată la Bayonne. În mai 1808, el rezolvă problema tronului Spaniei plasându-i pe rege, pe regină și pe fiul ei în reședință supravegheată și numindu-l pe fratele său, Joseph, rege a Spaniei.

Atunci, în Spania izbucnește un război civil care, pînă în 1814, slăbește forțele Imperiului. Acesta provoacă de altfel o renaștere a coalițiilor. În 1809, Anglia, aliată cu insurgenții spanioli, convinge Austria să reia eterna cruciadă antifranceză. Exact ca în 1805, trupele austriece invadează Bavaria și, la fel ca în 1805, împăratul face bucăți, la Wagram, armata arhiduce-lui Carol. Pacea de la Viena extinde din nou, în defavoarea Austriei, teritoriul Imperiului francez. Triest, Carintia, Carniola, Croația, la care se adaugă Istria și Dalmația, formează Provinciile Illyrice, în timp ce Rusia, Bavaria și marele ducat al Varșoviei se extind pe teritorii smulse învinsului. Căsătoria lui Napoleon cu Maria Luiza pecetluiește un pact de prietenie între cele două state.

Europa napoleoniană la apogeul său

Imperiul napoleonian atinge apogeul. În mod direct sau indirect, Napoleon este stăpînul a mai mult de jumătate din continent. Statutul de teritorii supuse autorității sale diferă puțin, dar peste tot supremația lui este de necontestat. Însăși Franța a căpătat o extindere fără egal, depășindu-și frontierele naturale. În 1811, ea are 130 de departamente, care se întind pe 750 000 de km².

Olanda este inclusă în Imperiu, iar la nord-est frontiera franceză ajunge pînă la insula Yutlanda. La sud, devin franceze

Savoia, Valois dar și Piemontul, teritoriul genovez, Toscana și o parte din statele papale, între care și Roma.

Chiar în afara teritoriilor franceze, Napoleon domnește asupra regatului Italiei, unde îl reprezintă pe fiul său vitreg, Eugène de Beauharnais, și asupra Provinciilor Illyrice. Împăratul acordă titlurilor monarhice o importanță atât de mare încât nici o hotărîre nu poate fi luată fără girul său. În celelalte state din care suveranii au fost alungați, membrii familiei Bonaparte poartă pe cap coroane, ajutați și supravegheați de înalți funcționari veniți din Franța. Jérôme Bonaparte domnește la Kassel asupra regatului Westfaliei, format în 1807 din provinciile occidentale ale Prusiei; Ludovic Bonaparte este regele Olandei pînă în 1810, dată la care regatul său este anexat Franței, Neapole are la început drept suveran pe Joseph, cel mai mare dintre frați, dar care este înlocuit în 1808 cu Murat, soțul Carolinei Bonaparte, sora împăratului; în același an, Joseph devine rege al Spaniei. Marele ducat de Berg, încredințat mai întîi lui Murat, devine după 1808 posesiunea lui Napoleon-Ludovic, tînărului fiu al lui Ludovic. Surorile împăratului nu au fost uitate: în afară de Caroline, care domnește la Neapole cu Murat, Pauline se căsătorește cu prințul Borghese și devine ducesă de Guastalla. În sfîrșit, Elisa primește Principatul de Lucca și de Piombino înainte de a primi titlul de mare ducesă de Toscana, apoi de regină a Etruriei (cu toate că teritoriul respectiv este departament francez).

Acolo unde dinastiile naționale sînt menținute, ele datorează acest lucru bunăvoinței împăratului și sînt obligate să arate o fidelitate desăvîrșită. Aceasta este situația prinților din Confederația Rinului (1806), al căror protector este Napoleon și care cuprinde, în afară de Westfalia și marele ducat de Berg, treizeci și patru de state, dintre care cele mai importante sînt regatele de Bavaria, de Saxa, de Württemberg și marele ducat de Baden. În sfîrșit, Napoleon este „mediatorul“ Confederației elvețiene, iar marele ducat al Varșoviei, al cărui suveran numit este regele de Saxa, este guvernat de funcționari veniți de la Paris.

Tot acest ansamblu teritorial este strîns legat de Franța, care dă tonul întregii Europe. Evoluția Franței imperiale se îndepărtează din ce în ce mai mult de aspirația revoluționară. Chiar dacă „Marea națiune“ continuă să apară ca pionier al modernității, acest aspect ia mai mult forma despotismului luminat decît aceea a unei țări care, în 1793, declanșa războiul popoarelor împotriva regilor. Tendința monarhică a Imperiului se accentuează începînd din 1807. Din ce în ce mai infatuat și mai sigur pe el, Napoleon nu mai crede decît în forță și în frica pe care o inspiră. Concesiile pe care a trebuit să le facă moștenirii democratice a Revoluției, la începutul Consulatului, sînt treptat repuse în discuție. Constituțiile care sînt adoptate în regatele Neapolului și al Westfaliei restrîng substanțial principiul electiv. Chiar în Franța numirile, care nu mai țin cont deloc de listele cu notabilități, prevalează asupra alegerilor, atît în ceea ce privește consiliile generale cît și consiliile din arondismente sau adunări. Tribunatul, care de mult îl enerva pe împărat cu criticile sale indirecte, este suprimat pur și simplu în 1807. Ședințele corpului legislativ devin tot mai scurte și această adunare, ca și Consiliul de Stat, devine un simplu birou de înregistrare. Împăratul legiferează prin *senatus-consultes* sau prin decrete. Miniștrii nu sînt decît reprezentanți însărcinați cu aplicarea hotărîrilor împăratului, iar Napoleon îndepărtează treptat personalitățile importante (Chaptal, Talleyrand sau Fouché).

Împăratul se transformă astfel într-un despot care înăbușă orice libertate. El cere o supunere absolută magistraților, care trec printr-o epurare severă, și prefecților însărcinați să rezolve toate problemele departamentului: comerț, finanțe, recrutarea militară, activitatea funcționarilor și a primarilor și, bineînțeles, supravegherea opiniei publice. În serviciul acestui despotism, Napoleon poate conta pe o poliție omniprezentă, care supraveghează totul, plătește informatori în toate mediile sociale, supraveghează corespondența (aceasta este funcția „Cabinetului negru“ al lui Lavalette) și nu ezită să recurgă la detenția arbi-

trară sau citare la domiciliu fără o judecată legală. Suspecții sînt internați sub pretextul că sînt nebuni. Garantată de Constituție, libertatea individuală este în realitate călcată în picioare. O supraveghere deosebită se exercită asupra intelectualilor. În 1803, clasa de științe morale și politice a Institutului este desființată, iar în 1811 aceeași soartă amenință Academia franceză. Avocații, detestați în mod deosebit, sînt dirijați îndeaproape. Cît despre presă, ea face obiectul unei supravegheri meticuloase și pe care, pe deasupra, tot ea trebuie să o finanțeze. Un articol al lui Chateaubriand duce la desființarea ziarului „*Mercure de France*” (1807). Este drept că academicianul a îndrăznit să scrie: „Cînd în liniștea mîrșăviei nu se aude decît zgomotul pe care îl face lanțul sclavului și vocea delatorului, istoricul pare a fi însărcinat să răzbune popoarele”. În 1810, dorința imperială de control și de uniformizare duce la menținerea unui singur ziar în fiecare departament. Peste cîteva luni, ministrul Poliției, Savary, consideră că pentru capitală ajung patru ziare, dintre care unul este *Monitorul oficial*. Trebuie adăugat încă faptul că în 1811 cele trei ziare care supraviețuiesc, *Le Journal de l'Empire*, *Le Journal de Paris* și *La Gazette de France*, sînt confiscate proprietarilor lor, evaluate în acțiuni, din care o treime sînt atribuite poliției, care capătă în felul acesta dreptul de a supraveghea redactarea. Cît despre tipografie și teatru, ele sînt supuse cenzurii oficiale.

Pentru a încheia cu dirijarea gîndirii, Imperiul acordă o atenție cu totul deosebită Bisericii și învățămîntului. Încă din perioada Consulatului, Bonaparte, conștient de importanța factorilor spirituali în coeziunea unui stat, s-a străduit să pună capăt războiului dintre Franța revoluționară și o parte a clerului susținută de papalitate. Concordatul din 1801 pune capăt acestui conflict, făcînd din Primul consul „restauratorul altarelor”. Copleșită de Imperiu, Biserica își vede asigurată situația materială, situația morală refăcută prin onorurile și favorurile care se revarsă asupra ei, influența garantată de controlul pe care aceasta îl are asupra învățămîntului primar, de reînființarea seminariilor

și dezvoltarea congregațiilor, cu condiția ca ele să fie autorizate. Catehismul adoptat în 1806 conține printre îndatoririle creștinului supunerea față de împărat, achitarea impozitului și acceptarea recrutării. Aceeași dorință de a controla gândirea îl face să dea o organizare iudaismului francez și să ia sub dominația sa francmasoneria. În ceea ce privește învățămîntul, Napoleon lasă pe mîna Bisericii învățămîntul primar, atît din motive bugetare (crearea școlilor de stat costă scump), cît și pentru faptul că în ochii săi acesta nu apare decît ca o fază rudimentară (lectură, scriere, calcul). El acordă toată atenția instrucției, căci trebuie să i se furnizeze țării militarii, funcționarii și antreprenorii de care are nevoie. Licee, colegii, facultăți sînt incluse într-un ansamblu care primește numele de Universitate și care se află sub autoritatea directă a unui mare Maestru depinzînd direct de împărat.

Franța imperială este dotată cu un regim despotice care amintește mai mult monarhia absolută decît practica adunărilor revoluționare. Pînă la urmă, cursul monarhic al regimului imperial devine din ce în ce mai evident. După ce și-a repudiat soția, pe Josephine, care nu i-a dăruit un urmaș, împăratul se căsătorește în 1810 cu arhiducesa de Austria, Maria-Luiza. Născut în 1811, fiul lor, regele Romei, pare să asigure viitorul dinastiei. Intrat în familia monarhilor europeni, Napoleon se comportă ca unul de-al lor și introduce la Curte un ceremonial rigid care amintește atît de disciplina militară cît și de fastul de la Versailles. Rudă cu numeroși suverni cărora le-a împărțit tronurile Europei, protector al prinților deveniți vasalii săi, el devine adevăratul stăpîn al Europei și se consideră astfel: „Eu sînt Charlemagne“ afirmă el fără să clipească în timpul conflictului cu papa. În dorința de a-i imita pe monarhii vechiului regim, el împarte miniștrilor și generalilor săi titluri pîmipoase, dar lipsite de semnificație: astfel, Joseph Bonaparte primește demnitatea de mare Elector, cavalerul Murat devine mare amiral iar diplomatul Talleyrand, Mare șambelan, în timp ce mareșalii, generalii și înalții funcționari formează o nouă nobilime, căreia îi atribuie titluri de prinți, duci, conți sau baroni.

Suveran al Europei, Napoleon se pregătește să facă din Paris capitala continentului și din colina Chaillot înaltul sediu al acestei vocații transnaționale a metropolei franceze. Acolo trebuie să se construiască palatul regelui Romei, înconjurat de reședințe pentru toți suveranii europeni, care vor veni să facă vizite, ca să-și depună jurământul de credință față de viitorul titular al tronului imperial.

În 1810-1811, proiectul egalitar al Revoluției franceze este foarte departe. Monarh de tip nou, care nu se consideră de drept divin, Napoleon este totuși un despot, dar un despot luminat, care modernizează Europa.

Sistemul continental

Între 1805 și 1811 prinde contur ideea sistemului continental. Imperiul francez nu-și alege drept obiectiv unificarea Europei, cum încercaseră s-o facă imperiile Antichității sau ale Evului Mediu, ci să-și stabilească o hegemonie mai mult sau mai puțin puternică, în funcție de cercurile de influență ale Franței. În întregime stăpînă pe teritoriile anexate, puternică în țările în care își manifestă direct autoritatea, cu o situație variabilă în țările cu autoritate familială sau în protectorate, ea joacă un rol modernizator incontestabil în țările aliate. Cu excepția Marii Britanii, unde modernizarea este anterioară celei din Franța, întreaga Europă este integrată în sistemul continental, chiar dacă nu toate țările figurează în același timp în acest sistem.

Sistemul continental nu este rezultatul unei dorințe deliberate. Originea sa se regăsește în lupta împotriva Angliei și în blocada continentală care se hotărăște împotriva ei, ca replică la blocada maritimă a acesteia (1806). De altfel, sistemul continental nu se bazează pe o adevărată politică culturală, cu excepția teritoriilor anexate Imperiului francez. Astfel, limba franceză devine obligatorie în 130 de departamente, iar învățarea sa este impusă în instituțiile școlare. Pe măsură ce teri-

toriile europene sînt incluse în Imperiu, franceza se impune: în 1811 de exemplu, după anexarea Olandei, un decret imperial dă șefilor instituțiilor școlare un termen de trei luni pentru a pune la punct învățămîntul în această limbă. Franceza este vorbită, bineînțeles, la Curtea regilor vasali, în marea administrație și este absolut necesară celui ce vrea să facă o carieră politică, dar acest aspect data încă din secolul al XVIII-lea. Folosirea limbilor naționale rămîne, de regulă, mai ales în societate și în administrație. În regatul Italiei sau în regatul Neapolelui se vorbesc dialectele italiene, în regatul Westfaliei, germana, în regatul lui Joseph Bonaparte, spaniola.

În mod incontestabil, imperialismul napoleonian nu rezultă din voința deliberată de a anexa Europa. Cu toate acestea, spre acest final tinde să se îndrepte logica sistemului napoleonian: creator al situației excepționale a regilor vasali, împăratul consideră că aceștia trebuie să-i devină locotenenți docili. Or, majoritatea acestor suverani pe care el i-a creat au tendința să îmbrățișeze împotriva împăratului cauza intereselor naționale, așa cum fac Murat la Neapole, Josef la Madrid sau Ludovic în Olanda. Exasperat de ingratitudea și înfumurarea acestor regi care îi datorează totul, Napoleon este tentat să-i înlăture pentru a lua în mîinile sale administrația regatelor pe care le-a cucerit pentru ei cu spada. Așa procedează cu Olanda în 1810, după fuga lui Ludovic în Austria, iar Murat nu-și păstrează regatul decît datorită iminenței războiului cu Rusia. Altfel spus, regatele vasale nu păstrează decît o umbră de independență, iar suveranii lor nu sînt decît gestionarii temporari ai unei puteri concesionată de împărat și pe care el o poate relua în orice moment.

Protectoratele se bucură de o mai mare libertate de acțiune. Cuprinsă între teritoriile strîns dependente de Franța, Confederația elvețiană nu prezintă nici un interes strategic și Napoleon îi lasă o autonomie care face abstracție față de restul Europei. Mai directă este intervenția sa în Confederația Rhinului, pe care o reorganizează în mai multe rînduri, fără să o unifice în totali-

tate, dînd o relativă libertate suveranilor legitimi care au acceptat să devină supușii săi. De această libertate nu se bucură regatul Westfaliei și Marele ducat de Berg, care depind de sistemul familial.

Cît despre statele aliate, statutul lor este variabil. Prusia învinsă în 1807, dezmembrată, distrusă de armatele imperiale, are statut de stat vasal și subordonat, care nu-și păstrează decît o libertate aparentă. Austria, bătută de două ori de împărat, în 1805 și în 1809, nu reușește decît să salveze aparențele. Socrul lui Napoleon, împăratul Austriei este constrîns să-i fie aliat, iar Franța îi menține formele exterioare ale suveranității pentru a menaja susceptibilitatea Curții de la Viena. Singurul aliat adevărat, în ciuda înfrîngerii sale din 1807, țarul Rusiei, duce o politi-că dictată de interesele Rusiei și cere compensații atunci cînd aduce servicii politicii lui Napoleon. Exasperarea împăratului în fața acestei rezistențe, singura serioasă de care se lovește în Europa, alături de cea a Angliei, se află la baza campaniei din 1812. Campania din Rusia trebuia să asigure hegemonia totală a Franței pe continent și să condamne Anglia la o izolare completă.

Stăpîină aproape incontestabilă a Europei, Franța napoleoniană transformă continentul. Prin intermediul său, reformele moderne introduse în țară și în Imperiu se răspîndesc, dînd naștere Europei secolului al XIX-lea.

Napoleon, modernizator al Europei

Despot luminat, Napoleon dorește să raționalizeze administrația statelor din sistemul continental, să desființeze verigile intermediare care se interpun între putere și supuși și să-și impună autoritatea printr-un suveran atotputernic, dominînd asupra unor supuși egali între ei. Ceea ce îl face să implanteze aceste principii în majoritatea țărilor europene este mai mult grija pentru eficacitate decît atașamentul față de inovațiile Revoluției franceze. El își realizează scopul spijininindu-și propria

putere și pe cea a vasalilor săi pe clasele sociale care se afirmă în noua societate de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea: burghezia și țărănimea. Prima, care profită deja de modernizarea economică, beneficiază de reformele sociale care stabilesc egalitatea în fața legii și face cariere prestigioase în armată sau în domeniul funcțiilor publice. Cît despre țărănime, aceasta devine proprietara pămînturilor pe care le cultivă și beneficiază de desființarea iobăgiei. În ciuda tendinței monarhice a regimului imperial, Napoleon apare deci în ochii vechii aristocrații europene ca un revoluționar gata să zdruncine din temelii întreg continentul.

Moștenitor al spiritului universalist din secolul al XVIII-lea, la început, Napoleon consideră că oamenii sînt asemănători în orice timp și în orice loc și că ceea ce convine francezilor este bun și pentru celelalte popoare ale Europei. Astfel, scopul său este să introducă peste tot reforme revoluționare, păstrate de Consulat și consemnate în Codul civil. Începînd din 1807, el le impune statelor care trec sub dominație franceză: Confederația Rinului, Olanda, Westfalia, Portugalia, Spania și mai ales Italia. Prezența francezilor nu se limitează doar la elaborarea unor Constituții inspirate de cea din Franța. Ea determină instaurarea egalității civile, a libertății religioase, desființarea corporațiilor, abolirea dijmei și a drepturilor feudale, vînzarea bunurilor ecleziastice și dezvoltarea administrației moderne.

Activitatea Imperiului tinde deci să creeze monarhii surori, apropiate prin practicile politice, organizarea socială, obiectivele urmărite și modul de a le realiza. Asistăm, ca și în secolul al XVIII-lea, la consolidarea uzanțelor comune ale Europei, dar pe baze noi.

Această dorință de uniformizare, fără îndoială mai eficace decît o cucerire obișnuită, se lovește totuși de obstacole. Acestea țin de tradiții, de calitatea guvernanților, de prezența sau absența funcționarilor francezi sau de rezistența vechilor structuri. Chiar dacă aceste obstacole îl irită, împăratul consideră că este mai nimerit să țină cont de ele și chiar să sacrifice o parte

din ambițiile sale în loc să încerce să le distrugă, riscînd astfel să piardă totul. Tabloul modernizării Europei trebuie deci să țină cont de extrem de marea diversitate a prezenței franceze și de acțiunile Franței în diferitele țări supuse dominației sale.

Probabil în Italia, influența modernizării franceze a fost mai puternică. Anexate Franței, Piemontul, Liguria și Parma sînt supuse reformelor franceze. Același lucru se întîmplă în regatul Italiei, unde domnește Napoleon. Codul Civil este introdus aici din 1806, iar sistemul politic și administrativ francez funcționează în întregime. Aceeași situație o are Principatul de Lucca, unde domnește Elisa Bonaparte. Opoziția socială fiind mai puternică în regatul Neapolelui, Codul Civil nu este introdus decît parțial, iar o parte este realizată în adunarea nobilimii și a clerului.

În Germania, reformele franceze sînt introduse în Marele Ducat de Berg, guvernat mai întîi de Murat, apoi de însuși Napoleon cu asistența funcționarilor francezi, iar regatul Westfaliei apare ca un model de țară reformată. Totuși, nuanțe importante există în celelalte state din Confederația Rhinului. Astfel, Marele ducat de Würzburg, încredințat lui Ferdinand de Habsburg, se arată potrivnic oricărei modernizări. Mai receptiv, episcopul Dalberg, devenit Mare duce de Frankfurt, adoptă Codul Penal, introduce reforme administrative și judiciare, egalitatea față de plata impozitelor, dar protejează nobilimea. În Germania de sud se regăsesc aceleași diferențe: regatul Bavariei devine un stat modern, în timp ce transformările sînt mai puțin profunde în Marele ducat de Baden.

Olanda scapă un timp de transformările pe care le cunoaște Italia și Germania. Preocupat să apere tradițiile naționale, Ludovic întîrzie profundele reforme sociale care reprezintă emblema modernizării „à la française”. Dar preluarea conducerii Olandei de către împărat și anexarea ei la Franța (1810) provoacă o politică rapidă și brutală de asimilare.

În schimb, nu poate fi vorba să se procedeze la fel în regiunile excentrice Imperiului napoleonian. În ciuda prezenței

masive a înalților funcționari francezi, Provinciile Illyrice și Dalmația nu sînt decît în mică măsură influențate de reformele franceze. Totuși, începînd din 1808, guvernatorii (Bertrand, Junot, apoi Fouché) introduc aici toate reformele franceze, unificînd administrația și legislația, reducînd principiile feudale, aplicînd Codul Civil în totalitate, modernizînd justiția și finanțele prin adoptarea impozitelor franceze, vînzînd bunurile naționale pentru a lichida datoriile, în timp ce Compania de Poduri și Șosele înzestrează provincia cu o rețea rutieră.

O astfel de schimbare nu este ușor de realizat în Marele Ducat al Varșoviei. Introducerea reformelor se lovește aici de rezistența îndîrjită a unei nobilimi obișnuită să domine statul. Administrația este modernizată, Biserica plasată sub autoritatea statului, este adoptată o Constituție autoritară, iobăgia este abolită, iar libertatea individuală este garantată. Dar pămînturile rămîn în mîinile unei nobilimi pe care se sprijină Napoleon, încredințîndu-i conducerea statului. Fiindu-i teamă că într-o zi va fi înlăturată din funcțiile pe care le deține, aristocrația formează totuși, sub conducerea familiei Czartoryski o grupare ostilă lui Napoleon, căreia i se alătură și Biserica.

În ciuda acestor nuanțe și chiar dacă modernizarea socială pare mai puțin avansată decît cea administrativă, continuînd opera Luminilor și a despotismului luminat, Napoleon a condus întreaga Europă spre o epocă nouă. Ieșind din ultimele vestigii ale epocii feudale, ea intră fără piedici în plină modernitate. Dar, aceste progrese nu-i servesc împăratului. Neajunsurile economice ale popoarelor Europei și accentuarea naționalismului vor asmuți continentul împotriva dominației franceze.

Blocada continentală și efectele sale

Instaurată de decretele din Berlin (noiembrie 1806) și de la Milano (noiembrie și decembrie 1807), blocada continentală este în primul rînd o armă de luptă împotriva Angliei, stăpîna mărilor după bătălia de la Trafalgar (1805). Blocada interzice

oricărei nave britanice să acosteze în porturile Imperiului sau ale aliaților săi, oricărui vas neutru să se oprească în vreun port britanic, căci, în acest caz, va fi considerat proprietate britanică și declarat susceptibil de a fi capturat în porturi sau în larg. Formă de război, blocada are o eficacitate îndoielnică. Împăratul este obligat să-i mai îndulcească aplicarea pentru ca Franța să nu fie lipsită total de produsele coloniale iar produsele agricole și manufacturiere să nu fie lipsite de piețe de desfacere. În plus, amploarea contrabandei și imposibilitatea de a interzice total accesul pe litoralul european face multe breșe în blocadă.

Consecințele blocadei asupra organizării economice a Europei napoleoniene sînt capitale. Acestea duc la reorganizarea pieței europene în jurul Franței. Porturile sînt afectate primele de blocada impusă de englezi țărurilor imperiului. Reluarea războaielor și blocada desființează o mare parte a comerțului maritim. Marile porturi ale continentului și manufacturile lor sînt ruinate, fie că este vorba de Rouen, Nantes sau Bordeaux, de Genova, Livorno sau Triest, de porturile hanseatice, olandeze sau de cele din Marea Baltică. Dezastrul economic se întinde din nord spre sud, de la Marea Nordului și Marea Baltică la Mediterana, centrele capitale ale comerțului european încă din Evul Mediu. Curînd, tîrgurile situate în aceste zone sînt și ele ruinate. Armatorii și negustorii, marile victime ale blocadei, trec de partea adversarilor sistemului napoleonian.

În schimb, industria incipientă, protejată de concurența industriei britanice, mai avansate, este avantajată de blocadă. Regiunile textile, mai ales cele în care se dezvoltă torsul și țesutul bumbacului, devin marile beneficiare ale sistemului, în ciuda dificultăților de aprovizionare cu materie primă. În Normandia, în Alsacia, în Saxa, în Elveția, în ținutul Baden, în Italia de nord, industria bumbacului ia un avînt care favorizează începutul revoluției industriale. Industria lînii se dezvoltă în Elveția și în Danemarca. În același context, metalurgia cunoaște și ea o mare dezvoltare. Minele din Silezia și din Westfalia au din ce în ce mai multe piețe de desfacere și toate industriile de prelucrare

profită de dispariția concurenților britanici și de necesitatea de a aproviziona piețele europene, lipsite de furnizorul lor principal. Deosebit de profitabilă pentru Europa occidentală și în primul rînd pentru Franța, ca și pentru regiunile vecine în care începe industrializarea (Belgia, Țările de Jos, o parte a Germaniei și Italia de nord), situația existentă este mai puțin avantajoasă pentru regiunile agricole situate în estul sau sudul continentului, al căror export în țările de peste mări este îngreunat.

Perturbarea circuitelor comerciale dă naștere unor noi itinerarii. Fiecare trebuie să găsească pe continent piețe și furnizori care să-i înlocuiască pe cei pierduți din cauza blocadei. Astfel, itinerariile est-vest înlocuiesc rutele nord-sud, care au fost părăsite. Strasbourg și Lyon devin cei doi poli strategici. De la Strasbourg, noile itinerarii duc spre Germania, Austria și Rusia. De la Lyon se ajunge în Italia, pe drumul prin trecătoarea Mont-Cénis, amenajat în 1806, sau pe cel prin trecătoarea Simplon, terminat în 1805.

Sistemul continental nu este totuși decît un înlocuitor nereușit al activității comerciale anterioare blocadei. Mai întîi pentru că rutele terestre sau fluviale, comparativ cu cele maritime se pretează în mai mică măsură transportului de mărfuri grele. Apoi pentru că frontierele stabilite de Napoleon în funcție de interesele sale politice fac abstracție de entitățile economice pe care reorganizarea Europei le izolează de zonele economice complementare, obișnuite de multă vreme să facă schimburi comerciale între ele. Cu atît mai mult cu cît împăratul nu a unificat deloc piața europeană, nici nu s-a gîndit măcar să înființeze mari unități vamale, ca Zollvereinul german, dorite de funcționari ca Beugnot. Prinții, dornici să-și redobîndească suveranitatea și aflați în căutare de resurse fiscale, au mai degrabă tendința de a ridica bariere vamale pentru a-și mări veniturile, iar Napoleon, ale cărui nevoi militare și dorință de a reforma instituțiile costă scump, este nevoit să-i lase să procedeze în funcție de necesități. În sfîrșit, Napoleon vrea să organizeze economia europeană în jurul Franței și în interiorul acesteia. Așa încît, frontierele

franceze rămîn închise pentru aliați, pentru vasali și chiar pentru regiunile anexate ca Olanda sau Germania de nord, care ar putea să concureze producția națională. În schimb, Franța beneficiază de tarife vamale preferențiale în regatele Italiei și al Neapolelui, devenite un fel de piețe rezervate pentru Franța în detrimentul producției italiene. Această organizare economică provoacă pe cei care se opun imperialismului francez.

Încă și mai gravă este ostilitatea țărilor agricole ale Europei orientale. Exportatoare de cereale și de produse forestiere, Prusia și Polonia sînt lipsite de piața lor tradițională, Anglia. Marii proprietari nobili și marii fermieri care aprovizionau aceste piețe sînt și ei afectați de sistemul continental.

Aceste victime ale blocadei continentale nu reprezintă decît o minoritate, iar sistemul economic realizat de Napoleon nu duce nici pe departe la prăbușirea continentului, chiar dacă perturbază vechile rețele economice. Realizarea noilor echilibre cere totuși timp. Aceasta implică deci ca împăratul să-și mențină dominația politică, ținînd în frîu nemulțumirea influenței minorități prejudiciată de politica sa. Dar el nu mai are timpul necesar din cauza izbucnirii curentelor naționale, care încep să disloce Europa napoleoniană.

Trezirea naționalităților

Încă de la sfîrșitul Evului Mediu apare un sentiment de apartenență la o comunitate specifică, apoi de atașament față de o dinastie, ceea ce reprezintă începuturile sentimentului național. În secolul al XVIII-lea, ideea de națiune capătă un dublu aspect, mai întîi cel ilustrat de Revoluția franceză, apoi mișcarea de reacție antifranceză, care se manifestă prin dezvoltarea limbilor și culturilor naționale.

Ieșită din filosofia iluministă, ideea de națiune, așa cum se manifestă ea în Franța, se bazează pe o concepție universalistă despre om și despre drepturile sale naturale, punctul său culminant fiind principiul revoluționar potrivit căruia popoarele au

dreptul de a-și hotărî singure soarta. Plebiscitul de la Avignon din 1791 și cele care urmează constituie o ilustrare practică a acestui principiu. Națiunea apare astfel ca o grupare voluntară de oameni care aparțin unei comunități recunoscute de toți și care hotărăsc să trăiască împreună. Aceste principii revoluționare despre națiune, împreună cu ideea de libertate, vor zdruncina Europa suveranilor, fondată de la începutul secolului al XVIII-lea pe noțiunea de echilibru european. Tot aceste principii vor trezi entuziasmul „patrioților” europeni, chiar dacă mulți dintre ei vor fi curînd descurajați văzînd că „Marea națiune” încalcă aceste principii și pentru a-și mări teritoriul nu ezită să anexeze în mod arbitrar regiunile pe care le dorește.

Din acest moment își face apariția un nou aspect al concepției naționale, în special în țările de origine germanică. Din secolul al XVIII-lea, în cadrul reacției naționale împotriva supremației franceze, s-a afirmat curentul reacționar și preromantic. Acesta face din națiune o moștenire istorică care nu depinde de voința oamenilor și trebuie respectată de toți. Pentru filosoful Herder, națiunea apare ca o ființă vie, diferită de celelalte, născută dintr-o forță vitală care se manifestă prin folclor, mituri, trecut național, limbă, muzică, artă, într-un cuvînt cultură. Spiritul național, *Volksgeist*, reprezintă astfel temelia națiunii. Dar, juriști și filosofi ca Fichte sau Hegel consideră că statul este cel ce trebuie să realizeze unitatea națiunii și nu comunitatea cetățenilor.⁸⁰

Aceste concepții joacă un rol esențial în prăbușirea proiectului napoleonian asupra Europei. În fapt ele se trag din dominația franceză concepută pe tentativa de hegemonie a unei singure națiuni, care vrea să-și subordoneze întreg continentul. Apare astfel un puternic patriotism antifrancez prezentînd diferențe în funcție de țară și care duce la ruina dominației napoleoniene.

Primul episod antifrancez are loc în Spania, într-o formă care amintește mai mult opoziția vechiului regim decît forța sentimentului național exprimat într-o manieră modernă. Revol-

ta împotriva dominației franceze (mai 1808) se produce în numele tradițiilor spaniole. Respingându-l pe suveranul impus de străini, spaniolii luptă pentru a apăra dinastia Bourbonilor din Spania, pe mediocrul Ferdinand al VII-lea, care devine de-a lungul bătăliei simbolul națiunii, care se evidențiază în luptele împotriva francezilor. Revolta spaniolă nu capătă numai un caracter xenofob, care pune în evidență naționalismul spaniol incipient. Ea capătă și un aspect religios, care nu este lipsit de fanatism. Cei 100 000 de călugări spanioli îl văd în Napoleon pe Anticrist și îi împing pe țăranii analfabeți să apare religia catolică de ideile franceze considerate diabolice. Războiul împotriva Franței se duce în sunetele imnurilor religioase și sub protecția Mariei de Pilar (statuie miraculoasă așezată pe unul din stîlpii bisericii din Saragossa), care, afirmă călugării, „nu vrea să devină franceză“.

Alte revolte antifranceze au loc în statele pontificale, în regatul Neapolelui sau în Tyrol. Aici, ceea ce explică nemulțumirea este mărimea impozitelor, obligativitatea serviciului militar și neliniștea provocată de reformele introduse de francezi. Dar și aici, revolta izbucnește în numele vechilor tradiții călcate în picioare de invadatori: atașamentul față de catolicism și față de suveranii naționali. Fugind de recrutare și de persecuțiile religioase, țăranii din departamentul Tibru se refugiază în munți unde se organizează în bande care provoacă o stare de nesiguranță. Același fenomen se produce și în regatul Neapolelui, unde așa numiții „Sanfediști“ duc un război de hărțuială împotriva trupelor lui Murat și a burgheziei, aliată a noului suveran. În sfârșit, în numele fidelității față de Habsburgi și față de credința catolică, „Muntenii“ lui Andreas Hofer din Tyrol luptă împotriva regelui Bavariei, vasal al lui Napoleon, care a primit în posesie această provincie smulsă Austriei.

Mai interesantă este mișcarea națională care se întinde în toată Prusia strivită și dezmembrată după înfrîngerea de la Iena. Regele și familia sa, refugiați la Königsberg, în Prusia orientală, încep, în virtutea unei pure tradiții a despotismului luminat,

să-și refacă statul, aducînd aici reformatori din toată Germania (Stein, Hardenberg, Scharnhorst sau Gneisenau). Pătrunși de spiritul național și proveniți din curentul romantic, aceștia sînt hotărîți să organizeze națiunea punîndu-se în serviciul statului decis să-și afirme identitatea în fața francezilor. Fără să participe la această mișcare populară, regele Prusiei, suveran din vechiul regim, se folosește de ea pentru a moderniza și a consolida eficacitatea statului său. Reformatorii adaptează la societatea prusacă noile principii impuse de francezi. Ei abolesc iobăgia, drepturile feudale și corvoada, dar lasă nobilimii vastele ei domenii și dreptul de a împărți dreptatea. Corporațiile sînt desființate: burghezii și țăranii capătă dreptul de a posedea pămînt. Un embrion de reprezentare politică este instaurat odată cu alegerea consiliilor municipale. Armata prusacă se debarasează de generalii învinși în 1806, care sînt înlocuiți cu cadre noi, dinamice și instruite cu grijă. În sfîrșit, dispozițiile tratatului de la Tilsit, care interzic serviciul militar și limitează efectivele armatei, sînt eludate. Dar elementul caracteristic al acestei renașteri prusace, susținută de naționalismul german în formare, este importanța mișcării intelectuale. Aceasta zdruncină Germania glorificînd sentimentul național și cultivînd ura împotriva Franței. Școlile și „gimnaziile“ (licee) se înmulțesc, în timp ce Berlinul devine centrul acestei „deșteptări“ culturale și naționale. În iarna din 1807-1808, filosoful Fichte își ține aici *Discursurile către națiunea germană*, care dezvoltă noua idee de naționalitate și încearcă să provoace o complexă trezire intelectuală. Tot la Berlin, scriitorul Wilhelm von Humboldt, fondează în 1810, o Universitate care se afirmă ca cea mai prestigioasă din întreaga Germanie și spre care se îndreaptă cei mai celebri dintre intelectuali.

Făcînd insuportabilă hegemonia franceză, trezirea naționalităților va juca un rol fundamental în prăbușirea Imperiului napoleonic. Răspîndite de Franța, ideile naționale sfîrșesc prin a se întoarce împotriva ei. În 1811, revolta clocotește pretutindeni.

Prăbușirea Europei napoleoniene

Dominația napoleoniană este mai slabă decît pare. Bazată pe cucerire și forță militară, aceasta se lovește de patru factori esențiali care dovedesc fragilitatea sa: imposibilitatea de a reduce continentul la o supunere de durată prin forța armelor, forța mișcării spirituale pe care împăratul o subestimează, schimbarea conjuncturii economice și, în sfîrșit, dinamismul ideii de națiune.

Napoleon se poticnește mai întîi de caracterul pregnant al sentimentului religios, căruia nu i-a evaluat în mod real influența asupra spiritelor europene rămase foarte credincioase, în ciuda discuțiilor filosofice din secolul al XVIII-lea. În politica sa hegemonică, el nu face deosebire între papă și suverani, pe care intenționează să-i supună voinței sale. Exasperat de refuzul papei de a adera la sistemul blocadei continentale, el ocupă porturile statului pontifical în 1807, apoi, în anul următor, Roma. Neavînd de gînd să se încline în fața acestui nou Charlemagne, Pius al VII-lea răspunde prin excomunicare. Furios, Napoleon ordonă arestarea acestuia (1809). Adus la Fontainebleau, papa nu cedează nici amenințărilor, nici încercărilor împăratului de a-l corupe. Pentru a ieși din impas și a reuși să-și impună hotărîrile, Napoleon convoacă un sinod național la Notre-Dame din Paris (iunie-august 1811). Dar episcopii apără drepturile pontifului. Această luptă fără ieșire are consecințe cu atît mai numeroase cu cît bula de excomunicare se răspîndește. Pînă atunci devotați celui ce a realizat concordatul, catolicii încep de acum să plece urechea la propaganda regalistă. În Italia și în Belgia, preoții organizează o adevărată rezistență împotriva dominației franceze. Reprimarea acestora nu face decît să submineze și mai mult preponderența napoleoniană.

În momentul în care conflictul cu papalitatea se agravează, conjunctura economică favorabilă pînă acum se schimbă. Consecințele sînt cu atît mai grave cu cît întărirea blocadei conti-

mentale își face simțite efectele. Restricțiile comerciale duc la stăgnarea afacerilor, creditul devine mult mai greu de obținut, iar prăbușirea comerțului maritim lipsește manufacturile de materii prime. Mulți muncitori sînt șomeri, în timp ce numeroși comercianți sînt amenințați de faliment. Burghezia, care a profitat din plin de perioada imperială, începe să murmure împotriva regimului care nu compensează abolirea libertăților politice printr-o dezvoltare economică. În plus, recoltele slabe agravează situația. Începînd din 1812, cerealele lipsesc, provocînd o creștere a prețului pîinii și în unele regiuni chiar foamete. Această situație îi afectează mai ales pe muncitori și pe țărani, care constituiau un sprijin pentru regimul imperial. Mai ales că țărani suportă din ce în ce mai greu înrolările care, nemaifiind timpul victoriilor și al cuceririi Europei, reduc numărul brațelor de muncă necesare lucrării pămîntului.

În 1812, echilibrul forțelor militare, pînă atunci favorabil Franței, tinde să se inverseze. Mai întîi, pentru că Franța, în ciuda victoriei din 1809 asupra celei de-a cincea coaliții, duce în Spania un război care riscă să se transforme în înfrîngere datorită intervenției englezilor în Peninsula iberică. Apoi deoarece campania din Rusia (1812) dă o lovitură mortală Imperiului.

Între Napoleon și Alexandru I motivele de tensiune se înmulțesc. Unele sînt de ordin dinastic, țarul fiind nemulțumit de căsătoria împăratului cu o austriacă și de apropierea realizată prin aceasta între Paris și Viena. Altele țin de ambițiile țarului, care dorește să instaureze dominația rusă în Europa orientală și care se simte iritat să-i vadă pe francezi deveniți stăpîni la Varșovia. Cauzele economice par totuși să fie cele mai importante: nobilimea rusă suferă de pe urma interdicției de a vinde grîu în Anglia. Alexandru I hotărăște să-și redeschidă porturile britanicilor, creînd astfel o breșă în blocadă. Aceste motive explică invadarea Rusiei în iunie 1812. Marea armată, masă impresionantă de 700 000 de oameni, este totuși departe de a fi omogenă. În această „Armată din douăzeci de națiuni“ nu sînt decît 300 000 de francezi, comandați de generali încărcăți de

onoruri și de daruri și sătui de campaniile interminabile (Ney sau Murat) sau de suverani incapabili, ca Jérôme Bonaparte, regele Westfaliei. Ajunsă fără piedici pînă la Moscova, această armată puternică este înfrîntă de incendierea orașului. Lipsa de furaje o obligă să se retragă, retragere ce se face în condiții dezastruoase. Hărțuită de cazaci și expusă asprimii unei ierni timpurii, armata este distrusă efectiv în imensitatea cîmpiei rusești. Cînd trece din nou în mare dezordine fluviul Niemen, în decembrie 1812, mai mult de o jumătate de milion de oameni au fost uciși, răniți sau făcuți prizonieri. Nu se mai pun la socoteală dezertorii.

Odată cu armata se prăbușește și edificiul napoleonian. Toate popoarele supuse văd prăbușindu-se un Imperiu împotriva căruia se ridică forța sentimentului național. Prudența regelui Prusiei este învinsă de presiunile patrioților germani, care îi cer să ia conducerea unei cruciade împotriva francezilor. Generalul Blücher scrie lui Scharnhorst, reorganizatorul armatei prusace, în ianuarie 1813: „Dacă Majestatea Sa, regele nostru, și toți prinții germani alături de întreaga națiune nu iau hotărîrea de a extermina de pe pămîntul nostru această pacoste de francezi, inclusiv Bonaparte cu toată clica sa, cred că nici un german nu va mai fi demn de numele său. A venit acum timpul de a face ceea ce eu am cerut deja în 1809: să se cheme națiunea sub arme și dacă prinții nu sînt dispuși să o facă și se opun, să fie alungați împreună cu Bonaparte. Căci nu numai Prusia, ci întreaga patrie germană trebuie să fie refăcută, iar Națiunea repusă în drepturi“. Alianța dintre Frederic-Wilhelm al III-lea și Alexandru I anunță prăbușirea sistemului continental.

Pentru a-și salva autoritatea în Germania, în primăvara lui 1813, Napoleon duce o campanie energetică în Saxa. Dar victoriile sale fragile, obținute cu trupe formate din tineri prost antrenați, arată exact situația sa militară. Din vară, Austria, apoi Suedia se alătură coaliției. Pentru prima oară inferioare numeric, trupele franceze sînt nimicite la Leipzig, în octombrie 1812, în timpul „bătăliei națiunilor“. De acum ultimele bătălii se dau

pe teritoriul Franței epuizate. Napoleon face minuni, creează armate, obține victorie după victorie, dar Franța cedează în fața superiorității numerice. Spania este pierdută, iar Wellington, general englez, invadează Aquintania: Murat însuși, sperînd să-și păstreze tronul, se alătură coaliției și îi ajută pe austrieci să-i alunge pe francezi din Lombardia; suedezi, ruși, austrieci, prusaci se îndreaptă spre Paris. La 6 aprilie 1814, proprii săi mareașali îl obligă pe Napoleon să abdice.

După douăzeci de ani de războaie, coaliția europeană a suveranilor triumfă în sfîrșit asupra Franței. Timpul Europei napoleoniene a trecut. Cînd, în 1815, Napoleon va încerca ne-buneasca aventură a celor O sută de zile, reacția brutală a suveranilor i-o va dovedi, căci aceștia îl vor înfrînge pe 18 iunie la Waterloo, iar pe 22 iunie îl vor obliga să abdice din nou, înainte de a fi definitiv exilat pe insula Sfînta-Elena.

În ciuda amprentei vechiul regim pe care o are Congresul de la Viena, care, între lunile octombrie 1814 și iunie 1815, încearcă să modeleze noua Europă, victoria suveranilor europeni nu reprezintă o simplă restaurare a trecutului. Furtuna revoluționară a zguduit Europa din temelii, iar cuceririle imperiale au reprezentat mijlocul de a răspîndi o modernizată pe care simpla revenire a vechilor dinastii nu o va putea înlătura. În spatele decorului Restaurației se profilează administrații centralizate și eficace, o societate în mare măsură secularizată, economii modernizate și burghezia dornică să joace rolul pe care l-a întrevăzut pentru un moment. Mai ales principiul liberal și mișcările naționale acționează ca niște fermenți împotriva dorinței principilor de a reconstitui Europa echilibrului și a monarhiilor absolute.

Concluzie

Tentativa napoleoniană apare astfel ca ultima mare acțiune hegemonică din Europa modernă. Rezultată din nașterea statelor naționale care își exercită noua lor putere, la început împotriva vecinilor apropiați, dorința acestora de dominare înlocuiește vechea dorință de a unifica lumea creștină, prezentă în Evul Mediu. Dacă în secolul al XV-lea, Carol Quintul încearcă încă să redea substanță titlului imperial, ceilalți cuceritori își justifică dorința de hegemonie prin concepții ideologice universal valabile. În numele luptei împotriva ereziei și a dorinței de a recuceri terenul pierdut de catolicism, Filip al II-lea și Ferdinand al II-lea de Habsburg încearcă să supună continentul voinței lor, iar Napoleon cucerește Europa ca apărător al concepțiilor noi create de Revoluția franceză. Rezistența mișcărilor naționale împotriva acestor tentative de hegemonie este permanentă: paralel cu dezvoltarea statelor, se conturează o Europă a echilibrului, temperată de modificările de frontiere făcute de statele cele mai puternice, care încearcă să-și păstreze o independență bazată pe conștiința trăsăturilor lor specifice.

Istoria politică a Europei din secolul al XVIII-lea și de la începutul secolului al XIX-lea oscilează astfel între dorința de unificare și afirmarea particularismelor naționale, între „uzanțele comune ale Europei“, care pun bazele unei identități transnaționale și caracterul specific al culturilor naționale. Bazate pe limbi diferite, obiceiuri și tradiții proprii, un folclor propriu, o istorie care se afirmă de-a lungul secolelor ca un puternic element de unitate, aceste trăsături naționale nu pot fi contestate.

Ele nu împiedică totuși existența unei civilizații comune. Calamitățile din secolul al XIV-lea și al XV-lea, nașterea umanismului, reforma religioasă, arta Renașterii, barocul sau „gustul ales” al clasicismului, apariția spiritului științific, dorința de a imita cultura franceză a secolului al XVII-lea sînt fenomene europene, care ignoră frontierele pentru aceleași motive ca și economia și structurile sociale. Alături de Europa statelor naționale se dezvoltă o Europă a negustorilor, a ordinelor religioase, a intelectualilor. Artiștii Renașterii, savanții din secolul al XVII-lea, filosofi din secolul al XVIII-lea formează comunități cosmopolite, care, dincolo de frontiere, își pun probleme, găsesc soluții asemănătoare, comunică, polemizează. De altfel, tentativele hegemonice s-au bazat pe dorința de a transforma aria civilizației europene într-o entitate politică, realizînd fără voia lor, într-un mod confuz, țelul urmărit de multă vreme de apărătorii visului imperial.

Nimic nu ilustrează mai bine această evoluție decît perioada cuprinsă între mijlocul secolului al XVIII-lea și sfîrșitul cuceririlor imperiale. Formularea de către filosofi a noilor concepții care depășesc frontierele cu mare ușurință, datorită cosmopolitismului, pregătește spiritele pentru acceptarea reformelor impuse de cuceririle revoluționare și imperiale. Cu Napoleon, unificarea devine aproape un fapt împlinit. Sensul acestei evoluții nu scapă de altfel împăratului. Exilat, el afirmă în *Memoriile din Sfînta-Elena* că a avut intenția să facă din Europa o entitate politică. Dacă i s-ar fi lăsat posibilitatea, declara el, Europa „s-ar fi constituit curînd dintr-un singur popor și fiecare, oriunde ar fi călătorit, s-ar fi simțit permanent în patria sa”.

Note și comentarii

¹ Bizanț. Denumirea statului bizantin este o formă cultă apărută în Occident (fr. *Byzance*, germ. *Byzanz*, engl. *Byzantium*), de la Byzantion, forma latină a numelui anticei colonii grecești aflată pe locul Constantinopolului (numele coloniei Βυζαντιον fiind o formă grecizată de la antroponimul trac Byzas (Βψζασ). Titulatura oficială a statului bizantin pînă la căderea lui a fost Imperiul romanilor (βασιλεια των Ρωμαϊν) sau Romania.

După veacuri de relativă izolare, expedițiile cruciate au stabilit, pentru întâia oară de la prăbușirea jumătății apusene a Imperiului Roman sub loviturile populațiilor germanice (476), contacte strînse între Orientul bizantin și Occident. Sub înrîurirea cruciadelor, motive mai vechi, precum conflictul de doctrină dintre Imperiul bizantin și cel romano-german sau refacerea bisericii creștine sub obediența Romei, cunosc o puternică activizare. Cruciada a IV-a (1202-1204) și crearea unui imperiu latin pe malurile Bosforului au săpat „o prăpastie” între cele două lumi, înlăturînd astfel orice posibilitate de uniune religioasă și colaborare politică, chiar dacă încercări au existat. (Vezi în acest sens, L. Bréhier, *L'Eglise et l'Orient au moyen âge. Les croisades*, Paris, 1928; Idem, *Vie et mort de Byzance*, Paris, 1969; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului Bizantin*, București, 1981).

² „Stat-națiune” (lat. *status* și *natio*), sintagmă introdusă de istoriografia modernă, capătă între secolele al XV-lea și al XVIII-lea multiple sensuri. Statul nu trebuie confundat cu națiunea. Neîndoielnic, crearea unor state puternice în cadrul sistemului mondial a fost o cerință istorică prealabilă în raport cu afirmarea naționalismului, atît în cadrul statelor puternice, cît și a celor mici. Naționalismul este

acceptarea membrilor unui stat ca membri ai unui grup de status, ca cetățeni, cu toate cerințele de solidaritate colectivă pe care le implică acest fenomen. Componentii unui stat vor ajunge să cultive sentimentul național, și într-o anumită măsură, ei aveau de a face cu acest sentiment încă din secolul al XVI-lea. N-a existat o tradiție națională reală nici în secolul al XV-lea, nici în secolul al XVI-lea, însă s-a manifestat un sentiment al comunității. Abia spre sfârșitul secolului al XVII-lea și în secolul al XVIII-lea și-a găsit naționalismul primii săi susținători reali în rîndurile burgheziei. La începuturile sale, statismul putea fi considerat aproape naționalist, întrucît marginile sentimentului „naționalist” erau adesea mai strîmte decît hotarele statului monarhic; naționalismul prematur riscă să se cristalizeze în jurul unei entități etno-teritoriale prea mici. (Immanuel Wallerstein, *Sistemul mondial modern*, Ed. Meridiane, București, 1992, Vol. I, pp. 203-229; Fernand Braudel, *Timpul lumii*, Ed. Meridiane, București, 1989, vol. I, pp. 52-56).

³ Cuvîntul „cultura” (lat. *cultura*) este folosit pentru a desemna lumea artelor, a științelor, a producțiilor spirituale, care, împreună, contribuie la unitatea europeană neîntîlnită la nivel politic.

⁴ „Ciurma neagră” (lat. *pestis*), această maladie febrilă, epidemică, ce cauzează o mare mortalitate, se dezlănțuie în Europa odată cu secolul al XIV-lea (pentru amănunte vezi F. Braudel, *Structurile cotidianului*, Ed. Meridiane, București).

⁵ „Jacqueria”, nume ce se dă revoltei țăranilor din Franța (Jacques de Île-de-France) care s-au ridicat împotriva nobilimii la 28 mai 1358, de ziua „Sărbătorii Domnului” (Fête Dieu), în urma situației dificile create de invazia engleză. Revolta ia amploare în timpul activității regelui Ioan, însă ea este reprimată de către nobilime. Cuvîntul „Jacquerie”, un pic deturnat în sens istoric, caracterizează toate revoltele în care execuțiile sîngeroase și arbitrariul joacă rolul principal. De asemenea, cuvîntul „Jacquerie” poate fi explicat și prin faptul că țăranul francez mai era denumit cîteodată „Jacques Bonhomme”.

⁶ La Marea Neagră se dezvoltă repede și de timpuriu numeroase porturi genoveze: pe la 1260, genovezii încheie un tratat cu tătarii, iar la 1290 clădesc orașul Caffa din Crimeea. Caffa atrăgea din interiorul ținutului numeroase materii prime și produse, precum pește,

piei lucrate, carne sărată și grâu, pe care le cumpărau genovezii și le duceau tocmai în Italia. Prin ținuturile tătarăști de la gurile Dunării, care se chemau pe la 1360 Țara Moldovei, italienii făceau comerț de la Cetatea Albă și la Chilia, pentru care se certau în secolul al XIV-lea genovezii și venețienii, pentru negoțul de grâu. Aceste porturi s-au dezvoltat repede nu numai prin comerțul local, ci și prin legăturile comerciale pe care le aveau cu orașele Hansei de la Marea Baltică, prin târgurile de curînd înființate, în Țara Haliciului sau Rusia Roșie cum i se spunea atunci. (Al. I. Gonța, *Legăturile economice dintre Moldova și Transilvania în secolele XIII-XVII*, București, 1988; Nicolae Iorga, *Istoria comerțului românesc*, vol. I, ediția a II-a, București, 1925).

⁷ Evreii (lat. iudeus) au jucat un mare rol în activitățile comerciale în tot cursul Evului Mediu. Unul dintre lucrurile care trebuie remarcate este că atît sub aspect economic, cît și social, s-a manifestat o rapidă deteriorare a statutului evreilor în Evul Mediu tîrziu. Pe de o parte, pe măsură ce Anglia, Franța și Spania și-au creat structuri centralizate mai puternice, ele au început să expulzeze pe evrei: Anglia în 1290, Franța spre sfîrșitul secolului al XIV-lea, Spania în 1492. Acest fenomen s-a petrecut și în Germania, unde dacă n-au fost expulzați, evreilor li s-a redus rolul comercial. După catastrofa provocată de ciumă, de care evreii au fost făcuți vinovați, se produce un declin atît în ceea ce privește statutul lor juridic cît și rolul economic. În secolul al XVI-lea se poate vorbi de un dezechilibru geografic, datorită absenței evreilor din Europa Occidentală și prezenței lor în număr mare în răsăritul Europei. (Immanuel Wallerstein, *op. cit.*, pp. 216-220).

⁸ Acest fapt este valabil pentru europenii din partea de vest. Dacă Europa Occidentală se confruntă cu „războiul de o sută de ani“, Europa de Răsărit (și autorii făceau o bună distincție între cele două „Europe“) are de înfruntat expansiunea otomană. În acest context, țările române se află apoape în prima linie.

⁹ „Ordinul cavalerilor teutoni“ este un ordin ospitalier și militar austriac, fondat în 1128.

¹⁰ Aceeași tactică de luptă este folosită și în țările române. Fără a se servi de mercenari, domnii români din secolele XIV-XV adoptă tactica evacuării așezărilor, a pîrjolirii recoltelor, hărțuiesc permanent dușmanul (armatele otomane), cu dese atacuri surprinzătoare desfășurate, de regulă, noaptea.

¹¹ „Routiers“ sau „ecorchieurs“ desemnează în Evul Mediu cete de soldați prădători care devastează Franța în timpul lui Carol al V-lea și Carol al VI-lea.

¹² Termenul „tenure“ se referă la feud; este modul de posesie al unui fief.

¹³ Vezi nota ⁵.

¹⁴ Termenul „arte“ desemnează artizanatul specializat, care este favorizat de dezvoltarea urbană. Începînd cu secolul al XII-lea, în Europa Occidentală, polii dezvoltării se mută în orașe. Acest fapt a susținut ascensiunea a două grupuri sociale, elita burgheziei negustorești și corpul servitorilor marilor seniori (Georges Duby, „Evul Mediu masculin“, Ed. Meridiane, București, 1992, p. 194).

¹⁵ „Confreriile“ (pref. „con“ și „frère“ = frate) sînt asociații de persoane în scopul unor lucrări pioase și caritabile.

¹⁶ Vezi nota ⁶.

¹⁷ Tema „Judecății de Apoi“, temă religioasă ce se regăsește și în pictura românească din secolul al XV-lea, pe pereții exteriori ai mănăstirilor. Această pictură resimte din plin influența bizantină.

¹⁸ „Flagelatorii“ sînt fanatici religioși din secolele al XIII-lea și al XIV-lea; numele lor vine de la practica flagelării, deoarece membrii acestei secte se flagelau în public.

¹⁹ Pentru amănunte privind vrăjitoria în Evul Mediu, vezi F. Braudel, *Structurile cotidianului*, Ed. Meridiane, București.

²⁰ „Franciscanii“ – ordin religios, fondat de Francisc de Assisi în 1209, ce a fost aprobat în 1215 de către papa Inocențiu al III-lea.

²¹ „Dominicanii“ – ordin religios, fondat în 1206 de către Sf. Dominique, la Toulouse. Ordinul dominicanilor, reformat în secolul al XIV-lea, de Catherina de Sienne, a fost instituit contra ereticilor „cathari“ (cuvînt grecesc ce semnifică „purificările“).

²² „Atentatul de la Anagni“ are loc în Italia, în apropiere de Roma. La Anagni, papa Bonifaciu al III-lea a fost insultat de trimisul lui Filip cel Frumos, Nogaret, și de către Sciarra Colonna, în 1303.

²³ „Curie“ (lat. curia) desemnează ansamblul administrațiilor guvernamentale ale papei.

²⁴ „Conclav“ (pref. „con“ și lat. „clavis“ = cheie) este locul unde se adună cardinalii pentru a alege un papă. În timpul cît durează alegerea, cardinalii sînt izolați (încuiați) strict într-o parte a Vaticanului. Aceasta durează din 1271, cînd moartea papei Clement al IV-lea (1268) îi găsește pe cardinali nepregătiți; neavînd stabilit cine să-i urmeze papei, cardinalii încetinesc procedura. Poporul obosit de această încetineală încuie într-un loc pe cardinali pînă cînd aceștia au desemnat pe succesorul la pontificat.

²⁵ „Galicanism“, cuvînt utilizat pentru a desemna ansamblul libertăților, scutirilor de impozite, precum și conduita ce privește Sf. Scaun. Doctrinile galicane plasează infailibilitatea nu a papei singur, ci a corpului episcopal, pe deplin unit în jurul șefului; ele proclamă autoritatea supremă a conciliilor generale și a sfințelor canoane în guvernarea bisericii; ele stabilesc înaltele distincții între puterea spirituală și puterea temporală (cu sensul de „lume materială“, Univers). Doctrinile galicane au fost rezumate în declarația clerului francez din 1682, numită „Declarația celor patru articole“, și redactate de Bossuet. Galicanismul este în opoziție cu curentul „ultramontagnard“, care pretinde că papa este superior conciliilor generale.

²⁶ „Pragmatique Sanction“ cuprinde măsurile luate de regii Franței pentru limitarea acțiunii spirituale a papilor asupra bisericii naționale. Se pretinde că o „sancțiune pragmatică“ a fost promulgată de Ludovic al IX-lea, însă autenticitatea acestui act este contestabilă. Nu același lucru se poate spune despre „Pragmatique de Bourges“, încheiată de Carol al VII-lea în 1438. Ea consacră, sub rezerva confirmării pontificale, principiul electiv pentru prelați, interzice anatemele și suprimă expectativele (promisiunile „beneficiilor“ făcute de papă). Ludovic al XI-lea, dorind să menajeze Sf. Scaun, abrogă această convenție în 1461, pentru ca în 1515 François I să încheie cu papa un concordat.

²⁷ „Reforma“ debutează la începutul secolului al XVI-lea, ca moment religios și politic, ce distruge unitatea catolică și contestă autoritatea tradițională a bisericii, în special autoritatea papilor la mare parte din țările septentrionale ale Europei; ea a fost pregătită de ereziile lui Wycliff și Jan Hus. (vezi Andrei Oțetea, *Renașterea și Reforma*).

²⁸ „Lollards“ sînt eretici din secolul al XIV-lea, numiți astfel după numele șefului lor, W. Lollard, ars pe rug la Cologne, în 1322.

²⁹ „Romanul trandafirului“ („Le Roman de la Rose“) este un poem din Evul Mediu, ce cuprinde două părți; prima parte, ce povestește alegoric o aventură amoroasă de o grație mai puțin delicată, îl are ca autor pe Guillaume de Lorris; a doua parte, mai lungă și mai didactică, este scrisă de Jean de Meung (secolele XIII-XIV). (vezi Georges Duby, *op. cit.*, pp. 89-128)

³⁰ „Renaștere“ (Renaissance) este numele dat transformărilor literare, artistice și științifice ce se produc în Europa în secolele XV-XVI, în special sub influența culturii antice (pentru amănunte, vezi și Andrei Oțetea, *op. cit.*).

³¹ Vezi nota 2.

³² Termenul este folosit în sens restrîns, în jurul noțiunii de Occident.

³³ „Imperiu“ (lat. *imperium* = autoritate) – nume comun dat marilor state. În acest context, termenul este folosit pentru a desemna „creștinătatea“.

³⁴ Selgiucizii – dinastie turcă, care din secolul al XI-lea pînă în secolul al XIII-lea ocupă un loc preponderent în Asia Occidentală. Selgiucizii din Persia domnesc între 1060 și 1194, cei din Kirman din 1041 pînă în 1198, iar cei din Asia Mică din 1087 pînă în 1309.

³⁵ Este vorba aici de Iancu de Hunedoara, voievod al Transilvaniei (1441-1456), guvernator al Ungariei (1446-1453) și căpitan general al acesteia (1453-1456). Autorii fac referire la luptele purtate de Iancu de Hunedoara la sud de Dunăre împotriva otomanilor: „campania cea lungă“ (1443-1444), Varna (1444), dar mai ales Belgrad (1456), care are un răsunet european. Într-adevăr, fiul său, Mathias Corvin va deveni rege al Ungariei între 1458-1490.

³⁶ „Guelfii“ și „Ghibelinii“ desemnează numele a două partide puternice, ce împart Italia în secolele XII-XV. Cele două partide s-au aflat în permanent conflict, deoarece primii erau susținători ai papei, iar ceilalți erau partizani ai împăratului german. Cearta lor, ce va atrage orașele din Peninsulă se încheie odată cu invazia franceză din 1494.

³⁷ „Vecerniile siciliene“ se referă la masacrul francezilor în Sicilia, în 1282, în timpul guvernării lui Carol de Anjou, fratele lui Ludovic al IX-lea. Acest masacru a fost rezultatul unei conspirații pusă la cale de un partizan al Casei de Suabia, Jean de Procida. În luna Paștilor, în momentul când clopotele sunau de vecernie, sicilienii vor provoca un înspăimântător masacru francezilor ce se aflau pe insulă, în special la Palermo. „Vecerniile siciliene“ au devenit sinonime cu masacrul general.

³⁸ „Liga Binelui Public“ („Ligue du Bien Public“) a fost fondată în 1464 de seniori împotriva lui Ludovic al XI-lea. Liga a fost dizolvată după indecisa bătălie de la Montlhery (1465), prin tratatele de la Conflans și Saint-Maur.

³⁹ Există o diferență fundamentală între feudalismul Europei medievale și „feudalismul“ propriu Europei răsăritene în secolul al XVI-lea. Au existat multe controverse pentru a stabili dacă și în ce fel feudalismul din partea răsăriteană a Europei poate fi comparat cu feudalismul „clasic“ al Europei Occidentale. Discuția s-a centrat în principal asupra întrebării dacă trăsătura definitorie a feudalismului este relația ierarhică de proprietate (oferirea unui fief al vasalului, acordarea protecției în schimbul rentelor și serviciilor), dreptul politic și juridic al seniorului asupra țăranilor săi, sau constă în existența unor domenii mari pe care țăranul este constrâns să le lucreze cel puțin o parte din an, în schimbul unor plăți minime (în forma bănească, în natură sau dreptul de a folosi pământul pentru o producție personală). Forma de „iobăgie“ întâlnită în Europa răsăriteană poate fi numită muncă aservită în sistem fiscal comercial, întrucât proprietarul de pământ producea în funcție de cererea și oferta de pe piață. Limitele economice ale intensității exploatarei erau determinate de cerere și ofertă. Formarea unui sistem de aservire fiscal-comercială a muncii în Europa răsăriteană (estul Elbei, Polonia, Boemia, Silezia, Ungaria, Lituania) a condus la concesiile progresive față de țăranime și de transformare a obligațiilor feudale în obligații bănești (secolele XII-XIII). Recesiunea din secolele XIV-XV a determinat o „reacție feudală“ care a culminat în secolul al XVI-lea cu o „a doua iobăgie“, caracterizată prin înăsprirea condițiilor de muncă și sporirea obligațiilor feudale, precum și cu formarea unei noi clase de mari proprietari. (Immanuel Wallerstein, *op. cit.*, pp. 124-129).

⁴⁰ „Monarhie“ (gr. monos = singur; arché = conducător) – guvernarea unui stat de către un singur șef.

⁴¹ „Casa de la Contratacion“ din Sevilla este antrepozitul cheie al comerțului transatlantic. (vezi Pierre Chaunnu, *Seville et l'Atlantique* (1504-1650), Paris 1959; Immanuel Wallerstein, *op. cit.*, pp. 103-104).

⁴² „Encomienda“ în America Hispanică a reprezentat o creație directă a coroanei spaniole. Justificarea sa ideologică a fost creștinarea. Principala sa funcție a fost aceea de a oferi mînă de lucru în mine, în crescătoriile de vite, precum și pentru creșterea viermilor de mătase. Encomienda a fost, inițial, un privilegiu feudal, dreptul de a obține prestări de muncă din partea indienilor. Din punct de vedere juridic, ea a fost un factor benign al hispanizării indiene. Trăsătura sa esențială a fost legarea unor grupuri de indieni de coloniștii spanioli privilegiați. Beneficiarii, numiți *encomenderos*, aveau dreptul să ceară tribut și muncă din partea indienilor, care erau liberi. (Immanuel Wallerstein, *op. cit.*, p. 127).

⁴³ „Camp du Drap de or“ este numele cîmpiei situate între Guines și Ardres (Pas-de-Calais). Aici a avut loc o întrevedere între regele franței, François I și regele Angliei, Henric al VIII-lea, în 1520. Un mare lux a fost etalat, în special de François I, care dorea să-l eclipseze pe suveranul englez.

⁴⁴ Vezi nota ³⁹.

⁴⁵ Anglicanismul este religia oficială în Anglia, conform căreia regele (sau regina) este șeful bisericii. Este introdus de către regele Henric al VIII-lea, în 1534, care rupe legăturile cu papalitatea întrucît nu obține desfacerea căsătoriei sale cu Catherina de Aragon. Eduard al VI-lea va accentua această sciziune, însă Maria Tudor, regina catolică, a dorit să înăbușe lucrarea predecesorilor săi. Nu reușește, deoarece în timpul Elisabetei I, anglicanismul își reintră în drepturi.

⁴⁶ Francion este eroul principal din „Le Franciade“, poem epic neterminat al lui Ronsard, care se inspira din „Eneida“.

⁴⁷ Arminius – erou național la germani – a fost comandant militar. Este întâlnit în Germania și sub numele de Herman; el devine erou prin distrugerea legiunilor romane, conduse de Varus, în anul 9 d. Hr.

⁴⁸ „Indulgențe” – practică religioasă introdusă de Biserica catolică; constă în iertarea de păcate, acordată credincioșilor de preoți, în schimbul unei sume de bani. Vânzarea de indulgențe va da naștere unui conflict, la începutul secolului al XVI-lea, între două ordine religioase, augustinii și dominicanii, de unde va izbucni Reforma.

⁴⁹ „Confesiunea de la Augsburg” – formular celebru redactat de Melancton, ce conține 28 de articole despre profesia de credință a luteranilor. Ea a fost prezentată Dietei de la Augsburg în 1530.

⁵⁰ Zelandă – provincie din Țările de Jos, compusă aproape în întregime din insule.

⁵¹ „Capucinii” (din ital. „capucino”) – ordin religios a Sf. Francisc.

⁵² „Theatinii” – ordin religios, fondat în secolul al XVI-lea de Gaetano de Tienne și Pietro Caraffa, episcop de Theato, azi Chieti.

⁵³ „Barnabiți” – ordin religios al clericilor, organizați conform ordinelor stabilite de Sf. Petru.

⁵⁴ „Echilibru european” este supranumele ce se dă sistemului politic, care pretinde a asigura pacea, prin menținerea echilibrului între marile state europene.

⁵⁵ În secolul al XVI-lea, Imperiul Otoman ajunge la maxima sa dezvoltare. După ce ocupă statele din Balcani, otomanii se îndreaptă spre Europa Centrală odată cu ocuparea Belgradului, în 1521. Înfrângerea maghiarilor la Mohacs (1526) și transformarea unei părți a Ungariei în pașalîc (1541) vor deschide calea otomanilor către Europa. În acest context, se modifică și statutul internațional al țărilor române, întrucît Moldova, Țara Românească și Transilvania trec sub directă dominație politică și economică a imperiului Otoman. (Vezi Vlad Georgescu, *Istoria Românilor*, ediția a III-lea, Humanitas, București, 1992, pp. 61-62).

⁵⁶ „Liga de la Smalkalde” este încheiată între prinții protestanți și Franța, împotriva lui Carol Quintul, în 1530.

⁵⁷ „Sinodul de la Tyrol“, în Italia, unde între 1545 și 1563 a avut loc un celebru conciliu ecumenic; aici a fost hotărâtă reforma generală în biserica catolică în fața protestantismului.

⁵⁸ Tratatul de la Cateau-Cambresis este un tratat de pace, încheiat între Henric al II-lea al Franței și Filip al II-lea al Spaniei (1559); el pune capăt războaielor din Italia și dădea Franței trei episcopate: Metz, Toul, Verdun. (Fr. Braudel, *Mediterraneană și lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, vol. II, ed. Meridiane, București, 1985, p. 237-241).

⁵⁹ „Stathouder“ – titlu dat la început guvernatorilor Țărilor de Jos, aflate sub dominație austriacă, apoi șefului Republicii Provinciilor Unite.

⁶⁰ „Rege Preacreștin“ („Le roi Très Chretien“); (lat. „rex“) – nume dat regelui Franței.

⁶¹ Se cunoaște în istorie un număr mare de ligi, dar luat în mod absolut, cuvântul „ligă“ desemnează prin excelență ceea ce se alcătua în Franța secolului al XVI-lea. Această ligă a fost o confederație a partidelor catolice, fondată de către ducele de Guise, în 1576, cu scopul aparent de a apăra religia catolică, dar în realitate pentru a-l răsturna pe Henric al III-lea (rege al Franței între 1574-1589) și așezarea familiei Guise, conducătoarea Ligii, pe tronul Franței. Henric al IV-lea (1589-1610) înțelege că renegarea calvinismului va duce la sfârșitul ligii, deja pierdută în fața opiniei publice, datorită alianței cu Filip al II-lea, regele Spaniei.

⁶² Termenul „catolic“ (gr. „katholikos“ = universal) are accepciunea de universalitate, însă el cuprinde doar creștinii din partea apuseană a Europei. Acest termen se folosește, de obicei, în opoziție cu cel de „ortodox“ (gr. „orthos“ = drept; „doxa“ = opinie sau cale) care-i cuprinde pe creștinii din răsăritul Europei.

⁶³ „Frona“ – nume dat războiului civil ce a avut loc în Franța în timpul minoratului lui Ludovic al XIV-lea, între partidul de la Curte (Ana de Austria și Mazarin) și Parlament (1648-1653). Originea acestui cuvânt vine de la jocul „fronda“ cu care se amuzau copiii din această epocă, în șanțurile Parisului. Poliția a interzis aceste amuzamente, însă copiii au rezistat în mod frecvent autorităților. Un

glumeț a comparat pe adversarii lui Mazarin cu acești „frondori“. Aluzia a fost găsită potrivită, astfel încât cuvîntul rămîne. Fronda, cauzată îndeosebi de politica financiară a lui Mazarin, cuprinde două faze. Prima, denumită „Frona parlamentară“ în cadrul căreia Parlamentul joacă rolul principal, fiind aliat lui Condé și cardinalului de Retz. Incidente mai notabile au fost arestarea consilierului Broussel, ridicarea baricadelor de către populația Parisului și retragerea Curții la Saint-Germaine. În a doua fază, denumită „Tînără frondă“ sau „Frona prinților“, Condé, Beaufort și Madame de Longueville, cu sprijin secret din partea Spaniei, angajează o veritabilă campanie împotriva trupelor regale, conduse de Turenne. (*Nouveau Petit Larousse*, dictionnaire encyclopédique, publié sous la direction de Claude Ange, Paris, 1933, p. 1397).

⁶⁴ „Puritani“ – sectă presbiteriană din Anglia ce pretinde atașarea mai fidelă decît a altora la Cartea Sfîntă (Biblia). Constanta lor tensiune morală va degenera într-un rigorism cumplit. Revoluția din 1648 a fost aproape în totalitate opera puritanilor, care se confundă în timpul acțiunii cu parlamentarii. Persecuțiile Stuartilor au obligat un mare număr de partizani ai puritanismului să emigreze, în special în America.

⁶⁵ Termenul „papism“ este folosit de protestanții englezi pentru a desemna Biserica romană.

⁶⁶ La asediul Vienei participă și țările române care promovează o politică antiotomană. Șerban Cantacuzino, domnul Țării Românești (1678-1688), alături de Gheorghe Duca, pentru a treia oară domn al Moldovei (1678-1683) și Mihai Apafi, principele Transilvaniei, au mijlocit mișcările trupelor austriece și circulația emisarilor Habsburgilor. (Vlad Georgescu, *op. cit.*, p. 68).

⁶⁷ „Jansenismul“ vine de la numele lui Jansenius, teolog olandez, episcop de Ypres (1585-1638). Doctrinile lui Jansenius tind spre liberul arbitru al omului și predestinare și se bazează pe doctrinele Sf. Augustin. El a fost combătut de iezuiți și condamnat de papa Urban al VIII-lea. Mănăstirea Port-Royal, în pofida persecuțiilor lui Ludovic al XIV-lea, a fost pentru lung timp principalul refugiu al doctrinei janseniste. După distrugerea mănăstirii, jansenismul a fost din nou condamnat de papă, în bula numită „Unigenitus“ (1713), a

cărei acceptare a fost impusă tuturor sub pedeapsa refuzării sacramentelor. Jansenismul rezistă în Franța pînă la jumătatea secolului al XVIII-lea.

⁶⁸ „Quietismul“ (lat. „quies“ = liniște, răgaz) este o doctrină mistică, ce constă în dragostea față de Dumnezeu, fără lucrări exterioare (inactivitatea sufletului). A avut reprezentanți în toate epocile istorice; cel mai cunoscut reprezentant al său a fost spaniolul Molinos care, după jumătatea secolului al XVII-lea, publică o carte ascetică, idealizată în așa măsură, încît devine inexplicabilă. În Franța, celebra doamnă Guyon adoptă ideile lui Molinos și scrie despre quietism. Fenelon, în „Explication des maximes des saints“, aprobă această doctrină, lucrarea sa fiind repede atacată de Bossuet și cenzurată de papă (1699). Arhiepiscopul Cambrai se supune cu umilință și quietismul dispare aproape în totalitate. (*Nouveau Petit Larousse Illustré*, Paris, 1933, p. 1629).

⁶⁹ „Camisards“ – protestanți din Cevennes, care se ridică la luptă după revocarea „Edictului de la Nantes“ (1685); ei au acest nume, deoarece poartă o cămașă (în dialect „camiso“) pe deasupra costumelor; comandantul lor principal a fost Cavalier; au fost învinși de către Villar, mareșal al Franței.

⁷⁰ „Pacea de la Nimegue“ – tratat încheiat în 1678 între Franța și Germania și, în 1679, între Franța, Spania și Suedia. Franța obține Franche-Comte și mai multe teritorii în Flandra: Valenciennes, Condé, Cambre; ea va face din Ludovic al XIV-lea „arbitrul Europei“.

⁷¹ „Liga de la Augsburg“ a fost semnată împotriva lui Ludovic al XIV-lea, între Austria, Spania, Suedia și diferiți prinți germani. Această ligă a fost opera lui Wilhelm de Orania, care susține contra Franței un război de 9 ani, război încheiat prin pacea de la Rywick (1688-1697).

⁷² Carol al XII-lea, regele Suediei este învins în 1709 la Poltava de către Petru cel Mare, după care se va refugia în Turcia. După încercarea nereușită de a reîncepe ostilitățile împotriva rușilor, cu ajutorul sultanului Ahmed al III-lea, Carol al XII-lea se reîntoarce în Suedia în 1715.

⁷⁴ Termenul „cosmopolitism“ (gr. „kosmos“ = lume și „politeis“ = cetate) este folosit pentru a desemna întregul, în acest caz unitatea Europei, trecînd peste granițele politice existente în Evul Mediu.

⁷⁵ „Despotism luminat“ (gr. „despotes“ = maestru; lat. „lumen“ = lumina). Despotul este suveranul ce guvernează arbitrar; în secolul al XVIII-lea însă, unii suverani adoptă filosofia Luminilor pentru a-și spori popularitatea și a-și consolida puterea.

⁷⁶ „Francmasoneria“ este o societate secretă, răspîndită în diverse colțuri ale globului, ai cărei membri se recunosc după diferite însemne. Francmasonii se consideră frați și trebuie să se ajute oriunde s-ar afla, din orice nație ar face parte sau oricărei clase sociale ar aparține. Nu se admit persoane în acest ordin decît după anumite ceremonii de inițiere. Adepții jură să nu dezvăluie niciodată secretele societății. Unii au considerat că originea francmasoneriei ar trebui căutată în misterele Egiptului și Greciei. Alții au înaintat această origine pînă la construirea templului din Ierusalim, dînd ca fondator pe Hiram, arhitect al acestui templu. Dar se consideră totuși că instituția masonică își datorează existența unei societăți a zidarilor, care în secolul al VIII-lea au călătorit în Europa și au construit biserici. Această societate a pierdut cu timpul caracterul primitiv. Persoane străine de această asociație (a constructorilor) au fost admise aici. Numele și instrumentele artei de a construi au fost păstrate, deși nu au rămas din vechea asociație decît spiritul de fraternitate. (Vezi G. Serbanesco, *Histoire de la Franc-maçonnerie universelle. Son rituel. Son symbolisme*, Ed. Demange, Tom III, 1966; Nouveau Petit Larousse Illustré, Paris, 1933).

⁷⁷ „Pragmatica Sancțiune“ este dată în 1713 ca act oficial prin care împăratul Carol al VI-lea, în lipsa unui băiat care să-i succedă la tron, exclude succesiunea fiilor lui Iosif I, fratele său, și garantează coroana fiicei sale, Maria Tereza.

⁷⁸ Este vorba de războiul ruso-austro-turc din 1736-1739, în urma căruia Rusia cucerește Azovul, Oeakovul și Hotinul și ocupă Moldova. Prin pacea de la Belgrad (1739), Rusia ia Azovul. Între 1768-1774 un nou conflict este deschis între Rusia și Turcia, timp în care Moldova și Țara Românească sînt ocupate de trupele țariste. Prin pacea de la Kuciuk-Kainargi (1774), Rusia inaugurează „protectora-

tu^l“ asupra țării române. Cît privește provinciile românești, se constată o primă pierdere în 1718 cînd Oltenia este cedată la Passarowitz austriecilor, dar revine în 1739, la Belgrad. În 1775, o nouă desprindere teritorială are loc în favoarea austriecilor, și anume nordul Moldovei, numit Bucovina. (Vlad Georgescu, *op. cit.*, p. 86).

⁷⁹ „Republica batavă“ – nume ce îl poartă Țările de Jos, din 1795 pînă în 1806.

⁸⁰ Vezi nota ².

Index

- Alberoni** 320
Albert al II-lea de Habsburg 58
Alexandru I al Rusiei 364, 384
Alexandru al VI-lea Borgia 42, 140
Alexandru al VIII-lea 248
Alfieri 319
Alfonso III 66
Alfonso al X-lea cel Înțelept 66
Alvarez Cabral 94
Ana de Austria 238
Andronic II 55
Arnauld Pomponne 238
August II 261
August III 325

Bach 183
Baroc 177
Bayle 304, 318
Benedict al XII-lea 37
Benedict al XIII-lea 40
Bernini 179
Boccacio 32, 124
Bodin 109
Bonaparte (Napoleon I) 7, 353

Bonifaciu al VIII-lea 36
Bonifaciu al IX-lea 40
Boris Godunov 231
Borromini 179
Bossuet 237, 244
Boticelli 48, 133
Bourbon 161, 201
Bramante 135
Brissot 345
Brueghel cel Bătrîn 138
Brunelleschi 48, 133
Buda 229
Burke 344

Calvin 146
Camoens 176
Caravaggio 180
Carol de Anjou 54
Carol de Orléans 46
Carol de Bourbon 76, 161
Carol I al Angliei 224
Carol al II-lea al Angliei 225, 249
Carol IV al Spaniei 344, 365
Carol IV cel Frumos 57, 72

Carol al IX-lea 201, 233
 Carol cel Rău (rege de Navarra) 21, 73
 Carol Temerarul 58, 67, 77
 Carol Quintul 6, 66, 147, 158
 Carol al V-lea al Franței 16, 39, 43, 72
 Carol al VI-lea (împărat german) 32, 320
 Carol al VI-lea al Angliei 74
 Carol al VII-lea al Franței 43, 48
 Carol al VIII-lea al Franței 136, 155
 Carol X al Suediei 230
 Carol XI al Suediei 260
 Carol XII al Suediei 260, 325
 Carolina Bonaparte 366
 Catherina de Aragon 147, 198
 Catherina de Medici 201
 Cazimir cel Mare 60
 Cervantes 180
 Christian IV 209
 Clement II 63
 Clement V 36
 Clement VII 39, 136
 Colbert 239, 240
 Coligny 201
 Condé 213, 249, 344
 Condorcet 345
 Copernic 127, 184, 302
 Corneille 182, 246
 Corvin Matei 60
 Cristofor Columb 84, 90
 Cromwell 224
 Czatoryski 325, 376

Dante 49, 52
 David Louis 314
 Da Vinci 123, 133
 Descartes 184, 230
 De Viau 181
 Diderot 302, 306, 313
 Donatello 49
 Dumouriez 325, 348
 Dușan Ștefan 55
 Dürer 138
 Ecaterina a II-a 315, 325
 Eduard I de Anglia 52, 68
 Eduard al II-lea al Angliei 70
 Eduard al III-lea al Angliei 20, 22, 72
 Eduard al IV-lea al Angliei 78
 Eduard al VI-lea al Angliei 148
 Elisabeta I a Angliei 194
 Erasmus 125
 Etienne Marcel 73
 Eugène de Beauharnais 366
 Eugeniu al IV-lea 41
 Eugeniu al V-lea 41
 Fedor Ivanovici 231
 Ferdinand de Aragon 51, 66, 155
 Ferdinand I (împărat german) 165, 205
 Ferdinand II (împărat german) 167, 206
 Ferdinand al VII-lea al Spaniei 381
 Fichte 342, 380
 Filip al II-lea 7, 191

- Filip al III-lea 71
 Filip al IV-lea 227
 Filip cel Frumos 36, 158
 Filip cel Bun 73
 Filip al V-lea 71, 256
 Filip al VI-lea 72
 Fouquet 48, 238
 François de Guise 166, 201
 François I 107, 164
 François II 200
 Francisc II 363
 Frederic de Saxa 162
 Frederic I al Prusiei 321
 Frederic I al Danemarcei 208
 Frederic al II-lea al Prusiei 154, 308, 315
 Frederic al II-lea Hohenstaufen 57, 62, 154
 Frederic V 206
 Frederic III 58
 Frederic Wilhelm de Hohenzollem 215, 229
 Frederic Wilhelm III 364, 385
 Fugger 86, 120
 Galileo Galilei 186
 George I 268
 George al II-lea 268
 George al III-lea 270, 345
 Ghibellini 36, 62
 Giordano Bruno 183
 Giotto 48
 Girondini 346
 Goethe 311, 319
 Grigore XI 38, 63
 Grigore XII 40
 Guelfi 62
 Guyon 258
 Guise 201
 Gustav Vasa 208
 Gustav al III-lea 344
 Gustav Adolf al Suediei 210, 230
 Habsburg 51, 60
 Haendel 183
 Harvey 185
 Hegel 380
 Henric de Guise 202
 Henric de Lancaster 73
 Henric al II-lea al Franței 149, 202
 Henric al III-lea al Franței 201, 233
 Henric al IV-lea (de Navarra) 66, 202
 Henric al VII-lea 78
 Henric al V-lea al Angliei 73
 Henric al VI-lea al Angliei 74
 Henric al VII-lea (împărat german) 62
 Henric al VIII-lea al Angliei 107, 147, 198, 268
 Herder 319, 380
 Hobbes 265
 Hofer 381
 Holbein 138
 Humboldt 382
 Hunyade Ioan 59
 Hus 44, 1481

Iacob Stuart 207
Iacob I Stuart 224
Iacob al II-lea al Angliei 253,
 268
Iacob Eduard 268
Iagelloni 60, 232
Ignățiu de Loyolla 149
Inocențiu VI 38
Inocențiu VII 40
Ioan I 71
Ioan al II-lea de Alençon 76
Ioan al II-lea al Portugaliei 93
Ioan al III-lea al Suediei 210
Ioan cel Bun 20, 72
Ioan Fără Frică 73
Ioan XXII 36
Ioan XXIII 41, 44
Ioana d'Arc 33, 74
Iosif II 317
Iosef Ferdinand 256
Isabela de Castilia 51, 194
Iulius II 93, 134
Ivan al III-lea 116, 231
Ivan al IV-lea cel Groaznic 116,
 231

Jacqueria 11, 20
Joseph Bonaparte, 370
Josephine de Beauharnais 354
Jérôme Bonaparte 366
Jourdan 353
Junker 18
Junot 365
Jurieu 253

Kant 309
Kepler 184, 301

Ladislau al III-lea Iagello 56
La Fayette 309, 347
La Fontaine 246
Laplace 303
Lavoisier 303
Leon X 134
Leopold I de Austria 228, 249
Leopold II 344, 347
Lescot 137
Locke 265
Lope de Vega 180
Ludovic de Aragon 59
Ludovic Bonaparte 366
Ludovic de Bavaria 36, 62
Ludovic IX 68
Ludovic X cel Certăreț 71
Ludovic XI 77
Ludovic XII 136
Ludovic XIII 181, 208
Ludovic XIV 215, 227, 236
Ludovic XV 323
Ludovic XVI 344, 347
Louvois 244, 251
Lulli 246
Luther 141

Machiavelli 136
Magellan 91
Mahomed al II-lea 56
Marco Polo 88
Margareta de Anjou 78

- Margareta de Austria 137, 158
 Margareta de Parma 195
 Maria de Medici 181
 Maria Stuart 199
 Maria Tudor 148, 198
 Maria Antoaneta 312, 346
 Maria Luiza de Austria 365
 Maria Tereza 215, 249, 315, 320
 Martin V 41
 Marx 119
 Masaccio 48
 Maximilian de Bavaria 211
 Maximilian de Habsburg 58, 77, 155
 Mazarin 213, 238
 Maurizio de Nassau 225
 Medici 48
 Melanchton 143
 Mihail Romanov 232
 Mihail VIII Paleologul 54
 Michelangelo 123, 136
 Molière 246
 Montesquieu 302, 305
 Moreau 353
 Morus 147
 Murat 366, 385
 Murillo 181
 Münzer 142
 Napoleon 7
 Ney 385
 Newton 301
 North 273
 Otto III 154
 Ottokar II de Bavaria 58
 Pascal 186
 Paul al III-lea 149
 Petrarca 31, 38, 52
 Pius II 52, 177
 Pius V 194
 Pius VII 383
 Petru I (Petru cel Mare) 247, 261, 320
 Pitt 270
 Quattrocento 134
 Quesnay 310
 Rabelais 125
 Racine 246
 Rafael 123, 135
 Rembrand 183
 Reubell 351
 Ribera 181
 Richard de York 79
 Richard II 20, 73
 Richard III 79
 Richelieu 175, 208
 Robespierre 345
 Ronsard 129
 Rousseau 308, 338
 Rubens 181
 Regii Catolici 194
 Regii Prea Creștini 164, 242
 Sf. Bartolomeu 201
 Schiller 308

Shakespeare 138
 Sieyes 336, 351
 Sigismund (împărat german) 44, 233
 Sigismund de Luxemburg 41, 59, 233
 Sixt IV 134
 Smith 286, 310
 Soliman Magnificul 163
 Sobieski Jan 228
 Sofia Paleologul 231
 Spencer 176
 Stanislas Leczinski 261, 325

Urban V 63
 Urban VI 39

Van Dyck 181
 Van Eyck 48
 Vasco da Gama 90
 Vasile cel Orb 130
 Vauban 248, 257
 Velasquez 182
 Venceslav II 59
 Verrochio 133
 Vespucci 90
 Viète 127, 184
 Villeneuve 363
 Victor Amedeo de Savoia 345
 Voltaire 302, 305

Walpoll 270
 Watt 286
 Wellington 309, 386

Weber 293
 Wilhelm de Orania 195, 225, 250, 268
 Wilhelm II 226
 Wilhelm III de Orania 251
 Wilkinson 287
 Witt Jan 226, 249
 Wyclif 43, 148

 Zurbaran 181
 Zwingli 145

Cuprins

Cuvînt înainte	5
Partea I Secolele XIV-XV. Criza Europei.....	9
Capitolul 1 Calamitățile de la sfîrșitul	
Evului mediu	11
Ciuma și foametea.....	12
Războiul	14
Lumea satelor zdruncinată.....	16
Revolte țărănești	19
Orașul în criză	21
Adaptarea orașelor la criză	24
Capitolul 2 Criza spirituală și intelectuală	
de la sfîrșitul Evului Mediu.....	29
Moartea omniprezentă.....	30
Criza Bisericii	33
Papalitatea de la Avignon.....	35
Marea schismă	38
Bisericile naționale și ereziile.....	42
Sclerozarea gîndirii și artei	45
Deschiderea de noi drumuri	47
Capitolul 3 Convulsii politice și	
nașterea statului național.....	51
La est: dispariția Imperiului bizantin	53
În centrul Europei: dispariția Sfîntului	

Imperiu și regresul germanismului	57
În nord: uniunea scandinavă față în față cu Hansa	61
La sud: anarhia politică italiană și afirmarea spaniolă.....	62
La vest: Franța și Anglia în războiul de o sută de ani	68
Dificila geneză a statului național	79
Capitolul 4 O cotitură fundamentală:	
Marile descoperiri	83
Redresarea europeană de la sfârșitul secolului al XV-lea	84
Europa se deschide către lume.....	88
Europa domină lumea: nașterea imperiilor.....	92
Șocul deschiderii spre lume	97
Capitolul 5 Avântul economic al Europei și nașterea capitalismului (1492-1560).....	
Structurile economice rămân tradiționale.....	102
Factorii dezvoltării	104
Spre o economie monetară de stat.....	107
Creșterea producției	110
Prima structurare a unui spațiu economic european	113
Epoca marilor negustori și nașterea capitalismului în Europa	118
Partea a II-a (1492-1660)	
Apariția unei noi epoci	121
Capitolul 6 Secolului al XVI-lea	
Umanismul	124
Răspîndirea și diversitatea umanismului	128
Epoca de aur a Renașterii italiene	133
Răspîndirea Renașterii	136

Originile Reformei	139
Religiile protestante	141
Reforma catolică.....	148
Capitolul 7 Carol Quintul și ultima încercare de unificare a Europei creștine	153
Fărâmițarea și războaiele din Italia	154
Spre o Europă a Habsburgilor	156
Ambițiile lui Carol Quintul	160
Eșecul lui Carol Quintul	164
Capitolul 8 Epoca frământărilor (1560-1660)	169
Răsturnarea complexului de împrejurări	170
Sărăcie și revolte	173
Criza umanismului	175
Barocul	177
Răspîndirea barocului	179
Afirmarea spiritului științific	183
Europa savanților la mijlocul secolului al XVII-lea	186
Capitolul 9 Tentativele hegemonice ale Habsburgilor	189
Puterea și ambițiile lui Filip al II-lea al Spaniei	191
Revolta din Țările de Jos	195
Creșterea puterii engleze	197
Regatul Franței îi scapă lui Filip al II-lea	200
Dificultățile Habsburgilor din Viena	205
Ambițiile lui Ferdinand al II-lea	206
Războiul „de treizeci de ani“	207
Danemarca și Suedia împotriva lui Ferdinand al II-lea	208

Franța iese din culise	212
Tratatele de la Westfalia și Pirinei	214
Partea a III-a (1660-1798)	
Clasicismul și Iluminismul la ora echilibrului european	219
Capitolul 10 Europa la mijlocul secolului al XVII-lea	
La vest: criza monarhiilor naționale	221
În centru: declinul Habsburgilor	222
La nord: hegemonia suedeză	227
La est: Rusia și Polonia prevestesc noi dezechilibre europene	229
Capitolul 11 Europa coalizată împotriva dominației lui Ludovic al XIV-lea (1660-1715)	
Instalarea tipului de monarhie absolută	235
Absolutismul economic	236
Absolutismul religios	240
Clasicismul, expresie a idealului monarhic al lui Ludovic al XIV-lea	242
Politica europeană a lui Ludovic al XIV-lea și războiul de succesiune	245
Războiul cu Olanda	248
Ludovic al XIV-lea față în față cu Liga din Augsburg	250
Succesiunea spaniolă	251
Sfârșitul dominației suedeze în Europa de nord	255
Capitolul 12 Nașterea unui model de monarhie temperată în Anglia (1689-1815)	
Mitul Constituției britanice	263
Guvernarea whigilor și Coroana britanică	264
Cabinetul	268
	269

Parlamentul	270
Tentativa de reacție autoritară a lui George al III-lea (1760-1783)	272
Al doilea Pitt și calea spre parlamentarism	273

Capitolul 13 Dezvoltarea economică și transformările sociale din Europa secolului al XVIII-lea

Creșterea populației europene	278
Revoluția agricolă	279
Dezvoltarea marelui comerț maritim	282
Revoluția industrială din Anglia	284
Răspîndirea revoluției industriale în Franța	289
Noul rol al burgheziei în Europa occidentală	291
Eterogenitatea nobilimii europene	293
Clasele populare	295

Capitolul 14 Contrastele din Europa

Luminilor (1715-1789)	299
Triumful spiritului științific	300
Mișcarea filosofică	304
Filosofia, germene revoluționar	307
Epoca „sufletelor sensibile“	311
„Noul gust“	312
Europa franceză și reacțiile naționale	315
Europa engleză în epoca echilibrului european .	319
Sucesiunea Austriei	322
Rivalitatea franco-britanică și războiul de șapte ani	323
Împărțirea Poloniei	324

Partea a IV-a (1789-1815) Furtuna revoluționară și nașterea unei noi Europe

Capitolul 15. Europa față în față cu Revoluția franceză (1789-1804)	331
--	------------

O Revoluție a Europei dezvoltate	332
Revoluția „Luminilor“	334
Construirea unei noi lumi	338
Revoluția franceză și Europa	341
Revoluția optează pentru război	345
De la războiul de propagandă la războiul de cucerire	347
Europa prinților împotriva Europei națiunilor	349
Consulatul și sistematizarea noilor principii	356
Capitolul 16 Europa napoleoniană (1804-1815) ..	361
Războaiele napoleoniene	362
Epoca marilor campanii victorioase (1805-1809)	363
Europa napoleoniană la apogeul său	365
Sistemul continental	371
Napoleon, modernizator al Europei	373
Blocada continentală și efectele sale	376
Trezirea naționalităților	379
Prăbușirea Europei napoleoniene	383
Concluzie	387
Note și comentarii	389
Index	403

Istoria Europei, o istorie între fracturi și convergențe: migrații de popoare, războaie și alianțe între state, curente religioase, culturale sau artistice și mutații economice. Cele cinci volume ale *Istoriei Europei* expun cu claritate o istorie comună, marcată de diviziuni, obsedată de ideea unității.

Din cuprins:

- Nașterea statului național
- Marile descoperiri geografice. Nașterea imperiilor
- Nașterea capitalismului
- Renașterea. Reforma și Umanismul
- Nașterea unui model de monarhie temperată

Anglia (1689-1815)

- Revoluția franceză (1789-1815)